

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Мұхтар Әуезов

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЕЛУ ТОМДЫҚ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

31-том

МАҚАЛАЛАР, ЛИБРЕТТО,
ПЬЕСА

1951–1954

“ДӘУІР”
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”

АЛМАТЫ
2014

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-7
Ә 82

Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Редакциялық кеңес:
Кеңес төрағалары – М. Құл-Мұхаммед, А. Сәрінжіпов

Жалпы редакциясын басқарған – ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы У. Қалижанов

Кеңес мүшелері:
Әкім Т., Әуезов М., Жұртбай Т., Кекілбаев Ә., Қанатиянов Б., Қасқабасов С.,
Қирабаев С., Қонаев Д., Қошанов А., Құрманғали Қ., Мағауин М., Мұртаза Ш.,
Нұрпейісов Ә., Оразалин Н., Сүлейменов О., Тасмағамбетов И., Ыбырай Ш.

Әуезов М.

Ә 82 Шығармаларының елу томдық толық жинағы. –
Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014.

31-том: Мақалалар, либретто, пьеса. 1951–1954. –
402 б.

ISBN 978-601-294-173-9

Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармаларының елу томдық академиялық толық басылымының 31-томына “Өнер өрінде”, “Тағы да көркем әдебиет тілі туралы”, “Абайдың халықтығы мен реализмі туралы” атты мақалалары, “В нашем совхозе” либреттосы, “Асыл нәсілдер” пьесасы (бірінші нұсқасы) мен оның деректері және жобалары енді.

Кітап ғылыми жұртшылыққа, қалың оқырман қауымға ұсынылады.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-7

ISBN 978-601-294-173-9 (31-том) © М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
ISBN 978-601-294-142-5 және өнер институты, 2014

Мақалалар

МАЯК КОММУНИЗМА НА ВОСТОКЕ

И вот вновь советский человек, гражданин счастливой страны социализма, идет к избирательным урнам, чтобы исполнить свой почетный гражданский долг, выбрать депутатов – избранников народа. Миллионы трудящихся нашей Родины с благоговением произносят сегодня имя того, кто создал и укрепил великую дружбу народов, кто предоставил все условия для роста и расцвета дарований, способностей каждого из нас.

В мыслях и чувствах каждого советского человека в эти дни, когда он называет своим избранником Иосифа Виссарионовича Сталина, возникает много светлых дум, любовь и благодарность вождю за свое счастье, за счастье своей Отчизны, за ее еще более чудесное будущее.

В образе нашего великого учителя воплотились самые высокие достоинства. Сталин – гордость и слава этого человечества! Он душевно близок всем нашим народам, как их мудрый друг и наставник, заботливый отец и руководитель. Он неизменный друг, заступник и светлая надежда всего трудового человечества, всех простых людей земли. В тысячелетиях истории нет и не было более великих имен борцов за счастье народное, как имена В.И. Ленина и И.В. Сталина. В духовной жизни любого человека есть солнечно озаренные высоты, именуемые надеждой, радостью, счастьем. И мы, советские люди, ощущаем, осознаем эти понятия по-иному, по-новому, чем люди прошлых поколений. Каждый наш день осиян светом наступающей эры коммунизма. Наши идеалы и радости неразрывно связаны со счастьем всего народа, своего государства. И будь то думы и мечты о Родине, о коллективе, о семье или о себе лично, – образ вождя стоит всегда перед нами, вдохновляет нас в творческих усилиях. И мы всегда окрылены самой дорогой надеждой

и верой — сделать, сотворить все то значительное и важное, что поручают нам партия и народ, так, чтобы это вызвало отеческое одобрение товарища Сталина.

В учебе детворы и в строках поэта, в напевах певца и творческом вдохновении ученого, в самоотверженном труде рабочего и колхозника — всюду и неизменно присутствует образ вождя, его могучая мысль, его поистине стальная, несокрушимая воля. Воля и мысль, забота и внимание товарища Сталина о казахском народе ярко воплощены в фактах невиданного расцвета народного хозяйства, социалистической культуры республики. Казахский народ выдвинул из своей среды талантливых ученых, писателей, деятелей искусства, новаторов промышленности и сельского хозяйства.

Именно эти люди, взращены ленинско-сталинской эпохой, выдвинуты ныне кандидатами в депутаты Верховного Совета республики. Передовые рабочие и колхозники, инженеры и агрономы, деятели науки и искусства возрожденного народа, они олицетворяют величие социалистических преобразований, произошедших в Казахстане, который прошел под руководством партии Ленина — Сталина исторический путь от феодализма к социализму.

С первых дней Великого Октября у колыбели молодой Казахской советской республики стояли В.И. Ленин и И.В. Сталин, направляя ее по пути строительства социализма.

Все мы видим теперь изумительные результаты мудрой ленинско-сталинской национальной политики большевистской партии. Партия Ленина — Сталина сплотила советские народы в единую дружную семью строителей коммунизма, привела их к невиданному экономическому и культурному расцвету.

Особенно показательна судьба народов Средней Азии и Казахстана, которые были обречены до Великого Октября на вымирание, подвергались жесточайшей эксплуатации и грабежу. Подобно благодатным светлым горным источникам, дающим жизнь полям и тенистым садам, советский строй, партия Ленина — Сталина дали новую, счастливую жизнь узбекам, таджикам, туркменам, казахам, киргизам. От обновленной пустыни Бетпак-Дала до гор Памира, от Тянь-Шаньских отрогов до преображаемых

волею большевиков Кара-Кумов – всюду кипит творческий созидательный труд советских людей.

Мировая история не знала примеров, чтобы веками отстававший, закабаленный народ в невиданно короткий срок вышел в число передовых народов, в корне преобразовал свою экономику и культуру. Партия Ленина – Сталина внесла поправки в историю, заставила ее ускорить свое движение. Пример этому – Советский Казахстан.

Казахский народ бесконечно рад, что им руководит великая партия Ленина – Сталина, ведущая его вместе с другими народами нашей Родины к коммунизму. С каждым днем наша республика становится все краше и богаче. Отстояв вместе с другими народами честь, свободу и независимость своей социалистической Родины в годы Великой Отечественной войны, трудящиеся Казахстана с новыми усилиями принялись за возведение светлого здания коммунизма.

День выборов в Верховный Совет республики рабочие, колхозники, интеллигенция встречают замечательными успехами на всех участках народного хозяйства и культуры. На наших глазах меняется облик республики. В годы послевоенной сталинской пятилетки задымили трубы нового гиганта цветной металлургии – Усть-Каменогорского цинкового завода, пошли эшелоны с удобрениями для колхозных и совхозных полей с Джамбулского суперфосфатного завода, сомкнулись рельсы новой стальной магистрали Моинты – Чу.

Поразительным примером величайших перемен, произошедших в Казахстане за годы советской власти, является столица нашей республики – зеленокудрая красавица Алма-Ата. Давно ли это был захолустный городишко? А теперь Алма-Ата – город крупных заводов и вузов, театров и научно-исследовательских учреждений, город многоэтажных красивых благоустроенных домов.

Я хорошо помню старый Верный. Тогда город стоял на тысячи верст от железной дороги. Там, где сейчас высятся корпуса управления Турксиба, здание Дома правительства, великолепный театр оперы и балета, стояли, по два-три в квартале, приземистые молчаливые домишки чиновного люда. С навьюченными на тощую коровенку

или верблюдицу скарбом, проходили в ту пору по улицам бедные казахские семьи, опасливо поглядывая на домишки, которые казались им чуждыми, загадочными.

Представлялось: века потребуются для того, чтобы повернуть казахский народ к оседлому быту, ликвидировать нищенский кочевой образ жизни. И вот прошли не века и даже не полвека, а всего лишь три с лишним десятилетия, и те самые дети, которые когда-то боязливо жались на улицах старого Верного к верблюжьему горбу, с помощью партии большевиков, великого русского народа стали людьми высокой культуры, стали квалифицированными рабочими и колхозниками, агрономами и инженерами, учеными и артистами.

Вместе с другими республиками Средней Азии Советский Казахстан стал могучим форпостом социализма, маяком коммунизма на Востоке. Свободная, счастливая жизнь казахов, туркмен, узбеков, таджиков, киргизов озаряет сейчас светом надежды все колониальные, угнетенные империализмом народы Востока.

Угнетенные народы Востока видят, испытывают на собственном опыте всю гибельность политики империалистов. Все передовое человечество с глубоким возмущением следит за разбойничьими действиями американских, английских, французских, голландских и иных империалистов в странах Востока. В Индии, например, более 60 миллионов безземельных крестьян и сельскохозяйственных батраков являются фактически — крепостными помещиков. Целые деревни, провинции, вымирают в Индии ежегодно от голода и эпидемий. Руководитель побывавшей в нашей стране делегации общества друзей СССР врач Слиман Бен Слива (Северная Африка) сообщил потрясающие факты обнищания трудящихся Северной Африки:

“В Алжире на 10 миллионов населения 10 больниц с 4 тысячами коек. Место в больнице стоит от 800 до 1500 франков в день. По официальным данным, в городе Тунисе умирает от 20 до 50 процентов всех детей в возрасте до 2 лет. В Тунисе на 3 миллиона человек нет ни одной больницы для детей. Миллион детей Алжира лишены возможности посещать школу. 96 процентов населения Алжира — безграмотно”.

Вот она “цивилизация”, которую принесли в Северную Африку французские колонизаторы!

На весь мир прозвучал, как грозный обвинительный акт, голос турецкого учителя Махмута Макала, сообщившего в своих записках потрясающие своей правдивостью факты нищеты, бесправия турецких трудящихся.

Так живут простые люди, люди труда в Афганистане и Иране, в Египте и на Филиппинах, во всех странах, где действует бандитский закон империалистических хищников, закон удушения свободы и независимости народов.

Пример советских республик Средней Азии и Казахстана, возрожденных к новой, счастливой жизни партией Ленина — Сталина, многому учит народы колониального Востока. Идеи Ленина — Сталина все глубже и глубже проникают в гущу народов этих стран. Маяк коммунизма, сияющий на Востоке, — наша Родина — освещает путь колониальным народам. Они поднимаются на борьбу за свое освобождение, беспощадно бьют и изгоняют со своей земли захватчиков-колонизаторов.

Расправил плечи великий Китай, сбросивший с себя навсегда иго колониального гнета и успешно строящий новую жизнь. Под руководством китайской коммунистической партии и ее испытанного руководителя, верного ученика Сталина Мао Цзе Дуна трудящиеся Китая, с помощью Советского Союза, быстрыми темпами восстанавливают свою экономику, разрушенную американскими и японскими империалистами, возрождают культуру.

Позорный крах терпят планы американских, английских претендентов на мировое господство в Корее. Свободолюбивый, мужественный корейский народ с невиданной отвагой и пламенным патриотизмом ведет вооруженную борьбу с американскими захватчиками, пядь за пядью освобождает свою землю. И недалек уже день, когда знамя свободы и демократии будет реять над всей Кореей.

Горит почва под ногами империалистических захватчиков и бандитов в Индонезии и на Малайе, во Вьетнаме и Бирме.

Ярко светит маяк коммунизма на Востоке.

Далеко-далеко видны его лучи. С надеждой смотрят на этот маяк народы колониального Востока. Они верят и знают — наступит день, а он уже недалек, когда и над ними взойдет солнце свободы.

Сегодня большой день в жизни казахского народа. Сегодня мой возрожденный народ будет избирать депутатов в Верховный Совет своей республики. Особенно велико счастье жителей Сталинского избирательного округа гор. Алма-Аты: они будут избирать великого Сталина, первого кандидата всех народов Советского Союза.

С огромной радостью отдадим мы голоса за великого вождя трудящихся всего мира. Мы знаем: маяк коммунизма, зажженный Лениным и Сталиным, неугасим, будет сверкать все ярче и ярче, наполняя светлой надеждой сердца простых людей всей земли.

ПОД ЗНАМЕНОМ МИРА И ДРУЖБЫ

Единогласно поддерживая Обращение Всемирного Совета Мира, пленум Советского Комитета защиты мира принял важнейшее решение о сборе подписей советских граждан за заключение Пакта мира между пятью великими державами.

Великая, незабываемая ленинско-сталинская дружба народов нашей страны сложилась и окрепла за годы строительства социализма. В тяжелое время суровых испытаний Великой Отечественной войны она с особенной силой показала свою нерушимость. Дружба народов — это принципиально новая основа отношений между народами. Все национальности нашей страны постигли на деле спасительное, благотворное значение дружбы и мира между народами, они нашли в этом принципе, новом для человечества, мудрое решение своих исторических, жизненных интересов.

Эти предпосылки и определяют миролюбивую политику нашего государства, они и внушают убеждение всему прогрессивному человечеству в искренности наших стремлений к миру, дружбе и сотрудничеству между народами.

Граждане всего многонационального Советского Союза горячо одобряют каждый шаг, каждое мероприятие в пользу упрочения и обеспечения мира, и они неизменно готовы отстаивать великое дело мира и дружбы между народами. Благородное стремление наших народов нашло живой отклик в сердцах простых людей всего мира. Непреклонная воля огромного большинства людей на земле предотвратит новую бойню и отстоит дело мира во всем мире.

Не допустить войну и защитить мир — стало великим решением миролюбивого человечества. Родилось самое мощное движение на всем земном шаре, движение, на

знамени которого на всех языках земли начертаны слова: Мир и Дружба.

А мы, сыны и дочери нашего социалистического отечества, горды и счастливы сознавать, что наша советская Родина идет в авангарде борьбы за мир во всем мире.

Каждый из нас, любя свою великую Родину, мысля о счастье своего народа, желая добра другим народам, помнит мудрые слова нашего великого вождя и учителя товарища Сталина о том, что мир будет сохранен и упрочен, если народы возьмут дело сохранения мира в свои руки и будут отстаивать его до конца.

Подписями под Обращением Всемирного Совета Мира мы еще раз продемонстрируем незыблемую крепость нашего единства, нашу неизменную преданность делу мира, нашу всеобщую поддержку миролюбивой политики Советского Союза.

Советский народ покажет, что он понимает и оценивает ленинско-сталинскую внешнюю политику как выражение своих собственных мыслей и стремлений.

Советские люди бдительно следят за всеми теми кознями, которые готовит против мирных народов агрессивный лагерь империалистов — лагерь американо-английских поджигателей новой мировой войны. Ни для кого не секрет ныне, что господа из Вашингтона и Лондона ведут подготовку новой войны. Они начали ремилитаризацию Западной Германии, Японии, воскрешают немецкие фашистские дивизии, а в своих странах еще пуще усиливают гонку вооружений. Всюду, где только возможно, оборудуют они плацдармы для нападений на миролюбивые народы.

Чем больше угроз из лагеря поджигателей войны, тем более важна, насущно необходима беспрестанная борьба самих народных масс в защиту мира. Укротить агрессоров, уничтожить угрозу войны могут самоотверженные, последовательно активные, массовые действия людей и народов.

Сторонники мира выразили свою волю бороться за дело мира, собрав уже 450 миллионов подписей под Обращением Всемирного Совета Мира. Миллионы подписей нашего советского народа еще и еще покажут миру неуклонное, неодолимое решение строителей социализма отстаивать дело мира.

Борясь за дело мира во всем мире, советские патриоты, верные сыны и дочери нашей Родины, помнят о том, что их мирный созидательный труд – в малом и великом, на любой колхозной полосе, у любого станка и на великих стройках коммунизма – укрепляет и усиливает мощь Советского государства, оплота мира во всем мире.

Единодушно откликаясь на призыв Советского Комитета защиты мира и поставив свои подписи под Обращением, укрепляя самоотверженным трудом мощь своей Родины, все народы великого Советского Союза с новой силой продемонстрируют перед всем миром свою преданность делу партии Ленина – Сталина, выразят свою готовность бороться за мир и безопасность народов.

БЕЙБІТШІЛІК – ӘЛЕМ ТІЛЕГІ

“Бейбітшілік”, “достық”, “игі еңбек” деген қасиетті мәні бар, жарқын саналы сөздерді ондаған, жүздеген миллиондардың аузымен айтқан шағында, совет халқы жер жүзіндегі озғын ойлы адамзаттың бәрінің ішіндегі ең асыл арманын, ең зор мүддесін, бар ынта пейілін де баян етеді. Бейбітшілікті игі еңбек үшін тілеу, ал игі еңбек арқылы халықтар арасындағы бейбітшілік пен достықты нығайту шарт. Біздің Отанның ұлы мұраты осында. Ол – барлық ізгі ниетті адам атаулының, ізгі ниетті халық атаулының мүддесі. Олардың бәрінің алдында жетекшілік етіп, алып тұлғалы совет халқы келеді. Бұл мәңгілік туысқан достықта біте қайнасқан, бір үй іші боп табысқан біздің Совет Одағындағы социалистік ұлттарымыз.

Игі еңбекке шақырған ұрандар – ұлан-ғайыр Отанның бір шетіне дейін, қаршадай жасынан қарт қариясына шейін түгел қанықты, қымбат және ыстық ұран. Ол ұранның жақындығы мен ғажап сенімділігін, бұл күнде коммунизмнің заттық-техникалық негізін жасап жатқан ұлы құрылыстардың сенімділігіндей танимыз. Ол ұрандар, совет адамының қай қалада, қай өлкеде, қай полюсте, қандайлық географиялық алқапта, қай халық арасында еңбек еткеніне қарамай, барлығына да әрі ыстық, әрі қымбат.

Сол совет адамы біздің ұлы құрылыстардың алып қалпына мақтан етумен қатар, партияның және оның ұлы көсемі жолдас Сталиннің ұлы басшылығына зор құрмет көрсетеді. Осымен қатар, сол совет адамы жасаушы боп, коммунизмді алдындағы таңындай көріп келе жатып, өзінің күндегі өмірінде, дәл жанында табиғатты өзгерткен еңбек жемістерін көреді. Совет адамының барлық қиыр шеттерде, әр адым жерде, еңбекте зор қайрат атып келе жатқаннан көреді. Мұның куәлігіне: советтік Арктиканы жеңген, тундраны жаңғыртқан, шөл-сахараны баулаған,

тасқындарды табындырған, жер астының ертегілік, ғажайып байлықтарын ашқан совет адамдарының сөздері мен істері айқын айғақ. Ал біздің советтік Қазақстанда игі еңбектің ғажайып тарихтық жаңалықтар тудырғанына барлық өлкенің тарихы мен жаңаша жасаған халықтың тірлігі, оның ұрпақтарының өмірі дәлел бола алады.

Бұрынғы шексіз, нәрсіз сахаралардың, елсіз шөлдердің ғасырлар бойындағы кезбесі болған қазақ кедейлері киіз туырлықты сорлы үйлерде туып, өліп, қайғы кешіп жүріп айтушы еді: “Ел дегенде не бар? Бар жұбанышың – сахара кең, шөлің елсіз. Даланың жел айдаған қаңбағындай қаңғи бер де, кезе бер. Көл бетіндегі көбіктейсің, бұрқ етіп шығып, сәтте жоқ боласың. Бүгін сайда, ертең қырда шаңбарақ атып шыққан боласың... Бірақ ізің қайда, кешкен өміріңнің жұбаныш етер ізі қайда? Кейінгі ұрпаққа қалдырған берік қымбат бұйымың қані?” – дейтұғын.

Еңбекші қазақ – көшпелі сахара тұрғыны, тұл ғасырларды сынап келіп, осыны айтатын. Заттық мәдениет қалдырмаған, жалғыз киіз үйден басқа және жалғыз ғана күмбірлеген қос ішекті үнсіз домбыра сарынынан басқа түк қалдырмаған ескі өмірді шенеп отырып осыны айтатын.

Ал социализм жеңген Отанда, халықтар достығы, мерекесі арқасында қалың көпшілік туғызатын игі еңбек деген не? Мұның жайын енді дүние жүзіне зор мақтанмен, жарқын жүзбен сол жаңағы қазақтың өзі – совет қайраткері баян ете алады.

Ол баян еткенде, кешегі кезде кешу мекендерде толқын бетіндегі көбіктей қалқып жүрген қаңғыма сорлы киіз үйлер орнына, енді совет адамының игі еңбегі ғажайып жаңа қалалар тұрғызғанын айта алады. Қарағанды, Балқаш, Жезқазған, Лениногорск, Теміртау, Текелі, Ащысай, тағы солардай әлденеше жез кенін, тас көмір байлығын, полиметалл қазынасын, қара темір қорын ұшан-теңіз мол етіп, Қазақстан кен байлығын шығарып жатқан қалалар болды. Соны айтады.

Ол қазақ және де бұрын қаңбақ аунап ұшқан үнсіз, мәнсіз, көп елсіз және шексіз шөлдер мен сахараларда ғажайып шойын жолдар туғанын баян ете алады. Бұл – ұзаққа созылған Түркісіб жолы, Бетпақты басқан, Үстірттен асқан ұзақ шалқар шойын жолдар. Қазақстанның сай-

саласын, тау-даласын ғасырлар бойы тылсым бұғандай, жым-жырттық күйге салған қараңғы тыныштықты қазір паровоздардың жеңімпаз, іскер үні басты. Фабрик-заводтардың алып айғайы жаңғыртты. Соны баян етеді.

Сол қазақ және де жалаңаш тұл өлкелерді жасыл жапырағы сылдыраған жас тоғайлар басқанын баян етеді. Сахаралар гүлденіп, жасарғанын жар етеді. Солар сияқты өмір көктемі жас ұрпақтардан да гүл атқанын айта алады. Мектепке толған балалардың көңілді даусы, Қазақстан жоғарғы мектептерінің коридор, аудитория-лабораториялары толған жас қайраткерлер үні, шатшадыман өзілі екенін айта алады.

Сол қазақ және ел тірлігінде жалғыз домбыраның үлкен операға жеткен ертегілік жолын баян етіп, совет көркемөнерінің асқанын да айта алады. Біздің социалистік Отанда бейбітшілікті қостаушы игі еңбектің тудырған ғажайып мәңгілік табыстарын санап та, атап та шығу оңай емес. Сондықтан да біз бейбітшілікті қадірлейміз. Оған ойымыздың беріктігі, сөзде ғана емес, біздің сан миллион халқымыздың жүрегінде нық орнаған...

Бірақ осының бәрін біле тұра, біз бейбітшілікті сақтау керек екенін, ол үшін күресу керек екенін тағы да білеміз. Бейбітшілік үшін күрескенде, игі еңбекті өндіре түсіп күресу керек екенін білеміз. Барлық ізгі ниеттегі адам атаулы мен жер жүзіндегі барлық ізгі ниетті халықтар атаулының тұтасқан бірлігі арқылы бейбітшілікті сақтау керек екенін де білеміз.

Сан жүз миллиондардың ізгі ниетін жаңа соғыс өртін қоздырушы жыртқыш айуандардың арам тілектеріне қарсы қойып, күресу қажет екенін де білеміз.

Дүние жүзі халықтарының қалың тобын алғанда, бейбітшіліктің жарқын ойын арман ету олардың жанын да, арын да кернеген, билеген. Сол ұлы идея қазір халықтардың бақыты мен бостандығы үшін күресу идеясына ауысқан. Ізгі ниетті адам баласы бұл күнде бейбітшілік үшін ешкімге де жалынып, қолқаланбайды. Бейбітшілік үшін өзінің күресуі қажет екенін біледі. Сондықтан да осы айтылған айқын шындықтар жолында, бейбітшілік жолында ұлы қозғалыс туды. Бұл қозғалыс, адам жыныстарының түс, тектеріне қарамай, дін айырмыстарына қарамай, саясаттық бағыт

басқалығына қарамай, жүздеген миллиондардың бастары мен тілектерін бір араға қосып отыр.

Ал ССРО-да бейбітшілік үшін күресу – біздің сыртқы саясатымыздың негізі. Ол қасиетті талап – Совет Одағындағы барлық халықтарымыздың біріккен арманы. Дүние жүзіндегі ең демократтық мемлекет – советтік социалистік Отан өзінің бейбітшілік саясаты арқасында барлық адам баласының тұрақты ұзақ замандық бейбітшілікті тілейтінін білдірді. Бүгінгі адамзаттың тарихын жер үстінде жасап келе жатқан жүздеген миллиондармен өз талабы бір екенін танытты.

Сондықтан да, бес Ұлы мемлекет арасындағы бейбітшілік шартын жасауға арналған науқан уақытында, совет адамдарының саясаттық және өндірістік қажыры бұрынғыдан да арта түсті. Біздің халқымыз 1951 жылдың шаруашылық өндіріс жоспарын асыра толтыру үшін күреске шықты. Бейбітшілік ісін нығайтудың ең үлкен шарты – өз Отанының қуаты мен байлығын нығайта түсуде екенін совет адамы біледі. Сондықтан да, дәл осы күндерде бүкіл біздің Отанда советтің жұмысшылары, колхозшылары бейбітшіліктің үздіксіз вахтасына тұрды. Сол еңбектерімен бейбітшіліктің іргесін нығайтпақ. Осыған қарап та біз бейбітшілік тілеген халықтардың талабын таудай дейміз.

Советтік интеллигенция да өзінің оқымыстылары, инженер мамандары, жазушылары, көркемөнер қайраткерлері және барлық басқа мамандық өкілдері арқылы, өздерінің қарыздарын нық түсінгенін айқын аңғартты. Олар да бейбітшілік пен прогресс үшін алдыңғы сапта күресетінін танытты. Ал біздің Отанның аналары бейбітшілік тілегенде, ізгі еңбек үшін және бала-ұрпақ өсіру үшін тілейтінін білдірді.

Осы талап бар дүние жүзіндегі халықтардың барлық анасының талабы екені даусыз.

Бейбітшілік шарты игі еңбек екенін айқын танығанымыз үшін, біз – совет адамдары, сол бейбітшілік жолында, өзіміз қосатын үлестің үлкені – қол қоюдың соңынан стахановтық еңбек жасап, сол қойған қолымызды нығайту болады. Совет халықтарының бірлескен достығы ғажайып, зор, қасиетті және мәңгі өшпес ұлы бірлік сезіміне кіреді. Өзінің үлкен ағасындай, орыс халқымен иық сүйесіп келе

жатқан қазақтың, совет халқы, большевиктер партиясының және бүкіл жер жүзі еңбекшілерінің досы Ұлы Сталиннің көрсеткен жолымен келеді.

Советтік бейбітшілік комитеттің үндеуіне қосылып, қолымызды қоюмен қатар, жаңа жүз миллиондардың талабы Америка, Англияның соғысты тілеуші жауыздарына қарсы үлкен қарсылық, ауыр соққы болатынын біз білеміз.

Үндеуге қоса, ынтымақпен қол қоюымызбен қатар, біз өзіміздің Ленин-Сталин партиясына бар ниетпен беріктігімізді білдіреміз.

Барлық жер жүзіндегі еңбекші адам баласының қамқор панасы, досы – бейбітшілік туының ұлы басшысы, жолдас Сталинге бар ниетіміз берік екенін білдіреміз.

Жасасын біздің Ұлы, алып Отанымыз – Советтік Социалистік Республикалар Одағы!

Жасасын халықтарды коммунизмге бастап келе жатқан дана басшымыз – большевиктер партиясы!

Жасасын бейбітшілік туын ұстаған біздің сүйікті көсеміміз – жолдас СТАЛИН!

КАНАЛ НАРОДНОЙ СЛАВЫ

Нет уголка во всей необъятной нашей Родине, где бы накануне 27 июля не билось взволнованное гордой и светлой радостью сердце советского человека. Четко и ясно представляем мы себе величественные очертания содеянного в той родной, счастливой Волго-Донской близости¹. Радость строителей, праведные капли пота на их лицах, опаленных солнцем и ветрами знойных степей, озаряющие эти лица улыбки торжества и трепетных ожиданий, видимы и нам из наших степей, видимы и с подножий Ала-Тау, и с Алтая.

Мы слышим вас, друзья, мы чувствуем ваше горячее дыхание! И плеск новых вод, и ласкающая прохлада, веющая с гигантских водохранилищ, и сказочно быстро выросшее зеленое одеяние степей, и гирлянды из тысяч огней, которые золотым бисером очертили контуры красивейших архитектурных сооружений нового водного пути — все это вместе возвестило миру о триумфе нашего народа. Величественная поэма о преобразовании природы, изгнании засухи, рождении водной артерии пяти морей!

Гигантское творение советского народа внесет свою всемирно-историческую поправку во все карты мира. Эта поправка именуется великой стройкой коммунизма, созданной гением вождя и мирным творческим трудом народов страны социализма. Это новый шаг к коммунизму, чудесная быль Сталинской эпохи, свидетельство титанической мощи нашей державы.

ӨНЕР ӨРІНДЕ

*(Жазушы Ғабиден Мұстафиннің
50 жылдығына)*

Жазушылық еңбек пен оған берілген өнердің әр алуан талайы мен тағдыры бар. Кейбір творчестволық тәжірибені болжасаң, жазушы өзіне лайықты, шамасы толық құлаш сермеп шығатын тақырыбын таппай жүретіні болады. Кең өмірде көлдей иен, тамаша тақырыптар арасында көп түртініп, өнімсіз жүріп қалады.

Ірі жазушы болып, үлкен шығарма беріп, кемеліне келгенше көп жазушылықтың алғашқы сапары көбінше осылай келеді. Сәтімен өз арнасын табу – алтын кенін қазушылар арасындағы старательдер артелінің жаңа бір алтын желісін (жиласын) тапқанымен бір теңдес. Талапты табады, табанды жеңеді. Бірде көп ізденумен, кейде сәтімен аз іздену соңынан да өзіне бейім, бой тартқан тақырыбын тапқанда жазушы өнері қанағаттанады. Бойдағы барлық талантты жігері ұшқындай түсіп, нұр шашады. Жазушы еңбегі бел-биіктен аса беріп, бұрын оқушысы да, өзі де аңдамаған, іркіліп жүрген асылын ашады.

Ойлап, барлап қарасақ, өзіміз білген бүгінгі жүрген жазушылардың көпшілігінде осындай екі алуан күйлері бары сезіледі.

Сол қатарда Ғабиденді ауызға алсақ, бұл жазушының жолында үлкен бір ырысты сәттілік бар екендігі байқалады. Осы айтқанды анықтау үшін Ғабиденнің жазушылық жолындағы соңғы 13-14 жылды барлап, болжап өтейік. Ең әуелі бұл 13-14 жыл оның жазушылығының ең өнімді, ең көрнекті жемісті жылдары. Осы жылдар ішінде Ғабиден төрт роман жазыпты. Ол төрт кітаптың алғашқысынан бастап, соңғысына дейін бәрі де өз уақытында қазақ совет әдебиетінде және соңғы үш романы бүкіл Одақ әдебиеті

көлемінде қатардағы шығармалар ғана емес, елеулі, бағалы үлкен еңбектер боп қалыптанды. Осындай бағаны жазушы ортасы ғана емес және бір қазақ оқушысы ғана емес, бүкіл Одақ көлеміндегі одақтық оқушы айтты. Төрт романның және бәріне ортақ қымбат қасиеті – мұның бәрі де бүгінгі тақырыпқа арналған, социализмді жасаушылардың, коммунизм үшін күресушілердің үлгілі өмірін, өр өнерін, ер еңбегін баян ететін шығармалар. Сонымен, Ғабиден өзінің жазушылық еңбегінің әр кезінде, бүкіл совет әдебиетінде совет халқы қойған, социалистік Отан атаған, Ленин партиясы белгілеген ардақты міндеттерді орындау жолында күресіп келеді.

Оның бар тақырыбы – бүгінгі күн, оның барлық жағымды образдары – жарқын келешек үшін, айқын ертеңі үшін күрескен совет азаматтары. Ғабиден романдарының геройлары коммунизмнің мәңгілік болашағын өздеріне ұлы арман еткен адамдар болып танылады. Олардың бәрі де біздің оқушыға жырақ, жұмбақ жандар емес, қайта барлық қимыл, құбылыс әрекеттерімен, бар сезім-санасымен, әрбір үні, дем-тынысымен қалың жұртшылығымызға қымбат, жақын жандар.

Осылардың арасында жақсыларын іріктегенде, жас буындардың өз ағасы есепті Бораштар, Шығанақтар, Жақыптар, Щербаковтар, Ермектер оқушының қымбат, ыстық көретін жандары. Сондай-ақ жаңа тарих тудырған Еркін, Жомарт, Мейрам сияқты жаңа сапалы жас буын, бірақ, жас та болса, жаңа нәсілдің төл басы есепті жандар, барлық іс-әрекеті ғана емес, іштегі сан алуан сезім толқындарымен де, неше алуан ым-емеуірінімен де бүгінгі оқушыға өз сырласындай, егіз-екі сыңарындай жақыны.

Жазушының ең үлкен жұбанышы, оның шығармаларындағы геройлардың бүгінгі оқушыға соншалық етбауыр жақындай боп, таныса табысып кетуінде. Әдебиеттің мұндай образдары мәдениеттенген совет адамдарының ұдайы есінде жүретін жақынындай болса, қымбаты, қимасы боп кетсе, жазушыға одан үлкен мұрат, мақтан жоқ.

Ғабиден шығармаларында осындайлық совет оқушыларына қымбатты болған табыстар бар.

Міне, осындай табыстар жайын ойлау тұсында жоғарыдағы айтылған бір халді еріксіз ескергендейміз.

Ғабиден жазушылығының ерекшелігі – ол ең алғашқы жауапты қадамынан бастап, арнасын, өз тақырыбын талғап тапқан жазушы. Ол өзінің тәуір шығармаларымен бүгінгі күндегі өмір-тарихтың, ардақты халықтың және ұлы ұстазымыз Ленин партиясының талаптарына едәуір бағалы жауаптар беріп келеді деп айта аламыз.

Бұл тұста Ғабиденнің кейбір шығармаларына үңіліп, қарай түсейік. Сонымен қатар жазушы шығармаларындағы көрсетілетін, суреттелетін ортамен, өмір тартысымен жазушының өз өмірінің тартыс-табысын, іздену жолдарын қатар еске алу керек. Сонда осы жайда да біраз жазушыға ой салғандай мәнді, нәрлі ерекшеліктер бар екенін көреміз.

Жазушылық жолында өз арнасын тапқан Ғабиденнің өмір жолында да жазушылығына жетекші, себепші болған шындық, болмыс, тәрбие-тәлім бар. Мұнда да өмірден жазушылыққа, жазушылықтан өмірге ауысып, араласып жатқан қос өрім байқалады. Нақтылап айтпағымыз: жазушының романдарын оқып кеп, өз өмірбаянын аңдап барлағанда, романдардағы кейбір ортадан жазушының өзі туып жатқаны сезіледі. Және де жазушының өз өмірі бірталай елеулі үлкен шындығы, талабы, табысымен романдар ішіндегі геройлардың сезіміне, сөзіне, іс-әрекетіне ұдайы араласып жатқандай байқалады.

Сондықтан да кейде, жазушы өзі жазған кітабының бетінен көп жайымен көрінгендей болады. Ол романдар автобиографиялық (өмірбаяндық роман) болмаса да, жазушының өзі көп сезімімен, ойымен, талай-тағдырымен, өмірдегі алғашқы адым, өсу жолы, соңғы табыстарымен ап-айқын сезіліп жүргендей.

Енді осы аталған жалпы ойлар мен жайларды Ғабиденнің ең соңғы үлкен шығармасы – “Қарағанды” романына қарап отырып, аңғарып көрейік. Сол “Қарағанды” романы мен жазушының өз өмірінің болмыстары арасындағы шындықтарға кезек көз сала отырып, танып талғайық.

“Қарағанды” романының алғашқы беттері және бірінші тарауы, бесжылдық жоспар бойынша, бүкіл отандық ұлы өндіріс ошағына айналғалы отырған Қарағандыға мол күштер жұмылдырып, мол қаражат жұмсау кезеңіне арналады. Сол Қарағанды ошағына жан-жақтан ағылып келіп жатқан жұмысшылар жайы баян етіледі. Көп суреттер Орталық

Россиядан, Донбастан келген маман жұмысшылардың жайына арналады және әсіресе, жазушының ерекше көңіл, бейіл бергені – ұлы өндіріс арнасына қазақ кедейлерінің жаңа құрылысшылар есебінде, жан-жақтан ағылып келіп жатқан күйіне арналады.

Бұлар Қарағанды айналасындағы жақын аудандардан шартпен келіп жатқан бұрынғы ауыл кедейлері. Көпшілігі жаман үй, жарты лашықтарымен, бірен-саран күш-көлігі, сауынымен, азын-аулақ қой-тұяқ, ешкі-лақ дегендерін де ала келген көшпелі ауыл, өлі қоныстанып болмаған аудандардың кедей шаруалары. Осылардан Қарағандыдай үлкен өндіріс ошағының саналы жұмысшылары, өнерлі қайраткерлері, сапалы азаматтары, қысқасы, тарихының жаңа дәуірін тапқан, бақыт шағына жеткен, социалистік ұлттың советтік жұмысшы табы қалыптанады. Роман бойында сол ел кедейлерінен ірі маман жұмысшылар, зор саналы азаматтар, үлкен өндіріс командирлері, партия, совет орындарының білікті, сапалы басшы азаматтары, ірі инженерлері өсіп шығып жатқандарын көреміз.

Міне, осы адамдардың көпшілігі Қарағандыға жақын отырған елдерден шыққан қазақтар болатын. Сол түрде Қарағандыға келген бірталай жұмысшылар, қартаң әйелдер, жігерлі жастар атаулының талайы дәл Ғабиден Мұстафиннің өзі туып-өскен елден, бала күннен өзі өмір кешкен жерлерден келген. Көпшілігі тіпті жазушыға туыс-таныс адамдар болатын.

Ғабиденнің өзі де жаңағы аталған жақын елдердің арасынан шыққан, Қарағандының қасындағы, осы күні Каргрэс орнаған Нұраның бойы – бұл елдердің қыс – қыстау, жаз – жайлау дейтіндей, ежелгі қоныс мекені.

Бұл өлкедегі елге бұрын ағылшын билеген Қарағандының жай-күйі, Ұлы Октябрь революциясының алдындағы Қарағанды мен Спасс, Нілді сияқты болымсыз шұқанақ өндіріссымақтардың жайлары, тарихы да аса мәлім еді. Сол өлкенің кәрі-жасына тек совет дәуірінде, аз заман ішінде дүрілдеп өскен, нұр жайнаған алып Қарағандының тарихы, қазіргі Теміртаудың да үдеп өрлеген қысқа ғана табыс, жеңіс тарихы соншалық айқын.

Осыдан 12-13 жыл бұрын жазылып, басылған ең алғашқы құнарлы еңбегі – “Өмір не өлім” романында,

жаңағы айтқандай, көз алдынан кешіп өткен, бар бөгетті басып өскен Қарағанды алыбының жайын Ғабиден алғаш сөз қылған еді. Енді мынау соңғы, үлкен романы кең көлемде көсіліп өскен Қарағанды жайын дастан етеді. Бұл екі романның кей адамдарының өмір жайында, тартыс-жеңістерінде, іс-мінездерінде ұқсастық бар екені даусыз. Ол ұқсастық, ең әуелі, екі романның да бір Қарағандының жайына арналғандығынан туған. Мұнда таңданарлық та, немесе, мін тағарлық та өрескелдік жоқ. Қайта жауапты, ойлы жазушының өзі таңдап алған өмірлік тақырыбының өзгеше жайларына жаңа дәуірде, жаңа сапада, өзіне-өзі қойған жаңа өскелең талаппен қайта оралғанын көреміз.

Осы сөздің басында айтылған, жазушының сәтімен тапқан өз арнасы дейтініміз де осы. Соңғы оралуында алғашқы соғудан әлдеқайда жоғары, салмақты, биік салада еңбек еткен, елеулі үлкен табыс танылады. Әуелгі роман мен соңғы романның екі арасында жазушының өзінің де көп үдеп өскен сыпаты көрініп отыр. Ойы тереңдеген, білімі молайған, шеберлігі мольға түскен, жазушылық мәдениеті көп көтерілген, жан-жақты сан-сапаны сеземіз. Бұл да өзінше тақырыбы мен жазушының арасындағы жіпсіз және үздіксіз мол, мығым байланысты байқатады.

Совет дәуірінде ең алғаш қолға алына бастаған Қарағанды мен енді бүгінгі күндерде ұшан-теңіз шалқып өскен Қарағандының арасындағы айырмысқа түгелімен сай болса да, сыбайлас жатқан, желілес ұқсастықты байқаймыз.

Романның құрылыс арнасы Қарағандының өсу арнасымен үнемі астарлас, желілес болғандықтан, жазушының өсуінің өзін де Қарағандының өсуі, нақтылап айтқанда, өмір тарихын өзінің дамып, үдеп өсуі бастап, ақтап отырғандай болады. Мұнда роман мен жазушының арасы, дәлдеп айтқанда, романның өзегі болған көп адамдардың өмір шындығы мен жазушы өмірінің шындығы үнемі жанасып, нық байланысып, айқыш-ұйқыш араласып жатқанын көреміз.

Әуелі тарихтық шындықты роман шындығымен жалғастыратын өмірлік, адамдық фактілерді алайық, содан соң осы жайлар мен жазушының өз өмірінің қос өрімдей қосыла араласқан жайын атаймыз.

Алғашқы аталған халдің мысалына “Өмір не өлімдегі”

Борашты, “Қарағандыдағы” Ермекті алуға болады. Осы екеуінің Қарағанды жұмысшыларының ішінде анық нақтылы, тарихтық кейпі бар. Ол адам бізге мәлім. Сөйтіп, кейбір өзгеріс, өскелең сипаттар қосылумен соңғы “Қарағанды” романында үлгілі образ болған Ермектің де өмірлік прототипі бар дейміз. Сол сияқты Жанәбіл екі романда бірдей осы атпен жүргенмен, тірлікте анық өзіне жақын, егіз сыңары бар образ екенін білеміз. Сондайлық Боқай, Сейітқали сияқты адамдардың бәрінің де, жазушы аттарын атап, әйгілеп бере алатын, өмірлік тарихтық прототиптері бар. Осылайша роман ішіне араласқан орыс адамдарының, жағымды кейіпкерінің әсіресе нақтылы өмірлік дәл егіз сыңарлары бар. Бұл ретте Щербаков образы ерте кездерде Қарағандының алғашқы құрылыс дәуірлерінде барлық жұмысшы жұртшылық атаулының бәріне де аса қымбат, қадірлі, сүйікті болған Горбачев өмірімен, бейнесімен шендес келеді. Мехцехта механиктің көмекшісі болған Чирьев – романдағы сол орындағы Лапшиннің егіз сыңары. Козлов, жай қадірлі қарт, дәл осы Козлов атымен Қарағандыда нақтылы болған адам. Қысқасы, романдағы басшы кейіпкер, қазақ пен орыс адамдарының көптен-көбінің іс еңбегі, мінезі, түр-қалпы, сөз салты, әдет-машығы, қысқасы, көптен-көп сипаттары өмірдің өзінен алынған.

Енді жазушы өмірінің осы ортаға, осы арнаға қосылған ағымын алсақ, онда да ескермеуге болмайтын аса елеулі және ерекше тарихтық, әдебиеттік өзгеше жайлар танылады. Әуелі әдебиеттік еңбекке жас шағында біраз берілген және алғашқы әңгімелер жазып, “Ер Шойын” атты бір жинағын шығарған Ғабиден, дәл осы “Қарағанды” романында өзі сипаттап отырған жылдар кезеңінде, өндіріс ошағына қайта оралып келеді. Бірнеше жыл бойында Қарағандыда қара жұмысшы боп істейді. Сонда ол екі жыл бойында маман жұмысшы Боранбаймен бірге болады. Мехцехта Лапшин, Козловтардың ағалық, достық ұстаздығын көріп өскен Жанәбілдің күйіндей күйлердің талайын өзі де басынан атқарады. Чирьев сияқты механиктің көмекшісі, қазақшаға судай, үлкен мастер, бұның үйретушісі болады. Кейін Ғабиден слесарьдің шәкірті боп істейді. Тағы бір кезек темір арқанды есетін бригаданың (по перемотке стального каната) ішінде еңбек етеді. Бұл жерде,

осы кезеңде, болашақ роман жазушысының өзі де болашақ геройы Жанәбілдің істегенін істейді. Осыдан кейін өзі де мастер болып шығады.

Сол кезде мұның қатарында істеген Бәйкен сияқты, анық өмірде болған нақтылы адам, роман ішінде Бәйтен бейнесінде қалыптанады. Бертінде, жаңағы темір арқанды Донбасс даяр түрде бере бастаған соң, Ғабиден машинист болуға ден қояды. Кейін, біраз уақыт үйреніп ысылған соң, сол кезде мұнай двигателінің толық машинисі болып шығады. Одан бір кезекте бұл орынға екі жас қызды үйретіп, баулып, өзі тағы да екінші бір жұмысшылық мамандыққа ден қояды. Токарлық өнерге қызығып, үш ай бойында шәкірт болып істеп, кейін анық шеберленген токарь болып шығады.

Сөйтіп, Қарағанды ұлы құрылысының бірнеше жылғы тарихында өзінің жұмысшылық еңбегімен атсалысып, араласқан азаматтық еңбекті көреміз. Мұның өзі, өмірі де, кешегі көшпелі ауылдан өндіріс ошағына келіп, сонда қара жұмысшыдан бастап, маман жұмысшыға жеткен еңбекші өмір жолын танытады. Сол сипатында ол, өз романдарының кейбір жас жұмыскер геройларындай, Қарағанды өндірісінің сол кездегі басшысы болған Горбачев сияқты (романда Щербаков сияқты) адаммен жақсы біліскен. Горбачевті өзі жақсы біліп, өте жақсы көргенде, бұның өзін де ынталы, ұғымпаз, талапкер жас жұмыскер сипатында Горбачев та жақсы біліп, жақсы көрген.

Міне, осы айтылған нақтылы, деректі жайлардың тұсында, тарихтық болмыспен, жеке өмірбаяндық шындықпен және содан әрі екінші, өзгеше сапада туған көркем шығармадағы шындықтың араларында қандайлық заңды, терең тамырлы, күрделі байланыстар жатқанын елемеге болмайды. Сонда және бұл жазушы, өмірден оқыған жазушы боп аңғарылатыны, ерекше бір жақсы сипат, аса бағалы шындық. Жазушы кейін өзі жазған романдардың кей ұзақ беттерінен, тарауларынан айқын көрініп, өсіп толысып, қалыптанған тәрізденеді.

Сондықтан да бұл жазушы өз өмірін романның ішіне бір өрім етіп қосқанда әсірелемейді. Қылғынып отырып, қиналып та жазбайды және өзінің менмендігін көріне өзімшілдікпен тықпаламайды. Қайта өз өмірінің көп болмысы мен тынысы, ыстық демі, жан-жігері аралас жүрсе

де, сол жайларын үлкен ұстамды мінезділікпен, сабырлы салмақпен, объективтік суретшінің бояуымен бере біледі. Романның бар материалында автордың өз өмірі, сезімдері, қайрат тартысы, арын-арманы мол араласып отырғанын өзге жайдан аңғармайсың да, тек сол өндірістің бар шындығын аса жақсы білетін таныстығынан, сол ортаға өте жақын жанасып барып баяндап отырған көркемдік шындығынан аңғарасың. Сөйтіп, роман өмір шындығынан туғанда, жазушының өзі де басынан кешірген шындықтан қоса туып, өзгеше сыр-сыпат табады.

Бұл айтылған жайлардың бәрі де жазушы Ғабиденнің соңғы елеулі еңбегі “Қарағанды” романының әр тарап қасиеттерін өсіре түсуге көп көмекші болған жайлар. Қарағанды өндірісінің және сол атыраптағы өмір, өлке жаңғырысының әр алуан табыс, туыс шақтарын өзінің жазушылық еңбегіне ұзақ арқау еткен Ғабиден, бұл тұсқа жеткен қалпындай, енді бұдан былай жазушылық еңбегінде де сол арнамен бара бермек. Үлкен тақырыбының таңдаулы тармақтарын ілгері тартып жаза бермек.

Сондықтан да қазір ол Қарағандының қасындағы, кешегі өзі балалық, жастық шағын кешірген Қожыр мен Жауыр жанына орнаған, аса бір қызықты, жаңа дүниелікті жазуға бейімделіп жүр. Ол – жас қала, тамаша өнер, еңбек қаласы – Теміртау тақырыбын қолға алмақшы. Қазір сол тақырыпқа Ғабиден кино-әңгіме жазу талабында. Әрине, бұл жөнде жаза келе, іздену, ізерлеу, ойлар кеңейіп, жазыла, созыла келе, бұл жазушы тек кино-әңгімемен қалмай, тағы да тың роман жазуға ауысуы аса орынды және мүмкін сияқтанады.

Сол өзі жақсы білген Орталық Қазақстан өмір шындығынан, тарих табысынан деректер жинап, нәр алып, Ғабиден өзінің колхозды Қазақстан жөніндегі жақсы повесі – “Миллионерді” де жазған болатын. “Миллионер” колхозының адамдары арасында болған кей әңгімелер ішінде “Қарағанды, Теміртау жақын тұста, қасымызда” десіп отыратын сөздер бар. Бұған қарағанда, “Миллионер” колхозының суреттері, өмір шындықтары жазушылық қиялмен іренделіп, өсіріліп алынса да, сол Орталық Қазақстанның, Қарағанды облысының шындығынан туған шығарма екендігі аңғарылады.

Тақырып, материал жөнінде Ғабиден шығармаларының ішінде басқа облыс, Қазақстанның өзге бір өлкесі – Ақтөбе облысының дәл деректерінен туып, көркем етіліп жазылған шығарма – “Шығанақ” романы. Ол романда да автор өмір жайын, әсіресе өнімді еңбек жайын, өнерлі еңбек туғыза білген, өмір құра білген асыл жандар жайын барынша жақсы ізерлеп, өмірлік көп білім, материалдар жиып барып жазған-ды. Бұл романда жазушының, жоғарыда айтқандай, өз өмірінің арнасымен араласқан шындықтар болмаса да, советтік дәуірде жабайы табиғатты үлкен өнерлі жігермен жаңғыртып отырған Советтік Қазақстан шаруалары көрінеді. Сондай еңбек ерлерінің жайын жазуда Ғабиден бүгінгі өмір тақырыптарын алуға бейімделген өткір талантын танытады, шабытты шындығын табады.

Бұл тақырыпта да, оның еңбекшілдікке, ізденгіштікке бейім таланты өзінің сүйкімі мен икемін оқушыларына ыстық етіп, тартымды етіп таныта білген деуге болады.

Бүгін 50 жасқа толған, ер ортаны дегендей межеге жеткен кезеңінде Ғабиденнің соңғы беріп отырған ең бағалы шығармасы – “Қарағанды” романына аз тоқтап өтейік.

Ірілеп өсіп келе жатқан көрнекті прозаигіміз Ғабиден Мұстафиннің “Қарағанды” романы оның бұрынғы шығармалар жөнінен және де өрлеп, биіктей түсіп, тағы бір биік белге шыққанын танытады. Бұл роман тек Қарағанды жайына құрылып, сол өндірістің болымсыздан өсіп жеткенін ғана көрсетіп қоймайды. Сол арқылы капитализм дәуірін аттап өтіп, социализмге жеткен Қазақстанның және көшпелі жабайылық күйден, жоқшылық, қорлық, надандықтан – коммунизмді жасаушылардың алдыңғы қатарына жеткен социалистік ұлттың жаңа ұрпақтарын көрсетеді. Бір өндірістің тақырыбы барлық индустрияланған Қазақстанның ұлы тарихтық жолын танытады.

Сол себепті роман тек Қарағанды жайын ғана емес, социалистік дәуірдегі қазақ сахарасының жаңғырысын суреттейді. Ғылым, техника қуатына мол сүйенген, индустриялану майданында айқынырақ көрінген жаңалықтарды үлкен жинақтау ретінде береді.

Бұл жағынан шолғанда, Мейрамнан бастап, қарт Маусымбайға шейін, жас мамандарға шейін, қартаң ана Шекерден Ардаққа шейін созылып жатқан қалың қатар адам

тағдырлары, тартыстары, өсіп-ұлғаюлары – анық шебер жазушылықты, көңілге қонымды шыншыл образдарды жақсы бейнелей білгендігін танытады.

Романда жеңіл өмір жолы жоқ. Әр адамның басында келелі ой, қиын қысталаң, кейде кейіс, реніш және олақтық қателіктер де бола жүреді. Бірақ анық советтік жақсы адамдар осындай тартыстың, құрылыстың, бас тірліктің ыстық-суығына кезек шомып, бір ысып, бір тоңа жүріп, үдеп, өрлеп өсе береді. Азаматтық сана да өседі. Еңбекте, коллектив қазанында жаңғырады. Білім, техникада, басшылық тәжірибеде өседі. Романда осылай өрлейтін совет адамдары әр жас, әр буыннан шыққан. Бұлардың сандары да көп, сапалары да әр алуан. Әсіресе мінез-мерзімдері, жекеше кескіндері біріне-бірі ұқсатылмай, заңды түрде, жекешелік қалыптарымен алуан-алуан алынған. Және осы топтың бәріне ортақ ерекше қадірлі қасиет – бәрі де өмірді ашық қабақпен, сергек сезіммен, үлкен үмітті оптимистікпен, жарқын жүзбен сезініп, кешіріп отырады.

Бұлар үнемі осылай өрлеумен болғанда, халық ісіне қастық ойлаған арамза топтар, анық ел бойындағы паразиттердей боп айқындала, таныла, тоза береді. Ақыры бәрі де ит өлімімен өмірлерін тауысады.

Қарағанды алыбын ұлғайтып, ұлы дәрежеге өсірген үлкен күштің молы – орыс халқының жұмысшылары, құрылыс басшылары, тәжірибелі совет мамандары болатын. Романның ішінде Щербаков, Лапшин, Козлов, Чуйков сияқты және басқа да көп, ірі адамдар образдары жақсы іс-мінезбен қонымды суреттелген.

Ғабиденнің бұл шығармасының тағы бір көзге түсетін ерекше қасиеті – тіл шеберлігінде. Әсіресе Ғабиден диалогке (адамдарын сөйлестіруге) жүйрік. Жанәбіл, Ардақ сияқты геройларының сөз тапқырлығы және басқа орыс, қазақ адамдарының көңілді қалжың, терең сезім, толғаулы ой, немесе таласқан қағажу сөздерге ұсталықтары оқушыны қатты сүйсіндіреді.

“Қарағанды” романы туралы толық тексеру, көлемді, кенеулі сынмен таныстыру сөздер әлі де сан рет айтылатын болады. Қазақ совет әдебиетінен жұртшылығымыз талап етіп отырған бүгінгі күн тақырыбына жазылған бұл роман,

жаңағы айтқандай, үлкен ойлы сындар, сапалы сындарды талап ететініне күмән жоқ.

Әрине, осы айтылған жайлармен қатар, бүгінгідей мереке кезінің өзінде де Ғабидендей жазушының өнерлі еңбегі ойдағыдай үдеп өсе беру үшін, сын талаптарды қоса айту керек. Сол ретте жоғарыда осы мақалада саналған, аталған төрт романның төртеуіне де оқушы жұртшылықтың орнымен айтқан, үлкенді-кішілі талаптары болатын. Бұл жөнде әсіресе көп сынға ұшыраған және орнымен сыналған роман “Өмір не өлім” деуге болады. Ол роман өзі мақсат еткен идеясын, тақырыбын өрістетуде едәуір олқылықтар байқатқан-ды. Әсіресе орыс адамдарының образдары өздерінің Қарағанды жөніндегі тарихтық орнына, еңбегіне сай болып суреттелмеген. Жаулар жағын бейнелеуде олардың істерін суреттеп, схемалық түрде әсірелеу көбірек болған. Және соған орай, соққы бере тартысатын совет адамдарының ірі әрекет қимылдары кең көлемде қызықты оқиғалы халдермен таратылмаған. Адамның ішін, ісін көрсетуде де оның алғашқы күрделі шығарма есебінде өсіп-пісіп жетпеген, олқылық кемшіліктері болған-ды.

Ғабиденнің келесі романы “Шығанақ” жалғыз қазақ оқушысы емес, орыс тіліне аударылып, одақтық оқушының да көңілін аударған, көпшілікке ұнаған көрнекті роман болды. Мұнда жазушының тілі, адамның іші-тысын көрсете білетін шеберлігі, алғашқы романға қарағанда, әлдеқайда үдеп дамып, өрлей түскені көрініп еді. Сонымен қатар Қазақстанның оқушы жұртшылығы бұл романның да кемшіліктерін орнымен әділ атап өткен-ді. Сол ретте әсіресе, романның басты геройы болмаса да, оқиғаға араласы айтылғандықтан, обком секретары Василий Антоновичтің бейнесі кемшін кейіптелгені әділ айтылған болатын.

Ғабиденнің үшінші романы “Миллионер” ерекше көп тараған және көп ой бөліп, көп үлкенді-кішілі пікірлер айтқызған шығарма болды. Ең алдымен, “Миллионер” жөнінде орыс тілінде бүкілодақтық орталық баспасөздер жүзінде көп сапалы, елеулі пікірлер айтылды. Бұл роман туралы “Правда”, “Известия”, “Литературная газета”, “Культура и жизнь” газеттері мен бірнеше орталық үлкен журналдар да көп пікірлер айтты. Тегі, “Шығанақ”

романынан бастап, Ғабиден шығармалары ірі мәдениетті орыс оқушыларының, сыншы, жазушыларының пікірлерін айтқыза бастайды. Бұл ретте Ғабиден қазіргі қазақ совет жазушыларының ішінде одақтық оқушыға көп танылған, ең алдыңғы қатарлы қазақ жазушыларының бірі болды. Соның үстіне “Миллионер” көп елдер тілдеріне де аударылды. Одақ көлеміндегі туысқан елдер тілдерінен басқа, халықтық демократия елдері халықтарының біраз тілдеріне аударылды. “Миллионер” жайын Парижде совет әдебиеті жөнінде сөйлеген сөзінде Бүкілодақтық жазушылар ұйымының бастығы жолдас А.А. Фадеев те жоғары бағалады. Міне, осы айтылғандай, біздің жазушының романынан романға қарай өрлеп келе жатқан өнері, өсіп келе жатқан даңқы, абыройымен қатар, жұртшылық сыны да жүре отырады. Бұл жөнінде “Миллионер” де бірнеше тараптан сыналған болатын. Онда әсіресе Жомарттай оқымысты колхоз бастығы келген соңғы колхоздағы тірлік, тартыс, табыстар тереңдеп көрсетілмейді. Жаңалықтың, жақсылықтың барлығы да өздігінен бола салғандай, оңайлықпен орнайды. Және романның бірнеше басты адамдары арасындағы махаббат, достық сезім жайлар кейде даулы түрде шешіледі деген сияқты бірнеше елеулі, салмақты сындар болған-ды.

Әлі баспа жүзінде жарыққа шығып жарияланбаса да, біраз сын талаптар, орынды, маңызды түрде көрсетілген кемшіліктер ең соңғы роман “Қарағанды” жөнінде де айтылып жүр. Бұл романның журналда басылған қалпы мен соңғы кітап боп жақында шыққан толық вариантының арасында көп айырмыс бар. Журналда көркемдік, тарихтық және әсіресе идеялық жағынан олқылық, кемшіліктер байқатқан шалағайлық бар еді. Сол ретте ең алдымен орыс адамдарының бейнесін, еңбегін, қазақ халқымен достығын кең көрсету жетіспеген деген дұрыс сын болды. Жаулар әрекеті, соның ішінде Әлібек істері мен қаскөйлік мінездеріне, жаулық айла-амалына романда көп орын берілген. Және қазақ қызметкерлерімен, жұмысшыларымен орыс халқынан шыққан қызметкерлер, жұмысшылар арасындағы байланыс, жалғастық жайлар жеткілікті суреттелмеген дегендей елеулі сын талаптар болған еді.

Сол сындарға көп ілтипат етіп мойындап, бірталай елеулі жайларды қайта ескеріп, тереңдеп қарап, көп-көп

еңбек етіп, Ғабиден өз романының соңғы вариантын орысша, қазақша бірдей бастырып шығарып отыр. Романның соңғы редакциясын жаңғыртып толықтырып, түзеп жазу жолында Ғабиден Москвадағы орыс жазушылары мен сыншыларының кеңестерін көп пайдаланды. Солармен ақылдаса отырып, түзеу ретінде қазір орыс тілінде, “Дружба народов” альманағының 4–5-сандарында басылып отырған ең соңғы вариант туды.

Әрине, бұл соңғы қалпында да романның сын айтарлық кемшін жайлары жоқ емес. Әлі де адам образдарын алғанда басты геройлар: Мейрам жөнінде (оның әсіресе үй іші мәселесіндегі мінезі жөнінде), Щербаковты іс-мінезбен бейнелеуде және осы екі басты адамның кейбір қарым-қатынастары жөнінде орынды сындар айтуға болады. Және әсіресе Мейрам мен Ардақ арасын суреттеуде, онан соң кейбір орыс адамдарын өз шындық қалпымен бейнелеуде даулы жайлар, немесе теріс, қолайсыз дейтін күйлер де жоқ емес. Мысалы, осы қатардағы кемшіліктерінің ішінде жазушының әлі де шеберлігі мен жауаптылығын және творчестволық мәдениетін талап ететін бір жайлар: бірінші, орыс адамын ойланту, сездіру, әсіресе сөйлету ретінде қазақшыландырып әкетпей, анық орыс халқының өз адамы етіп бере білу шарт еді.

Екінші, махаббат, достық жайын Мейрам, Ардақ арасына үлкен күрделі және жолы қиын дәнекер етіп алғанда, сол сезімнің екі кеудедегі психологиясын бере түсу қажет еді.

Үшінші, романда Қарағандыны қоршаған табиғаттың күндізі, түні, таңы, кеші, қысы-жазы сияқты көрініс кескіні, пейзажи адам күйімен аралас, көбірек берілу қажет болар еді.

Төртінші, Қарағандының өндіріс өмірін жақсы біліп, мол көрсету ісімен қатар, сол өндірістік өмірді, толып жатқан процестерді, кеңес ойласуларды романдық талапқа сай, қызықты етіп, үнемі тартымды етіп көрсете білу шарт.

Бесінші, романның қазақша баспасында кейбір геройлардың бірен-саран сөзінде және жазушының өзінен жазылған бірер тұста екіұдай ұғым тудыратын, немесе оң-терістігі күдікті дүдәмал көрінетін жерлер бар.

Міне, роман жөнінде, осы алуандас және өзге де

сыншы адамдар әділ көңілмен, достық бейілмен айтатын сын талаптар әлі де болуға мүмкін. Әрине, оның барлығын бірдей болмаса да, бірталай басты жайларын Ғабидендей ізденгіш, еңбекші, жауапты жазушы бұдан былайғы баспаларында ескеретін болар деп есептейміз.

Қазіргі сөзді қорыта келе айтарымыз: Ғабиденнің творчестволық жолына көз салып болжағанда, көңілге жақсы жұбанышты ой салатын үлкен елеулі бір жай бар. Онысы, ең алдымен, бұл жазушының айнамастан, ұдайы бүгінгі күнгі үлкен өмірмен нық байланысты еңбек етуінде. Романның романға, тақырыптан тақырыпқа ауысқан сайын Ғабиден сол үлкен арнасын сүйе түсіп, бар жігерін сала түсіп, өсіре суреттеп келе жатқаны байқалады. Бұл суреттеген өмір де барған сайын жазушының романдарында кеңейіп, күрделі бола түсіп, нұрлана толысып келе жатады. Сол суреттеген болмысы мен шындығына орай және соның жыл санап үдеп өрлеуіне қарай, жазушының өз қуаты да қанаты бекіп, қуантарлық қарқын тауып келеді. Бұл жазушы, қай жағынан алғанда да, өнерінің өрінде, ұмтыла басып, биіктеп бара жатқан жазушы екенінде күмән жоқ.

ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ ӨСУ

Жазушылық еңбектің сәттілігі мен тағдыры әр алуан. Сонымен бірге алғашқы сәттілік алтын іздеушінің алтын жатқан жұлгені іздеп тапқанымен бірдей. Ізденген табады, табанды жеңеді, ал жазушы өмірдің өзі қалаған ең бір әсем сазды кезін таба отырып, қиялына қанат бітіргендей болады.

Жақын арада елу жылдығын бүкіл Қазақстан жұртшылығы атап өткен Мұстафиннің жазушылық жолында да осыған ұқсас сәттілік бар. Соңғы 13-14 жыл ішінде жазушы төрт роман жазып шығарды. Соның үшеуі – “Шығанақ Берсиев”, “Миллионер” және “Қарағанды” біздің жалпыодақтық әдебиет қорынан нық орын алды.

Фабиден Мұстафиннің романдары қазақ халқының тарихи тағдырындағы принципиалдық жаңа өзгерістерді бейнелейді. Олар жаңа тақырыпқа жазылған және бұл шығармалар социализмнің құрылысшыларын, коммунизм үшін күресшілерді, олардың өмірі мен қажырлы еңбектерін әңгімелейді.

Бұл романдардың айрықша тағы бір жақсы жағы – олардың авторы өзінің геройларымен тығыз байланысып жататындығында. Автордың жеке өз басының тікелей сезімі романның жекелеген геройларының сезімімен, ісімен, сөзімен айланып жататындығы айқын сезіліп тұрады. Жазушы біздің өміріміздің тарихи қозғалысының сырын терең түсіне, өзін және жеке өз басының тағдырын өз халқының өмірімен нық байланыстыра білген және өмірлік бұл байланыстылықты өз кітаптарында дұрыс көрсете білген.

Жазушының әдеби творчестволық процесінде оның жеке өз басы мен қоғамдық тарихи мәселелердің бірімен-бірі өзара тығыз айланып жатқандығын Мұстафиннің соңғы “Қарағанды” романының мысалдарынан айқын көруге болады.

Бұл романның алғашқы тараулары мен бүкіл бірінші бөлімінде мемлекеттік күш пен қаржының Қарағанды көмір бассейніне шоғырлана бастағандығы суреттеледі. Мұнда Донбаста әбден ысылған тәжірибелі шахтерлер мен өндіріс басшылары келе бастайды. Автор өз Отанында туа бастаған жаңа өндіріске келіп жатқан көшпелі қазақтардың тұрмысы мен ішкі сезімін айрықша жете суреттеген.

Роман Қарағандыға жыртық киіз үйлерімен, құрым қостарымен, қой-қозы, ешкі-лағымен, арық мінгіштерімен келген бұрынғы ауыл батырақтарының бірте-бірте саналы жұмысшыға, іскер маманға, пісіп шыныққан өндіріс жетекшісіне айналғанын сипаттау ісіне арналған.

Мұндай адамдардың саны жүздеп, мыңдап саналатын еді. Бұлардың білімге, мәдениетке, жаңа өмірге деген ынтасы орасан. Бұлардың жан түршігерлік қараңғы тұрмыстан, ғасырлар бойы жайлаған жоқшылықтан, феодалдық-рулық шонжарлардың құлдығы мен адам айтқысыз қанауынан мүлдем құтылу жолындағы ниеттері мен мақсаттары орасан зор.

Бірақ бұлар олардың өздігінен оңайлықпен түсе қалмайды. Адамдардың сана-сезімінде қалған ескінің қалдықтары әлі де болса басым, кешегі байлар Әлібек пен Жаппар және олардың сыбайластары – жаулар әлі де қаруын тастап, берілмеген болатын-ды.

Олар алғашқы айларда өндірісте туа бастаған қиыншылықтарды пайдалану жағына әрекеттенді. Азық-түлік мәселесі қиындай түседі, ал оның үстіне, дұшпандар сол азды-көпті азық-түліктің өзін ұрлап, талан-таражға сала бастайды. Тұрғын үйдің жетімсіздігі де үлкен қиыншылық туғызады, жаулар осыны саудалап, жұмысшы күші жайындағы зор қиыншылықтың отын үрлеп күшейте түсу жағына тырысады. Орыс жұмысшылары мен қазақтар бір-біріне достық көзқараста болады, ал кулақтар солардың арасында ұлт араздығын туғызуға әрекеттенеді.

Бірақ халық партияның төңірегіне тығыз топтала отырып, жаулардың зұлымдық әрекеттеріне қарсы соққы береді, оларды әшкерелейді, сөйтіп оларды қарусыздандырады.

Мұндай ірі өзгерістердің бәрі, Октябрь революциясына дейін феодалдық-рулық тұрмыс жағдайында өмір сүрген

халықтан алдыңғы қатарлы социалистік ұлт туып өрбігеннен кейінгі бір ұрпақтың тұсында ғана болды.

“Қарағанды” романының азиялық орта ғасырлықтың, біздің ғасырымыздың алдыңғы қатарлы озық мәдениетінің жетістіктері мен күресін және Қарағандыға Қаракесек, Сармантай, Мұрат руларынан келген адамдардың мінез-құлқында пайда болған өзгерісті суреттеген тараулары өте қызықты. Бұл адамдардың көпшілігі бір кезде автордың өзі өмір сүрген жайлаулар мен ауылдардан келгендіктен, олар Мұстафиннің өзінің жете таныстары, тіпті қайсыбірі туыстары болатын. Нұра өзенінің қазіргі Каргрэс орнаған жағалауы – Мұстафиннің туыстарының бұрынғы жайлауы, ал Спасс пен Қарағанды арасындағы жерде қыстауы болатын-ды. Қазір қазақ металлургиягерінің жас қаласы – Теміртау орнаған Қожыр және Жауыр тауларының етегінде Мұстафиннің ата-бабаларының қыстауы бар-ды. Жас жұмысшы Ғабиден Мұстафин Қарағандыға сол өзінің, көшпенді туыстарының уәкілі ретінде келген-ді. Бұрынғы қыр қазағы токарлық мамандықты игереді, сөйтіп, өзінің болашақ геройы – Жанәбілдің өткен жолын өтеді.

“Қарағанды” романындағы Ермек сияқты байырғы жұмысшылардың кейбірі де жазушының жақын достарының типтері. Сол тәрізді мехцехтық Лапшин, Козлов құсаған мастерлері мен орыс жұмысшыларының да жазушыға таныс адамдар екені даусыз. Ал “Қарағандыдағы” өндіріс командирі Щербаковтың образы Қарағанды құрылысының сол тұстағы начальнигі, орыс, қазақ жұмысшыларының сүйікті адамы, Мұстафин жетік білген және жақсы көрген марқұм Горбачевке көп жағынан ұқсап тұрады.

Дегенмен мұндай биографиялық ұқсастықтың молдығына қарамастан, Мұстафиннің “Қарағанды” романы қалай да автобиографиялық болып табылмайтынын атап көрсеткен жөн. Мұнда геройларға жекелеген субъективті айырмашылықтарды орынсыз әкеп таңушылық жоқ.

Мұстафиннің творчестволық іздену жолындағы бір ерекшелігі сол, оның геройларының биографиясы өнеркәсіпті Қазақстанның өндірістік-тарихи өсуімен біте қайнасып жатыр. Ал бұл байланыс Қарағанды бассейні және облысы арқылы шебер көрсетіледі.

Егер сталиндік бесжылдықтардың кезінде бұрынғы құлазыған жердің, көшпелі ауылдардың уақытша мекендерінің орнына Орталық Қазақстанның өндірісті калалары – Қарағанды, Теміртау, Жезқазған, Балқаш орнаған болса, егер революцияға дейінгі Қарағандының жұмысшылары ішінен Промакадемияны бітірген Ермек құсаған өндіріс командирлері, “Қарағанды” романындағы Жанәбіл жоғарғы партия мектебін бітіріп, партия қызметкері болып шықса, тап сол тұста Ғабиден Мұстафин де халықпен бірге үлкен даңғыл жолдан өтті, сөйтіп, ол осы уақиғалардың бәрін тек өз романдарының мазмұнында ғана көрсетіп қойған жоқ, сонымен бірге олардың формасында – тілінде де көрсетті.

Жазушы халық тілінің лексикондық байлығын, оның поэтикалық формаларын кеңінен пайдалана отырып, өткір нақылдар мен мақал-мәтелдерді орынды қолдана білген, сөйтіп, солардың негізінде адамдардың жаңа қарым-қатынастарын бейнелейтін жаңа нақылдар мен мақал-мәтелдер жасай алған. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Мұстафиннің әсіресе диалогтері көрнекті болып шыққан.

Мұстафиннің “Миллионер” романы сол Қарағанды облысының колхоздарының бірінің өміріне арналған. Өз жерін қайта жаңғырту, оның табиғатының ғасырлық мешеулігін жеңу істерін өздерінің алдына өмірлік мақсат етіп қойған совет адамдарын көрсетудегі Мұстафин творчествосының өзекті арнасы – “Шығанақ Берсиев” романы болып табылады.

Әрине, Мұстафиннің творчествосында кемшіліктер де бар. Басқаларына қарағанда оның “Өмір мен өлім” деген бірінші романы сәтсіздеу шыққан. Мұнда орыс адамдарының образдарын суреттегенде схематизм элементтері барлығы көзге көбірек түседі; жаулардың өндірісте жасаған зұлымдық әрекеттерін жазғанда натуралистік әдіс көбірек қолданылған.

“Шығанақ Берсиев” романында оның жақсы жақтарымен қатар, онда партия басшыларын, әсіресе обком секретарын толық және барлық жағынан жеткілікті көрсете алмағанын кезінде сын атап көрсеткен болатын.

“Миллионер” – жаңашылдық шығарма, дегенмен онда да елеулі кемшіліктер бар. Олар – коллективтегі адамдардың

өсу жолындағы қиыншылықтарын жеңілдетіп көрсету, жағымды геройлардың тұрмыстағы қарым-қатынастарының ішкі себептерін жете ашпау.

Сол сияқты Мұстафиннің “Әдебиет және искусство” журналында басылған соңғы ең күрделі романы “Қарағандының” бірінші вариантында да елеулі кемшіліктер болды. Автор “Дружба народов” альманағының редакциясымен бірге романның соңғы вариантын және орысша тексін әзірлеген уақытта сынның ескертпелерін еске ала отырып, романды шындай түсуде көп жұмыстар істеген.

Рас, романның соңғы вариантының өзінде де кейбір кемшіліктер бар. Солардың қатарына, ең бірінші кезекте романда орыс геройларының сезімі мен ой-пікірінің, әсіресе сөйлеген сөздерінің жеткілікті бағаланбағандығын қосуға болады. Ардақ пен Мейрамның қайсыбір ішкі сезімі жеткілікті ашылмаған; Қарағандының әр алуан өндірістік өмірін тәптіштеп жақсы білгенімен, соны суреттеу жағының өзі қайсыбір жағдайда ойдағы жерден шықпай отырған.

Романның орысша тексі де, қазақша тексі де әлі де болса мінеп-қырнауды, редакциялық іс істеуді керек етеді. Романның аудармасында өзіндік ерекшелігі бар көрнекті шебер автордың әдебиеттік өзгешелігі де, ұлттық ерекшелігі де жайып-шуылып жіберілген. Дегенмен, осы кемшіліктердің барлығын көрсете отырғанның өзінде де, Мұстафиннің қазақтың жас совет әдебиетін өркендету ісіне өз үлесін қосқанын және оның творчестволық өсу жолында екенін мойындамауға болмайды.

ТВОРЧЕСКИЙ РОСТ

Многоразличные удачи и судьбы писательского труда. При этом первая удача сходна с обнаруженной старателем золотоносной жилой. Ищущий находит, стойкий одолеет, а найдя для себя самую певучую струну жизни писатель обретает крылья. Подобная удача сопутствует писательскому пути Мустафина, пятидесятилетие которого отметила недавно общественность Казахстана. За последние 13–14 лет писатель создал четыре романа. Три из них – “Шиганак Берсиев”, “Миллионер” и “Караганда” – прочно вошли и в фонд общесоюзной нашей литературы.

Романы Габиден Мустафина показали принципиально новые явления в исторической судьбе казахского народа. Они написаны на современные темы и повествуют о строителях социализма, борцах за коммунизм, о их жизни и самоотверженном труде. В романах этих примечательно еще и то, что автор их тесно связан со своими героями. Явственно чувствуется, как непосредственные ощущения самого автора вплетаются в речь, эмоции и деяния отдельных героев романа.

Писатель сумел постичь внутренний смысл исторического движения в буднях нашей жизни, сумел себя, свою судьбу органически слить с жизнью своего народа, сумел воплотить эти жизненные переплетения в своих книгах.

Любопытно проследить это взаимопроникновение личного и общественно-исторического в литературном творческом процессе на примере последнего романа Мустафина “Караганда”.

Первые главы и вся первая часть этого романа рисуют картину стягивания государственных сил и средств к угольному бассейну Караганды. Сюда прибывают квалифицированные, опытные шахтеры и организаторы производства из Донбасса. Особенно подробно рисует автор быт и

переживания казахских кочевников, которые приходят на новое производство, рождающееся на их родине. “Дорога была заполнена караванами. Ехали не одиночные подводы и всадники, а катился сплошной поток... Одежда людей, повозки, тавро на животных пестрели своим разнообразием...”

Роман посвящен изображению того, как из этих бывших аульных батраков и бедняков, прибывших в Караганду со своими дырявыми юртами и лачугами, со своими козами и баранами да тощим тяглом, постепенно вырастают сознательные рабочие, квалифицированные специалисты, зрелые руководители производства.

Таких людей – сотни и тысячи. Огромна их тяга к знаниям, к культуре, новой жизни. Велико стремление уйти от страшного темного быта, от вековой нищеты, порабощения и бесчеловечной эксплуатации феодально-родовой верхушкой.

Но это дается не легко и не просто. Еще сильны пережитки старого в сознании людей, не сдаются и враги – вчерашние баи Алибек, Жаппар и их прислужники.

Они стремятся использовать трудности, возникающие на строительстве в первые месяцы. Трудно с продовольствием, а вредители вдобавок расхищают и разбазаривают его. Трудно с жильем – спекулируя на этом, враги пытаются раздуть затруднения с рабочей силой. Русские рабочие и казахи дружелюбно относятся друг к другу, а кулаки пытаются разжечь между ними национальную рознь.

Но народ, тесно сплотившись вокруг партии, стойко противостоит проискам врагов, разоблачает и обезвреживает их.

На протяжении лишь одного поколения происходят такие перемены, когда из народа, до Октябрьской революции жившего в условиях феодально-родового быта, рождается передовая социалистическая нация.

Роман “Караганда” наиболее интересен в тех главах, где изображены сложные переплетения и борьба азиатского средневековья с достижениями самой передовой культуры нашего века, перемены, происходящие с людьми, которые пришли в Караганду, как выходцы из родов Каракесек, Сармантай, Мурат и т.д. Многие из этих лиц пришли из тех джайляу и аулов, в которых жил сам автор, они

были близкими знакомыми, даже сородичами самого Мустафина. На берегу реки Нуры, где ныне возник Каргрэс, были летние пастбища, а на землях между Карагандой и Спасском находились зимние стоянки его сородичей. У подножий холмов Кожир и Жаур, где сейчас возник молодой город казахских металлургов — Темир-Тау, стояла зимовка деда и отца Мустафина. Представителем своих сородичей-кочевников пришел когда-то в Караганду молодой рабочий Габиден Мустафин. Бывший кочевник овладел профессией токаря и прошел путь своего будущего героя — Жанабыла.

Другие кадровые рабочие в романе “Караганда” — такие, как Ермек, имеют своими прототипами друзей писателя. Равно и у таких персонажей, как русские рабочие и мастера Лапшин и Козлов из мехцеха, есть параллельные биографии в действительности. А образ командира производства Щербакова в “Караганде” имеет очень много общего с бывшим начальником строительства Караганды, всеобщим любимцем казахских и русских рабочих — покойным Горбачевым, которого Г. Мустафин близко знал и любил. Однако надо подчеркнуть, что, несмотря на наличие такого обилия биографических совпадений, роман Мустафина о Караганде ни в какой мере не является автобиографичным. Здесь нет навязывания героям личных, субъективных частностей.

Характерной чертой творческих поисков Мустафина является органическая спаянность биографий его героев с производственно-историческим ростом промышленного Казахстана в Карагандинском бассейне и области.

Убедительно показывает писатель рост новой казахской интеллигенции в лице молодого партийного работника Мейрама, юной учительницы Ардак, горного инженера Аширбека.

Если за годы сталинских пятилеток выросли на месте прежних голых урочищ — временных стоянок кочевых аулов — промышленные города Центрального Казахстана — Караганда, Темир-Тау, Джезказган, Балхаш, если из рабочих дореволюционной Караганды вышли окончившие Промакадемию командиры промышленности, как Ермек, и такие партийные работники, как окончивший Высшую

партийную школу Жанабыл из романа “Караганда”, то и в ту же пору вместе с народом прошел этот большой путь Габиден Мустфин и запечатлел его не только в содержании своих романов, но и в их форме – более всего в языке.

Широко используя лексические богатства родного языка, его поэтические формы, писатель употребляет меткие афоризмы, пословицы и поговорки и на основе их создает новые, отражающие новые отношения людей. Особенно ярким в этом смысле у Мустафина получается диалог.

Роман Мустафина “Миллионер” посвящен жизни одного из колхозов той же Карагандинской области. По изображению советских людей, поставивших жизненной целью преобразование своей земли, преодоление вековой косности, ее природы, находится в органическом русле творчества Мустафина и другой его роман – “Шиганак Берсиев”.

Конечно, в творчестве Г. Мустафина есть и недостатки. Менее других удачен первый роман писателя – “Жизнь или смерть”. В обрисовке образов русских людей здесь проявились элементы схематизма; с натуралистическими излишествами описаны гнусные проделки врагов на производстве.

В романе “Шиганак Берсиев”, при всех его достоинствах, критика отмечала недостаточно полное и разностороннее изображение партийных руководителей и в первую очередь секретаря обкома партии.

“Миллионер” – произведение новаторское, но в нем есть и серьезные недостатки: облегченный показ трудностей роста людей в коллективе, недостаточная внутренняя мотивированность взаимоотношений положительных героев в быту.

В первом варианте последнего и самого значительного романа Г. Мустафина “Караганда”, опубликованном в журнале “Әдебиет және искусство”, также были существенные недочеты. Учтя замечания критики, автор, при подготовке последнего варианта и русского текста своего романа, проделал совместно с редакцией альманаха “Дружба народов” большую работу.

Правда, имеются и в последнем варианте романа некоторые недостатки. К их числу относится в первую очередь то, что чувства, мысли и особенно речь русских героев романа недостаточно индивидуализированы. Мало мотивированы некоторые душевные переживания Мейрама и Ардак; при хорошем, детальном знании сложной производственной жизни Караганды ее описания все же порою становятся сухими.

И русский, и казахский тексты романа требуют еще шлифовки, редакционной работы. В переводе романа сглажены и национальные особенности, и литературная индивидуальность автора — мастера яркого и самобытного. Но и указывая на все эти недостатки, нельзя не признать, что Г. Мустафин уже внес свой вклад в дело развития молодой казахской советской литературы и что он на хорошем творческом подъеме.

РЕАЛЬНОСТИ СОВЕТСКОЙ ЖИЗНИ

В сопоставлении — успехов развития советских национальных республик, с одной стороны, и вопиющей отсталости зависимых от капитализма стран, с другой, видна философия истории. Скульптурную рельефность, осязаемую, весомую объемность приобретали цифры таких сопоставлений, сделанных в речи товарища Л.П. Берия¹ на XIX съезде Коммунистической партии Советского Союза. В этих знаменательных цифрах воплощены судьбы народов, поколений, семей и личностей...

Основное здесь в той великой, очевидной теперь для всего мира истине, что в социалистическом государстве впервые в истории человечества подлинно справедливо и правильно решаются вопросы отношений между расами, нациями, народностями. Мудрые решения этих проблем, не разрешенных сотнями поколений всех народов и неразрешимых в условиях ни одной общественной формации, кроме социализма, были предугаданы в учении Ленина и Сталина.

Возьмем из их гениальных определений в этом вопросе одно лишь следующее положение: угнетенные отсталые народности окраин царской России перейдут при советской власти к социализму, минуя стадию капитализма. Прошло тридцать пять лет после Великой Октябрьской социалистической революции, и перед лицом всего мира любая из этих народностей и все они вместе демонстрируют неопровержимыми данными блестящие, беспрецедентные в истории человечества примеры гигантского культурного роста, являют миру картины коренных перемен в своих исторических судьбах.

И как поразительно отличаются картины жизни народов Советского Союза от жизни зарубежных, сопредельных стран Ближнего и Среднего Востока. А ведь прошло только

35 лет с тех пор, когда зараженные панисламизмом² и пантюркизмом³ господствующие верхи многих восточных народностей России – таджиков, узбеков, туркменов, казахов, киргизов – озирались на такие страны, как Иран, Турция, как на оплот мусульманского мира, средоточие восточной образованности и как на страны необычайных возможностей, с древней, устоявшейся культурой.

Несмотря на наличие многовековой истории, несмотря на устоявшуюся оседлую городскую культуру у народов, скажем, Турции или Ирана, ныне они далеко отстали от бывших кочевников-скотоводов: казахов, киргизов, туркменов, каракалпаков. Народы советского Востока теперь рождают из своей повседневной социалистической были такие песни и сказания, которые вещают не о грезах, не о фантастических видениях или несбыточных мечтах, а повествуют о счастливом, победном творчестве народов, построивших Большой Ферганский канал имени Сталина в Узбекистане, повествуют о величественном творчестве современных советских фархадов, создающих, на диво миру, Главный Туркменский канал через заколдованное в веках, сказочное, запретное и мертвое царство Кара-Кумов.

Полны глубокого значения приведенные товарищем Берия цифры роста промышленности:

“Если сравнить названные советские республики с рядом стран Востока по такому важному показателю уровня индустриального развития, как электроэнергетика, то мы увидим, что в пяти советских республиках – Узбекской, Казахской, Киргизской, Туркменской и Таджикской, имеющих населения около 17 млн. человек, вырабатывается электроэнергии втрое больше, чем в Турции, Иране, Пакистане, Египте, Ираке, Сирии и Афганистане, вместе взятых, с их населением в 156 млн. человек”.

Значительно выше самых развитых капиталистических стран Европы стоят советские республики Востока и по технической оснащенности сельского хозяйства. Они производят хлопка столько же, сколько Индия, Египет, Иран, Турция и Афганистан, вместе взятые.

Напомним и о некоторых показателях культуры тех же наших народов, скажем, о состоянии науки и высшего образования. В названных пяти советских республиках,

где до революции не было ни одного высшего учебного заведения, сейчас имеется свыше ста высших учебных заведений с контингентом в 104 тысячи студентов. В этих республиках ныне действуют четыре национальные Академии наук (в Казахстане, Узбекистане, Туркмении, Таджикистане). В этих пяти союзных республиках имеется пять университетов.

По степени развития высшего образования советские республики намного опередили не только зарубежные страны Востока, но и страны Западной Европы. Так, например, в Таджикской ССР на 10 тысяч человек населения обучаются в высших учебных заведениях 58 человек, в Туркменской – 60, в Киргизской – 64, в Узбекской – 71, в то время как в Иране на 10 тысяч человек населения обучаются в высших учебных заведениях 3 человека, в Индии – 9, Египте и Турции – 12, Швеции – 21, Италии – 32, Дании – 34, Франции – 36.

Еще одно сравнение: в настоящее время в Узбекской ССР один врач приходится на 895 человек населения. Узбекская ССР обеспечена врачами несравненно лучше, чем, например, Египет, где один врач приходится на 4350 человек населения, и лучше, чем такие страны Западной Европы, как Франция, где один врач приходится на тысячу человек, или Голландия, где один врач приходится на 1160 человек населения.

Эти несколько примеров достаточно красноречиво говорят о том славном пути, который прошли народы советского Востока.

Переключим дальше наше внимание лишь на одну из этих республик, на Казахстан, и продолжим обзор наглядных данных, характеризующих культурный рост казахского народа – одной из социалистических наций.

В результате осуществления ленинско-сталинской национальной политики и благодаря непрерывной заботе партии Ленина – Сталина, при повседневной братской помощи великого русского народа, в республике созданы 28 высших учебных заведений, созданы своя Академия наук и филиал Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук имени В.И. Ленина. В этих научных учреждениях и высших учебных заведениях республики работают 110 докторов наук и 900 кандидатов наук.

В Казахстане, имевшем до революции только 2 процента грамотного населения, осуществлено всеобщее начальное обучение, теперь осуществляется всеобщее семилетнее обучение. В республике действуют 9 тысяч школ, 105 техникумов. Число учащихся в школах достигает 1 миллиона 388 тысяч, а в высших учебных заведениях обучается 31 тысяча студентов. Лишь в одном 1949–1950 учебном году вузы и техникумы Казахстана выпустили 11 тысяч специалистов.

Замечателен и путь развития музыкально-театрального искусства республики. Здесь имеются академический театр оперы и балета, академический театр драмы, филармония, консерватория.

От одиночной домбры – до симфонического оркестра, от одиночного певца, исполнителя народных старинных мелодий, – до арий и хоров классической оперы, от одинокого народного юмориста-увеселителя – до народного артиста Советского Союза, исполняющего на казахском языке произведения русской и мировой классической драматургии, – вот какой путь прошла за 35 лет история развития социалистического искусства в Казахстане.

Развитие казахской советской литературы значительно и по содержанию, и по форме. Не было в казахской дореволюционной литературе художественной прозы, драматургии; сегодня они представлены произведениями, ставшими ценным достоянием не только казахской, но и всей многоязыкой советской литературы. Песни великого представителя казахской народной советской поэзии Джамбула переведены на десятки языков, изучаются в школах и вузах всего Советского Союза. О лучших достижениях казахской художественной прозы, о новых романах казахских писателей пишут сочинения школьники Москвы, пишутся дипломные работы, диссертации, объемистые исследования в стенах Московского, Ленинградского университетов и многих других учебных заведений и научно-исследовательских институтов Союза.

Достижения казахской литературы и искусства являются достоянием всего Советского Союза. Становятся популярными, прославленными на весь Союз имена передовых деятелей государственной, общественной,

культурно-научной жизни республики, лучших людей колхозов и промышленных предприятий Казахстана. Десятки, сотни, тысячи выдающихся людей – передовиков сельского хозяйства, промышленности, культурного строительства – становятся членами правительства, Героями Социалистического Труда, лауреатами Сталинских премий. В этом смысле беспредельна перспектива роста славы и наивысшей оценки заслуг самых рядовых, простых людей труда, независимо от цвета их кожи, пола, национальной принадлежности.

Особо хочется сказать о целом ряде типических биографий казахов и казашек, жизненный путь которых характерен, типичен для сотен тысяч представителей казахского народа, прошедшего сказочно великолепный путь за 35 лет социалистической революции, – путь от средневековья к социалистическому обществу. На любой подобной биографии нетрудно установить осуществление предвидений Ленина и Сталина о пути народов, переходящих к социализму, минуя стадию капитализма. Величие пути, пройденного казахским народом, наглядно подтверждается большой, поразительной судьбой людей одного лишь поколения. Вот они, к примеру: был к началу Октябрьской революции маленький подпасок из кочевого аула, пасший байскую отару. Горестно, убого складывалось начало его жизни – точно так же, как протекшая в нужде и рабстве жизнь его отца и матери, его деда, его прадеда. А ныне этот бывший пастушок – видный ученый, академик.

Был батрак у очага феодала, разводивший костры, а ныне он – инженер, руководитель сложнейшего промышленного комбината.

Была дочь бедняка, насильно взятая баем как третья или четвертая его жена, а ныне она – выдающаяся актриса Казахской академической оперы или драмы. Бедняк-крестьянин, некогда покинувший голодный аул, чтобы снискать себе пропитание, – ныне депутат Верховного Совета всего Союза.

Подобных биографий – множество, и каждая из них, будучи примечательной сама по себе, является характерной, убедительной иллюстрацией того, как данная, еще вчера отсталая народность в течение жизни одного поколения

обновилась столь быстро, что свершилось возможное лишь за многие столетия. Из народа, находившегося в стадии феодальной формации, образовалась культурная, передовая социалистическая нация.

Несравнимы, несоизмеримы с жизнью масс зарубежного Востока перспективы и беспредельные возможности, пути-дороги семей, личностей из крестьян, рабочих и интеллигенции советского казахского народа. Их трудом, творческим трудом советских людей, в бывших безбрежных степях созданы индустриальные центры, культурнейшие города, как Караганда, Балхаш, Лениногорск, Дзезказган, Темир-Тау, Эмба и другие, проложены железные дороги вдоль бескрайних просторов Казахстана. Они одолели бесплодные пески пустыни, о которых в народных сказаниях веками только и пелось с неизбывной грустью, как о крае, где “сгорают крылья пернатых и копыта земных тварей”. Казахстан стал из полудикой страны кочевников одной из цветущих передовых аграрно-индустриальных советских республик; неизменно выросло сознание самих народных масс и каждой отдельной свободной личности.

Стоит лишь вспомнить о доле казахской женщины, над участью которой накануне Октября тяготели такие позорные, дикие обычаи, как калым (выкуп), многоженство, замужество в детском возрасте и так далее. Помимо этих древних суровых установлений обычного права, над судьбой казахской женщины тяготели и жестокие законы шариата, как они тяготеют еще и поныне над участью турчанок, персиянок, афганок, пакистанок, со всеми видами бесправия, семейного рабства мусульманки-матери на Востоке.

Сейчас казахские советские женщины создают семьи, свободные от уз адата и шариата. Вооруженные передовыми знаниями, руководимые революционным сознанием, они равноправно участвуют в управлении государством, в развитии науки, искусства, в хозяйственном строительстве республики. Из их среды уже выдвинулось немало выдающихся талантливых деятельниц науки, искусства. Две замечательные дочери казахского народа — пулеметчица Маншук Маметова и снайпер Алия Молдагулова — были удостоены в Великую Отечественную войну звания Героя

Советского Союза. Они доказали, какого высокого сознания гражданства и возвышенного благородства духа достигли они в преданности своему социалистическому отечеству.

В упомянутых выше фактах жизни, судеб, достижений советского казахского народа, как и в более широких обобщенных данных, приведенных на XIX съезде партии Ленина – Сталина, видно, как далеко опередили массы нашей страны массу крестьянства, рабочих, всего трудового люда таких стран, как Турция, Иран, Афганистан. Несмотря на древнюю культуру этих стран, подавляющее большинство их населения остается неграмотным, живет в условиях нищеты и бесправия.

Таковы неодолимо справедливые реальности, скрывающиеся за цифрами, за теми цифрами, которые светятся для нас в значении осуществленных гениальных предначертаний великих вождей, заботливых отцов и учителей наших народов – Ленина и Сталина!

НЕПРЕХОДЯЩЕЕ В МИНУВШЕМ

Расставаясь с минувшим годом и перебирая мысленно незабываемое в нем, устанавливаешь прежде всего, что и этот год, как любой год в цепи наших великих лет, памятен многими своими датами и фактами. Этих фактов большего и меньшего значения огромное множество, они многообразны.

В моей памяти рождается мысль о великом и непреходящем, что снова дало свои немалые и неуываемые плоды. Эта мысль — о великой миссии русской культуры, культуры русского народа, неизменно, заботливо взращивающей братские культуры всех советских народов. Как благотворно отразилось ее влияние в минувшем году на росте культуры союзных, автономных республик и областей нашей необъятной Родины!

Это влияние многогранно, как многогранна наша социалистическая действительность, — оно отразилось в экономике, политике, технике, литературе, искусстве. Безгранична благородная роль русской культуры — великой проводницы гуманизма, заботливого брата и друга.

Я обращаюсь к примерам хозяйственной и культурной жизни республик Средней Азии.

Ни одна из наших республик не упоминалась, пожалуй, в минувшем году более часто в прессе и на устах, нежели Туркменская республика. Большой Туркменский канал — гигантская стройка, рожденная гением вождя, вошла за минувший год в сознание всех граждан Советского Союза, поражая и увлекая наше воображение. Тахиа-Таш (“камень-тюбетейка”), пребывавший безвестным, стал притягательным центром изобретательного ума и чудодейственных знаний.

Отважный, самоотверженный труд советских людей, собравшихся к Тахиа-Ташу со всех концов Советской страны, начал свой легендарный, созидательный путь. Этот

труд уже рождает свои победные песни. Замечательные люди пошли в минувшем году не только в разведку, но и в наступление на самое упорное и страшное зло природы — на пустыню.

Великий Туркменский канал через Кара-Кумы понесет обильные, могучие потоки жизни.

Замечательно при этом отметить, что в минувшем году в той же Туркмении при помощи русских ученых, при помощи Академии наук СССР заложена основа молодой Туркменской Академии наук; она тоже представляется каналом великого назначения, каналом культурных ценностей. Минувший год дал и Таджикистану свою самостоятельную Академию наук. С этого же года начинается дата своего возникновения первый Государственный университет в Киргизии. Этот университет открыт при непосредственном участии крупных русских ученых по примеру университетов Туркмении и Таджикистана. Таким образом, в Средней Азии сейчас появилось еще три новых университета вдобавок к существующим университетам — Среднеазиатскому, Казахскому и Узбекскому. Надо сказать, что все эти новые явления культуры наших народов возникли не какими-то слабыми ростками, — это крепкая поросль уже плодоносящего благодатного сада.

Достаточно в этом отношении лишь одного примера самого молодого Киргизского университета. Уже сейчас этот университет имеет в своих стенах 1600 студентов.

Перебирая в памяти события одного только культурного фронта и в одной лишь части великой вашей Родины, ярко ощущаешь светлые и возвышенные идеи, которые несет на своем знамени наша социалистическая культура, озаренная гением Ленина — Сталина. Скрепленная вечной, нерушимой сталинской дружбой, эта культура олицетворяет мощь и волю народа — титана. И, как добрый гений мира, как сказочный великан, который переставляет горы, переливает моря, он творит вечное, непреходящее.

Какую заботливую братскую помощь оказала передовая русская литература литературам наших республик! Это ярко проявилось во время недавней декады узбекской литературы и искусства в Москве.

Как многократно отмечали писатели и деятели искусства Узбекистана, русские прозаики, поэты, драматурги, переводчики, критики, редакторы способствовали быстрому подъему узбекской литературы за последние годы. Это вдохновило узбекских писателей на славные творческие дела.

Памятным явилось то удовольствие, которое я получил, читая поэму Мирзо Турсун-заде “Поток приветствий”. Турсун-заде написал прекрасную поэму о великом друге и вожде наших народов, взяв тему у живого, кристально чистого источника самой жизни. Он подслушал биение сердец, сокровенные слова миллионов душ.

В казахской литературе минувший год выделяет одну важнейшую для всех среднеазиатских литератур тему. Это — тема о рабочем классе. В Казахстане творческие мысли писателей обращены к рабочим Карагандинского угольного бассейна¹. Тема и благодарная, и проблемная, потому что новая для всей казахской литературы. На эту тему пишут большие полотна несколько авторов. Один из них — крупный казахский прозаик Мустафин Габиден закончил к началу нового года последнюю редакцию романа для русского издания.

Из фактов культурного строительства Казахстана особо памятны и отрадны данные о народном образовании, о громадной сети школ, охватывающих всех детей школьного возраста, растущей численности казахской интеллигенции, особенно женщин. За последние три года окончили вузы 1800 казашек. Среди них уже десятки кандидатов наук и профессоров. А я помню 1917 год, когда казашек-курсисток считали по пальцам, при этом для счета хватало пальцев только одной руки.

И тут невольно вспоминаешь факты в жизни народов колониальных и зависимых стран Азии. Особенно поражает обреченность детей и неимоверно дикое бесправие и угнетение женщин в странах, где властвуют американские, английские, французские колонизаторы. В не освобожденной еще от империалистов части Вьетнама имеется 20 тысяч тюрем. Одна тюрьма — на 1500 человек и одна школа на 20 тысяч детей. В Японии процветает самая настоящая торговля рабами — в рабство фабрикантам продаются дети и женщины.

В Бирме женский труд оплачивается на 45–50 процентов ниже мужского труда. В Сирии существуют торговля девушками и многоженство. В Турции, Иране, Афганистане господствуют феодально-патриархальные обычаи многоженства, купли-продажи женщин.

Но какое дело до этого ужасающе трагического положения народов американо-английским хищникам? Мир зла и мрака, мир империализма стремится держать в оцепенении порабощенные народы Азии.

Радостно сознавать, что каждый год нашего обновления укрепляет нас в лучших мыслях о самом великом и непреходящем — о дружбе между нашими братскими народами, о том, что в этой дружбе — счастье народов наших и каждой отдельной личности. Эта дружба вековечна и навсегда закреплена в истории земли именами гениев всего передового человечества — Ленина и Сталина.

“АЛТАЙ ЖҮРЕГІ” ТУРАЛЫ

Әбілов жолдастың жаңа бір еңбегі — өлең романымен түпнұсқасынан танысып едім¹; туым-бітіміне тұтас шолып қарағанда, шығарма өзінің бар кесілмелі оқиға-өрнегімен, көшпелі ой-түкпірімен, сом бітіміндегі соны қасиеттерімен көңілге біртүрлі бір жақсы, жәйлі әсер салады.

Кітапта революцияның дүрбелең жылдарындағы бір қауым жұрттың, қалың көптің тартысы небір шиешытырманы, қиын-қысталаңы, сайыс-сабылысы көп қызу қимыл түрінде қызық суреттелген. Романның келелі кейіпкерлері дара-дара сараланған, әрқайсысы өз алдына бөлек бітімді әр алуан жандар. Орыс пролетариатының, оның саналы, қайратты, нәрлі тобының бұрынғы патшалық қол астындағы өгей өлке — Қазақстанда қалың пролетариат қауымын тудыру жолындағы көсемшежетекші ролі нанымды, қонымды, тұрлаулы, тыңғылықты суреттелген.

Совет халықтарының туған отан-мекен жеріндегі қалың қазына, қарталы байлықты меңгеру жолындағы қажырлы күресінде басшылық атқарған партия ролі қисынсыз жәйттерді зорлап-бұралап қиындастырудан, даяр үлгішіл схематизмнен аулақ, шын өмір-тірлік талабынан туған тарихи заңды, себепті жай-жағдай ағымында өз табиғи жарастығымен жақсы көрсетілген. Роман күрделі күреске, елеулі оқиғаға, кейіпкерлердің қажырлы қарекет, өнімді қимылдарына толы, мәйегі тоқ.

Бұл шығарманың кемшілігі не десек, оның кейбір эпизодтарының ептеген созалаңдау келгені, бірлі-жарым болса да қайсыбір оқиғалардың себептері нанымсыздау екені дер едім.

Романның тағы бір көзге түсер міні — оның стилі, сөз суреттілігі алақолдау; кітаптың кей эпизодтарының өлеңі жасандылау, жасаңдау сияқты.

Бірақ бір даусыз шындық сол – автор өз поэзиясындағы ежелгі фольклоризм мен этнографизмнен әбден арылған.

Әбілов жолдастың бұл романын мен жеке кітап етіп шығаруға да (мезгілді баспасөз бетінде), үзінді-үзінділерін басуға да ұсынамын. Оның бер жағында, автор жоғарыда айтылған кітаптың сюжет, поэтика жағындағы міндерін ескеруі қажет.

ТАҒЫ ДА КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ТІЛІ ТУРАЛЫ

“Социалистік Қазақстан” газетінің 273-санында тілші М. Балақаевтың “Көркем әдебиеттің тілі жайында” деген мақаласы басылды. Бұнда көп жауапты мәселелердің басын шалған сөздер бар. Санап өтіп, еске алсақ, халық тілінің заңын атамақшы, қалай жазу жайын саралап бермекші болады. Стилль жөнін атап өтеді. Ұзақ сөйлем мәнін сөз қылады. Тарихтық шығарманың тілін сөз етеді. Социалистік реализмді, әдебиеттегі реалистікті ауызға алады. Соның бәрін жия келе, мәдениетті, әсіресе жазушылықтағы мәдениетті баса сөйлеп, басалқы айтады.

Дау жоқ, атаған әр жайы да жеңіл емес. Соның бәрі ақталса, жауапты жайды сөз қылған деуге сыяды. Бірақ жылтырдың бәрі асыл емес, жазғанның бәрі ақыл емес, жауапты жайларды қопсытқанмен, М. Балақаев сол өз міндетіне алғанын жауапты шеше алмаған. Бірнеше мысалын ғана атап өтейін: ол әуелі мәдениетті айтады, бірақ өзі сол мәдениеттілікке ерсі, шалғай мінездер көрсетеді. Ең әуелі сол мақаласында “Абай” романы мен “Жұмбақ жалау” романынан келтірген цитата сөздерінің бірде-бір кез кітаптағы беттерін атамайды. Бір беттегі сөздерге басқа бір беттерден, өз керегіне қолайлы деп алған сөйлемдерін тырнақшаға да алмастан тізбектей береді. Және кей баспада, әсіресе біздің қазақша баспада “типографиялық қателер болар-ау” деп, күдік дегенді еске алмайды. Көрінеу, сондайлық бадырайып тұрған қатені әдейілеп кеп жазушының ғана айыбына таңады.

Өзің талдап отырған еңбектің ішінен сынға алып отырған жерлерің болса, оны нақтылап атап, көзеп беру әрбір айтыстың әділ шарты еді. Жұртқа мәдениетті үгіттеп отырған Балақаевқа өз мәдениеттілігі соны неге сездірмеген? Екінші, тіл ғылымы атынан ғалым атағына ие болған адам, жазушылар мен әдебиет тілінің күрделі әңгімесін сөз қыла

отырып, лайықсыз мінез қолданады. Ол әр жерде “даналық” деген боп “далиып” деп, “мәдениетсіздік”, “түйірдей нәр жоқ” деген боп дау ғана айтпай, кекесін сөз қолданады. Бұндай мінездің екіұдай екенін ескермейді. Мінезге мінез, сөзге сөз орай бола келе, өзін де тыжыртатын сөздер естуге, қатерге ұшыратады. Үшінші, тілші, тегінде, өзі тіл жасаушы емес, әсіресе әдебиет тілін ешбір жағынан дамытушы, көркейтуші, өсіруші емес. Ол – көркем әдебиетші, оған: “Қазақтың халық тілінің өлшеуіші сіз болып, өлшенушісі біз болу жол ма екен?” – десе, оған М. Балақаевтың жауап табуы қиын болар.

“Халық тілі олай емес, бұлай” деуге де өзінің қаншалық правосы бар екенін Балақаев аңдамаса керек. “Неге олай?” деушіге, “неге біз айтқандай емес, сіз айтқандай болуы керек” дегенге Балақаевтың қолында тұрған даусыз дерегі жоқ болса керек. “Тез, таразы сіз білген тіл” – деуге әлі сіздің өз білгеніңіздің шама-шарқы шағын жатса, не дейміз? Сәл қанағаттандыру былай тұрсын, “қазақтың халық тілінің бар қасиеті сіз айтқан, сіз нұсқаған дәрежеде ғана болса, ол қарын ашыратын кедейлік пен жүдеулік” десе, не дейсіз? Әрине, әдебиет тіліне сіз көмек етуге міндеттісіз. Атағыңыз ақталу үшін де көмекшілікке қарыздарсыз. Бірақ сол көмегін өзі көмескі түсінетін жайлар болады. Кейде сондай күй амалсыз сөйлетсе қайтесіз!

Тегінде, қазақ жазушылары “қазақ тілінің бар заңын өзіміз кесіп-пішеміз”, “қайдан құлақ шығарсақ, соған ерік алған қазаншымыз” дей алмайды. Бірақ жазушы өз дәуіріндегі қазақ әдебиет тілін өсіру, саралау, көріктеу, шеберлендіру жөнінде міндеткер. Шама жеткенше сол жолда талпынады.

Бұл ретте, олар ізденуші еңбекші. Шағын болар, сәл болар, бірақ момын еңбекпен ізденушілік талабымызды танымай тұрып тарпығанды үнсіз, сынсыз қабыл ала алмаймыз. Олай етсек, ездікке кетер ек. Шын адал, әділ талаппен ізденгеніміз бекер болар еді. Ендеше, аз да болса елеулі шығарма жазып, өз жұртының ой, сана мәдениетіне атсалысқан, үлес қосқан жазушы болса, оның еңбегіне үкім айтушы ғана боп, айыптаушы ғана боп сөйлейтін тілшіні өз міндетін жауапты түрде түсінген сыншы деп тани алмаймыз.

Жазушы мен тіл маманының еңбегі қосыла қабысып, дұрыс іздену үстінде жараса табысып отырса, бәрімізге ортақ міндет өнімді түрде ада болмақ. Бұл ретте жазушы мен тілшінің арасында үлеспей жүрген еншісі жоқ. “Шолохов былай жазады, олай жазбау керек”, “Халық олай айтпайды, менің білуімше айтады”, “Былай айту керек”, – деп айтысып жатқан орыс тілінің неше маманын көрдік? Ал сол Шолоховтың тілінде бұрын орыстың көркем әдебиеті мен жазу үлгісіне кірмеген, көркем әдебиет бетіне түспеген Дон казактарының жергілікті тіл ерекшеліктері аз ба еді? “Шолоховтың тілінде осындай өзгешеліктер бар” дегеннен басқа, қай Виноградов: “Шолохов бекер жазған, халық әдебиет тілі оны қабылдамайды” деп, өзіне берілмеген правоны алып, өзінің біліміне, ғылымына артылмаған міндетті алып ереуілдеп шығып еді? Біз, әрине, Шолохов дәрежесінен төмен болайық, әсіресе біз, соның ішінде мен – бүгінгі қазақ жазушысы Мұхтар Әуезов – Пушкин емеспін, ондай асқақ ой менде жоқ. Жоғарыда айтқанымдай, мен момын ізденуші, өз саламда тырбанушы еңбекші қайраткермін. Бірақ М. Балақаевтың мың екі жүз бетке жеткен романдардың тіліне, я болмаса “Жұмбақ жалаудай” үлкен романдардың тіліне үстірт, өрескел, шалағай шабуыл жасағанын оқи отыра, қиналмасам да, қынжыламын. Қайта екеуі қосыла ойласпаса, талай күрделі мәселе көмескі, кемшін, тіпті сыңаржақ шешілуі мүмкін.

Сол кітаптардың тілі туралы, тіл ғылымы атынан сөйлейтін санаулы тілшіміздің біреуінің “бар барлағаны, бар таныған-тапқаны сол-ақ па?” – деген сұрақты өзіне берсең, амалсыз азсынасың! Жазушының еңбегі тілді өсіруге себепші болатынын, үлес қосатынын тіл маманына біз ұғындыруымыз керек пе? Өзге болмаса да, сол Балақаев И.В. Сталиннің атақты еңбегінде Пушкинді еске алғанын ойласа қайтеді. Өзге емес, екі ғасырдың тілін Пушкиннің тілі деп атады ғой. Талай тілші мен әртүрлі “заңшының”, Пушкиннің өз заманында, оның тіліне байланысып, балағаттап, ылаттап та сөйлегендердің ешбірін әділ тарихтың елемегенін көрсеткен жоқ па? Кейінгі ұрпақ нәсілге, тарихқа, ғасырларға Пушкиннің шығармалары мен оның сол шығармаларында қалыптап берген көркем

шебер тілі қалды. Соны біздің заманымыздағы тарихтың бағы байлаулы есебінде И.В. Сталин айтпады ма?

Тағы да айтам, біз Пушкин емеспіз. Бірақ, бүгінгі қазақ әдебиет тілінің өсу жолында азды-көпті болса да біздің ізденулеріміздің қосып келе жатқан жаңалығы болса, соны айтпай, әдейі іркіп, бүркеп қойса, оң бола ма? Тек айыптаушы ғана болып сөйлейтін ғылым иесі, бұл сипатында сол ғылымның татымды өкілі бола ала ма?

Рас, алдын ала айта кетейік, Балақаев та жаңағы біз атаған мың екі жүз беттік романдардан (“Абай”, “Абай жолы” романдарынан) бірен-саран тәуірліктер көре кеткен. Соның бірі, оның айтуынша, “Қолыңды тарт!” деген сөздердің орнына Әуезовтің “Тарт қолыңды!” – деп жазған сөйлемі көрінеді. М. Балақаев профессорлық көрегендікпен жаңағы романдар жөнінде үлкен мырзалық етіпті. “Бұл да өте дұрыс жасалған инверсия” – депті.

Өзі тіл ғылымының маманы бола тұра, осыны да айтуға татитын сөзім депті. Таныған, тапқан алтынын, асылын көрмейсіз бе! Қаратпа сөздің бәрі қазақтың ауызша, салттағы тілінде жеке геройлар аузымен айтылғанда, көптен-көп ретте осылай жазылатынын кім білмейді екен! Бар пьесаның диалогтерінде, романдардың ішіндегі диалогтерде сөйлем осылайша келеді. Оның несіне таңданады, несіне тамашалайды. “Өте дұрыс” – дейді, таныған екен асылды. Ой, пәлі-ай, не деген білгір десеңші!

“Жақсылық” болмыстан, мың екі жүз беттің ішінен Балақаевтың ауызға алуына жарап, тамсануына татығаны осы болғанда, Әуезов жетіскен екен! Жақсылықтан, дұрыстықтан атағаның бұл болғанда, көре білгенің осы шамада болғанда, кемшілікті, терістікті, жамандықты айтудағы білгірлігіңе кім сенеді? “Көрегендігіңе, таңдағыш, талғағыш таразылығыңа қайтіп иланады?” – деп дау айтушы болса, Балақаев не дейді?

Енді біраз нақтылы сөздерге келейік. Жаңағы аталған үш кітап романдарға жанай сөйлеп, М. Балақаев үш алуан кінә тағады. Мен сол үш тарау кінә болмысының үшеуіне де дау айтамын. Үшеуі туралы да: жаңылады, адасады деп айтамын. Сол жаңылу, адасуының және үш түрлі себебі бар.

Ең әуелі, қазақ тілін өзі білмей, танымай тұрып бұрыс-теріс жаңылады. Екінші, әдебиет заңын білмегеннен

адасады. Мысалы, әдебиеттік көркем тілді тексеру үшін тек тіл маманы ғана болып болжал айту жетпейді. Поэзиялық лексика – жай лексика емес. Оны аңғару үшін әрі тілші, әрі әдебиетші болу шарт. Бұл жайды төменде толығырақ айтамыз. Міне, осы ретте, өзі ұғынбаған, ойланбаған нәзік жайларды аңдамай адасады. Үшінші, әдейі бір қырыс-қияс мінез ұстанып кеп, шығарма мен жазушыға соқтыға сөйлегісі келеді. Бұнысы ғылым атынан сөйлеушіге, әсіресе тіл ғылымы атынан әдебиетшімен сөйлесушіге мүлде өрескел. Әрі өзіне берілмеген правоға ұмтылып, әрі дімкәс-қияс мінез қолдану кемшілік қана емес, айып та болса керек. Онысы әсіресе өрескел.

Мен жазған романдардың тілі туралы жаңағы атаған үш алуан айыбын санайық. Ең әуелі – “халық тілінен қашықтады”, екінші – “ұзақ сөйлемге құмар”, үшінші – “Абайды қазақтың қарапайым тілімен ғана сөйлетпей, кітапшылата, араб, парсылата сөйлетеді” дейді. Енді мақала бойынша осы жайлардың әрқайсысына жекеше тоқтайық.

Ең әуелі “Халық тілінен М. Әуезовтің тілі қашықтап барады” деген айыбының дәлеліне келсек, мұнда небәрі он екі сөйлемді мысалға алыпты. Қай кітаптан, қай беттен қалай алғанын атамай-ақ қояйық және үш-төрт “жалбарыну”, “сұрқай”, “санаусыз” деген сияқты жеке, азғантай сөздерді атапты. Осылардың ішінде үш сөздің баспа қатесі екенін бала да аңдарлықтай. Мысалы, “Абай өзіне қ а ж а п болды” – деген сөйлемдегі “қажап” деген сөздің баспа қатесі екенін аңдаудан оңай нәрсе жоқ.

Сондайлық “о л с а н а у с ы з көп” – деген сөйлем де “санаусыз” емес, олай болу мүмкін емес, о да баспаның қатесі екенін тілші емес кісі де аңғарса керек еді. “Жалбару” деген сөзді де жалақорлықпен ғана жазушының өз тілі деп қаралауға болады. Осы айтылған үш сөзден басқа жерде Балақаев келтірген он екі сөйлемде жеке сөздердің бәрі де орынды қолданған, даусыз, солай қолдануға болады деп берік бекініп айта аламын.

Ең алдымен сол он екі сөйлемдер ішінде, Балақаевты “Әуезов халық тілінен қашықтап барады” дегізуге дерек беретін, қандайлық халық білмейтін, тек Әуезов шығарған сөз бар екен? Бар сөйлемдегі Балақаевтың батпита сызған

сөздеріне үңіле отырып қарап шығайық. Бір жерде қазақ халқы білмейтін, тек Әуезов қана жанынан шығарған бірде-бір сөз бар ма? Ендеше, халық сөздігіне Әуезов еткен жапсырма қиянат жоқ, зорлық жоқ. Ал “халық сөздігін пайдалана отырып, сөздер келісімін, құрамын қалай үйлестіруге болады?” – дегенге келсек, оның бәрі ойласуды, бірге толғасып байласуды қажет етеді, бұл – бөлек мәселе. “Халық тілінен қашықтады” деген өлшеу жаланы бұл тұста ала жүгіру асығыс болады. Себебі тіл бар да, стиль бар. М. Балақаев өз мақаласында сол тілді айтам деп стильді сөз қып кетеді. Екеуін бір араға заңсыз қосақтайды. Бұл тіл маманына келіспейтін, методологиялық олқылық. Ал көркем әдебиет стиліне келгенде, оның шешендік, шеберлік, көркемдік жолындағы ізденулерін қараламай тұрып, қадала қарап, танып алу керек.

Бұнда ерекшелік те көп, ерекше ұғыну да керек. Бар жазушының стилін бір қалыпқа соғуға болмағандай, бар көркем шығармаға ортақ бір-ақ рецепт ұсынатын тілші де болмайды. Сондықтан да бар совет жазушылары бір методпен, “социалистік реализм” методпен, бірақ әр алуан стильмен жазады дейміз.

Ендеше, әр стильді сөз қылғанда, “Менің таразым осылай көрсетеді” – деп, шап-шағын өлшеуіш ала жүгірмей, сол стиль заңының көлемінде сөйлесу, ойласу шарт.

Кейде шешендік үшін, поэзиялық синтаксистің, поэзиялық лексиканың соны сөзден құралуы ерекше қызық та болады. Нәзік келген көңіл жайын, ой толқынын, сезім ырғағын, психологиялық тартыс пен тайталасты тың тілмен, өзінше бір ораммен орайлап айтқысы келетін талаптар бар. Бұндайы болмаған жазушылықта жан жоқ, қасиет жоқ, ыстық, қызық, жарастық та жоқ. Сол себепті күндегі, құлаққа сіңіп жүрген тозыңқы сөзден жазушының қаша сөйлейтіні болады. Әдейі өзінің тілін тақ-тақ қана тіл етпей, шеберлік, көрік іздегісі келеді. Кенеулі ойды да көрікті, әсерлі етіп айтпаққа талпынады.

Көркем әдебиет тілінде, поэзиялық лексикада қасиет болса, сол беттен табылады. Жалпылама сөзбен атап жүрген “шешендік, шеберлік” дегендеріміз сол өрістен ғана кезігеді. Аңдасақ, бұл қалыпта шешендік қана емес, поэзиялық қасиет те болады. Осы жөнінде нақтылы мысалға меззей

сөйлеу үшін жолдас Балақаевтың “Абай”, “Абай жолы” романдарының кейбір тіл кемшілігі деп атаған жайларына сәл тоқтап өтейік. Бұл тұстағы пікірлердің, мысалдардың өзі де, жоғарыда айтылған екі жақты мамандық қажеттігін ескертеді. Мысалы, жазушы кейбір сөз орамдарын көркемдік іздеу, іздену ретінде қолданса, тіл маманы соны жатырқап, тіпті “халық тілінен қашықтау” деп те бағалағысы келеді. Сол дұрыс па? Андап көрейік. Айтайық, сондай іздену түрінде Балақаевша “ажарын көрді” демей, “ажарын сезді” деу әлдеқайда орайлы. Себебі “ажар” деген бет-пішін ғана емес, ол, адамның кейде іші де, кейде тысы да боп ауыса отырады. Ал адамның ішін атаған кез болса, ол ішті көруге болмайды, сезуге ғана болады. Сондықтан Әуезов қана емес, бар қазақ халқы, әрине, қазақтың тілін білген, әр сөздің кенеулі қасиетін білген қазақтың бәрі “ажарын байқадым”, “ажарын байқатты” деген сөздерді мейлінше қолданады. Сөйтіп, ажарды байқауға болса (ол да көру емес), сол ажарды сезуге де болады.

“Ажарың ақ түлкінің ажарындай” – деген өлеңде түлкінің серейген құлағын, сүйір тұмсығын, жылтың қаққан көзін айта ма? Сол көрініп тұрған сипаттарына теңей ме? Жоқ, жүйрік, жылпың тағының қайнар қуат-қылығына теңейді.

“Оқыс” деген сөзді де айып еткісі келеді. Бұнда “оқысты” Балақаев бір-ақ қана мағынада ұққысы келеді. Мен “оқысты” ойда жоқ, шұғыл өзгеріс, орысша “неожиданно” деген мағынада ұғына қолданамын.

Сол сияқты “жұрт тегіс жым-жырттыққа ауысқанда ғана” – деген сөз орамын Балақаев “қазақшылап” аудармақ болады да, күнделікті, татымал болған тұзсыз, отсыз орамға айналдырғысы келеді. Ал мен кейде орыс сөзін алмай отырып, орыс әдебиет тілінің өсу жолында поэзиялық тіл табыстары қосқан кей жаңалықтардан да үлгі алуға тырысамын. Жалғыз мен емес, бүгін орыс мектебінен тәрбие алып, орыс әдебиетінен үлгі алып, өсіп келе жатқан қазақтың жазушы, ақындарының бәрінің сөз кестесіне орыс әдебиет тілінің өрнегі мен кестесі кіре бастағанын ескермеуге болмайды.

Біздің сондай алатын кейбір кестелеріміз заңды болудың үстіне, енді молая түсуге де керек. Олай болса,

М. Әуезовтің романдарынан “еру”, “шеру”, “нөпір”, “нор” деген сияқты ескі сөздерді ғана оның табысы деп білу – азды аңғару.

Аталған үш романның ішінде ондай ескі сөздерді қолдану қасиетінен көрі де басқарақ жаңалық жоқ па екен! Социалистік мәдениет дәуірінің жазушысы баяғы заманды жазып отырса да, сол жазған жайларын бүгін өзі меңгерген рухани мәдениеттің тұрғысынан қарап жазбай ма екен? Бұрынғы туралы, өзінен сөйлегенде жаңаша сезініп, жаңаша сөз орамымен кестелеп беруді талап етпей ме екен? Сол жағы тілшінің әсіресе қадала қарайтын, тың табыстар күтетін жағы емес пе екен?!

Сол себепті де кейде көпшілік қолданбайтын, бірақ халық тіліне әбден қонымды келетін, тың орамдар табуға болады. Сонымен бірге жаңа, соны орам-кестені орыс әдебиет тілінің үлгісімен алуға да болады. Ендеше, “тыныш жым-жырттыққа ауысқанда ғана Абай сөз қатты” деуді ешуақытта жазушыға айып етіп таңуға болмайды. Әсіресе “халық тілінен қашықтап барады” деуге жөн жоқ.

“Бұйығы көрбала ағайын таба алатын емес. Шешілген кісі шыға алмады” – деген сөздерді, сөз орамдарын да Балақаев мінемек болады. Бұнда, әрине, “шешілген” емес, “шешінген”. Бір қаріптің өрескел тұрған қатесін, баспадан кеткен қатесін, айыру керек. Ал “шешінген кісі шыға алмады” деу – қазақ тілінің өз қалпында мол кездесетін шешендік кестесі.

“Белсеніп дауға түседі”, “шешіне кіріседі”, “шешіле айтысады” деген сияқты суретті, кестелі орамды қазақтың халық тілін жақсы білген талай адам жаза жүріп, айта жүретінін атаудың қажеті жоқ. “Мол үйдің төрт қабырғасы бірдей иін сүйесіп тұрған көрікті кітаптар екен” – деген сөйлемге де Балақаев ойынша “халық тілінен қашықтады” – деген айып тағылу керек сияқты. “Иін сүйесіп тұрған” дегеннің орнына Балақаев “иін тіресіп” деген жоғарыда айтылған татымал сөзді үлгі етіп ұсынбақ болады. Ал мен шкаф қатарында тұрған кітаптарды “тіресіп тұрды” деу үшін, олардың аяқтары тарбиысып, қолдары алыстан итіс-тартыс тіресіп тұрған күйде ұғынбаймын. Олай ұғындырғым келмейді. Бұның орнына Абайдың сол сәттегі сезімі, ұғымы бойынша, жақсы кітаптар келісті қатарда үйлескен күйде,

біріне-бірі сүйенісіп тұрған қалыпта бейнелеймін. Бұны, әсіресе, сәтімен табылған, келісті орам, тың кесте деп білемін. “Кептерше сүйеніскен демалыс бар” деген Абайдың өзі емес пе еді?! Жай жұпыны ұғым тілімен айтылса біртүрлі болатын жайларды, осылайша, өзінше бір көрік берерлік келісім іздеп сөйлеу бар. Көркем әдебиет тілі дейтін сол тіл, сол стиль. Оның поэзиялық лексикасы, стиль шарты осындай өзінше тың табыстарды таңдайды, талғайды. Сол арқылы “халықтың тілінен қашықтамай” отырып, халық тілінің өзіне мәлім сөздігінен жеке сөздер алып отырып, соны құрағанда барынша ізденеді, тың туыс табуды талап етеді.

Сол аталған мақалада Балақаев “кемшілік” деп, “мін” деп аталған түгел сөйлем, жарым сөйлем, жеке сөздердің бәрі туралы да осы жаңағы тұрғыдан қарап, дау айтамыз. Сол сияқты “Жұмбақ жалаудан” теріп алған Асқар деген атқа аралас ұзақ сөйлемдерден келтірген мысалдарының бәрі де жазушыға мін тағып, сын айтқызарлық кемшіліктер емес. Қайта, орынды, келісті құрылған сөйлемдер.

Осылай боп Балақаевтың теріп алған “терістерінің” бәрі тегіс өзіне қарсы. Өзінше дардай көрген сын ойларына мына мысалдар қарсы дерек боп жатыр.

Сол ретте және “үлкен үй” демей, “мол киім”, “мол ыдыс” деген тәрізді “мол үй” дегенді де әдейі қолданамыз. “Берік ұстанам”, “ұстаймын” емес. “Ұтықты”, “ұтымды” емес. Солайша қолданудың сәл ғана, азғантай, лептей ғана болса да не мағыналық, не сезімдік, не айтуға тілге келісті, құлаққа күйлі, өзінше бір тың тынысы білініп тұрады.

Сол себепті, кейде тілші білген қатар сөздің бәрін, жазушы бек біле тұра әдейі қолданбайды. Өзінше поэзиялық лексиканың талабына орай жарастық, тың бітім, келісім іздеймін деп солай етеді. Я, сол орайда “сұрғылт” дегенді біле тұрып-ақ, сан рет қолдана жүріп-ақ, жазушы кейде “сұрқай” деген сөзді шанда бір шақта, сәтіне қарай қолданса ғажап емес. Бұның бірде-бірі әсіресе “халық тілінен қашықтау” емес. Ол жай жоғарыдағы айтқаннан да аңғарылса керек. Бірақ бұл тәрізді пікір таласы бүгінгінің ғана, бір кітаптың ғана сөз жайы емес, жалпы көркем әдебиет тілінің жайы болғандықтан, тағы біраз ойларды қоса түсейік.

Поэзиялық лексика, поэзиялық синтаксис, көркем әдебиет тілінің грамматикалық тіл заңындай, қадір тұтып, алдымен еске алатын ерекшелігі дедік. Көркем әдебиет тілінің болмысы мен қасиеті де сол өз шартына жетуінде. Ол үшін жазушының көркем әдебиеттегі тілі тек жабайы, жұпыны ұғым тілі ғана болып қоя алмайды. Ұғым-түсінікпен қатар ой, сезімге де бірдей әсер етерлік айшықты тілмен, әсем сөйлеу шарт. Ылғал жоқ, дәм жоқ, тек грамматикашылдың сәл ғана білген, күнделік қалыпта тұтынып жүрген, шама-шарқына өлшенген әдебиет тілі көркем тіл болып жарытпайды. Поэзиялық тіл тудыратын әдебиет тілі бола алмайды. Кейде бастауыш, баяндауыш, пысықтауыштар бәрі бірдей-ақ грамматикашылдық үйреншікті өлшеуі бойынша тізіле тұрып-ақ, жазушы сөзі су татып, сорға батып тұратыны болады ғой! Мейлінше болады.

Мен “Абай”, “Абай жолы” романдары үшін, әсіресе оның Балақаев сөз қылған тіл дүниелігі үшін күйінбеймін. Ол кітаптардың тегі мен тілі үшін мен қысылатын ешнәрсе жоқ. Себебі тілші, сыншылар ондай бұйымдарды әлі талай рет сөз етіп келіп те, кетіп те жүрер. Бірі кей жайын үлгі етіп, бірі тағы бір жайын тарпып өтіп жүрсе де, ол шығармалар өзі үшін өзі жауап бере жатар. Өйткені азды-көпті қазақ романына тілші, сыншының (зерттеу материалы есебінде болса да) сан рет орала жүретініне күмәнім жоқ.

Сондықтан роман айналасындағы ойлар, айтылатын жайлар көше берсін, өсе берсін. Ол үшін емес, Балақаев мақаласын оқығанда басқа нәрселер үшін еріксіз назаланасың. Көркем әдебиет тіліндегі жаңалықты, азды-көпті жақсылықты танудың орнына, соны ең алдымен таныта отырып, кемшілікті айтудың орнына тілші біресе Горькийді, Абайды үлгі етіп сөйлейді.

Ең әуелі Абайдың тілі қандай тіл еді? Соның өзіне сәл тоқтайықшы. Абайдың тілі де уақытындағы ертегінің, жай жұпыны әңгімесінің тілі емес болатын. Құр ғана тақ-тұқ, болымсыз ұғымның, татымсыз, ылғалсыз шындықтың тілі де емес-ті. Абай көп ізденген ойшыл жазушы еді. Рас, ол да тіл жөнінде ізденгенмен, өз жанынан тың сөз шығарған жоқ. Бірақ соның орайына ол қазақтың өз тұсындағы тұтыну тіліндегі жабайы ұғым сөздерін сырлап өсіріп, көріктеп керекке жаратты. Сондықтан да ол:

Кім білер ж а б ы р қ а ң қ ы жазған с ө з і м,
Жібермей көп тоқтатар оның көзін... –

деді. Жабайы ұғым тілінде “жабырқау қабақ болатын”, “жабырқау күн болушы еді”. Ал “жабырқау” сөз деген бар ма еді? Бұл “халық тілінен қашықтау” емес пе? Ал, Абай болса, әділ ұғынсақ, жаңағыдай қолдану арқылы жабырқау деген жабайы сөзге соны қасиет бітіреді. Тың түрде қолдану арқылы сол жабайы, татымал сөзге поэзиялық қасиет беріп, өсіре түсті. Ол және бір кезде:

...Сол қасқырша алақтап түк таппадым,
К ө ң і л д і ң ж а й л а у ы н а н е л кеткен бе? –

деді.

Ж а й л а у – деп қонысты айтады, малдың жайылымы, елдің жайлауы болады. “К ө ң і л д і ң ж а й л а у ы” дегенді қайдан көрдік? Ал әдебиет тілінің, әдебиет заңының поэзиялық лексикасы мен поэзиялық мәдениет тұрғысынан қарасақ, Балақаевтікі дұрыс болмас, Абайдікі оң шығар дейміз. Себебі бұл тұста да мейлінше іздену танылып тұр. Тың туыс, көрікті келісім іздеген, әсем сонылық тапқан. Күрделі, ылғалды ойды, сезімді қатарынан күшейткен, табысы мол іздену бар. Осындай мысалдар Абайда, өз шығармаларынан іздесек те, әсіресе аудармаларынан аңдасақ та, толып жатады. Кейде, жоғарыда біз айтқандай, өзі білген орыс классик әдебиетінің сөз орамынан, тіл кестесінен, тың теңеулерінен үлгі алып, үйрене отырады. Осылайша іздену дәстүрін ол Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Салтыков-Щедрин үлгілерінен әсер ала отырып тапты деп білеміз.

“Мақсұтым – тіл ұстартып, өнер шашпақ” – деп отырған Абай қазақ тіліне, сөйлеміне, поэзиялық лексикасына, поэзиялық синтаксисіне көп жаңалықты әлдеқалай емес, әдейілеп іздене отырып қосқан болар.

Тағы да айтамыз, сондай Абай жаңалықтарының мысалдары өте мол. Бұны Абайдың сөздігінен, сөйлем құрауынан, көрші елдер тілін пайдалануынан, өзіне жеткен әдебиеттер тілдерінен үйренуінен талай да талай рет көреміз. Абайдың бұл жөніндегі жаңалықтарын тек өлең сөздері

емес, “Қара сөздерінен” де қадағалап қарап, терең ұғыну қажет. Сол жөнінде, төменде сөз болатын, Абай тудырған сөйлемдердің де өзгеше қасиет, қабілеті барын әзір еске сала кетеміз. Міне, Абайдың әлі қазақ тілшілері қолына алмаған, осындай көркем әдебиет тіліндік сан өзгешеліктерін тану шарт. Сол жайдың өзі-ақ нелер қымбат ізденудің, зерттеудің тақырыбы болуға жарар еді.

Бірақ сондай жапа-жалғыз классигіміздің поэтикалық лексикасындағы табыстарды, қасиеттерді тану үшін, жоғарыда айтқанымыздай, тіл маманы ғана болу жетпейді. Әдебиетші-тілші болу шарт. Сол түрдегі зерттеуші ғалым ғана тілде, әсіресе көркем әдебиет тілінде, грамматикалық шарттарға қосымша, поэзиялық өзгеше үстем шарт талаптар барын таныр еді. Оның ұғымынша, көркем шығарманың бір сөйлемінде тұрған сөз бір-ақ қана ұғым, түсінік бермейді. Соны берудің үстіне, ол әр алуан қосымша ассоциация тудырып, оқушыға қосымша елес-емеурін танытып тұрады. Бұндай қатарда, жеке сөз өзінің орны мен сәтін тапқан шақта жаңаша жанданып кетеді. Сондай шағына жетіп жанданған сөздің демі, лебі білініп, тың тірлік етіп, бал-бұл жанып тұрады.

Көп қолданудан өлі сөз боп кеткен сөз емес, қызықты, ыстық лепті қайнар сөз болады. Міне, осындай боп табыса түйіскен, қатар тұрған сөздер ақындық айғағы болады. Шеберлік кестесіне жүреді. Оның көркемдігімен қатар сөйлем ішінде өзінен-өзі ұшқын атып тұрған сипаты болады. Асылды шақпақ тасқа шаққандай боп, кей сөздердің әсем сөйлем ішінде ұшқындап, от төгіп тұратын шағы бар. Міне, ойлай, аңдай білсек: Пушкин, Горький, Маяковскийлер, Абайлар өздері білген өз тұсының, өз елінің тілінен осындай сырлар ашып, сымбат сипаттар тудыра білген.

Ал көркем әдебиеттің осы қасиет сырын әдебиетші емес жалаң тілші тани бермейді. Таныса, бағаласа да, танытып бере алмайды. Қазақ тілі көлемінде біз жаңағыдай сыр-сипаттарды әрі ғылым дәрежесін қадірлі етіп, кенеулі етіп, әрі шешендік поэзиялық шеберлігін келістіріп танытып берген еңбектерді күтіп жүрсек те, көріп жүргеміз жоқ. Егер осы тұрғыдан қарасаңыз, бір Абайдың өз тілінен-ақ неше алуан қыр мен сыр аңғарар едіңіз. Абай әсіресе Пушкин, Лермонтов өлеңдеріне

келгенде қандай шешендікпен шебер, орамдылық табады! Қандай ғажайып нәзік сезімталдық және құрыш өткірлік іздейді де табады.

Сол сияқты ол дүмше молда, діндар фанатиктермен сөйлескенде де өзінше тіл өрнектер іздейді. Олармен Абай өте көп дауласады. Бұл оның заманының болмысы, тарихи шындығы болатын. Кейде дін өсиетшілеріне олардың түңлігін ұшыра, дауылдай соқтығады. Сонда ол сан жерде мұсылманшылық кітаптары мен ұстаздары қолданған сөзді де, сөйлемдерді де мейлінше молынан қолданады. Кейде оларды өз тілімен мұқатпақшы болып, солардың өзі жазып жүрген тіл сөйлем, нақыс-машықтарын қолданады.

Балақаев айтқандай, Абайда тек “аят”, “хадис”, “күпір” деген сияқты сөздер ғана бар ма екен? Абайдың осы күні кәрі, жас, бар қазақ халқы жаттап айтып, жырлап жүрген әдемі өлеңдерінде шығыстың классикалық поэзиясынан кірген араб, парсы сөзі аз ба екен? (“Қор болды жаным”, “Көзімнің қарасы” және Абайдың ақындық декларациясы есебіндегі: “Өлең – сөздің патшасы”). Ол жайлар өзі бір сәрі.

Жоғарыдағы діншілдермен сөйлескен дін мораль жөніндегі өсиет өлеңдері мен қара сөздеріндегі Абай қолданған шығыс сөздіктері мейлінше мол екенін кім жасырады және неменеге жасырады? Айтып көрсек, бұндай жөніндегі мысалдарда сан жоқ. Үстірт жортып, саяз жүзіп, шындықты жасырып, жағалап өтіп алмайық. Сол шынның өзіне келейікші. Абай мұсылманның ең зор дінбасы-ларын сынағанда не деп еді? Әрі соларша сөз саптап, әрі олардың (“лұғаты”) сөздігімен сөйлемеп пе еді! Міне, “Ғақлиат тастықаттан” бір мысал: “Моллалар тұра тұрсын, хұсусән бұл заманның ишандарынан бек сақ болыңдар, олар фитнәи ғалам. Бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хұкім шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін-өзі әһли-тариқат біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал. Бұлар адам аздырушылар, хатта дінге де залалды. Бұлардың сүйенгені – надандар, сөйлегені – жалған, дәлелдері – тасбығы мен сәлделері. Онан басқа ешнәрсе жоқ” (Абай Құнанбаев. Толық жинағы. 381-б.).

Ал осы Абай жайынан жазылған романның тілін, жаңағы Пушкинге бой ұрған немесе халық тілін өсіре сөйлеген ізденгіш қалпынан өзгертіп алсақ, төмен етіп алсақ, не қылған боламыз? Өз тұсындағы дінбасыларға, жаңағыдай схоластик фанатиктерге және, әсіресе, өз өмірінің кейінгі шағында ақын еріксіз кездесетін панисламистерге арнап сөйлеген Абай сөздерінің бәрін тек бір ғана сарапқа салып, немесе бүгінгі өлшеу мөлшерге тартып сөйлетсек, не қасиет табар едік? Тарихтық роман (әсіресе Абайдай геройы болған роман) барлық материалын, соның ішінде сөздігін, сөйлемін ең әуелі тарихтық материалдан алады.

Сол үшін де Ломоносовты көркем әдебиетте көрсетуші орыс жазушысы болса, оған заманындағы церковно-славян тілінің сан атауларын айтқызады. Пушкинге антик әдебиетінің, классицизмнен және церковно-славян сөздігінен кірген, оның өзі мен айналасындағы қауым қолданатын сөздіктерді айтқызады. Сөйлем орамды да, сол заманына лайық күйді құрады. Олай болмаса, көркем шығарма шындық, көркемдік қасиет таппай, қасірет табады. Сондықтан да Абайдың сезімін, ойын, тілін, өзі қолданатын тілін – Абайдың өзіне айтқызудан, не оның маңындағы адамдарға айтқызудан қашатын болса, онда жазушы реалист жазушы болмай шығады.

Жаргон болса, ол – заманының шындығы. Ол шындықты былай алып тастап, грамматикашылдың дәрменсіз рецептін қолдансақ, біз не қасиет табамыз? Әдебиет немен жетіспек? Онда тарихи шындықты заманынан өзгертіп алайық па? Өткен заманның тіл бояуын жоқ етіп, бүгінгі тілшінің (орта мектепке арналған) оқу құралындағы көркі күйкі, шындығы шақ, шағын өлшеуішіне саламыз да қоямыз ба?

Ащы да болса ашып айту керек, Балақаев тәрізді тілші, бүгінгі көркем әдебиет тілінің, Абай айтқандай, “таразысы, қазысы өз қолында” болатын дәрежеге жеткен жоқ. Нақтылап айтсақ, көркем әдебиет тілін зерттеудің ғылымдық дәрежесін әлі жеткізе алған жоқ. Сондықтан да әлі оның мөлшері даулы, өлшеуі шағын, болжауы шалағай. Сондықтан да оның ұсынысын қолдансақ, Абайды сол өз заманындағы тіл мәдениетінің дәрежесінен де көп төмен түсіріп, “шешендік”, “шеберлігі” былай тұрсын, жұтаң, жүдеу

тілмен сөйлетер ек. Балақайдың шалақай іс (ия, “шалағай” емес, тап осы жерде “шалақай” деуге де тап келеді), шалақай тіл шәлдірігімен сөйлетуге болмайды. Себебі, жоғарыда айтқандай, Балақаев әдебиетші болмағандықтан, көркем әдебиет тілінің қасиетін түсінбеудің үстіне, міндетін де ұғынбайды.

Романның тілі, сөйлем жағынан қалай құрылатынын да Балақаев ойланбай, ұғынбай жүрген тәрізді. Бұл ретте дау жоқ, талассыз бір шындық бар. Роман тілі, қай елдің қандай классигін алсаң да, шала сауаттының бөріне, халықтың тілін білмейтін, “жүрдім-бардымнан” басқаны біліп көрмеген адамның бөріне бірдей ұғымды тіл бола бермейді. Горькийдің Самгині қалай сөйлейтінін, Сатин, Булычевтары қалай ойлап сөйлейтінін еске алайық. Гогольдің ұзақ сөйлем периодтары қалай еді! Сол жайда Белинский Гогольдің тіл, сөйлем қасиетін де еске ала отырып не деп еді? Натуралдық мектеп Гоголь арқылы орыс әдебиетіне мол орнады. Енді орыс әдебиеті сол жеткен дәрежесінен, сол тапқан табысынан айрылмайды, ілгері қарай өсіріп, асыра береді деген болатын.

Байқаңызшы, ойлаңызшы, сол Гогольден кейінгі орыстың көркем прозасының сөйлем үлгісі қандай дамыды!

Аса шебер тілді, стиль мастері дейтін Тургеневтің өзіндегі ұзақ сөйлем үлгілері қандай екен! Лев Толстойдың ұзақ сөйлемдері қандай? Сіз қайта-қайта ауызға алған Горькийдің сөйлемдері қандай үлгілі, орам, ұзақ сөйлем қалпын береді екен! Олар ғана емес, бүгінгі совет жазушылары Шолоховтың, Фадеевтың қазақ тіліне аударылған көркем шығармаларының көп сөйлемдерін аңдап, барлап көріңізші. Қандай ұзақ сөйлемдер үлгі өрнек болып, мыңдаған беттерден аңдаған күйде келіп жатыр екен!

Ол ғана емес, Ленин томдарының қазақ тіліне аударылған беттерін ашып қараңыз. Сол сияқты “Партия тарихының” қазақ тіліне аударылған баспаларын көріңіз.

Партия мен үкіметіміздің еңбекші қазақ халқының мыңдарына, сан мыңдарына оқытып, ұғындырып, танытып отырған қадірлі еңбектердің бәрінде ұзақ сөйлемдер үлгілері қандай екен! Ендеше, Балақаевтай тіл маманы көркем әдебиет өкілдерімен сөйлескенде, олардың: “Қазақтың

ендігі көркем әдебиет тілі ұзақ сөйлемдермен де көркейетін кезі жетті” деген сөзіне дау айтарлық, айып тағарлық, тіпті “халық тілінен қашықтайды” деп кінә тағарлық орайы жоқ.

Рас, роман сөйлемдері туралы жоғарыда айтылған пікірден: “роман тілі ұғымсыз болуға болады” деген, немесе “роман тілі тек ұзақ сөйлемдерден ғана құралсын” деген ой тумайды. Романда, әрине, әр алуан сөйлемдер болады. Соның ішінде ұзақ сөйлем келісті боп құралса, кенеулі ойдың да, сырлы суреттің де белгісі бола алады. Бұл да даусыз шындық, оған да таласарлық жөн жоқ. Осымен жалғас тағы бір жай бар. Тегінде, роман тілі тіл білген оқушыға, әрине, ұғымды болу шарт. Соның үстіне, роман тілі бір халықтың тіліндегі бар байлық, мүмкіншіліктерді молынан, кеңінен пайдаланады. Ендеше, қазақтай жазба әдебиеті жас болғандықтан барлық тіл байлығы хатқа түсіп болмаған елде, әлі сол тілі тәуір романдар арқылы айтылып, қосылып, табылып жататын талай байлықтар болады.

Осындай тың табыс, сонылық іздеуді де романдардан күту керек. Бұнымен ол романдар тіл байлығын, көркін, мүмкіндігін көрсете түседі. Және, әсіресе, романдар оқушыға тіл де үйретеді. Өз тілінде кенеулі ой таратып, көрікті, шешен, шебер сөйлеуге баулиды. Бұл жайды да тіл маманы мықты ойлану шарт. Ойлап қана қоймай, әр романдағы осындайлық тың табыс, сонылықты әрі өзі танып, әрі танытуға міндетті. Ендеше, жазушы сөйлем, стиль жөнінде тың жаңалық ізденсе, оны ұрсудан бұрын ұғыну шарт. Себебі бұл беттегі іздену орынды. Солай іздену қажет.

Біздің әдебиет тіліміздің бүгінгі өсу дәрежесі, даму шарты осыларды шын талап етеді. Соны тіл маманы ұғына сөйлесе несі кетуші еді! Ұғыса сөйлесе, бірге іздесе, қосыла ойласа – міндет сол емес пе? Оның орнына “отыз екі жолдан құралған сөйлемде түйірдей нәрі жоқ” деп қағытады. “Далия” сөйлеген сөз деп, өзі үйренген өлшеуден, өзі ұғынған мөлшерден тың түрде туған сөйлем болса, оның ішіндегі қосымша сезіміне, ойына, сырына, жоғарыда айтқандай, әр алуан мүмкін болған қабілет, қасиетіне қарамастан, тұрпайы мінез көрсетеді.

Осымен Балақаев қателіктерінің бәрі де көркем әдебиет тілінің жауапты мәселелерін атағанмен, жауапты түрде шеше алмаған дәрменсіздікті танытады. Соны біз Балақаев

мақаласында мін етіп, сын ғып айттым деген үш жайдың үшеуінен де көріп өттік. Бар теріс пікірлердің біртұтас түбірі барын да байқадық. Ол – біздің тілшіміз, Одақтағы өзге кең көлемді филологтердей емес, анықтап айтқанда әрі тілші, әрі әдебиетші емес болғандықтан туып отырған сынаржақтық. Бірақ өзі солай бола тұра, қатар іздесуші, бірігіп ойласушы болмай, өкімші “таразы қазы” тағы өзі болмақ таласына таңғаласың. Бұндай мінездің түбірі неге соғатынын біз болжаудан тартынамыз.

Мақаланың аяғында М. Балақаевтың менің еңбек тәжірибелерім, ойларым жайында, тағы да өзі атаған мәдениеттен тысқары істеген бір жөніне соға кетейін.

М. Балақаев аты-жөнін атамай, менің “әлдебір” мақаламдағы “сондай бір” пікіріммен дауласа сөйлейді. И.В. Сталиннің тіл жөніндегі даналық еңбегіне байланысты мен де қазақ әдебиет тілінің жайын сөз еткемін. Сол мақаланы оқушылардың есіне енді мен өзім салайын.

Өзім жазушы, әдебиетші бола тұрып, өмірде бір ғана рет тіл мәселесіне атсалысқаным бар еді. И.В. Сталиннің тіл жөніндегі даналық еңбегіне байланысты мен де қазақ әдебиет тілінің жайын сөз еткемін. Сол мақала қазақша да, орысша да бірнеше рет басылды. Орысшасы 1951 жылы “Литературная газетада” қысқартылып, “Дружба народов” альманағында толық күйде басылған. Кейін біздің Одақтағы тіл жөніндегі ең беделді журнал “Вопросы языкознания” сол мақалаға үш рет тоқтап өтті. Бірінші рет 1952 жылдың бірінші санындағы бас мақалада дұрыс атады. Және сол 1952 жылы Севортянның “Қазақ тілшілерінің қателері туралы” деген мақаласында сөз болды. Онан бері де 1953 жылдың бірінші санында және бас мақалада, академик В.В. Виноградов жазған бас мақалада, тағы да менің сол мақалам дұрыс мысал есебінде бағаланып еді.

Рас, сол ұзақ мақаланың бір түйір бөлімшесінде мен орыс тілінен алынған, әбден сіңісті болған кей сөздердің (бар сөз емес) орфографиясы орысша жазылуынан басқаша болса қайтер еді деген пікір айтқам. Біздің тілшілер оны теріс ұсыныс деді, мен бұған дауласпаймын.

Бірақ осыдан өзге жайында ол мақала Балақаевтай тілшінің үрке қарайтын, асқақ айтатын еңбегі болмаса керек еді. Әсіресе сол мақалада мен: “Орыс тілі – біздің екінші

ана тіліміз” дегем. Соны дәлелдеу ретінде осы мақалада аталып отырған ұзақ сөйлем жайын айтқам. Даусыз дұрыс болғандықтан сондағы пікірімді тағы айтамын: біздің көркем әдебиет тіліміз енді ұзақ сөйлемдер мәдениетін тудыру дәуіріне жетті. Бұдан былай солай да өсу шарт. Ол ойлы, кенеулі, көрікті сезім, сананың айғағы боп қалыптана беруге тиіс. Осы жолда біз орыс әдебиет тілінің ұзақ сөйлем құру мәдениетінен үйренеміз, соны үлгі етеміз.

Міне, Балақаевтың мақаласындағы ұзақ сөйлем жайындағы дауларға қарсы жоғарыда айтылған дәлелдерден басқа осы соңғы деректі де атай өтеміз.

Қорыта келе айтарым, Балақаев мақаласы мойнына алған міндетін ада қыла алмаса да, бір елеулі керекке жарап отыр. Ол мақала өзі шешпесе де, ойлану үшін, іздену үшін, деректі қорытындылар жасау үшін, дұрыс қозғау салып отыр. Бұл мәселелерге жазушы жұртшылығы атсалысу аса қажет. Себебі сөз боп отырған – солардың еңбегінің тілі, солардың іздену тәжірибесінің жайы. Әсіресе жазушылар еңбегімен өзгеше өсіп, көркейіп, дамып келе жатқан қазақ совет халқының көркем тілінің жайы. Жазушылар бұл ретте көп елеулі ойлар айтатын еңбекшінің өзі болғандықтан, көп шешуші пікірлерді де айта алады. Сондықтан да тілші мамандармен қатар қазақ жазушы, ақындарымыздың осы жауапты жайға атсалысуын тосамыз!

ВСЯ НАША КУЛЬТУРА ЗА МИР

Все, кто мыслит честно и правдиво, не могут отрицать того, что и люди, и народы выражают свое самое сокровенное в них, когда осуждают войну. Искренне, от всего сердца говорят простые люди земного шара, что не хотят повторения ужасных бедствий минувшей войны. А в нашей стране последовательное отрицание войны и взамен ей сохранение неизменной верности мирной внешней политике выражает кровные интересы народов Советского Союза.

Потому и борьба за мир, за мирное урегулирование всех международных проблем составляет великую цель, историческую миссию нашей страны. Она основана на принципах социалистической национальной политики, которая неизменно верна идее свободы, равноправия народов и их нерушимой дружбы.

Весь народ в стране социализма, охваченный единым порывом, с энтузиазмом строит коммунистическое общество. Во имя этих величайших в истории Советского государства идеалов, устремлений — наши народы глубоко заинтересованы в прочном мире, в дружном сотрудничестве со всеми народами. Также необходимо все более развивать, воспитывать в массах идеи доверия и сближения между нациями, что составляет сокровенную, внутреннюю сущность советского интернационализма. О том, что эта сущность социализма обеспечила и дружбу, и мирное сотрудничество, и колоссальный рост культуры, благосостояния для всех трудящихся всех наших народов — поняли все честные люди мира. Они также не могут не увидеть, сопоставляя, и другое, т.е. то, что несет империализм колониальным, зависимым народам. Он нес, несет и будет нести, верный своей хищнической природе, закабаление, ограбление — народам, нищету, голод, темноту и рабство — их поколениям.

Ведь не одна идейка растленной идеологии агрессоров, поджигателей войны не сможет противостоять той, неодолимой истине, которая определяет великую правду нашей истории, навсегда отвергшей расовую дискриминацию, национальный гнет и наладившей взаимное доверие и братское сотрудничество народов.

На примерах расцвета возрожденной истории наших народов видно ясно, как осуществились вековые чаяния людей о счастливом, широком национальном развитии, о равноправии, о братском сотрудничестве и несокрушимой дружбе.

Вот на каком, глубоко оправданном, идейном, историческом основании все народы Советского Союза выражают ныне свою неизменную преданность тому могучему движению современности, на знамени которого начертаны самые благородные, самые светлые идеалы человечества: мир и дружба.

Под этим знаменем, во имя укрепления мира и дружбы, в братской семье народов Союза трудится и советский народ Казахстана. Я остановлюсь лишь на одном участке жизни казахского народа, на мирном, творческом созидательном строительстве только на фронте культуры. Как в областях политической, хозяйственной, научно-технической, социально-правовой организации жизни народа, так и в области культуры разительны те обретения, какие имеет ныне казахская социалистическая нация в своих сокровищницах культуры. Советские поколения казахского народа, питаясь живительными соками великой русской культуры и всеми новейшими достижениями культуры социализма, стали одновременно полноправными преемниками и мирового классического наследства.

До Великой Октябрьской революции казахский народ был младописьменным народом. Выразители его дум и чаяний акыны-поэты в большинстве своем не писали, а пели. Здесь кроме религиозно-схоластических медресе не было ни одной нормальной советской средней школы на своем родном языке. Народ кочевой и в огромном большинстве своем неграмотный, казахи вверяли вековые мечты свои о лучших иных днях одиночной домбре, одноголосой песне-импровизации. А ныне в

числе тридцати высших учебных заведений Казахстана занимает почетное место Казахская государственная консерватория. В республике, не имевшей до Октября своего театрального искусства, имеются десятки областных, районных театров, имеются и академические театры драмы, оперы и балета. Край, наводнявшийся накануне Великой социалистической революции религиозно-мистической реакционной панисламистской макулатурой, ныне имеет свою реалистическую, высокохудожественную литературу.

Истинно великая русская классика в литературе, в музыке, живописи, в театральном искусстве привила свою благотворную традицию, школу молодой возрожденной культуре братских народов Советского Союза. Эта самая человеколюбивая, широкая в своей основе и благородная по своим устремлениям вперед, вдаль, гуманистическая школа сумела внушить всем, кто воспитан ею, великую, безграничную любовь ко всем ценностям мировой классики в литературе, музыке, театральном искусстве, живописи, скульптуре и т.д.

Любя и всячески поддерживая достижения новейшего, собственного советского искусства, литературы в своей республике, ценя и восхищаясь наилучшими творениями литературы и искусства братских народов и русского советского народа в первую очередь, наш казахский народ ныне знает, любит и гениев китайского, английского, французского, немецкого, итальянского и иных народов мира, т.е. тех гениев, которые стали мировыми классиками во всех выдающихся областях культуры.

Вот чему научила великая, благородная и передовая во всемирном смысле русская культура те народы, которые пришли к социалистической революции, минуя стадию капитализма, пришли к социализму, минуя не только капитализм, но и все его атрибуты с расовой дискриминацией, с антагонистическими культурами, со многими прочими уродливыми явлениями буржуазно-капиталистического развития общества.

И наш казахский советский народ в сегодняшних своих поколениях чтит, наряду со своим классиком Абаем, наряду с родным ему Пушкиным, и Шекспира, наряду с Львом Толстым, любит и почитает Бальзака.

Любя свою народную музыку, восхищаясь творениями Глинки, Бородина, Чайковского, он тонко ценит великие творения Моцарта, Бетховена, Вагнера, Верди, Штрауса, Шопена, Берлиоза и Листа. Наши деятели искусства и оперные дарования держат экзамен на зрелое мастерство, постигая и популяризируя в своем народе их творения. Казахский оркестр национальных инструментов имени Курмангазы исполняет для казахской колхозной аудитории как “Фантазию” Глинки, так и “Рондо” Моцарта.

В сознании трудового казаха, советского человека живут дружной, спаянной и неразрывно-слитной плеядой Рафаэль, Леонардо да Винчи, Микеланджело, Рембрандт, Брюллов, Серов, Суриков и Репин. Сокровенные тайны их полотен постигают наши молодые художники, обучаясь в республиках, также и в Москве, Ленинграде.

Казахи, таджики, узбеки, киргизы и туркмены, не имевшие в своем дореволюционном прошлом театрального искусства в настоящем смысле, ныне в новейших достижениях своих передовых театров соревнуются как за лучший советский спектакль, так и за высокохудожественный шекспировский спектакль на своей национальной сцене. Так, в республиках: Узбекистане, Казахстане, Таджикистане, Туркмении и Киргизии немало талантливых имен актеров и актрис выдвинули спектакли “Отелло”, “Укрощение строптивой”. За лучшее исполнение ведущих ролей в трагедиях и комедиях Шекспира, Мольера, Шиллера, Гольдони, Бальзака, Виктора Гюго, Бернарда Шоу театральные деятели наших республик получают звания народных артистов республики и всего Союза, обретают звания лауреатов Сталинских премий.

Важен и нужен мир для наших народов во имя лучшего творческого освоения традиций МХАТа — этой академии реалистических театров, у которой наши театры драмы учатся наилучше воспроизвести “На дне”, “Егор Булычев” Горького, “Вишневый сад”, “Дядю Ваню” Чехова и др. Необходим и важен для нас мир, чтобы мы обеспечили наилучшие переводы и массовые народные издания Пушкина, Горького, Маяковского, так же как Шекспира, Гете, Гейне, Диккенса, Бальзака, Виктора Гюго, Лу Сина. Мы говорим об этих задачах нашей культуры

потому, что это не частные явления культуры, а главные задачи нашего мирного созидания, ибо все явления нашей социалистической культуры не единичные, а факты массового народного и широкого исторического значения.

Нашими новыми, молодыми культурами освоены, как наилучшие, традиции, реализм всей мировой и русской классики, критический реализм их, успешно творчески осваиваются основы социалистического реализма.

Наше молодое искусство не знает всеевропейской трагедии молодого человека XIX века, наши произведения не строятся на отрицании высоких, светлых идеалов мечты и порывов духа. Не на отрицательных образах строится главным образом основа наших произведений искусства и литературы. Горячая вера в счастливое грядущее человечества, безграничная любовь и преданность идеалам настоящего — присущи нашим культурам. Так воспитаны в духе наилучших традиций русской культуры, дореволюционной и советской, культуры всех наших братских народов.

Так обстоит дело у нас в то время, когда реакционные писатели, поэты, драматурги маршализованных капиталистических стран превратились в апологетов американского реакционного искусства, того искусства, которое призвано духовно подготовить новые агрессивные авантюры.

Эта растленная литература, справедливо названная самими европейскими журналистами “ниагарой чепухи, сентиментальности, дешевого цинизма и порнографии”, в результате американского наглого и вместе с тем убогого по содержанию идеологического наступления вытесняет серьезную национальную литературу и культуру в странах. Повседневно и всеми способами проповедуется расовый и шовинистический психоз, обреченность, культ морального разложения и падения личности...

Недаром прогрессивные писатели всего мира, черпая вдохновение в истинно благородных, возвышенных идеях литературы и искусства Советского Союза, зовут народы к решительной борьбе против хищнических вождельний империалистических агрессоров, клеймят позором их преступный мир...

Вот на каких рубежах истории встречаются лицом к лицу наши народы, наши социалистические нации с американскими империалистами – поджигателями мировой войны.

О чем говорит эта встреча? Она вещает прежде всего о том, что в новой истории человечества сменились исторические роли народов.

Те народы, которых чванливые и мнимые носители культуры, воротилы Уоллстрита считали дикарями, разрушителями культуры, наследуют и защищают наследия мировой культуры против вандалов империализма.

В то время, когда эти хищники мирового империализма норовят потопить в крови и похоронить под пепелищем родного крова детей и матерей всех народов, наши народы считают радостью жизни мирное созидание и всей энергией горячих сердец миллионов строят новую жизнь, обнаруживают беззаветную преданность культуре социализма, потому что в ней наши народы нашего нового мира обрели величавую судьбу...

Вот на каком основании мы стоим за мирное урегулирование всех спорных вопросов. И мы не дадим кровавым хищникам посягнуть на охраняемый всеми миролюбивыми народами и простыми людьми земного шара мир, мы отстоим этот мир!..

ЗАМЕТКИ О ТЕОРИИ СОВЕТСКОЙ ДРАМЫ

Нет, пожалуй, жанра более требовательного в отношении формы, чем драматургия. Прежде всего раз и навсегда определены размеры пьесы в пределах семидесяти-восемидесяти печатных страниц. А строгость размера требует и строгости формы. Известно, что в пьесе непременно должны присутствовать основные ее компоненты — экспозиция, завязка, единое или сквозное действие, кульминация, развязка и т.п. Однако при всей строгости законов построения драматических произведений формы художественного воплощения идеи отличаются огромным разнообразием индивидуального стиля, авторской манеры изложения.

Нет нужды доказывать, насколько важно глубоко разрабатывать теорию советской драмы. Между тем наша литературоведческая мысль обходит или игнорирует законы архитектоники драмы, особенности формы, отличающие драму от поэзии и прозы.

Возьмите программы 1953 года по истории русской литературы для девярых-десятых классов и новейший учебник “Русская советская литература” для десятого класса. Когда речь идет о поэте, скажем, о Пушкине, Некрасове, Маяковском, Твардовском, исследуются не только идейное содержание творчества, но и форма, специфика поэтики. Примерно так же обстоит дело и с анализом прозы. А вот если в тех же программах рассмотреть сказанное о классической русской драматургии, то легко убедиться, что никакого анализа специфических особенностей драматургического мастерства великих русских писателей здесь нет.

Не лучше обстоит дело и с анализом советских пьес в учебнике для десятого класса средней школы. Разбор “Русских людей” К. Симонова, “Фронта” А. Корнейчука,

“Нашествия” Л. Леонова отличается предельной унылостью и однообразием. Мы узнаем, что “Симонов показал патриотизм рядовых советских бойцов. Корнейчук — их руководителей. Леонов же поставил себе задачу показать силу патриотического чувства, помогающего человеку преодолеть в себе все мелкое, себялюбивое, ничтожное, отъединяющее его от других людей”, что “герои пьесы Симонова — рядовые русские люди”, а в пьесе А. Корнейчука “дан пример изображения отрицательного героя в литературе”. Но каковы художественные особенности этих пьес, с помощью каких выразительных средств воплотили драматурги свои идейные замыслы, чем отличаются друг от друга эти интереснейшие и значительные произведения современной драматургии, — не говорится ни слова.

Наши писатели и критики глубоко не занимаются вопросами мастерства драматургии, и в этом смысле не являются счастливым исключением даже обстоятельные работы В. Ермилова, М. Храпченко о гоголевских традициях. Не затрагивали вопросы специфики драмы, ее теории и авторы, выступившие за последнее время на страницах литературных журналов и в “Литературной газете”.

Читая иные литературно-критические статьи, с огорчением замечаешь в них многократные повторения известных и чересчур общих положений. Критики обычно дают однообразный анализ драматических произведений, нивелирующий различия стиля, формы, языка. Даже определение понятия конфликта — проблемы самой животрепещущей и острой для драматургии — формулируется очень общо, суммарно и туманно. Но говорят, например, что “проблема конфликта — это прежде всего проблема создания типических характеров...”, еще добавляют, что “произведение без ясно очерченных характеров... будет бесконфликтным, бездейственным” (статья И. Абалкина “В поисках конфликта”, “Новый мир”, № 5, 1953 год). Все это верно, но за такими определениями исчезают специфика драматической формы, особенность и своеобразие драматического конфликта. Проблему конфликта не следует комментировать расплывчато, одинаково трактуя ее во всех жанрах литературы. Напротив, в драматургии вопрос о конфликте, безусловно, является одним из решаю-

щих элементов ее жанрового признака. Это основной вопрос теории драмы, основной компонент этого вида литературного творчества.

Реалистическая пьеса строится на заостренных и действенных контрастах воли, чувств, замыслов, деяний, устремлений людей.

Превосходный пример остроконфликтной драмы “Разлом” Б. Лавренева. Сколько столкновений в этой пьесе: конфликт Годуна и Штубе – людей разных классов, различных политических убеждений; взаимоотношения Берсенева с представителями его круга и с революционными матросами; семейные столкновения; личная драма Татьяны и т.д. Но все эти конфликты связаны в один узел, подчинены главной теме – борьбе за победу революции. Так, из множества контрастов, из сложных драматических противоречий вырастает конфликт драмы, точно отвечающий социально-историческим условиям времени, выражающий дух революционной эпохи. Эти контрасты, столкновения и рождают, развивают конфликт, составляющий стержень драмы, ее суть.

Конфликт в драматическом произведении нельзя рассматривать как явление обособленное, не связанное с другими компонентами пьесы. Конфликт зарождается еще в экспозиции характеров, его развитием обусловлена и расстановка сил, и движение образов. Если мы обратимся к нашей советской классике, то увидим, что в такой, например, пьесе, как “Любовь Яровая”, социально-исторический конфликт, отражающий борьбу рабочего класса за установление Советской власти, определяет все компоненты драмы. Этот конфликт, двигая развитие пьесы, обуславливает собою всю ее архитектуру со сложным, разветвленным сюжетом, с обилием действующих лиц, которые участвуют в великом историческом столкновении, хотя и не связаны прямо с основной интригой произведения – столкновением между Любовью Яровой и поручиком Яровым.

Только укоренившись у нас обыкновением рассматривать конфликт драмы изолированно от других ее компонентов можно объяснить узкое, обедняющее конфликт “Любови Яровой” толкование, которое дается в анализе “Любови Яровой” в учебнике по русской советской лите-

ратуре. Здесь главным конфликтом пьесы объявляется столкновение героини с мужем.

Говоря о конфликте пьесы, нельзя отрывать его от других элементов драматического произведения. К сожалению, в большинстве критических статей конфликт берется в его “чистом”, так сказать, “дистиллированном” виде, вырывается из живой художественной ткани пьесы. Известно, что драма в ее полнокровном, многостороннем художественном качестве не сводится к одному только конфликту между персонажами. И только серьезно изучая все особенности архитектоники драмы, можно по-настоящему глубоко разобраться в своеобразии и новаторстве нашей советской драматургии.

Чтобы разработать теорию “советской драмы”, необходимо глубоко осмыслить новаторские начинания основоположника пролетарской литературы А.М. Горького в его бессмертных драматических творениях. Надо глубоко изучить архитектуру драматургии Горького, научиться тонко понимать природу мастерства писателя во всем его идейно-художественном значении, во всем своеобразном богатстве и новизне формы.

Изучая непревзойденные образцы горьковской драматургии, поражаешься прежде всего умению писателя лепить образ, выписывать характер. Я имею в виду глубинное, исчерпывающее выявление силы духа или ничтожества, орлиной мощи или пошлости. Поучительно и знаменательно, что люди у Горького, как ни у одного писателя его времени, показаны в наивысшем выражении возможностей их натуры, их духа. Вспомним хотя бы такие монументальные фигуры, как Егор Булычев, Васса Железнова. Вот такому изображению людских характеров должны учиться наши драматурги. У нас же, как правило, мы не видим героев в пору полного разворота сил и дарования.

Нужно осмыслить с позиций марксистско-ленинской эстетики утвердившиеся в творческой практике наших видных драматургов законы драматургии социалистического реализма. С этих позиций очень просто раскрывается фальшивая, чуждая природа так называемой “теории” бесконфликтности. С этих позиций нетрудно будет показать

ошибочность взглядов тех драматургов (а их, к сожалению, немало), которые в своих пьесах подменяют настоящую борьбу борьбой мнимой.

Следует сказать, что этот недостаток особенно характерен для некоторых пьес драматургов братских республик. Они нередко строятся на искусственных любовных недоразумениях, на временных расхождениях в мнениях, на частных спорах, касающихся усовершенствования методов труда, и т.д. Все это в значительной степени и есть та самая мнимая борьба, которая не может стать основой серьезной и глубокой драмы.

Подлинное развитие драматургии невозможно без широкой творческой разработки теоретических проблем. Не случайно классики нашей литературы, от Пушкина до Горького, великие представители литературно-критической мысли уделяли столько внимания теории драмы.

Слабость наша в теоретических вопросах сказывается в драматургической практике. И сейчас, когда в драматургии началось заметное оживление, как никогда важно всерьез заняться теорией советской драмы. Это — долг и писателей, и критиков, и деятелей сценического искусства.

ДРАМАТУРГИЯ ЗАҢЫ ТУРАЛЫ КЕЙБІР ОЙЛАР

Орыс совет драматургиясының проблемалары басқа да туысқан әдебиеттерге ортақ екендігі дәлелдеуді тілемейді. Ал орыс совет драматургиясы және ол туралы жазылған сын әдебиет — біздің еліміздегі ең жоғарғы, ең жемісті, беделді лаборатория.

Өз сөзімнің осы бір негізгі тақырыбына көшпестен бұрын, барлық туысқан республикалардағы драматургия мен театр искусствосының дамуына тікелей жәрдем беретін бір мәселеге тоқталып өткім келеді.

Республикалардағы драматургияның дәрежесі мен жағдайын білмей, оның өсуіне жәрдемдесу мүмкін емес болғандықтан (ал ұлт авторларының пьесаларын жолма-жол аударма арқылы немесе жергілікті баспасөзде басылған бір рецензия бойынша бағалау қиын), оның үстіне пьесаның өз болмысы берілмей тұрып, яғни сахнада қойылмай тұрып, ол туралы толық мағлұмат алу мүмкін еместіктен, орыс әдебиеті мен искусствосының ұлттық драматургияға көрсететін жәрдемінің бірінші міндеті — ұлт авторларының таңдаулы пьесаларын сахнада орыс тілінде көрсету деп есептеймін. Сондықтан Москвада өз міндеті жөнінен ерекше бір театрдың құрылуы кезек күттірмейтін мемлекеттік мәселе деп ұғамын. Ол халықтар достығының театры болуы керек. Барлық спектакльдер орыс тілінде қойылып, репертуары туысқан әдебиеттің жетістіктерімен толықтырылуы тиіс.

Бұл театрды біздің сахна шеберлерінің бірі басқарып, пьесалары қабылданған республикалардың ұлттық режиссурасын, суретшілерін, композиторларын, т.б. көмек алу мақсатымен өз айналасына топтастыруға міндетті.

Советтік ұлт драматургиясының таңдаулы табыстарын сахна шеберлерінің игеруінде көрсетіп, қойылған спектакль

жөнінде одақтық беделді баспа орындарының бетінде әдебиет пен искусство теоретиктерінің сын пікірлері жарияланып тұрса, бұл театр шын мағынасындағы академиялық лаборатория болған болар еді. Біздің ойымыздағы халықтар достығының театры астана жұртшылығын, оның көптеген шетелдік қонақтарын, одақтық көрушілерді Отанымыздың туысқан мәдениетінің табыстарымен, өмірімен әр уақытта толық таныстырып отырар еді.

Тағы бір айта кететін жағдай, мұндай жан-жақты, жоғары идеялық-тарихи маңызы бар театр жаңадан салынып, жаңадан құрылмағаны жөн. Менің ойымша, мұны Москвадағы бар театрдың негізінде құру тиімді де жеңіл, яғни Вахтангов, Ленин комсомолы, Моссовет атындағы немесе Драма театры сияқты астаналық басты театрдың бірін халықтар достығының театрына айналдыру керек.

Ал туысқан республикалардың искусствосына Одақтың бастаушы творчестволық күштері тарапынан нақтылы жәрдем беретін уақыт жетті.

Енді өзімнің алдыма қойған мақсатыма көше келіп, екінші сөзбен айтқанда, драматургия жағдайы және ол туралы орыс совет әдебиетіндегі сын жөнінде туысқан әдебиет өкілінің кейбір ойлары мен көзқарастарын білдірерімде, ең алдымен бүкіл дүниежүзілік драматургия мәдениетін мол байытып, тарихи сатыға көтеріп, социалистік реализм әдебиетінің көрікті қасиеті болып, адамзаттың жаңа дәуірінің әдебиетіне айналған совет драматургиясының таңғажайып табыстарын атап өткім келеді.

Менің драматургия саласында атағым келгені — “Любовь Яровая”, “Бронепоезд 14-69”, “Шторм”, “Разлом” пьесаларымен көзге түсетін өзіміздің советтік классика. Сонымен қатар бұлардың традициясын үлкен абыроймен алға апарған Погодин, Афиногенов пьесаларын, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Леонов, Симонов, украиналық және бүкілодақтық драматургия табыстарын толық меңгере білген Корнейчук пьесаларын да атамай өте алмаймыз. Ромашев, Суров, Софронов, Вирта және басқа авторлардың творчестволық табыстарын да осы қатарға қосқымыз келеді.

Октябрь күндерінен басталған революциямыздың тарихымен тамырласа өсіп, социализм елінің тарихи жетістіктерін, құрылыс жылдарының шыңы, шындық

өміріміздің ұлылығын творчестволық планда суреттей, бейнелеп берген – тек қана дүниежүзілік мәдениетте болып көрмеген құлшынған еңбек пен жеңістерге бай советтік драматургия.

Бірақ осы, алдыңғы қатарлы драматургтер отряды бар драматургияның қазір қатал, принципалды партиялық сынға алынуы да әділетті.

Бүгінгі күннің тақырыбына арналған пьесалардың идеялық-көркемдік дәрежесін көтеру шараларын талқылауға қатысуды көздей отырып, мен ендігі жерде бір-ақ мәселеге тоқталмақпын. Ол – социалистік реализм әдебиеті мен ол туралы маркстік-лениндік әдебиеттану, искусствотану ғылымы ішіндегі драма теориясының мәселесі.

Бізде жоғары идеялық-көркемдік дәрежеде жазылған кейбір күшті пьесалар бар, бірақ сол табыстарды қорытындылап, одан да әрі алға қарай дамып, өсуіне жәрдем беретін ғылым саласы жоқ. Совет драмасында асқақ идеясы, қоғамдық маңызы зор ойы, советтік гуманизмнің биік моральдық нормалары, яки шындық өміріміздің ұлылығын бейнелейтін мазмұны басты орын алатыны аян. Сонымен қатар драманың форма, теория мәселелерін де ұмыт қалдыруға болмайды. Оның үстіне, формаға драматургиядан қатаң қарайтын жанр жоқ. Пьесаның көлемі 70-80 машинка бетінен аспауға тиіс. Ал қай поэма, повесть не романның көлемі белгіленіп берілетін еді? Көлемге қатаң қараудың өзі формаға қатаң қарауды көрсетеді.

Әр пьесада өзінің негізгі элементтері, не белгілі бір тұрақты бөлшек, үлестері болуы шарт. Пьесаның шартты компоненттері деп отырғаным – экспозиция, байланыс, өзекті оқиға, шарықтау шегі, шешілу, тағы басқа белгілері. Пьесадағы проблема, күрестің орталық, параллель және қосалқы линиядағы конфликтері осы бөлшек, компоненттерге байланысты ғана шешіледі. Алайда драманың қатып қалған стандартты формасы болмайды. Құрылыс заңдарының қатандығына қарамастан, драматургияның жеке бір стилі мен формасы әр түрлі.

Өткен дәуірлердің драматургиясынан бөліп тұратын жасалған немесе жасалып жатқан традициясы бар совет драматургиясын осы негізгі жағынан драманың жаңа теориясын жасау проблемасына арнау керек.

Бұл жерде біздің ғылым драманың формалистік теориясын жоққа шығаруы қажетті және маңызды болмақ. Бірақ жаңа теорияны шешу мәселесі біраз уақыт алуы сөзсіз. Дегенмен біз драманың маркстік-лениндік жаңа теориясын жасауға міндеттіміз.

Драманың архитектуроналық заңдары мен пьесаны проза, поэзиядан бөлектеп тұратын формалық белгілерін бұзу немесе оны орап өту, жасыру біздің қазіргі әдебиеттану ойына тән нәрсе. Мұндай мешеу ойшылдыққа тек кейбір еңбектер, мысалы, Е. Сурковтың Тренев туралы жазғаны және “Литературная газета” беттерінде соңғы уақыттағы басылып жүрген мақалалар ғана жатпайды.

Шешілетін проблемалар анық, айқын көзге түртіп тұр, кезек күттірмей жауап беруді тілейді.

Жоғарыда айтқан пікірімді дәлелдеу үшін мен әдебиет тарихының программаларына, оның ішінде орыс әдебиетінің 9–10-кластарына арналған ең бір жаңа оқулыққа да сүйенгім келеді.

Бұл программалар мен оқулыққа тән мынадай нәрсе байқалады. Сөз ақын туралы, айталық, Лермонтов, Некрасов, Маяковский, Тихонов, Твардовский туралы болса, идея, мазмұн, форма немесе поэтиканың спецификасы жағынан белгілі бір дәрежеде жан-жақты кең зерттеушілікті көреміз. Драматургияға қарағанда прозаның жағдайы да әжептәуір жақсы. Онда Тургенев прозасының стильдік, формалық ерекшеліктері, пейзажы, лирикалығы, кейіпкерлердің психологиясы, баяндау приемдарының ерекшеліктері, т.б. айтылады. Мұның бәрі Тургенев образдары мен тілін әрқилы, терең, дұрыс талдау, мінездеме беру арқылы жасалған. Онша жеткілікті болмаса да, Фадеев прозасының (“Жас гвардия”) формалық, спецификалық, стильдік мәселелері талқыланады.

Ал осы оқулықтар мен программалардағы Грибоедов, Островский драматургиясы, бүкіл XIX ғасыр бойына прогрессивтік роль атқарып келген классикалық орыс драматургиясы және екі ғасыр түйіскен кезеңдегі дүниежүзілік драматургиялық мәдениеттің шыңы болған Чехов, Горький творчасы туралы айтылғанды оқысаңыз, олардың драматургиялық творчасының, драматургиялық шеберліктерінің спецификалық ерекшеліктерін ашатын

ешқандай талдау жоқ екенін көресіз. Островскийдің классикалық драмалық шығармалары универсал кілтпен “ашылып”, Тургенев, Гончаров, т.б. романдары сияқты, бір әдіспен, тек қана образ және тіл жағынан талдауы таңғаларлық-ақ нәрсе, бірақ осылай екеніне сөз жоқ.

Ал Чехов туралы жоғары оқу орнының 1951 жылғы программасында: “Прозаик және драматург Чеховтың новаторлығы. Чеховтың классикалық прозасы мен драматургиясының лаконизмі, қарапайымдылығы, объективтілігі” делінген: яғни оның прозасы және драматургиясы екеуіне бірден-бір фразамең бір анықтама беріледі. Бірақ Чехов – прозаик және Чехов – драматург, өз шығармаларының әлеуметтік тарихи маңызының бір екендігіне қарамастан, екі жанрда да орасан жарқын, новаторларша батыл, шегіне жеткізе жеке, ерекшелей жазған. Ол бұл жанрларды ең жаңа формалы, жаңа мазмұнмен байытты. Одан әрі, жоғарыда айтқан программалардың бірінде, драманың өткен, ұмыт қалған теориясына лайықты баға берілгені болу керек. Шекспир жөнінде “ол (Шекспир) үш бірлікті бұзды” делінеді, бұдан басқа түк жоқ. Драманың теория, форма проблемасының өмір сүргеніне, жанр спецификасына айтылған емексіту осы ғана.

Бүгінгі пленумның, жазушы, сыншылардың, жазушылар одағы баспа орындарының жұмысына тікелей байланысты бұл проблемаға, тіпті драматургиядағы шеберлік мәселесіне, бізде драматургияның артта қалғаны жөнінде “Правдада” жарияланған атақты мақаладан кейінгі уақытта пікір айтып жүрген, әдебиеттік процеске басшылық беруші жазушылар мен сыншылардың творчестволық активі де көңіл бөлген жоқ. Өкінішімізге қарай, осы бір сапқа Ермилов, Храпченко жолдастардың Гоголь традициясы туралы жазған мақалалары да қосылады. Драма спецификасының, теориясының проблемаларын өз мақалаларында жазушылар – Симонов, Погодин, Катаев, сыншылар – Озеров, Абалкин, Караганов, Сухариевич, Марьямов, Трифонова, Кедрина және басқалары да ескерген жоқ.

Ал Велиханов жолдас таяуда, “Литературная газетада” мақаласының тақырыбымен көп үміттендіріп, бірінші абзацтарымен драмалық композиция проблемасын талқылай бастады да, өз мақсатын аяғына дейін апара алмады. Рас,

“Шапқын” пьесасы жөнінде орынды ойлар айтты, бірақ Леонов драматургиясындағы форма ерекшеліктерін, соған байланысты шеберлік мәселесін ашып бермеді.

Осы жолдастардың мақалаларындағы жаңағы кемшіліктерін көрсетумен бірге, олардың алған тақырыптарын, пьесаның идея, образ, тілін зерттеу жағынан терең ізденулерін, жетістіктерін мен даусыз мойындаймын.

Бірақ жауапты, мұқият ойлаушы жазушы, ақын, драматургтер өз искусствосы, шеберлік проблемасы жөнінен өз жанры бойынша сыншылардан күнбе-күн табанды түрде форма мәселесіне байланысты көп көмектер күтіп отырған жоқ па?

Ал біздер, республикадағы жазушы, драматургтер, өз тәжірибемізде драматургиялық техникасы жағынан сұрықсыз, қызықсыз ғана емес, шикі, сауатсыз шығармаларға кездескенде, заңды түрде, мәдени творчестволық өміріміздегі басқа жайлардағыдай, орыс совет драматургиясының жетістігіне, беделді сыншылардың одақтық баспасөзге басылатын пікірлеріне сүйенеміз. Олардың ойларынан жазушыға мазмұны мен форма жағынан бағалы драмалық шығарма беруге басшылық ететін көмек күтеміз.

Бірақ, орталық әдеби журналдардағы мақалалардың мазмұнына ойлана үңілсең, талай айтылған таныс, барлық әдебиетке немесе бірнеше жанрға ортақ жалпы жәйттерді айтқанын өкінішпен аңғарасың. Талқыланып отырған пьесалардың формалық стильдерінің әрқилылығы айқын көрініп тұрса да, бұл мақалалар екі түрлі нәрсеге бір анализ жасайды. Конфликт және конфликтсіздік проблематикасы дегенге, яғни өзінді көп ойландыратын, драматургияның артта қалуына байланысты көп қиналтқан жағдайға берген анықтамасы да тым жалпы, тіпті тұманды келеді. Нәтижесінде конфликт мәселесі әдебиеттің барлық жанрына бірдей ортақ, бәріне тән мәселе болып шығады. Бізге, мысалы, “Конфликт мәселесі” дегеніміз ең алдымен типтік характерлер жасау мәселесі...”, “айқын берілген характерлері жоқ шығарма конфликтсіз, уақиғасыз шығарма” — дейді. Осы анықтамалар тек драматургияға ғана тиесілі ме екен? Роман, повесть, тіпті поэманың алдындағы проблема да осы емес пе? Олай болса, конфликт проблемасы драматургияға байланысты ғана қолға алынғаны қалай?

Шынында, конфликт және конфликтсіздік мәселесі орынды, дер кезінде нақтылы қолға алынуы драматургиядағы бүгінгі күнгі кемшіліктерге байланысты және ол тек драматургияға ғана қатысты.

Конфликт мәселесін заңды саласы – драматургиялық жанрдан алшақтатып, буалдыр түсіндірмеу керек. Оны әдебиеттің барлық түрлеріне бірдей жапсыра берудің жөні жоқ. Өйткені әңгіме поэма туралы болғанда оған мазмұны мен формасын анықтайтын критерий етіп конфликт проблемасын қою орынсыз екені аян. Ал драматургияда конфликт мәселесі – пьесаның жанрлық белгісін көрсететін шешуші элементтің бірі. Драма теориясының мәселесі де, міне, осы. Бұл – өлеңді белгілейтін поэтика элементтері сияқты драматургияның негізгі компоненті. Драмалық шығарманы анықтап, проза, поэзиядан бөлектеп тұратын шартты белгі – жалғыз-ақ осы конфликт.

Өзге жанрдан аққұла әрбір пьеса шиеленіскен қайшылықтарға, жігер, сезім, ой, еңбек, мақсат, т. б. қайшылықтарына құрылады. Осы қарама-қарсы ағымдар оқиғаның орталық параллель және қосалқы линияларында конфликт тудырып дамытады. Ал конфликт нағыз сауатты жазылған драманың өзегі, негізі болады. Сөйтіп, біз конфликт туралы сөз қозғай отырып, драма теориясының сферасын әңгімелеп кеттік. Олай болса, осы әңгімені творчестволық, тарихи міндеттерімізге, атап айтқанда, жаңа драматургия және оның марксистік-лениндік жаңа теориясын жасау міндетімізге сәйкестендіріп, драмалық шығарманың басқа да негізгі компоненттеріне ауыстыруымыз керек.

Сөз жоқ, толық мағынасындағы сапалы драма кейіпкер, характер және образдардың арасындағы тартысқа ғана құрылмайды. Онда өзге компоненттер де болады, олар арқылы тартыстың өсуі, шешілуі бірдей сатыға, бірдей стадияға бөлінеді. Драма прозадан айрықша актылардан тұрады және жоғарыда аталған негізгі компоненттерден басқа, өзіне сай көптеген спецификалық приемдары болады. Бұл приемдар көп кездеседі, әрбір прием, егер толық қолданылған болса, пьесаның оригиналды құрылуында шешуші роль атқарады. Сондықтан “Фома Гордеев” пен “Шыңырау түбінде” пьесасына оқулық программаларындағыдай образ бен тіл жағынан ғана қарау

орынсыз. Негізгі және шешуші мәселе ретінде пьесаның әлеуметтік-тарихи, идеялық-көркемдік маңызын алып, оған образдардың бейнеленуін, тілдің көркемдік дәрежесін критерий етіп, оның үстіне, драмадағы конфликт мәселесін көтере отырып, біз драма архитектурасының өзге де ерекшеліктерін мұқият та кеңінен зерттеуге тиіспіз.

Біздің драматургиямыздың жеткен новаторлық табыстарын драманың әрқилы жасақталған теориясының планында зерттеуді мен жақын арадағы программалық міндет деп есептеймін. Сонда ғана “Любовь Яровая”, советтік драмалық классика, өзгеше жаңа заңдылықтарға негізделетінін анықтаймыз.

Мысалы, “Бронепоезд”, “Разлом” шығармаларын бұрын-ғы драматургия мен драма теориясының қай рамкасына сыйғызар едік? Бұларда заттық прием, Бронепоезд 14-69, Крейсер, характер мен конфликтер жасауда ерекше роль атқарады, өйткені характерлер орталық, қарама-қарсы күресуші группалардың жағдайларына байланысты көзге көрінеді. Оның “Шие бағындағы” заттық қоршауға қандай ұқсастығы болмақ? Мұндағы бақ характер жасау үшін алынбаған.

“Оптимистік трагедия”, “Мылтықты адам”, “Эскадра өлімі” сияқты пьесалардың революцияшыл жаңалығын өз формасында, архитектурасында тереңірек те дәлірек таба білу керек.

Сонда ғана біз “Орыс адамдары”, “Майдан”, “Шапқын” сияқты тамаша пьесаларды, біріншіден, оқулықтағыдай стандартпен, жасанды жалпылықпен, біркелкі, қызықсыз талдаумен бағаламас едік, екіншіден, оларды прозалық шығармаларша тек образ және тіл жағынан талдап зерттемес едік.

Социализм дәуірінің пьесалары басқаша, өзгеше жазылады. Архитектурасы басқаша құрылады. Характер, жағдайлардың экспозициясы өзге. “Любовь Яровая” комиссар Кошкиннің Грозныйды атуынан басталуы кездейсоқ емес; ол драматургияның ескі канондарын қирату мақсатымен солай бастаған. Ал, драма теориясының ескі канондары бойынша, бұл пистолет тек төртінші, бесінші актыларда атылуы тиіс еді. Революция дәуірінің жаңа пьесаларында оқиға желісі де, күрестің орталық

линиясы да тіпті басқа. Күрестің параллельді, қосалқы линияларындағы характерлерді шындық болмыстың жаңа заңдары, революциялық типтіліктің тарихи заңдылықтары ашады.

Шындық өмірдің жаңа көріністері, олардың кейіпкерлердің сөйлесуіндегі стильдік, сөздік бейнесі пьесаның идея және мазмұнымен ғана емес, оның жаңа формасымен де нығайтылады.

Пролетариат әдебиетінің ұлы атасы М. Горькийдің мәңгі жасайтын драмалық шығармаларында басталған жаңалықтарды ерекше түсініп, ерекше бағалау керек. Ал біз кейде Горький пьесалары сахнада қимылсыз шығады деген жалған түсініктен оның әдісі солай деп ақтамақ боламыз.

Шынында, Горький драматургиясының архитектуроникасын жаңадан тереңірек зерттеп, оның шебер табиғатын идеялық-көркемдік маңызымен, формасының өзіндік байлығы және жаңалығымен тереңірек те дәлірек ұғуға тиіспіз.

М. Горький өз пьесаларын онша мақтамай, тіпті қатты сынға алса да, совет драматургиясының өзі әлі де жете қоймаған Горькийдің пьеса жазудағы ұлылығы бары белгілі.

Онда тұтқын қырандар — уақыт тұтқынында езілген адамдар бар, бірақ Нил тәрізділер адамзат тарихының алысқа ұшатын резерві. Горькийдің адамдарды өз табиғаты, өз рухы жағынан шегіне жеткізе суреттегені ой саларлық ерекше нәрсе. Ұлы драматургке тұстас жазушылардың бірінен мұны көрмейсің. Горькийдің форма және стиль заңдылықтарынан совет драматургі көп нәрселер үйренуге тиіс.

Мен тағы айтамын: пьесаны идея, образ, тіл жағынан терең зерттеумен қатар, біздің басты-басты драматургтеріміздің творчестволық тәжірибелерінде бекіп келе жатқан социалистік реализм драматургиясының жаңа заңдарын драманың жаңа теориясы, маркстік-лениндік эстетика тұрғысынан ұғыну қажет. Драматургиядағы конфликтсіздік теориясының шын мағынасындағы искусствоға жат, жалған негізі осы тұрғыдан ғана ашылмақ.

Драма көрушілердің көзін алдайтын боялған жалған оқиға, жалған қайшылыққа құрылмауы қажет.

Пьесаларда өзге шешуші сапалармен қатар жалған кейіпкерлермен жалған күрес жүргізіліп келді. Нағыз

кейіпкер жалған кейіпкермен, нағыз күрес жалған күреспен ауыстырылып келді. Бірақ бұл жағдайлар көбінесе комедияға тән. Кейіпкерлерді ауыстырумен жазылған “Ревизор” мұның классикалық үлгісі.

Драмаға мұны қолдану орынсыз. Драма мен комедияда конфликтінің жалған негіздері болуы мүмкін, бірақ жалған күрестің кәдуілгі шын әрекеттері болуы мүмкін емес. “Отелло”, “Маскарад” – өтірігі жоқ нағыз аяусыз күрес.

Біздің барлық пьесаларымыз әсіресе республикалардағы махаббат мәселесінің жасанды түсінбестігіне, жағымды бағыттағы программалық пікірлердің уақытша ажырасуына, ғылымда жаңалық ашу әдістерінің таласына, өндірісте еңбек әдісінің түпкілікті бекуіне құрылады, мұның өзі белгілі бір дәрежеде пьесаға арқау бола алмайтын жаңағы жалған күрес болып табылады.

Шынында, осы тақырыптар, егер характерлер Горькийше беріліп, адамдарды шын күрес билеп кетсе, пьесаның берік бір оқиға желісін жасай алар еді.

Өмірдегі түсінбестікке негізделген творчестволық түсінбестік біздің жаңа драма теориясы тұрғысынан талқандалып, жоққа шығарылуы тиіс. Конфликтсіздік принципке негізделген көптеген пьесаларымыздағы, яки иллюстрацияланып, кейіпкерленіп, театр жабдықтарымен орындалатын очерктеріміздегі көркемсіз антиреалистік қатені сонда барып жоя аламыз.

ЖҮРЕКПЕН ТУЫСҚАҢДАР

Ұлы украин халқының 300 жылдық сәулетті мерекесін еске алғанда барлық Отанымызда қозғалмайтын жүрек жоқ. Совет Одағының қай түкпірінен, қай ұлтынан шықса да, әрбір совет адамының көңілі сол Украина жөнінде нелер ыстық сезімдерді, нелер естен шықпас естегілерді, нелер терең ойларды толқытпай тұра алмайды.

Бізге Украинаның тарихы да қымбат. Оның Россиямен тағдырын қосу арқылы өзінің жарқын болашағын тапқан тарихы қымбат. Бұл тарихтың талай беттері Россиямен туысып, табысқан біздің басқа көп халықтарымыздың тарихтарының беттерімен ұқсас. Ұлы Октябрыде азаттық, теңдік алған халықтардың отанын құруда Украинаның ролі де бізге өзгеше қымбат, ерекше қадірлі.

Біздің барлық халықтарымыз Украинамен бейбіт құрылыс жылдарында және Ұлы Отан соғысы жылдарында толып жатқан жолдармен жалғасып табысқан. Сол естен кетпес дәуірлерде ұлы Украинамен тағдыры, қайраты, ой-сезімі байланысты болмаған жан бар ма еді!

Украина мен Советтік Қазақстан да сондайлық терең, берік күйде табыса туысқан. Бүкіл қазақ халқының баласынан қартына дейін осындай тарихи және күнделікті нық достық байланысты сезбейтіні жоқ.

Өткен шақтың көңілсіз бір дәуірін еске алсақ, тарихтық трагедия басында тұрған, қапалық шеккен бір халық бар еді. Осы халықтың сол мұнды күйі Украина халқының ұлы азаматы Тарас Григорьевич Шевченконың азалы шағымен аралас еді. Ол ұлы жан құла түзде, жат өлкеде көп жылдар азап шекті. Ер қайраты, зор жүрегі мойымаса да, азап жазаға бұйырылған Прометейдің қасіретін тартты. Сол қу медиен құнарсыз өлке — Қосаралда ол заманда қуаныш былай тұрсын, нашар ғана күнкөрістің өзі де мұң еді. Өзі де бұл өлкенің бөтені, өгей ұлы болған ол күннің қазағы да

сорлы өмір кешкен. Ол әрі табиғаттың, әрі шөл ғасырлар тарихының өгей ұлы еді. Сол жапа шеккен халықтың ықтиярсыз келгіні болған ақын Тарас сезімтал жүрегімен қайғылы халықтың қасіретін ұқты. Ен даланың мұңына оның сан алуан қапа-қасіретін қоса түсінді.

Осы халыққа арнап ол жыр да жазды. Сол халықтың жүрегіне өз жүрегін жалғастыра білді. Бұл халықтың ғасырлар бойындағы арманы мен аңсағанын жыр етіп, жар салды. Өткен бір дәуреннен қалған тарихи достықтың айғағы осылай болатын.

Одан бері келе жаңа түрде, өзгеше кең жолмен жарқын сәулеге оранған жаңа достық айғақтары пайда болды. Бұл достық Азамат соғысының алай-түлей жылдарында Украина мен Қазақстанның адал ұлдарының қайратымен шындалды, ерлік майданында шынықты. Адамзат тарихында ең алғаш рет азаттық алған, туысқан боп табысқан халықтардың Отаны туды. Оны даналықпен бастаушы Коммунистік партия мен Совет үкіметі бүкіл Одақтағы барлық ұлттардың адал жауынгер ұлдарының қайратын қосты. Ұлы Октябрь күндерінде жаңаша тарихи туысқандық туып, нығая түсті.

Сол табысу, тоғысу жолдары жаңа дәуірде еңбекшілер Отанында социализм орнату дәуірінде үнемі дами берді. Бірінші бесжылдықтың тұңғыш алыбы – Түрксіб салынған жылдарда тарих қазақ халқының өзгеше бір еңбек ерлігін көрді. Сол дәуірдегі қазақ әдебиеті Түркістан – Сибирь жолы шөл сахараны басып өтердегі украин грабарларының қайратына да көп куәлік айта алды.

Туысқан украин еліне ерекше ауыр күн туып, Ұлы Отан соғысы жүріп жатқан жылдардың өзінде де Донбасс шахтерлерінің ерлік еңбегі Қарағанды шахтерлерінің еңбек жеңістеріне талай табыстар қосты.

Гитлершіл-фашистермен қанды майданға түскен кезеңде Украинаның құт далаларында, қадірлі қалаларында, Днепрдің қымбатты жағаларында қазақ халқының да адал, асыл ұлдары қасиетті ерлік көрсетті, талай ауыр құрбандыққа шыдады, сол ұлы туысқандық пен достықтың талабын ақтап, тілегін орындады. Халықтарымыздың айнымас достығы бұл шақта тағы да нығая түсіп, аса берді.

Елдеріміздің арасындағы достық белгілері тек саяси, әскери, шаруашылық тарихымызда ғана туып қойған жоқ.

Бұларға қосымша және өзгеше қымбатты жолдарымыз, қадірлі арқау-жалғасымыз бар. Ол – халықтардың жүрегімен жүрегін жалғастыратын, рухани қатысын нығайтатын байланыстар.

Ол – рухани, мәдени байланыстар.

Осы қатарда ең елеулі орын біздің туысқан әдебиеттерімізге тиісті. Берік-бекем байланысқан достық пен туысқандықтың үлгілерін біздің халықтарымыздың қадірлі ұлдары мен қыздары аңдатады. Осы айтқанның анық айғағы дәл бүгінгі ақын-жазушыларымыздың үн қоса жырлаған күйлерінен көрінеді.

Осындай қадірлі орында айта алатын асыл адамдарымыз – Шевченко, Леся Украинка, Франко, Абай, Жамбыл тәрізді алдыңғы буынның ақын-жазушылары.

Соған жалғас көркем, әсем жырлар тудырған қадірлі қалам қайраткерлерін – Павло Тычина, Микола Бажан, Корнейчук, Гончар, Натан Рыбак, Забила сияқты украин және қазақ халықтарына бірдей мәлім ақын-жазушыларды еске аламыз. Бұлар қазақ тіліне аударылып басылып шыққан шығармалары арқылы қазақ оқушыларына өздерінің ой-жүрегін ашып, сырласа жалғасады. Олар қазір қазақ халқына өзінің туған халқының толқынды тарихы мен бүгінгі шат шағын баян етеді.

Украина туралы сол қазақ оқушысына Қазақстанның да көрнекті ақындары асыл жырлар шертеді.

Осы саналғандардың бәрі де қазақ халқының жүрегіне жақын жайлар. Украина халқының өткені мен бүгінгі бақытты күні тудырған қадірлі қазыналарын қазіргі қазақ совет халқының аталары, аналары, балалары түгел қадірлей біледі. Украина мен оның халқын біздің халқымыз осылайша біледі және жақсы біледі деп айта аламыз. Тегінде, сондай білудің негізінде ғана, украин халқының мәңгілік ұлы қазынасына сүйсіне қарап, соны сүю сезімі туды деп айта аламыз.

Сол тәрізді, қазақ тарихының да өткендегі қадірлісі мен бүгінгі қасиетті табысы туралы украин халқы да жақсы біледі. Қазақ совет мәдениетінің жаңа жақсы табыстарын Украина әдебиеті мен көркемөнерінің барлық қайраткерлері барынша, шын туысқандық қуанышпен қарсы алады. Украин халқының бүгінгі буындары совет дәуірінің ұлы

ақыны қарт Жамбылды көптен бері қадірлеп таныған. Украин халқының балдырған ұрпағы өз мектептерінде Жамбыл шығармаларын талайдан бері сүйіп оқып келеді. Украин оқушыларының қалың көпшілігі Абайды да жақсы біліп, жақсы көріп, оның жайын да біле түсуге ынтығады.

Қазақтың музыка өнері мен театрлық көркемөнер қайраткерлерінің ат-атақтары да туысқан украин халқына жақсы мәлім.

Соңғы он жыл шамасында қазақ және украин халықтарының арасындағы достықты өсіре, асыра түсуге айрықша еңбек еткен майданда болған біздің ақын-жазушыларымыз деп айта аламыз. Қазақстан жазушыларының майдан далаларында туған өлең, поэмалары қазірде қазақ халқының қалың көпшілігіне мол тарады. Ол жыр-дастандар Украина мен оның халқына арналған махаббатты танытады. Бұл жырлардың өзі де халықтар достығын нығайтушы құрал есебінде өзгеше тарихи орын алады.

Украина туралы Саинның, Әбілевінің, Сәрсенбаевтің, тағы басқалардың соғыс жылдарында туған жырлары қазақ халқына қымбат қазыналардың бірі болды. Осы аталған ақындардың өздерінің ақындық өсу жолдарын алғанда да олардың Украина туралы жалынды жырлары өзгеше қадірлі орын алады. Сондықтан да Қазақстан ақындары Ж. Саин, Ә. Сәрсенбаев және басқалары өздерінің Украинада болған кездерін ақындық өмірбаяндарының ең елеулі шағы деп санайды. Әсіресе олар Украина жауынгерлерінің, партизандарының және Украина халқының өзін танып-біліп, қадір тұтқан шақтарын өзгеше бағаласады.

Енді Украинаның Россиямен қосылуына 300 жыл толуына арнап Қазақстанның ең көрнекті ақындары “Сәлем саған, Украина!” деген мерекелік жинағын шығарып отыр.

Осы қысқа шолудың өзінде аталып өткен байланыс, жалғас жайлардың өзі ғана біздің туысқан елдеріміздің арасындағы достықтың айнымас, азбас айғағы барын танытады.

Бұлардың үлкені бар, кішісі бар – бәрі де совет халқының мәңгілікке ие болған бақытты табысының, айнымас достығының айғақтары. Мұншалық туыс табысымызды, берік жұмысымызды ешбір дауыл үзе алмайды, ешбір тасқын

бұза алмайды. Бұлар айнымас, мызғымас, берік белгілер. Осы қасиеттерді біз, ата-аналар, кейінгі ұрпақтарымызға өсиет етеміз. Сол қасиетті табыстар болашақ заманда — туысқан мәдениеттердің қосыла тоғысқан шағында әлі де үдей, аса түспек.

Осындайлық нақтылы және жарқын достық пен туысқандық айғақтарымызды атай отырып, туысқан Украинаның бақытты ұлдары мен қыздарына шын жүректен жалынды сәлем жолдаймыз!

РЕДАКЦИЯНЫҢ СҰРАУЛАРЫНА ОРАЙ

Редакцияның маған қойған бірінші сұрағында Абайды Абай еткен негізгі ерекше қасиеттері неменелер екенін айтуды талап етеді.

Тегінде, зор дарынды, ойшыл, білімді, алғыр адамдардың ой-сезімі, санасы, барлық интеллектуал сипаттары бірақ қана іргеден туады, бір ғана арнадан тарайды деп түсінбеймін. Өзімізге мәлім сүйікті ұлы жандардың қайқайсысын алсақ та, сезім-санасын, ой-дүниесін қалыптаған негіздер біржақты ғана болмайды.

Жалғыз-ақ сол көп саладан білім де, ой да, сезім, түсінік те ала жүре, ұлы адамның бәрі де өзінің ой-сезім дүниесіне әсер еткен ағымдардың бәрін өзінің өздік, ерекше елегінен өткізіп, қорытып, өзгертіп, өзіндік етіп алады.

Осы жағынан қарасақ, Абайға әсер еткен дүниелер көп. Оның негізгілері аталып та жүр. Бірақ Абай деген – сол әсерлердің жиынтығы емес, бәрінен қорытылған асылы, жаңа бітім, тың тұлға. Рас, осымен қатар тағы да анықтай түсу керек, сол жаңа тұлға боп қалыптану жолында ағымдардың ішінен басымдап шыққан біреулері болады. Әсерлердің арасынан асқындай түскені тағы болады. Бұларды интеллектуал, эмоционал бітімдердің доминантасы, басым арқауы дейміз. Абайдың абайлығының да сондай басым арқауы бар. Онысы, даусыз, ұлы орыс халқының дүниежүзілік зор мәдениетінің қадірлі қасиеттері.

Қысқаша қайырып айтқанда, ұлы орыс мәдениетінің әсерінсіз Абай бүгін бізге қадірі асқан Абай боп қалыптана алмас еді. Өзінен бұрын жүз қазақ ақыны болса, жүз біріншісі болар еді. Жүз қазақ ойшылы, шешені болса және де жүз біріншісі болар еді. Ал орыс халқының классикалық әдебиетінен және революцияшыл демократтарының қоғамдық эстетикалық көзқарастарынан мол нәр алған, түлеп өскен Абай қазақ тарихында ақындықтың, ойшылдықтың

өкілдерінің арасында жүз бірінші емес, бірден-бірі ғана екенін білеміз. Сөйтіп, Абайдағы ерекшелік қасиеттің ең асыл негізі осы айтқанда деп білеміз.

Екінші сұрақта “Абай жолы” романының соңғы кітабы немен аяқталатыны аталып еді. Бұл кітап – Абай жөніндегі романдар циклінің соңғы кітабы. Сондықтан осы кітаптың ақырында Абайдың қайтыс болғаны баяндалады. Эпилогте, Жидебайдағы Абай зиратының басында: Дәрмен шығарған, Абайға арналған халық ұлының дос-жар сөзін, өзінің өміріндегі ең соңғы жыры-зары етіп, Әйгерім қоштасу мұңын айтады.

Бұл кітапта, Абай өлерінен бірнеше ай бұрын революционер досы Павловтан 1905 жылдың революциясы тақап келе жатқан ұлы сарынын естіген болады. Өлім сағатына шейін Абайдың ақындық, ойшылдық сезім-санасынан сол сарын үзілмейді. Болашақтың үмітіндей боп ауру жанның ала кеткен ашық-жарқын бір жайы болатын. Соңғы деміне шейін Абай алыс белдің ар жағында, анық сәуле беріп атып келе жатқан таңды сезінумен үзіледі.

Үшінші сұрауда редакция менің жазбақ болып жүрген алдыңғы романдарым жайын сұрайды. Ендігі алдағы бір топ жылдар бойында менің жазбағым Ұлы Октябрьден бергі социалистік Қазақстан тарихына, соның өрлеуіне, өркендеуіне арналатын кітаптар болады. Әзіргі мөлшер-өлшеулерім бойынша азамат соғысы күндерінен бастап, дәл осы биылғы үстіміздегі жылдарға шейінгі тарихтық дәуренді төрт кітап етіп жазбақ ниет бар.

Төрт кітап осы соңғы қырық шамалы жылдың әрбір он жылынан бір-бір кітап болып қалыптанса деген арман мүдде бар. Осыдан арғыны әзірше айту да, айтқызу да қажет бола қоймас. Ерте “сауда болып жүрер” дегендіктен, әзір жоспарланып жүрсе де, кітап болып арнасына түспегендіктен, таратып айту лайықсыз.

Төртінші сұрақта Абай жөніндегі ғылымдық зерттеушілік жұмыстарым қандай еңбекпен аяқталмақ екені сұралған. С.М. Киров атындағы Қазақтың мемлекеттік университетінде бірнеше жыл бойында мен оқыған “Абайды тану” атты курстан құралып келген көлемді монография болатын. Ол – Абайдың өмірін, дәуірін, шығармалық мұраларын зерттейтін еңбек. Абай жөніндегі өзімнің соңғы

бір көлемді еңбегім ретінде сол монографияны қазақша және орысша әзірлеп, жақын жылдар ішінде жарияласам деген мақсат бар.

Осымен, Абайды ауызға алса әрбір саналы адам көңіліне оралатын көп жайлардың кейбір ғана жақтарын жоғарыда айтқан тәрізді мәлім етуді лайық көрдік.

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ТВОРЧЕСТВОСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Абай болашақ ұрпаққа осылайша үн қатқан болатын. Бұл сөздерді өткендегі құлазыған заманнан өзі үшін беймәлім, басқа бір келешекке, нұрлы келешекке дұрыс жол тартқан ақын айтқан еді. Ол даланы басқан надандық түнегінің арасында алаулай жанған шырағын жарқырата көтеріп, өз халқына таң атып, күн шығатын жақты қажымай-талмай нұсқап өтті.

Иә, Абай өзі өмір сүріп, ақындық еткен заманы үшін шынында да жұмбақ адам еді.

Ақын қайтыс болғалы елу жыл өтті. Алайда Абай біздің өткеніміз ғана емес, ол үнемі алға ұмтылған халқымен бірге болды. Ендеше, мұндай ақынға өлім жоқ. Абай еткен еңбекке дән риза, әділ совет халқы өз халқының күресі мен азабына, тағдырына ортақтас болуды қалап алған ақын есімін құрметпен атайды.

Абайдың бізге өлең, поэма, аударма, оқушы жұртшылықпен әңгімелесу (өзі “ғақлия” деп атаған қара сөздері) түрінде қалдырған әдеби мұрасы соңғы басылуында қалың екі том болып шығады. Ақынның көп жылдар бойындағы ойлары мен толғаныстарының, ізгі жаны тебіренуінің аса бір қымбатты нәтижесіндей бұл еңбектер енді, тарихи тұрғыдан қарағанда, қазақ халқының рухани мәдениетінің жиынтығы сияқты болып көрініп отыр.

Туған халқының өткендегі ауызша, жазбаша ескерткіштерде сақталған ақындық мұрасына терең бойлаған Абай сол мөлдір бұлақтан құнарлы нәр алып, өз поэзиясын

молықтыра білді. Қазақ халқына ол кезде жете таныс бола қоймаған тәжік, азербайжан, өзбек сияқты шығыс халықтарының классиктік поэзиясы да Абай поэзиясына прогресшіл ықпал жасады. Бірақ қазақ мәдениетінің келешекте өркендеуінің кепілі, оның тарихи дамуы жолында сенімді жолбасшысы болған орыс мәдениетіне (ол арқылы бүкіл европалық мәдениетке), ең алдымен оған дейін қазақ халқына мүлде белгісіз орыстың ұлы классиктері қалдырған мұраға Абайдың үміт артуы орасан маңызы бар факт еді.

Ерекше дарынды, кемел ойлы Абай жаңа мәдениетті ақыл сарабынан өткізе, өз бойына сіңіре білді. Осындай асыл қазынаны қабылдаудан суретші Абайдың өзіндік айқын ерекшелігі өсіп, көркейе берді.

Абай қазақ халқы әлі меңгеріп жетпеген мәдениеттерге бой ұрғанда, жаңа көркемдік суреттеу құралдарымен ғана молыққан жоқ, рухани дүниесін жаңа идеялармен де байытты. Өзінің идеялық және творчестволық байлығының асылына келгенде, Пушкин сияқты, Абай да қалың жұртқа ортақ, сонымен бірге анық ұлттық, халықтық ақын.

Абайдың сексенінші жылдардағы өлеңдерінің көпшілігі қазақ қоғамының тағдырына арналады. Сонымен қатар, ақын халқының бүкіл рухани қазынасын терең көркемдік-сыншылдықпен қайта қарап, өзінің ақындық жаңа программасын ұсынады.

Бұл шығармаларында Абай халық мұрасына жақын келеді. Алайда оның поэзиясының халық творчествосынан зор айырмасы барын дәл осы тұста айқын көреміз. Абай бірде-бір өлең жолында халық творчествосының қалыптасқан дәстүрлі сөз жүйесі мен ақындық ой бітімін қаз-қалпында ала салмайды. Абай ауыз әдебиетіндегі сөздерді де, образ жүйесін де, стиль тәсілдерін де тереңдетіп, жаңа ой, сезімдермен толықтырады, оның өлеңдерінде өзгеше бір идеялар мен жан сезімдері жүреді, алдымен, бұл шығармалардан ақынның ескілік әдет, билеуші феодалдардың азғындық мінездері, қараңғылық, дау-жанжал жайлаған, еңбекші бұқара мұқтаждық пен жоқшылықта өмір сүрген сол кездегі қазақ аулының қоғамдық қалпына бітіспес көзқарасы айқын көрінеді. Абайдың көптеген өлеңдерінде (“Қартайдық, қайғы ойладық”, “Қалың елім, қазағым, қайран жұртым”, “Күлембайға”, “Көжекбайғалардан” бастап) надандық,

дәуекестік, парақорлық, арамтамақтық, қазақ халқын билеп-төстеушілердің рухани бейшаралығы өлтіре сыналады. Семьяға, ата-анаға, жас ұрпақты тәрбиелеуге, әсіресе әйелге жаңа көзқарас қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш рет соншама айқындықпен, соншама моральдық тереңдікпен айтылады.

Шығыс әйелдерінің халық поэмалары мен тұрмыс-салт жырларында суреттелетін қайғылы, бақытсыз халі Абай творчествосында жаңа мағынаға ие болады. Өз поэзиясында Абай әйелдің жан-жүйесін көрсетеді, ал бұл жөнінде бұрынғы поэмалар мен жырларда аз айтылатын да, әйелдің қасіретті тағдырының сырт жағына баса көңіл бөлінетін. Абай сүйген адамын өзі қалаған әйелдің махаббаты қаншалықты жан тебіренерлік, кіршіксіз таза, терең болатынын, оның қиыншылықпен қолы жеткен бақыты үшін күресте қажырлы, берік екенін көрсетеді. Абай қазақ әйелін, ананы семьяның тірегі ретінде жырлайды, оның жанқиярлығын, даналығын, шын көңілмен берілген достыққа беріктігін, оның адал, тамаша жанының тұтастығын мадақтайды. Қалыңмалға, көп қатын алушылыққа, әйелді күндікте ұстаушылыққа жан-тәнімен қарсы шыға отырып, ақын өлеңдерінде әйелдің қоғамда тең праволы болуы үшін күреседі.

Абай бұрынғы ауылдың не заманғы ескіліктерін, енжарлық пен жалқаулықты қатты түйреумен бірге, ақылы бар, бойында күші бар адамға қажетті қасиет ретінде еңбекті сүюшілікті жырлайды.

Ол өзіне дейінгі дидактикалық, уағыз поэзиясының заңдарын бұзды. “Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін”, “Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы”, “Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол” атты өлеңдеріндегі өзінің ақындық программасында феодалдық-хандық, кертартпа идеологияның жаршылары Бұхар жырау, Шортанбай, Дулаттарды қатал сынап, олардың поэзиясын ешбір ойлы сөзі жоқ “құрау-жамау” деп атайды. Абай оларды жас ұрпаққа рухани азық бермей, халықтың қоғамды қайта құру күресіне зиянын тигізгені үшін, өткен құлдық заманды жырлап, дәріптегені үшін айыптайды. Абай жаңа поэзияның биік мақсаты, міндеті – халыққа қызмет ету, адамды қайта тәрбиелейтін және қоғамды қайта құруға көмегі тиетін жаңалыққа шақыру

деп біледі. Дала кедейіне еңбек етіп, халықтың өз правосы үшін күресу ғана тәуелсіздік әпереді, білімге, аянбай оқуға ұмтылу ғана жас ұрпақтың қолын жақсы өмірге жеткізеді.

Оқуға шақыруды Абай жалаң уағызбен айтпайды. Абайдың бүкіл поэзиясы, оның жаңа лебізді, орамды өлеңінің, өмір толы образдарының қуаты қазақ қоғамын ескірген идеялар мен сезімдер шеңберінен шығарды, ауыл еңбекшілерінің ортасынан шыққан адамдардың басын қатырған мұсылман медреселерінің схоластикасы мен діншілдік балдыр-батпақтарын аяусыз шенеді.

Абай шығыс поэзиясында, Таяу Шығыстың бұрынғы және сол тұстағы мәдениетіне келгенде де өзіндік бетін сақтай білді. Ол түпнұсқа арқылы (ішінара шағатай тіліндегі аудармасы арқылы) араб-иранның бүкіл батырлық-діни эпосын, шығыстың Фирдоуси, Низами, Сағди, Хафиз, Науаи, Физули сияқты классиктерін білді. Жас шағында ол қазақ өлеңіне “ғаруз” өлшемін тұңғыш рет енгізіп және сол классиктердің ақындық лексикасынан алынған көптеген араб-парсы сөздерін енгізіп, әлгі ақындарға өзі де еліктеген еді. Кейін, халық творчествосынан искусствоның анағұрлым өмірлік, берік негіздерін тауып, Абай шығыс әдебиетінен халық шығармалары – “Мың бір түнді”, парсы мен түріктің халық ертегілерін, халық эпосын бәрінен артық бағалады. Ол әңгімелеген “Шаһнама”, “Ләйлі – Мәжнүн”, “Көрөғлы” поэмалары ел арасына кең таратылды.

Таяу Шығыс мәдениетін, тарихын зерттей жүріп, Абай Табари, Рабғузи, Рашид ад-Дин, Бабыр, Абулғазы Баһадур хан және басқаларының еңбектерімен танысты, сондай-ақ шығыстың діни ғалымдарының пайымдауындағы логика мен мұсылман правосы негіздерін де білді. Абай Таяу Шығыстың ежелгі мәдениеті ғана емес, сонымен бірге өз заманындағы мәдениетімен де жақсы таныс болатын. Ол татардың тұңғыш ағартушыларының еңбектерін де білетін.

Жаңа туып келе жатқан ең бір кертартпа діни-саяси ағым – панисламизм мен пантүркизмге Абай сол жылдардың өзінде-ақ дұрыс баға бере білген еді, бұл ағымды қазақ молдалары, қожалары, жуан ата феодалдар жанын сала қолдайтын. Бұл бағытқа қарсы, Абай өз халқы мәдени прогреске орыс халқының ұлы мәдениетінен үйрену арқылы жететінін насихаттап, өзі де соны жүзеге асырды, бұл ретте

ол өмірінің ақырына дейін дәйекті, табанды болды. Ол панисламизм мен пантүркизмді шығыс халықтарының не заманғы оқшаулығы мен мешеулігін тапжылтпай, нығайта түсетін топас фанатизм деп есептеді.

Алайда Абайдың үнемі дәйекті бола бермегенін атап өткен жөн: молдалар мен ишандардың діни фанатизмін, екіжүзділігін, пайдакүнемділігін сынай отырып, Абай бірсыпыра өлеңдерінде, әсіресе қара сөздерінде дінді жақтады. Дидактикалық өлеңдеріндегі насихатының бірқатарын Абай ислам заңдарымен дәлелдеді. Ол діннің негіздерінің өзін мақұлдамайтын саналы, дәйекті философиялық материализм дәрежесіне көтеріле алмады.

Оның көзқарасындағы осындай әлсіздіктің бір себебі: феодалдардың халық бұқарасын адам айтқысыз қанап отырғанын әшкерелей, жек көре тұра, Абай сол қанаудың таптық сипатын әбден түсініп жетпеді. Оның бүкіл өмірі кішкене бір өңірде өтті де, көшпелі тұрмыс жағдайы мәдени-экономикалық факторлардың тарихи маңызын жеткілікті бағалауға мүмкіндік бермеді. Бұл мәселелерге орыстың ұлы революцияшыл-демократтары сияқты ықылас қоюшылықты және экономикалық укладты өзгерту күресін түсінушілікті оның творчествосынан таба алмаймыз. Оның ағартушылық жағы басымырақ еді де, келешекке деген үмітін қазақ халқының сол замандағы оқу-білімге тезірек жуықтауына, гуманистік идеяларды кең тарату идеяларына артты, ол мұның қайнар көзі ең алдымен ұлы орыс мәдениетінде деп білді.

Абай өздігінен білім алудың ұзақ жолын өтті. Пушкин, Лермонтов, Крыловтардан бастаған ол алпысыншы, жетпісінші жылдар әдебиетімен де танысты, тек ақындарды ғана құрметтемей, Лев Толстой, Салтыков-Щедрин секілді ұлы прозаиктерді де түсінді. Орысша аудармалар арқылы Абай Гете мен Байронды, Батыс Еуропаның басқа да классиктерін білді. Орысша аудармалар арқылы ол көне замандардағы әдебиетпен де танысты. Ақынның достарының айтуы бойынша, Абай Батыс философиясымен де айналысқан көрінеді (мысалы, Спиноза мен Спенсерді оқығаны, Дарвин жайын сұрастырғаны мәлім). Алайда оның философиядан алған білімі белгілі бір жүйеге түспеген еді. Маркс және оның ғылымы туралы ол білмеген болса керек.

Абайдың орыс классиктеріне творчестволық жолмен келуі ақын қызметінің әрбір жаңа кезеңінде жаңаша болып отырды. Крыловты аударғанда, Абай мысал моралін қазақ ұғымы мен түсінігіне сәйкестендіре, кейде өзгертіп, өзгеше бір нақыл сөз түріне келтірді. Бірақ “Қанжар”, “Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз”, “Теректің сыйы”, “Жалау”, “Демон” үзінділерін алсақ, Лермонтовтан аударылған өлеңдердің ішінде өзінің дәлдігі мен шеберлігі жағынан күні бүгінге дейін бұлардан асқан аударма жоқ.

Абайдың Пушкинге көзқарасында бүтіндей бір өзгешелік бар. “Евгений Онегин” үзінділері аудармадан гөрі, Пушкин романын шабыттана әңгімелеуге ұқсайды. Бұл ретте Абай шығыс поэзиясында ертеден қалыптасқан “нәзира” үлгісін қолданып, өзінен бұрынғы ақындардың тақырыбы мен сюжетін жаңаша баяндайды.

Қазақ әдебиетінің өркендеуі үшін Абайдың аудармашылық жұмысының зор маңызы болды, бірақ оның орыс әдебиетімен байланысы мұнымен ғана тамамдалмайды. Бұл мәдениет пен көркемдік дәстүрлердің аса күшті ықпалын Абайдың өз творчествосынан іздеу керек. Мысалы, Пушкинді Абай басқа орыс классиктерінен гөрі сиректеу аударған. Солай бола тұрса да, оның ақынмен байланысы өз творчествосында әрі терең, әрі айқын көрінді: оның лирикалық ойға шомуларында, табиғат суретін реалистікпен беруінде, махаббат иесі әйелдің жүрегін терең түсінуінде, әлеуметтік сарындардың адамгершілік үнінде Пушкиннің көптеген сипат белгілері бар.

Пушкиннің және дүние жүзінің ақындық мәдениетімен іштей терең байланысу ғана Абайдың жылдың төрт мезгілі туралы өлеңдерін, лирикалық өлеңдер мен ақындық толғаныстарды, ақын қызметі жайындағы өлеңдерді, Александр Македонский мен Аристотель туралы поэманы жазуына мүмкіндік берді.

Ақынға арналған өлеңінде Абай ақынды қоршаған ұятсыз-арсыз, енжар ортаға оның тәуелсіздігін, шыншылдығын, өр тұлғасын, шабытты ойының шиыршық атып шарқ ұруын қарама-қарсы қояды. Абай өзінің поэзиялық көзқарастарында Пушкинмен осылайша туысып жатады.

Абай көркем проза жазбаған, бірақ болыстарды, чиновниктерді, билерді, атқамінерлерді өлтіре сынап, мыс-

қылдаған сатиралық өлеңдерінде ол Салтыков-Щедринге көркемдік жағынан да, саяси жағынан да жақын. Шәкірттерге арнаған бір өлеңінде Абай Салтыков-Щедринді халыққа зорлық-зомбылық көрсетушілердің дәлме-дәл суреттерін берген жазушы ретінде атайды.

Біздің заманымызда ұлы ақын мұрасы қалай меңгерілуде, Абай өмірі мен творчествосын зерттей отырып, советтік ғылым өзінің алдына қандай проблемалар қояды деген мәселеге тоқтап өту қажет.

Қай халықтың болса да дүниежүзілік мәдениетке берген озат нәрсесінің бәріне үлкен ықыласпен қарайтын біздің советтік әдебиеттану ғылымымыздың социалистік мәні Абайдың ақындық мұрасын жан-жақты зерттеу, оның творчествосын, өзін Қазақстан мен Совет Одағында ғана емес, сонымен бірге шетелдерге де кең насихаттау фактісінен айқын көрінеді.

Абай жайында жазылған еңбектердің Н. Сәбитов құрастырған библиографиялық көрсеткішінің өзінде-ақ қалың кітап боларлық жұмыстардың аттары аталады; мұнда стиль мен тілдің проблемаларын, Абай творчествосының идеялық мазмұны, оның өмірбаяны туралы проблемаларды, көптеген басқа мәселелерді қозғайтын ғылыми еңбектер де, мақалалар да бар. Алайда бұл көрсеткіш те Абай жайындағы еңбектерді, әсіресе соңғы жылдарда қазақ, орыс жазушылары мен ғалымдары, туысқан халықтардың жазушы, ғалымдары, тарихшылар, педагогтер, журналистер жазған мақалаларды толық қамти алмайды. Абай есімі оқу программаларына енгізілген, оған оқулықтан орын берілген, шығармаларының бірқатар нұсқалары хрестоматияларға кіргізілген. Ол туралы пьеса, кинофильмдер жасалды.

Осындай ортақ зор еңбектің арқасында Абай бүкіл совет халқына тіпті жақын болып алды. Ол туралы Москваның, басқа қалалардың көптеген оқушылар конференцияларында айтылады, мектеп оқушылары жазбаша шығарма жазады. Қазақстан ғана емес, Москвада, Ленинградта, Бакуде және басқа қалаларда студенттер диплом жұмыстарын жазады, оның творчествосының әр саласынан диссертациялар жазылуда.

Абай өмірбаянын “биографизмнің” тар шеңберінен шығару керек. Оның творчестволық өмір жолын реформадан

кейінгі дәуір шындығының нақты жағдайлары белгіледі. Бұл жағдай жазушының жаңа типін туғызды, Алтынсарин де, Абай да осындай жазушылар болды, олар өздері туып-өскен феодалдық ортадан қол үзіп, феодализмнің кертартпа негіздеріне қарсы шаруалар наразылығын білдірушілерге айналды.

Абай творчествосының халықтығын зерттеу – айрықша маңызды міндеттің бірі. Өткендегі еңбектерде бұл проблеманы дұрыс шешуге қазақ әдебиеті “бір арнамен” дамыды деген аса қате түсінік кедергі жасады. “Бір арнамен даму теориясы” рухында жазылған зерттеулерге Абай өзінің тағдыры мен творчествосын байланыстырған ортадан – қазақтың реформадан кейінгі дәуірдегі шаруаларынан оқшау алынды.

Мақалалардың көпшілігінде Абайдың халықтығы ақынның қайдағы бір мұрат-мақсатқа ұмтылуы ретінде көрсетілді, ол мұрат-мақсаттың өзі нақты тарихи сипаттарсыз, қайшылықтарсыз көрсетілді, асылына келгенде, марксизмнің “еңбекшілер бұқарасының тарихын, халықтар тарихын” ескеру керек деген қағидасы еленілмеді.

Абайдың тікелей халықтығы – халықты езушілерді каналушы бұқараның тұрғысынан әшкерелеуінде. Бұл ретте ол халықтың ауыз әдебиетіндегі нақыл сөздерді, мәтелдерді, тілдегі метафораларды, халық юморының тәсілдері мен құралдарын пайдаланады. Ол ауыл кедейін, батырағын, қазақ әйелін, қарапайым адамдардың бейбіт еңбегін жақтайды, надан әкелердің содырлы мінез-құлықтарының кесірі тиетін жас ұрпақты жақтайды. Бұл – тікелей халықтық белгілері. Ақын шығармаларын өз халқының тілінде жаза отырып, халық ойы мен арманын неғұрлым өткір, терең, нәзік түрде жеткізу үшін бұл тілді байытып, дамытады. Абай халық жыршылары айта алмаған, бірақ халық бұқарасының санасында жүрген ойларды айтты.

Осыдан келіп Абай халықтығының екінші бір саласы басталады. Халықтың саналы түрде түсініп болмаған, стихиялы тілектерін саналы түрде айтып, бұл үшін өз бойына жинаған нәрді пайдаланып, сол кездегі орыс мәдениетінің шыңына құлаш ұра, ақын жалпы мәдениеттік, жалпы тарихтық маңызы бар бүкіл ұлттық қазына жасайды. Оның творчествосында көрінген Белинскийдің,

Чернышевскийдің эстетикалық принциптері, оның өлмес-өшпес лирикалық туындылары, Пушкинді, Лермонтовты, Крыловты аударушы және насихаттаушы ретіндегі ағартушылық қызметі, адамгершілік қасиеті жоғары адамның маңызы мен ұлылығы туралы поэмалары – айрықша бағалы қазына. Бұл шығармаларда Абай халық тағдыры, халықты езушіліктен құтқару амалдары туралы тікелей айтпайды, бірақ та Абай мұрасының бұл саласы да терең халықтық болып табылады.

Бүкіл дүние жүзінің алдыңғы қатарлы ақындық мәдениетінің маңызды элементтерін қамтыған Абай шығармалары қазақ әдебиетін, оның бүкіл мәдениетін ғасырлық оқшаулану, мешеулік қалпынан шығарып, қазақ мәдениетін жаңа, жоғары тарихи сатыға көтерді. Абайдың халықтығы мынада: ол өз халқының рухани көзі болып, алысты көре білді, халық үшін ойлап, халық үшін сезе жүріп, оның тарихи келешегін көрсетіп берді.

Абай реформадан кейінгі дәуірдегі қазақ шаруаларының әлеуметтік тарихи тәжірибесін дұрыс бейнелеп, түйіндеп көрсетті. Бұл жәйт оның творчествосын “еңбекші бұқара тарихының”, озат қоғамдық ой тарихының фактісі етті.

Зерттеушілер Абай творчествосы мен орыс әдебиетінің байланысы туралы аса маңызды бір проблема жөнінде көп жұмыс жүргізуге тиіс.

Біздегі жұмыстардың бәріне ортақ кемшілік – бұл мәселенің тар көлемде қойылуында. Зерттеушілердің назары ең алдымен Абайдың Крыловтан, Пушкин мен Лермонтовтан аудармаларына ауды; Абайдың Белинскийге, Герценге, Чернышевскийге, Некрасовқа, Салтыков-Щедринге қатынасы жайындағы мәселе күні бүгінге дейін қаралған да емес.

Бұлардың үстіне, Абайдың орыс әдебиетіне қатынасы жайындағы мәселе Абайдың бүкіл орыс мәдениеті мен философиясына, эстетикасы мен публицистикасына қатысы жайындағы мәселеден бөлек қаралып жүр. Бірсыпыра жұмыстарда Абайдың орыс мәдениетіне келген жолы туралы мәселе оның достарымен тікелей байланыс жасауы шеңберінде ғана айтылады, мұның өзінде, әлгі дос дегендері – 80–90-жылдардың халықшылдары дәріптеледі де, олардың Абайға еткен ықпалы асыра бағаланады.

Ақыр аяғында, Абай творчествосының орыс әдебиетіне қатынасы, әдетте, идеялық жағынан анықталады да, Абайдың орыс әдебиетімен байланыс жасауы арқасында туған жаңа көркемдік форма мен жанр мәселесі ауызға алынбай қалады.

Біздің алдымызда қандай міндеттер тұр?

Методологиялық маңызды міндеттің біріншісі – Абайдың орыс әдебиетіне қатынасы жайындағы мәселе даму үстінде зерттелуі керек. Абай жиырма жыл бойы орыс әдебиетінің таңдаулы дәстүрлерін творчестволық жолмен қабылдап отырды. Бұл дәстүрді меңгеруде оның өз жолы бар. Татьяна мен Онегин туралы нәзира жасаудан, Пушкин мен Лермонтовты аударудан Абай Некрасов пен Салтыков-Щедринді зерттеп үйренуге келді. Біз осынау жолдың кезеңдерін, бірінен бірінің сапалық ерекшелігін, араларындағы байланыс-жалғастарын анықтауға міндеттіміз, біз мұның бәрін әр дәуірдің сипатын белгілеген саяси уақиғалармен, соның ішінде орыс және қазақ халықтарының қарым-қатынасымен тығыз байланыстырып зерттеуіміз керек.

Абайдың орыс әдебиетіне қатынасы оның творчествосынан айқын көрінеді, әдебиетті қоғамдық сананың өзге түрлерінен бөліп алмай, демократияшыл озат орыс мәдениетінен Абай алған бүкіл байлықты сырдаң тартқызбай, бұл қатынасты барлық шын, объективті байланыстарымен зерттеу қажет.

Абай творчествосының Шығысқа қатынасы жайындағы проблемамен де тереңірек, сын көзімен қараңқырай шұғылдану керек; мұның өзі – өте аз зерттелген мәселелердің бірі. Бұрынғы зерттеулерде Абайдың иран әдебиетімен байланысы деп ағат айтып жүргеніміз, шынында, тәжік, өзбек, азербайжан классиктерімен байланысы, былайша айтқанда, бүкіл совет елі таныған жазушылармен – советтік шығыс әдебиетінің қарт классиктерімен байланысы еді.

Абайдың Шығысқа қатынасы ақын творчествосының әр кезеңінде әрқилы болғанын есте ұстау керек. Егер жас кезінде (1860–1865) жай еліктеуден бастаса, есейіп, ержеткен шағында (1886–1904) Науаи мен Низамиге сырттай еліктемей, олардың дәстүрлерін творчестволық жолмен, сын көзімен қабылдады. Бұл ретте “Ескендір” поэмасында Низамидегі Қызыр пайғамбардың орнына

Аристотель образын енгізгенін, Ескендірді қандықол басқыншы етіп көрсеткенін айтсақ та жеткілікті.

Онан соң, Абайдың шығыс классиктеріне қатынасын зерттегенде, бұл байланыстың ұтымды жақтарымен қатар (форманы жетілдіру мүмкіншілігі, Абайға тән адамгершілік қасиеттің кеңірек ашылуы), классиктік шығыс әдебиетінің: ортағасырлық жағдайлардың әдеби стильді тежеуі, діни сарындар, жоқты-барға сенуден шыққан құр қиял, бірқатар көркемдік форманың енжарлығы сияқты теріс жақтарын да естен шығармау керек.

Абайдың ислам дініне қатынасын зерттегенде, бір жағынан, оның көзқарасы мен творчествосында феодалдық идеологияның қалдықтары бар екендігін ескерсек, екінші жағынан, Абай жақтаған шаруалардың идеологиясында діни ескі ұғымға сенушілік бар екенін де ұмытпау керек. Абайдың көзқарасындағы діни элементтер, сөз жоқ, оның творчествосының әлсіз жағы болды, өйткені Абайдың 90-жылдардағы, осы ғасырдың бас кезіндегі революцияшыл жұмысшы қозғалысымен байланысы болмады, ол діни элементтер ақын, ойшыл Абайдың негізгі бағытына қайшы келді.

Біздің зерттеулерімізде Абайды төңіректеген ақындар творчествосының әлеуметтік сипаты ұзақ уақыт бойы даралап ашылмай келді. Бұл сияқты қатені осы мақаланың авторы да жіберді. “Абай мектебі” болды деп қате енгізілген ұғымның нәтижесінде бұған Абайдың замандастары, бірақ ақынға идеялық жағынан жат, жеке басының таныстығы болғанымен, оның әдеби ортасы бола алмаған кертартпа, реакцияшыл ақындар да кіргізіліп келді.

Абай мұрасын зерттеушілердің алдында тұрған маңызды тақырып — қазақтың демократиялық әдебиетінің бұдан былайғы дамуындағы Абай дәстүрін тексеру. Бұл саладағы басты міндет — ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақтың демократияшыл ақындары Дөнентаевтың, Торайғыровтың Абай дәстүрін қалай жалғастырып өкеткенін анықтау, әсіресе бұл ақындардың орыс мәдениеті мен әдебиетіне көзқарастарындағы сабақтас жайларды анықтау болып табылады. Жаңа тарихи жағдайда, ең бір ұлы революцияны дайындау дәуірінде олардың Абай нәр алған орыстың революцияшыл демократтарының озат идеясын, орыс

классиктерінің реализмін қандай дәрежеде қабылдап, онан өрі қалай дамытқанын айқындау қажет. Олар Абай ізімен жүргенде, өз дәуірінің озат идеяларымен қаншалықты рухтана білгенін, сол дәуірді толық көрсету үшін қандайлық жаңа әдеби формалар тапқанын ашу керек.

Ақырында, қазақ совет әдебиетінің Абай дәстүрі проблемасын жан-жақты көтерудің, қазақ совет әдебиетінің таңдаулы шығармалары негізделіп жазылған социалистік реализм әдісі мен Абай реализмі арасындағы ішкі байланысты анықтаудың терең мәні бар. Абайдан біздің ақындарымыз бен жазушыларымыз қабылдаған демократиялық элементтерді айқындаумен бірге, Абайдың көркемдік формаларына, оның ақындық тіліне қазақ совет әдебиетінің қандай қатынасы бар екендігіне айрықша назар аудару керек.

Абай өмірі мен творчествосын зерттеу проблемасы неғұрлым кең, принципіалды, жан-жақты талқыланса, оның мұрасын зерттеу нәтижелері соғұрлым жемісті, елеулі бола бермек.

Поэзияда, музыкада, қоғамдық-азаттық ой-пікір саласында өлмес-өшпес шығармалар берген Абай қазақ халқының өткен замандағы өмірін зерттеуші біздің ұрпаққа таңғажайып тұлға болып көрінеді. Ол өз халқының тарихында биік шынар сияқты. Ол қазақ халқының нелер заманғы мәдениетінің ең таңдаулы нәрін алып, бұл қазынаны орыс және Батыс Еуропа мәдениетінің игі әсерімен байытты.

Абай өз халқының және бүкіл Таяу Шығыстың қоғамдық ой-пікірінің Октябрге дейінгі тарихында ең прогресшіл қозғалысты бастады. Қазақ халқының алғашқы ағартушы қайраткерлерінің бірі болған ол, қазақ қоғамының алдыңғы қатарлы орыс мәдениетімен байланысты болуына жасалған кедергілерді дәйекті түрде күйретіп отырды, сөйтіп орыс және қазақ халықтарының реакцияшыл құрылысқа қарсы, нұрлы болашақ үшін ортақ күресте қосылуына көмегін тигізді. Абай есімі бізге осынысымен қымбат.

Абай біздің бақытты социалистік заманымызға бұрынғыдан да қадірлі, жақын болып барады. Қазақтың жаңа мәдениетінің негізін қалаушы, қазақтың классиктік поэзиясының сәулелі шыңы — Абайдың азбас-тозбас даңқының ең ірі айғағы осы деп білеміз.

О НАРОДНОСТИ И РЕАЛИЗМЕ АБАЯ

Прошло пятьдесят лет с тех пор, как умолкли последние ноты безутешной песни плача жизненной подруги поэта. С того же памятного, грустного лета возник скромный могильный курган на маленьком холмике, еле вышавшемся над унылой, безлюдной равниной Жидебай. То был знак одиночества неведомого миру безвестного сына – певца степной печали.

На наших глазах возникают вереницы исторических дат – двадцатилетия, тридцатилетия, сорокалетия и ныне пятидесятилетия чествования памяти поэта... И это свидетельство все усиливающегося, все распирающего света признания, любви и почитания Абая, ставшего гордостью и честью, честью и славой своего родного народа.

Ныне перед славной памятью Абая по-родному, сердечно и почтительно склоняют свои головы писатели, поэты великого русского народа и всех родных и дорогих братских народов Советского Союза.

Не только чествуют наши народы память поэта, а как самые правомочные наследники всех выдающихся духовных богатств, созданных человечеством, изучают его жизнь и творчество, знают его обособленную судьбу и борьбу в его суровый век безвременья. Следуя уже установившейся величайшей, счастливой традиции в государстве социализма, традиции заботливого отношения Коммунистической партии и Советского правительства к выдающимся ценностям прошлого всех наших народов, они пропагандируют на многих языках творчество Абая.

А пришло столь широкое в историческом смысле слова всенародное почитание наследия и памяти за годы развития нашей социалистической культуры. Происходил постепенный исторический процесс, когда как бы время и благодатная эпоха шлифуют алмаз и точной, искусной рукой

великого ювелира выявляют многоцветный бриллиант с отточенными, неисчерпаемыми гранями многокрасочных переливов.

Законно и уместно поставить вопрос о том, чем же заслужил, снискал Абай столь всенародную любовь в наше время? Безусловно, объяснений, ответов на этот вопрос может быть несколько. Но прежде всех иных определений считаем глубоко уместным применить к Абаю одну народную мудрость великого китайского народа. Она гласит: “Мудрая пчела не пьет из увядшего цветка”. Абай, как истый, вдохновенный и честный поэт, питался в своем творчестве не из источников гнили и тлена и вбирал все памятные впечатления и волнения, думы и мечтания из источника бессмертия, а именно из жизни ради жизни.

Отвечая на поставленный выше вопрос об основе величия и бессмертия Абая, мы полагаем, что два незыблемых и могучих свойства в искусстве поэта выделяются из числа всех иных качеств — это народность и жизненность — иначе народность и реализм в его искусстве.

И в чем же особые свойства народности Абая? На наш взгляд, в первую очередь особое значение народности Абая определяется тем, что всей суммой своих идейных исканий, своей творческой деятельности он оказался в главном русле прогрессивного поступательного развития истории своего народа в его эпоху. И в этом качестве он был неисчерпаемо богат и разнообразен.

Абай народен в выявлении духовных в народных возможностях своего народа, в выявлении дремлющих в народных недрах тех возможностей, которые действовали не на одну эпоху и не только на нужды текущего дня, а играли длительную благотворную и все возрастающую роль на долгую и дальнюю историческую перспективу. В этом смысле к Абаю, как и к другим подобным ему великим сынам братских народов Советского Союза, как, например, Шевченко, Чавчавадзе, Абовяну, Ахундову, Тукаю, весьма убедительно подходит характерное определение Белинского в отношении значения Пушкина. Он писал: “Пушкин принадлежит к числу тех творческих гениев, тех великих исторических натур, которые, работая для настоящего, готовят будущее и потому самому уже не могут принадлежать только одному

прошлому”. Мы не можем правильно определить народность Абая и исканием, скажем, фольклорных корней, тематических связей отдельных выдающихся его произведений с образцами народного творчества. Так не определяется и не измеряется суть и степень народных свойств наследия великих поэтов прошлого.

Было бы глубоко ошибочно, антинаучно, если бы народность Шота Руставели стали бы мы определять на основе использования им мотивов восточной народной сказки. Так же мы не определим народность Низами и Навои в их поэмах о “Лейли и Меджнуне” на основании обращения их к мотивам арабской народной легенды.

Дело в том, что самый глубокий, исторически значительный смысл в народности любого художника заключается в его определяющей роли в процессе развития национального духовного богатства. Значит, все зависит от того, насколько он двинул вперед духовную культуру своего народа в свою эпоху, насколько обогатил он ее. А все гении, классики наших народов, в том числе и Абай, использовали народные достояния, обязательно обогащая, развивая и творчески совершенствуя их. Обогащали наполняя народные источники, языковые красоты новым, неведомым народной памяти глубоким смыслом, передовым идейным содержанием. Только через такое обращение к народным источникам, т.е. через творческое освоение и развитие их — они достигали наиболее высокой степени художественного воплощения передовых идей и чаяний своей новой исторической эпохи. И в этом смысле дистанция от первоначального народного мотива, народного источника до полноценного, вдохновенного поэтического воплощения великого классика, может оказаться приблизительно такой же, как от глинобитной землянки до Дворца культуры.

Такую именно дистанцию между устной народной поэзией, несомненно обильно питавшей корни творчества Абая, и его совершенными, высокопоэтическими культурными творениями наблюдаем мы при сопоставлении. Однако народно и то, что составляло первоисточник, и то, что в полноценном, преображенном и развитом виде представлено в наследии поэта. Как все лучшие творения всех классиков нашей родины в любых отраслях литературы

и искусства, так и творчество Абая обогатило историю своего народа необычайными свежими и новыми ценностями, тем самым она обогатила человечество ценнейшими вкладами. А эти вклады и ценности наследует народ, потому и в совершенных образцах таких личностей воплощено высшее достижение народного духовного богатства, в них показатели, объективно способствующие дальнейшему широкому расцвету передовой культуры народа.

Замечательно в обращении Абая к самим народным истокам и то, что каждый факт, каждый мотив, каждую малейшую частицу живого явления он сумел воплотить в искусство, в подлинную поэзию.

Он оправдывал мысль Флобера о том, что “...нет атома материи, который не содержал бы поэзии”.

С такой силой убедительности, жизненности и высокой поэтичности он вторгался в неприглядную действительность своей эпохи, стремился разрушить ее косные устои, изобличить, осудить все и всяческие противоречия и препятствия, находящиеся на пути поступательного прогрессивного развития своего народа.

Потому становясь в иных своих действиях и творениях непосредственно народным, он беспощадно изобличает во многих своих стихах угнетателей народа с точки зрения эксплуатируемых ими масс. Обогащая и обновляя, он использует при этом народные, устно-поэтические остроты, изречения, поговорки, богатые языковые метафоры, приемы и средства народного юмора. Во множестве своих ставших широко популярными среди народа стихов, он заступает за аульного бедняка, батрака, за казахскую женщину, за мирный созидательный труд простых людей, за молодое поколение, извращаемое дикими правилами невежественных отцов. Стихов и “Кара сез” (назиданий) Абая на перечисленные темы мы имеем огромное количество, они созданы на всем протяжении его активной творческой поэтической деятельности. И эти произведения, несомненно, характеризуют черты непосредственной народности поэта.

Создавая их на языке народа, Абай обогащает, развивает этот язык для более острого, глубокого, точного или тонкого выражения его передовых дум и чаяний. В этом смысле во

многих своих творениях он выразил то, что еще не было и не могло быть высказано в виду исторической новизны и значительности их народными певцами, но что еще смутно бродило в глубине, в сознании народных масс.

Давая сознательное выражение стихийным, неосознанным еще стремлениям народа, пользуясь для этого всем тем, что сам он, Абай, приобрел, стремясь к вершине тогдашней русской образованности, поэт создает ценности общекультурного, общенародного значения, ценности общенациональные.

Отраженные в его творчестве эстетические принципы Белинского, Чернышевского, его бессмертные лирические творения о природе, любви, о поэзии, о музыке, его огромная, высокого исторического назначения для его эпохи просветительская деятельность как переводчика Крылова, Пушкина, Лермонтова и др., его же поэмы о значении и величии нравственной личности – составляют ценности особого порядка.

В них Абай не говорит непосредственно о народной доле, о средствах спасения народа от гнета, но тем не менее и эта часть наследия Абая глубоко народна.

Эти творения Абая, включающие в себя существенные элементы передовой культуры человечества, выводят казахскую литературу из вековой изоляции, отсталости, поднимают казахскую культуру на новую, высшую историческую степень. Они народны потому, что возвращают заимствованные у него ценности возросшими, обогащенными тем, что необходимо народу, что будет им усвоено в ближайшей исторической перспективе и без чего немислимо улучшение исторических судеб родного народа. Абай народен тем, что стал духовным оком своего народа и видел далеко вдаль, мысля и чувствуя за народ, показывая ему на его историческое будущее.

Потому и отразилось, как в историческом фокусе, в синтезе все главное, общенародное, волнующее передовые умы народа, исторически проблемное в творчестве Абая. Никто до Октябрьской революции в истории казахского народа так напряженно, многосторонне и ответственно не мыслил о судьбе трудового казахского народа, “о кровавых ранах общества”, о его будущем, как Абай. Он и стал, по

определению Белинского, тем талантом, который должен быть органом “...сокровенной думы всего общества, его, быть может, еще неясного самому ему стремления. Другими словами: поэт должен выражать не частное и случайное, но общее и необходимое, которое дает колорит и смысл всей его эпохе”.

Вот такие и подобные им многие иные существенные черты и свойства наследия Абая выражают и существо народности Абая в целом. Однако стоит ли подобное определение народности Абая каким-то образом в противоположность понятию классовости природы его наследия? Нет, наоборот, указанная нами народность творчества Абая в условиях классового общества его эпохи исчерпывающе определяет причастность его наследия к передовой народной демократической культуре, стало быть, к культуре трудовых народных масс, иначе трудового крестьянства, которому принадлежит историческое будущее. Потому понятие народности Абая мы понимаем в неизменном и неперменном диалектическом единстве с понятием классовости всей природы его наследия.

Второй вопрос, который тоже весьма актуален, особенно в дни, непосредственно следующие за съездом писателей республики, — это вопрос о реализме Абая. При этом круг тем стихов поэта — о волостных управителях, о баях-хищниках, о родовых старейшинах — воротилах степной борьбы, о муллах, о невежественных, но упорных хранителях древних диких обычаев, отцах семейств, о продажных чиновниках-взяточниках, сутяжниках или о лодырях, дармоедах и т.д. — свидетельствует о самом широком и широчайшем охвате, да еще в поэзии, весьма сложнейших явлений степной жизни с критическим, ярким раскрытием глубоких корней социальной действительности прошлого.

В казахскую литературу приходит принципиально новое качество в приемах изображения самой этой действительности. Мы знаем, что реализм присущ и творчеству Махамбета — активного борца против ханского угнетения народных масс, однако реализм Абая выступает иной, качественной основой подлинного и высокого искусства.

В творчестве Абая убедительно, ярко выделено типическое в глубокой связи правдивости и идейности составля-

ющих характерный признак реализма его. Поразительна обличительная сила его творений, правдиво и смело, резко и гневно раскрывающих все недуги и пороки описываемой им действительности, главным образом, окружающей его общественной жизни. Читая стихи Абая, остро бичующие гниlostные устои быта, общественного зла, невежества, косности, вспоминаешь Л.Н. Толстого с его реализмом, охарактеризованного В.И. Лениным как: "...горячий протестант, страстный обличитель, великий критик".

Те явные признаки в наследии Абая, как, например, широкое и конкретное, многостороннее и критическое изображение общественной жизни казахов второй половины XIX века, говорят о реализме Абая, как о критическом реализме. Историческими предпосылками подобного факта на казахской почве явились: проникновение капиталистических отношений в Казахстан, новое развитие производительных сил в краю (в городах, промышленных очагах), проникновение в народный быт новых, оседлых условий труда, усиливающийся охват торгово-промышленным капиталистическим городом аула, деревни и в связи со всеми этими явлениями усиление классового расслоения и классового антагонизма на общем фоне пореформенной действительности в казахском обществе конца века. Они-то и обусловили на почве истории казахской литературы идеологические и исторические предпосылки зарождения и развития именно критического реализма в творчестве выдающегося представителя казахской передовой общественности последней четверти XIX века. Абай писал, по преимуществу, стихами, но картины современной казахской действительности даны в его творениях в широком социально-экономическом разрезе так полно, так всеобъемлюще разносторонне, что получается самое ясное отражение эпохи. Всей суммой своих стихов, поэм, назиданий (кара сез) он явил подлинную и исчерпывающе многообразную энциклопедию жизни современного ему общества во всех его слоях, возрастах, состояниях.

И главное в том, что все виденное и прочувствованное, продуманное и познанное он воплотил в своем творчестве именно в стиле подлинного реализма, т.е. глубоко аналитически и критически.

Читая всего Абая, можно составить великолепно ясное, разностороннее и точное представление о социально-экономическом, правовом, семейном и общественном, а также культурно-историческом, моральном состоянии казахского общества.

Несомненно, наследие Абая явило то большое искусство, которое, будучи глубоко реалистическим и передовым, отличалось и передовой идейностью в плане того же критического реализма.

И вот, освещенные нами два выдающихся свойства, а именно народность и жизненность, или реалистическая правдивость, по-особому определяют всю новаторскую и великую сущность творчества Абая на почве всей истории духовной культуры казахского народа.

А этими-то главными и определяющими признаками всего творчества, делавшими Абая тем, кем он стал для истории ныне, он обязан передовым, народно-демократическим и великим традициям русской классической литературы.

Неизмеримо огромную роль в развитии эстетических воззрений Абая играли Пушкин, Лермонтов. В дальнейшей своей творческой эволюции Абай глубоко воспринял эстетические каноны Белинского, Чернышевского об особом назначении и долге поэта — выразителя сокровенных дум и чаяний трудовых народных масс. Один лишь семнадцатый тезис Чернышевского о том, что произведения искусства имеют значение объяснения жизни и также имеют значение приговора о явлениях жизни, определил многое в мировоззрении казахского классика.

Мы имеем очень и очень много явных и глубинных связей в эстетике, в мироощущении и мировоззрении Абая со взглядами Белинского, Герцена, Чернышевского и Добролюбова. Они составляют огромный и благодарный объект для сосредоточенного научного анализа. И мы вспоминаем эти дорогие черты с особенной благодарностью к памяти Абая еще и потому, что он сумел обратиться к тем животворным источникам с таким безграничным доверием и преданной любовью, какие в тот суровый век отчуждения, косности, фанатизма являлись редчайшим и ценнейшим

откровением. И в том факте столь последовательного, бесповоротного обращения Абая к наилучшим традициям русской литературной и общественной мысли играла решающую роль та величайшая, гуманная и притягательная сила самой русской литературы, с ее чутким и дружелюбным отношением ко всем народностям, и, особенно, к угнетенным народностям России.

Ведь не однажды и не в одном только поколении великих сынов русского народа повторялись мысли, высказанные Добролюбовым: “Настоящий патриотизм, как честное проявление любви к человечеству, не уживается с неприязнью к отдельным народностям”, – писал он. Был глубоко прав советский писатель А.Н. Толстой, который сказал: “Передовая русская литература никогда не знала высокомерного отношения к населявшим Россию народам. В ней никогда не было колониальной струи, колониальных мотивов, столь характерных для литератур некоторых европейских народов”.

Именно такая благородная историческая миссия русской литературы и общественной мысли со всеми их лучшими традициями на протяжении всего XIX века и формировала развитие и становление в новом выдающемся качестве поэтического и общественного облика таких классиков из среды угнетенных народов России, как Абай.

Все факты творческой и общественной жизни поэта последнего этапа свидетельствуют о том, в какой степени он был далек, чужд и недоступен реакционно-консервативным силам своего времени, и зато в какой степени он был последователен, непреклонен и велик в своем безошибочном выборе спасительного пути для своего обездоленного и несчастного народа в ту эпоху-мачеху!

Зато тем и дорога нашему счастливому поколению память об Абае, великом, ставшем неувыдаемой славой и гордостью казахского народа, ставшем истинно близким и родным, как писали об этом недавно дорогие наши читатели косогорцы¹, близким советскому народу из своего столь неприглядного исторического далека!

АБАЙДЫҢ ХАЛЫҚТЫҒЫ МЕН РЕАЛИЗМІ ТУРАЛЫ

Ақынның өмірлік жолдасының, мұңдасы – өлең-жырдың пернесі үзілгеніне елу жыл толды. Сол бір естен кетпес, мұңды жазда елсіз-күнсіз Жидебай жазығында, көзге әрең ілінетін шағын төбенің үстінде, жұпыны ғана жас қабір пайда болды. Ол мұнда даланың ақын ұлына қойылған жалғыз белгі еді.

Біздің көз алдымызға тарихи даталардың: жиырма жылдықтың, отыз жылдықтың, қырық жылдықтың және ақынды еске түсірудің қазіргі елу жылдығының елестері келеді... Мұның өзі өз елінің ар-намысы, атақ-даңқы, мақтанышы болып отырған Абайға деген сүйіспеншіліктің, ардақтаудың күшейе түскендігінің белгісі, соның шұғыла нұры болып отыр.

Қазірде Абай даңқы алдында ұлы орыс халқының және Совет Одағының басқа да туысқан халықтарының жазушылары мен ақындары аса қадірмен шын жүректен, құрмет ете, туыс көре бас иеді.

Адамзат баласы жасаған барлық рухани байлықтардың ең толық праволы мұрагері біздің халықтарымыз ақынның атын ардақтай еске түсіріп қана қоймайды, оның өмірі мен творчествосын зерттеп біледі, оның елден ерек тағдырын, катал заманда, сүреңсіз кезеңде күресіп өткенін де біледі. Социализм мемлекетінде орнап отырған бақытты дәстүр бойынша, Коммунистік партия мен Совет үкіметінің, біздің барлық халықтарымыздың өткен өміріндегі аса құнды дегеннің бәріне қамқорлық көрсете, сүйіспендікпен қарайтын дәстүрі бойынша, елімізде Абай творчествосы көп тілдерде насихатталып келеді.

Мұраларды, жеке адамдардың есімін сөздің толық тарихтық мағынасында бүкіл халық болып кеңінен құрметтеу біздің социалистік мәдениетіміздің дамыған

жылдарында көрінді. Тарихи процесс біртіндеп қалыптаса берді, мұның өзі, уақыт пен игі заманның алмасты ажарлай түсуі сияқты, ұлы зергердің шебер қолымен бриллиантты жүз құлпыртып, нұр жайнатып қырлауы дерлік.

Біздің кезімізде Абай есімінің мұншалықты бүкіл халықтық сүйіспендікке бөленуінің себебі неде? – деген заңды сұрақ туады. Бұл сұраққа берілетін түсінік пен жауап бірнешеу. Бірақ басқа анықтауларды келтіруден бұрын, ұлы қытай халқының бір халықтық даналық сөзін Абайға хастай айта кетуді орынды көрдік. “Ақылды ара семген гүлден нәр алмайды” – дейді екен қытай халқы. Адал жанды, дарынды ақын Абай да нәрді өз творчествосына шіріген, күні өткен шалшықтан алмай, бар әсерді, жүрегін тебіrentкен ыстық сезімдерді, ойы мен арманын сарқылмастай қайнардан алды, өмірден алды, өмір үшін алды.

Абайдың ұлылығы мен мәңгі жасайтындығының негізі – ақын искусствосындағы мызғымайтын, қуатты екі қасиет: халықтық пен өмірлік, былайша айтқанда, оның творчествосындағы халықтық пен реализм.

Абайдың халықтығының ерекше қасиеті неде? Біздіңше, Абайдың халықтығы алдымен мынада, өзінің бүкіл идеялық ізденулерімен, өзінің бүкіл творчестволық қызметімен ол өз халқы тарихының, өз заманының алға сүйреген прогрестік дамуының негізгі арнасында болды және бұл жөнінен ол шексіз бай, алуан бейнелі болып келеді.

Абай өз халқының рухани мүмкіншіліктерін іздеп табуда, халықтың терең қойнауында мүлгіп жатқан мүмкіндіктерді іздеп табуда халықтық болды, олар тек сол заманның, сол күндердің ағымдағы қажеттеріне ғана қызмет етіп қоймай, ұзақ уақыттан алыстағы тарихи болашақ үшін, көпке созылғандай игі қызмет етіп, бірден бірге арта түсетіндей роль атқаруы жөнінде де халықтық болды. Пушкиннің алатын орны жайындағы Белинскийдің анықтамалары, Совет Одағының басқа да туысқан халықтарының кемеңгер ұлдары Шевченко, Чавчавадзе, Абовян, Ахундов, Тоқай сияқты, Абайға дәл келеді. Белинский: “Пушкин қазіргі күн үшін жұмыс істей отырып, келешекті әзірлейтін және солай болған, сонда тек өткен кезге ғана тән болып қала алмайтын творчество данышпандарының, сондай ұлы тарихи тұлғалардың қатарынан орын алады”, – деп жазады.

Біз Абайдың халықтығының себебін оның аса құнды жеке шығармаларының халықтың ауыз әдебиеті үлгілерімен тақырыптас болуынан іздесек, оған дұрыс анықтама бере алмаймыз. Өткен кездің ұлы ақындары мұрасының халықтық болуының мәні мен дәрежесі бұлай анықталып, бұлай өлшенбейді.

Шота Руставелидің халықтығына шығыстың халық ертегілерінің мотивін пайдалануын негізге ала анықтама берсек, терең қателескендік болар еді, бұл ғылымға қарсы шыққандық болар еді. Біз Низами мен Науаидің халықтығы олардың “Ләйлі – Мәжнүн” поэмасында арабтың халық аңызы мотивін пайдалануы болды деп айта алмаймыз.

Мәселе мынада, қандай жазушының болса да халықтық жағының ең терең тарихи мәні халықтың рухани байлығының дамуы процесіндегі бағыт беруші ролі болады. Солай болған соң мәселе, өз заманында оның өз халқының рухани мәдениетін қаншалықты алға бастырғанына, оны қаншалықты байытқанына байланысты болады. Ал біздің халықтарымыздың барлық классиктері, данышпан ұлдары, оның ішінде Абай да халық игілігін байыта отырып пайдаланды, дамыта отырып, творчестволық жағынан кемеліне келтіре отырып пайдаланды. Халықтық деректерді, мотивтерді, тіл көркемдігін халық ескерткіштерінде ұшырамайтын терең мәнділік, алдыңғы қатарлы идеялық мазмұн бере отырып байытты. Халықтық деректемелерге осылай қарау арқылы, яғни оларды творчестволық жолмен игеріп, дамыту арқылы ғана олар өздерінің жаңа тарихи дәуірлерінің алдыңғы қатарлы идеялары мен армандарын көркем етіп бейнелеп берудің ең жоғары дәрежесіне жете алды. Бұл жағынан қарағанда, бастапқы халықтық мотив пен, халықтық деректеме мен ұлы классиктің ақындық бейнелеуінің арасындағы қашықтық, шамамен алғанда, жертөле мен мәдениет сарайының арасындағы айырмадай болып шығады.

Абай творчасының негіздеріне мол суат болған халықтың ауыз әдебиеті мен Абайдың аса кәміл ақындық мәдениетпен ең биік шыңға көтерілген өлеңдерінің арасындағы қашықтық та, міне, осындай болып келеді. Алайда мұның алғашқы бастамасы – халықтық, ақынның мұрасы болып қалған толық құнды, жаңарған және дами

түскен түрі де халықтық. Біздің Отанымыздың әдебиет пен искусствосының барлық салаларындағы барлық классиктерінің ең жақсы деген шығармалары сияқты, Абай творчествосы да өз халқының тарихын өте-мөте соны, жаңа құнды шығармалармен байытты, солай болған соң бүкіл адамзат баласын жаңа асыл қазынамен байытты. Бұл асыл қазыналарды халықтың мұраланып қалатын себебі, мұндай адамдардың кәміл үлгілері халықтың рухани байлығының ең жоғары табысын бейнелейді, бұлар объективтік жағынан халықтың алдыңғы қатарлы мәдениетінің келешекте кеңінен гүлденуіне себепші болатын көрсеткіштер.

Абайдың нағыз халықтық қайнардан нәр алып отыруының тамаша жағы, оның әрбір фактіні, әрбір мотивті, жанды құбылыстың титімдейінің өзін искусствоға, нағыз поэзияға айналдыра білуінде.

Флобердің “ішінде поэзия жоқ материя атомы болмайды” – деген ойын Абай ақтап шықты.

Ол өз заманының сүренсіз шындығына өмірге қонымды, аса жоғары ақындықпен, сұрапыл сендіру күшімен баса-көктеп енді, оның бұраң негіздерін қиратуға тырысты, өз халқының алға ұмтылған прогресшіл дамуы жолындағы қайшылық, кедергі атаулының бәрін де әшкерелеуге, масқаралауға ұмтылды.

Сондықтан да өзінің кейбір әрекеттері мен шығармаларында тікелей халықтық бола отырып, ол өзінің көптеген өлеңдерінде халықты қанаушыларды солар қанап отырған көпшіліктің көзқарасы тұрғысынан аяусыз әшкерелеп отырады. Ол бұлай еткенде халықтың ауыз әдебиеттік ділмарлығын, шешендігін, мақалдарын, бай теңеулерін, халықтық әзілдің әдістері мен құралдарын байыта, жаңарта отырып пайдаланады. Өзінің халық арасына кеңінен тараған, көптеген өлеңдерінде ол ауыл кедейлеріне, жалшыларына, қазақ әйелдеріне ара түседі, қарапайым адамдардың бейбіт жасампаз еңбегін надан әкелердің тағылық тәртіптері бұзуына қарсы шығады, өсіп келе жатқан жас ұрпақты жақтайды. Абайдың бұл аталып өткен тақырыптарға жазған өлеңдері мен қара сөздері (ғақлия) өте көп, бұларды ақын өзінің белсенді творчестволық ақындық қызметінің өн бойында бірдей жазып өтулі. Және бұл шығармалар ақынның тікелей

халықтығының бейнелерін сөзсіз сипаттап береді. Оларды халық тілінде жаза отырып, Абай ол тілді халықтың алдыңғы қатарлы ойы мен арманын мейлінше өткір, терең, дәлді және нәзік түрде айтып жеткізе алатындай етіп байытып, дамыта түсті. Бұл мәнде өзінің көптеген шығармаларында ақын тарихи жаңалығы және мәнділігі жағынан халық жыршылары айтып бере алмайтын және айтып беруі мүмкін емес, бірақ халық көпшілігінің санасында тереңде, көмескі болса да көрініп қалып жүрген көп нәрселерді айтып берді.

Халықтың әлі ұғынып жетпеген, стихиялық армандарына саналы бейне бере отырып, бұл үшін сол кездегі орыс білімінің шыңына ұмтылған өзінің қолы жеткен бар табысын пайдалана отырып, ақын жалпы мәдениеттік, жалпы халықтық маңызы бар құнды шығармалар берді, жалпы ұлттық асыл қазына жасады.

Абай творчествосында бейнеленген Белинскийдің, Чернышевскийдің эстетикалық принциптері, оның табиғат, махаббат, поэзия, музыка туралы мәңгі жасайтын лирикалық өлеңдері, оның орасан зор, өз заманы үшін аса жоғары тарихи мәні бар Крыловтың, Пушкиннің, Лермонтовтың және басқаларының шығармаларын аударушы ретіндегі ағартушылық қызметі, оның адамгершіліктің маңызы мен ұлылығы туралы поэмалары – өз алдына бір бөлек қазына.

Бұларда Абай халықтың мұңын, халықтың қаналудан құтылу құралдарын тікелей сөз қылмайды, бірақ дегенмен де Абай мұрасының бұл жағы терең халықтық болып келеді.

Абайдың адамзат баласына тән ақындық мәдениеттің алдыңғы қатарлы элементтерін едәуір қамтитын бұл шығармалары қазақ әдебиетін ғасырлар бойына оқшау жатқан күйден, артта қалудан шығарды, қазақ мәдениетін жаңа, жоғары тарихи сатыға көтерді. Бұлар да халықтық, өйткені халықтың өзінен алған асыл қазынаны халықтың өзіне қажет нәрселермен, таяудағы тарихи болашақта халықтың өзі игеретін, туған халқының тарихи тағдырын жақсартуда онсыз мағына болмайтын нәрселермен байыта, шоқтығын көтере түсіп қайтарды. Абайдың халықтығы – оның өз халқының рухани зердесі болуында, халқы үшін ойлана, сезіне отырып алдындағы алысты көруінде, халқына тарихи болашағын көрсетіп беруінде.

Сондықтан да тарихи фокустегідей, синтездегідей барлық аса маңызды деген, бүкілхалықтық нәрселер, халықтың алдыңғы қатарлы ақыл-ойын тебіrentкен, тарихи проблемалық нәрселер Абай творчествосынан айқын көрінді. Октябрь революциясына дейін қазақ халқының тарихында еңбекші халықтың тағдырын, оның болашағын, “Қоғамның қансоқталы жораларын” Абайдай ойлаған, қан жұта қамын жеген ешкім де болған жоқ. Ол Белинский айтқандай талант болды. “Бүкіл қоғамның тереңде жатқан ойының, мүмкін әлі де болса өзіне де көмескі армандарының органы болды. Екінші сөзбен айтқанда: ақын жеке-дара, әлдеқалай нәрсені бейнелемей, жалпыға ортақ, қажет нәрсені, бүкіл өз заманына колорит және мән беретін нәрсені бейнелеуі керек”.

Міне, Абайдың халықтығының тұтас алғандағы мәнін бейнелеп беретіндер осылар, Абай мұрасының басқа да осылар сияқты көптеген елеулі бейнелері бар. Алайда Абайдың халықтығына берілген бұл анықтама Абай мұрасы таптық табиғатта деген ұғымға қайшы келе ме? Жоқ, қайта керісінше, біз көрсетіп өткен Абай творчествосының халықтығы, Абай заманының таптық қоғамының жағдайларында, Абай мұрасының алдыңғы қатарлы демократиялық мәдениетке қосылатынын мейлінше толық анықтап береді, олай болса, еңбекші халық бұқарасының мәдениетіне қосылғаны, былайша айтқанда, тарихи болашаққа ие еңбекші шаруалардың мәдениетіне қосылғаны. Сондықтан Абайдың халықтығы деген ұғымды біз оның мұрасының бүкіл табиғаты таптық деген ұғыммен тікелей диалектикалық біртұтас байланыста түсінеміз.

Екінші мәселе, әсіресе республика жазушыларының съезі күндеріндегі өте-мөте актуальды мәселе — Абайдың реализмі туралы. Бұлай дегенде, ақынның көптеген тақырыптарға: болыс-билер, жебір байлар, сахара күресінің билеп-төстеушілері — рубасылар, молдалар, надан, бірақ өткен кездің тағылық ғұрыптарын ұстануда көндей құрысқан қатал әкелер туралы, парақор, сатылғыш чиновниктер, жалақорлар мен жатыпшішер жалқаулар, тағысын-тағылар туралы жазған өлеңдері сахара өмірінің ең күрделі деген құбылыстарын мейлінше қамтығанын, оның бер жағында, бұларды поэзияда қамтығанын, өткен шақтың әлеуметтік

шындығының терең тамырларын сыншылдықпен, өте айқын ашып бергенін көрсетеді.

Бұл шындықты суреттеп көрсету әдістерінде қазақ әдебиетінде принцип жағынан жаңа сапа пайда болды. Біз халық көпшілігін хандардың езуіне белсене қарсы шыққан Махамбет поэзиясында да реализм болғанын білеміз, бірақ Абай реализмі басқаша реализм болды, бұл нағыз искусствоның, жоғары искусствоның сапалық негізі болды.

Абай творчествосында шындық пен идеялық терең байланыс сендірерліктей өте айқын болып келеді. Сөйтіп, бұл Абай реализмінің өзіне тән сипатын құрайды. Абай шығармаларының өзі суреттеп отырған шындықтың, негізінен алғанда, өзін қоршаған қоғамдық өмірдің барлық күнә-сұмдығы мен дерт-сырқатының бәрін бірдей өте батыл шындықпен, ашу кернеген ызамен әшкерелеп отыратындығы адам таңғалғандай күшті. Абайдың тұрмыстың шірік-сарсықтарын, қоғамдық зәбір-жапаны, надандықты, кулық-сұмдықты мейлінше тілдеген өлеңдерін оқығанда В.И. Ленин “...жалынды протестант, өлтіре әшкерелеуші, ұлы сыншы” деп сипаттаған Л.Н. Толстой реализмі есіңе түседі.

Абайдың мұрасындағы айқын белгілер, мысалы, қазақтардың ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы “қоғамдық өмірін” кеңінен, нақты түрде, жан-жақты алып, сын көзімен қарай суреттеуі Абай реализмі сыншыл реализм екенін көрсетеді. Мұндай фактінің қазақ жеріндегі тарихи алғышарттары Қазақстанға капиталистік қарым-қатынастардың ене бастауы, өлкедегі өндіргіш күштердің жаңа дамуы (қалаларда, өнеркәсіп ошақтарында), халықтың тұрмысына жаңа, отырықшы еңбектің шарттарының ене бастауы, сауда-өнеркәсіптік қаланың ауыл мен деревняны қамтуының күшейе түсуі және осы құбылыстарға байланысты өткен ғасырдың ақырында, қазақ қоғамындағы реформадан кейінгі шындықтың жалпы фонасында таптық жіктелу мен таптық антагонизмнің күшейе түсуі болды. Қазақ әдебиетінің тарихында ХІХ ғасырдың соңғы ширегіндегі алдыңғы қатарлы қазақ қоғамының үздік шыққан өкілінің творчествосында сыншыл реализмнің туып, дами түсуінің идеологиялық және тарихи алғышарттары, міне, осылар болды.

Абай шығармасының дені өлең, бірақ өз тұсындағы қазақ шындығының суреттері оның шығармаларында кеңінен алынған әлеуметтік-экономикалық сипатта өте толық, бәрін бірдей қамтитын жан-жақты болып беріледі, өз заманының өте айқын айнасы болып шығады. Оның өлеңдері, поэмалары, қара сөздері өзіне тұстас қоғам өмірін, қоғамның барлық жіктерін, кәрі-жасын толық сарқа қамтыған, әрқилы күйде қамтыған жан-жақты энциклопедия болып келеді.

Мәселенің түйіні мынада, барлық көргенін, сезгенін, ой жүгіртіп, танып-білгенін Абай өз творчествосында нағыз реализм стилінде, яғни терең талдау жасай отырып, сын көзімен қарай бейнелеп берді.

Абайды тұтас оқып шыққанда қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық, праволық, семьялық және қоғамдық халі туралы, сол сияқты тарихи мәдениеттік, моральдық күйі туралы тамаша айқын, жан-жақты және дәлді түсінік алуға болады.

Абай мұрасы терең реалистік және алдыңғы қатарлы бола отырып, сол сыншыл реализм аумағында алдыңғы қатарлы идеялы болуымен көзге түсетін үлкен искусство болғаны даусыз.

Сонымен, біз көрсетіп өткен екі үздік қасиетті, атап айтқанда, халықтық пен өмірлі қасиеттер, яғни реалистік шыншылдық қазақ халқының рухани мәдениетінің бүкіл тарихындағы Абай творчествосының бүкіл жаңашыл және ұлы мәнін ерекше анықтап береді.

Бүкіл творчествосының бұл ең басты, анықтаушы белгілерін, өзін қазіргі тарихи мәніне ие еткен белгілерді, Абай орыстың классиктік әдебиетінің алдыңғы қатарлы халықтық-демократиялық ұлы дәстүрлерінен алды, соған борышты.

Абайдың эстетикалық көзқарастарының дамуынан Пушкин мен Лермонтов орасан зор орын алды. Өзінің онан арғы творчестволық эволюциясында Абай халық көпшілігінің асыл ойы мен арманын жырлаушы ретіндегі ақынның ерекше қызметі мен борышы туралы Белинский мен Чернышевскийдің эстетикалық канондарын терең қабылдады. Чернышевскийдің искусство шығармаларында өмірді түсіндіріп беретін және өмір құбылыстарына үкім

шығаратын маңыз болады деген бір ғана он жетінші тезисі қазақ классигінің өмір көзқарасының көп жақтарын анықтап берді.

Біз Абайдың эстетикасында, дүниені түсінуінде және дүниеге көзқарасында Белинскийдің, Герценнің, Чернышевский мен Добролюбовтың көзқарастарымен айқын және терең байланыс бар екенін көреміз. Бұлар тұтас ғылыми талдау жасау үшін өте зор және игі объект деуге болады. Және біз бұл қымбат бейнелерді Абай атына үлкен алғыс айта отырып еске түсіреміз, өйткені Абай бұл сияқты шипалы қайнарға соншалық шексіз сеніммен, ентелеп сүюмен мойын бұрды, жатсынудың, керенаулықтың, фанатизмнің ғасырында мұның өзі өте сирек кездесетін, аса құнды жаңалық болды. Абайдың орыс әдебиеті мен қоғамдық ойының таңдаулы деген дәстүрлеріне осыншалықты дәйектілікпен, біржолата берілу фактісінен орыс әдебиетінің барлық халықтарға, әсіресе Россияның қаналушы халықтарына сергектік достықпен, көңіл бөле қарайтын, ұлы гуманистік, өзіне тарту күші шешуші орын алады.

Добролюбов айтқан ойды: “Нағыз патриотизм, адамзат баласына деген адал сүйіспендіктің жарыққа шығуы ретінде, жеке халықтарға жирене қараумен сыйыса алмайды” деушілікті орыс халқының кемеңгер ұлдарының тек бір ұрпағы ғана қайталап қойған жоқ. Совет жазушысы А.Н. Толстойдың: “Алдыңғы қатарлы орыс әдебиеті Россияны мекендеуші халықтарға менсінбей қарау дегенді ешуақытта білген емес. Онда кейбір Европа халықтарының әдебиетіне тән отарлық ағын, отарлық мотивтер ешуақытта болған емес” деген сөздері әбден әділеттік еді.

Орыс әдебиеті мен қоғамдық ойының, міне, осы игі ниетті, тарихи миссиясы өздерінің барлық жақсы дәстүрлерімен, XIX ғасырдың бүкіл өн бойында, Россияның езілген халықтарының арасынан шыққан Абай сияқты классиктің ақындық және қоғамдық бейнесінің үздік жаңа сапада дамуын, қалыптасуын тұжырымдай берді.

Ақынның соңғы кезеңдегі творчестволық және қоғамдық өмірінің барлық фактілері ақынның өз заманының реакцияшыл-консервативті күштерінен соншалық алыс, жат және оған берілместей бекем болғанын, оның есесіне өксігі

күшті, өгей заманда өзінің есіз қалған, бақытсыз халқына деген жарық сәулеге көрсетер жолды таңдап алуда мейлінше дәйекті, болаттай қажырлы ұлы болғанын дәлелдейді.

Бұл біздің бақытты ұрпағымыз үшін Абайдың ұлы есімін, қазақ халқының мәңгі өшпес даңқы мен мақтанышы болып отырған, жақында, қымбатты оқушыларымыз, Косая гора металлургия заводы коллективі жазғандай, мейлінше жақын туыс, бауыр болған есімді, өзінің соншалықты сүреңсіз тарихи алысынан совет халқына соншалықты жақын болып отырған Абай есімін асыл, қымбат ете түседі.

НАРОДНОСТЬ И РЕАЛИЗМ АБАЯ

Прошло пятьдесят лет с того дня, как умер великий Абай. Вблизи Чингисских гор, в безлюдной долине Жидебай, на вершине невысокого кургана покоится прах поэта. А имя Абая живет. На крыльях народной любви оно облетело степи и горы. Он был верным сыном своего народа, его неподкупной совестью, его могучим голосом. И стихи Абая звучат над всей Советской страной.

Проходят десятилетия, и растет слава поэта, неустанно звавшего свой народ к свободе, будившего у трудового люда протест против феодального гнета. И сегодня потомки почтительно и сердечно склоняют головы перед памятью великого певца казахского народа, видевшего призвание поэта в суровой, непримиримой борьбе против зла:

Взглянет он зорче степного орла,
Струны раздумья в душе теребя.
Против невежества, против зла
Он обращает свой гнев, скорбя.

Выросший в семье самовластного степного правителя Кунанбая, Абай порывает с нею и становится выразителем народного протеста против косных устоев феодализма. В полных гнева и горечи стихах поэт выражает свое возмущение общественным укладом тогдашнего аула, его невежеством, бедственным и безвыходным положением трудовых масс, дикими обычаями, родовой враждой, растленными нравами феодальных верхов:

Бесчестный, зверя жадней,
Грязный в словах и делах, —
Такой герой наших дней
Правит тобою, казах!

Воспитанный в удушливой атмосфере медресе, в среде невежественных мулл, тупо спорящих о толковании шариата, и темных фанатиков, сеявших вредоносные зерна недоверия и вражды к людям иной веры, он ушел из-под влияния религиозного мракобесия и стал неутомимым борцом за просвещение своих соотечественников. Принадлежа к народу, фактически лишенному широких культурных связей с другими нациями, отгороженному от передовой общественной мысли угнетением, нищетой, темнотой, Абай сумел критически воспринять наследие классической поэзии Востока, а затем со всей силой своего таланта приобщился к русской демократической культуре. Он создал в Казахстане письменную поэзию. Он открыл казахскому народу новые горизонты, познакомив его с произведениями великих русских классиков.

Популярный общественный деятель, певец народной судьбы, Абай был горячо любим честными тружениками и жестоко преследовался невежественными и коварными степными феодалами, верными слугами царского самодержавия. Труден и светел был путь этого замечательного поэта, смело отдавшего свой талант благородному служению интересам народа.

Народность и реализм — вот те качества, благодаря которым талантливая и мудрая поэзия Абая обрела бессмертие, вот подлинная основа величия певца. Народность и реализм были итогом многолетних идейных и творческих исканий великого казахского поэта.

“Мудрая пчела не пьет из увядшего цветка”, — гласит китайская пословица. Абай, честный и дальновзоркий художник, в ущерб собственному благополучию отверг источники гнили и тлена, из которых черпали вдохновение певцы ханско-байской идеологии, придворные поэты степных правителей. Иной, живительный источник — жизнь трудового народа — питал поэзию Абая.

Абай подлинно народен, ибо творчество его отразило думы и мечты казахского народа о справедливой жизни. В своих произведениях Абай воспевал трудолюбие, упорство, честность, мужество простых людей, раскрывал в национальном характере родного народа те черты, которые были порукой освобождению казахов из-под векового ига

баев и мулл. Горячо и вдохновенно призывал он народ к смелой борьбе за лучшее будущее. Так же, как, например, творчество Пушкина и Шевченко, произведения Абая перешагнули за рамки своего времени. Они живы и сегодня. Все великие поэты, работая для настоящего, служили будущему.

Выяснив фольклорные истоки творчества и отыскав тематические и иные связи выдающихся произведений с народной поэзией, еще нельзя определить народность великих поэтов прошлого. Разве народность Шота Руставели заключается лишь в том, что он творчески использовал народные сказки? Разве можно охарактеризовать народность поэм Низами и Навои, установив только факт обращения поэтов к мотивам народных легенд?

Народность художника не только в том, что почерпнул он в фольклоре, как освоил предшествующий поэтический опыт народа, но, главным образом, в том, как отразил он чаяния и стремления трудовых масс, какова роль его в процессе развития национальной культуры, насколько он приумножил и обогатил духовные сокровища народа, насколько он помог народу. Все великие поэты, в том числе и Абай, обогащаясь художественными ценностями, добытыми народом, сторицей возвращали ему свой долг. Они наполняли фольклорные мотивы и традиционные образы новым глубоким смыслом, новым идейным содержанием. Творения Абая народны потому, что возвращают заимствованные у народа идейные и художественные ценности возросшими, заново осмысленными, наполненными тем, что необходимо народу для дальнейшего исторического развития.

Творчески осваивая и развивая народно-поэтические традиции, великие художники поднимали на новую, высшую ступень идейно-эстетическое развитие своего народа. Творчество Абая было ценнейшим вкладом в казахскую культуру. Народ унаследовал произведения поэта, потому что они были высшим художественным выражением народного духа той поры.

Активный общественный деятель, Абай стихами и песнями смело вторгался в мрачную действительность своего времени, призывал разрушать препятствия, мешающие

прогрессивному развитию казахского народа. Отстаивая интересы бедноты, он беспощадно изобличал и зло высмеивал во многих своих произведениях угнетателей народа. Он гневно писал:

Бай не поможет бедняку. Зачем его жалеть?
А если даст кусок – гляди, длинна у бая плеть:
Трудись, бедняк, проклятый долг сторицей возврати,
Ведь баю – жить и богатеть, тебе – в могиле тлеть.

Абай был выразителем взглядов трудящихся казахов. Разорение бедноты, дикая эксплуатация батрачества степными воротилами, грабительские налоги, произвол царской администрации, деятельность волостных управителей, мулл и многое, многое, волновавшее народ и бывшее предметом его невеселых дум, нашло свое отражение в творчестве Абая. Поэт правдиво отразил социальный опыт пореформенного казахского крестьянства, его искреннее стремление к дружбе с трудовым русским народом. В своих стихах, насыщенных высоким гражданским пафосом, он выступает как защитник аульного бедняка и батрака (“Ноябрь – преддверие зимы...”), казахской женщины, приговоренной религией к двойному гнету (“Красотка-девушка...”), молодого поколения, которое он призывал изучать русский язык, русскую культуру (“В интернате”).

В своем творчестве Абай выразил то, что в силу исторической новизны лишь смутно бродило в сознании масс и еще не могло быть высказано народными певцами. А выразителем стремлений народа он смог стать потому, что в его поэтическом подвиге опорой ему служила передовая демократическая русская культура и прежде всего хорошо известные ему идеи Чернышевского.

Глубоко народен Абай и в тех произведениях, где нет речи непосредственно о народной доле, о тяжелой участи угнетенных и обиравемых крестьян или где он выступает как переводчик Крылова, Пушкина, Лермонтова. Философская лирика Абая, его поэтические раздумья о природе (“Весна”, “Зима”), о поэзии (“Поэт”, “Поэзия – властитель языка...”), о любви (“Обращение джигита”, “Ты – зрачок глаз моих...”), его переводческая деятельность, имевшая

большое историческое значение для той эпохи, — все это приобщало казахов к передовой культуре, помогало преодолевать вековую изоляцию и отсталость.

Напряженно, многосторонне и ответственно мыслил поэт о судьбах трудового казахского народа, о его будущем:

Жаркой жалостью к страдающим наделен,
Ты работай для блага людских племен!

Выдающийся мастер художественного слова, смелый и неутомимый новатор, Абай разрушил каноны созерцательной украшательской условной поэзии. Он говорил:

Поэзия — властитель языка,
Из камня чудо высекает гений.
Теплеет сердце, если речь легка;
И слух ласкает красота речений...
...Как старый бий, пословиц не леплю,
Не бормочу, на грош меняя душу.
Слова скупые, верные люблю,
И ты простую речь мою послушай.

Великий поэт-реалист раздвинул узкие границы традиционного поэтического мира, ввел в казахскую поэзию большое количество новых тем, создал полную и разностороннюю картину казахской действительности, картину жизни всех слоев современного ему казахского общества.

Но введение в поэтический обиход новых тем, широта и красочность полотна степной жизни — лишь одна сторона реализма Абая. Вторая, не менее важная особенность его реализма заключается в глубоком критическом анализе сложных и противоречивых социальных явлений, с которыми он встречался.

В стихах Абая запечатлены типичные характеры его современников, воссозданы типические обстоятельства жизни казахов. Поэт-просветитель страстно отстаивал сокровенные надежды и чаяния трудящихся и с передовых, демократических позиций выносил изображаемым явлениям действительности свой приговор. Поэтому так глубока идейность его поэзии, так велика обличительная сила его

стихов, правдиво и резко, страстно и гневно обнажающих недуги и пороки казахского общества.

С поэзией Абая в казахскую литературу приходит принципиально новый метод изображения жизни. Деятельность великого поэта-просветителя протекала в то время, когда в Казахстане под воздействием капиталистической экономики началось разложение феодально-патриархальных отношений, усилились классовые расщепления и классовый антагонизм. В это время даже в кочевую казахскую степь стало проникать влияние русской прогрессивной общественной мысли. Эти предпосылки и обусловили зарождение и развитие элементов критического реализма в творчестве Абая.

Народность и реализм определяют великое новаторское значение творчества Абая для роста духовной культуры казахского народа. И надо еще и еще раз сказать, что этими важнейшими определяющими чертами поэзия Абая обязана демократическим традициям классической русской литературы.

“Передовая русская литература, — говорил А.Н. Толстой, — никогда не знала высокомерного отношения к населявшим Россию народам. В ней никогда не было колониальной струи, колониальных мотивов, столь характерных для литератур некоторых европейских народов”. Это замечательное качество — чуткое и дружелюбное внимание ко всем народам и особенно к угнетенным народностям России — придавало русской литературе особую притягательную силу. И естественно, что к ней были обращены внимательные взоры таких писателей и поэтов, как Абай.

Неразрывны связи бессмертного певца казахских степей с культурой великого русского народа. Освободительный пафос, высокий гуманизм, народолюбие классической русской литературы были близки и дороги Абаю. “Главное, — обращался он к своим землякам, — научиться русской науке... Для того чтобы избежать пороков и достичь добра, необходимо знать русский язык и русскую культуру. Русские видят мир. Если ты будешь знать их язык, то на мир откроются и твои глаза... Изучай культуру и искусство русских. Это ключ к жизни. Если ты получил его, жизнь

твоя станет легче... Узнавай у русских доброе, узнавай, как работать и добывать честным трудом средства к жизни. Если ты этого достигнешь, то научишь свой народ и защитишь его от угнетателя”.

Поэт был страстным почитателем русских писателей. Произведения Пушкина, Лермонтова, Крылова стали для него школой не только художественного мастерства, но и жизни, не только эстетическим, но и этическим кодексом. И в дальнейшем творческая эволюция Абая происходила под влиянием идей Белинского, Герцена, Чернышевского, под воздействием бесценного художественного наследия Льва Толстого и Щедрина.

В условиях экономической и культурной отсталости Казахстана поэт не смог выработать четкое и законченное революционно-демократическое мировоззрение, но все его симпатии были без колебаний отданы революционным демократам.

Настоящая дружба стирает межи,
Плещут волны любви через все рубежи.

Так звал он к дружескому единению русский и казахский народы.

Мы вспоминаем об этом с особенной благодарностью к памяти Абая еще и потому, что поэт сумел отыскать этот подлинно животворный источник идей – русскую демократическую мысль – и обратиться к нему с безграничным доверием и преданной любовью в суровое время, когда в Казахстане господствовал феодально-байский гнет с его косностью, фанатизмом, национальной ограниченностью.

Все факты творческой и общественной жизни Абая в зрелый период его деятельности свидетельствуют о том, что он был непримиримым врагом реакционных сил, был последователен, непреклонен и велик в выборе спасительного пути для своего терзаемого двойным угнетением народа.

Казахский народ, казахская литература по праву гордятся великим Абаем Кунанбаевым. Неувядаемое значение и благородные традиции творчества Абая заключаются в пламенном патриотизме и гуманизме, в страстной нена-

висти к произволу и мракобесию, в искреннем стремлении облегчить жизнь казахской бедноты, в пропаганде дружбы народов, в глубине и размахе поэтической мысли, в красоте и выразительности художественной формы.

Советские люди воздают должное поэту, честно и самоотверженно служившему своему народу. И сам он был светочем, указывающим путь вперед.

РОДНОЙ БРАТ

Сердце каждого советского человека любой национальности наполняется горячими чувствами, когда заходит речь о нерушимой силе дружбы братских советских народов, о торжестве ленинской национальной политики. Великий Ленин и Коммунистическая партия выковали могучую и нерушимую дружбу народов.

Родной брат великого русского народа, связанный с ним единством происхождения, общностью исторического развития, украинский народ стал братом всех наших народов в их равноправной счастливой семье.

Бесчисленными нитями были связаны между собой советские народы в годы мирного строительства и в годы Великой Отечественной войны, еще теснее породнились мы все теперь в послевоенные годы.

Глубоко и прочно связан с Украиной и Советский Казахстан. Трудящиеся нашей республики повседневно ощущают живую связь со своими братьями-украинцами.

Были и другие времена, времена черной царской реакции, когда казахский народ терпел социальный и национальный гнет. Тогда страдал на нашей земле преследуемый царскими сатрапами великий сын украинского народа Тарас Григорьевич Шевченко¹. Как прикованный Прометей, он провел на нашей земле семь страдальческих лет.

Но Шевченко, человек с гордым сердцем и неsgiбаемой волей, не подчинился лютым сатрапам. Он пел и жил сердцем к сердцу с нашим народом, стал выразителем и его тоски, его печали. Это давние этапы дружбы наших народов.

Позднее возникли другие — широкие, навеки нерушимые. Их породил Великий Октябрь. Они закалялись в общих сражениях советских народов против общего врага в бурные годы гражданской войны.

Множились связи и еще больше крепили они в годы пятилеток, в годы развернутого строительства социализма в нашей стране.

В годы Великой Отечественной войны трудом прибывших к нам шахтеров Донбасса были вписаны незабываемые страницы в книгу трудовых побед шахтеров Караганды.

Самоотверженными ратными подвигами на полях битв с гитлеровскими фашистами, кровью своих лучших сынов-воинов утверждал и казахский народ святое чувство нерушимого, вечного братства и дружбы. Казахи-воины били фашистов на украинской земле, помогали форсировать Днепр, гнать врага на запад. Все больше и больше крепло наше братство.

И не только в политической, военной, экономической жизни крепла дружба советских народов. Чудесны связи и в области культуры.

Пример тесного братства представляют собой труды всех великих и выдающихся сынов и дочерей наших народов как в прошлом, так и в настоящем. Свидетельство этого — дружный хор голосов писателей многонациональной советской литературы.

В этом почетном ряду мы называем имена Пушкина и Горького, Шевченко и Франко, Абая и Джамбула.

Достоинно продолжают славные традиции классической литературы советские писатели. Казахский народ уважает и любит русскую советскую литературу и литературу братских союзных республик. Среди переведенных на казахский язык есть и произведения украинских писателей — наших современников: Александра Корнейчука², Павла Тычины³, Миколы Бажана⁴, Олеса Гончара⁵, Натана Рыбака⁶, Натальи Забилы⁷ и других.

Взволнованно воспевают братскую Украину Муканов, Тажибаев, Орманов, Жароков, Саин, Абилев, Сарсенбаев и другие лучшие поэты Казахстана.

Казахский народ искренне уважает носителей сценического мастерства Украины. Известны и дороги нашему народу труды выдающихся художников, композиторов Украины.

Точно так же на Украине знают все то значительное, что создал казахский народ. С чувством искренней радости

встречают наши друзья на Украине все новые достижения казахской советской культуры. Украинский народ свято чтит память великого акына Джамбула. С интересом изучают его произведения дети в школах. Широкие круги украинских читателей хотят знать как можно больше об Абае.

Широко известны на Украине также имена и заслуги выдающихся мастеров казахского музыкального и театрального искусства.

Особое место в укреплении культурных связей между казахским и украинским народами за последнее десятилетие принадлежит творчеству поэтов и писателей-фронтовиков. Рожденные на полях битв песни и поэмы казахов бойцов распространились среди масс казахского народа, поведали о братской любви к Советской Украине, к ее народу.

Нам всем очень дороги стихи об Украине военных лет, созданные Саиным, Сарсенбаевым и другими поэтами, которые сами считают их вехами своих творческих биографий. Для них незабываемо время пребывания на Украине, среди братьев-украинцев.

К трехсотлетию воссоединения Украины с Россией подготовлен юбилейный сборник “Привет тебе, Украина!” из произведений лучших поэтов и акынов Казахстана.

Исполненные чувства братства и дружбы, мы шлем самый сердечный, самый пламенный привет счастливым сыновьям и дочерям Украины!

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО АБАЯ

“Пойми, что загадкой я был. Весь мой век искал путей в бездорожье, с тысячами один бился. Не вини меня!” — с такими словами обратился Абай к людям будущих поколений. Это сказал поэт, который проложил верную тропу из пустынных веков минувшего к иному, неизвестному для него, но светлому будущему. Он нес свой яркий светоч во мраке невежества, покрывавшего степи, и неустанно указывал своему народу путь туда, где занимается рассвет и взойдет солнце.

Да, для того века, в котором жил и творил Абай, он был загадкой. Но загадка ли он для нас?

Не как темную загадку, а как светило казахской литературы воспринимаем мы Абая теперь. Народы великого социалистического отечества, сроднившиеся своими общими идеалами, борьбой, победами, чтят его память.

Прошло пятьдесят лет с того дня, как умер поэт. Но Абай для нас — не только прошлое. Он шел вместе с народом в его неуклонном стремлении вперед, а для такого поэта нет смерти, ибо время не ставит предела его творениям.

Когда-то казахский народ исчислял жизнь человека тринадцатилетними циклами — “мушель”. Но если речь идет о певце, который отведал живой воды бессмертия в легендарном источнике поэзии Абулхаят, для него “мушель” измеряется столетиями. Абай стоит рядом с нами, близкий и сегодняшний, оставив позади своих современников, мало понявших и недостаточно оценивших его труды.

Наш советский народ, благодарный и справедливый, воздаст должное поэту, избравшему себе в удел борьбу и муки, судьбу своего народа. И, отмечая памятную дату, мы вспоминаем все то незабвенное, дорогое и великое, что отсеяла через испытание временем сама история.

Вспомним прежде всего жизнь поэта.

Он родился в 1845 году в Чингисских горах Семипалатинской области, в кочевьях рода Тобыкты.

Отец Абая, самовластный, суровый степной правитель Кунанбай, был старшиной тобыктинского рода, незадолго до того присоединившегося к России.

Ранние детские годы Абая прошли в гнетущей обстановке разлада, царившего внутри полигамной семьи (Кунанбай имел четырех жен) и влиявшего на характеры, нравы и судьбу детей, которые так же соперничали и враждовали между собой, как и их матери. Но, к счастью для Абая, его мать Улжан была женщиной замечательных личных качеств. Ее природная доброта, сдержанность, рассудительность и горячая любовь к сыну создали для Абая редкий в таких семьях уют. Данное отцом имя “Ибрагим” она заменила ласкательным “Абай” (что значит “осмотрительный, вдумчивый”). Это имя так и осталось за ним на всю жизнь.

Живя в молчаливой отчужденности от Кунанбая, Абай и его мать нашли себе духовную опору в бабушке Зере. Много выдавшая за долгую жизнь, мягкосердечная и мудрая бабушка, сама познавшая горечь бесправного положения, перенесла все надежды и любовь на внука. Заботы, наставления и ласки этих двух женщин смягчили суровый жизненный холод, в котором была обречена прозябать детская душа.

Дав Абаю первоначальное образование дома, у наемного муллы, Кунанбай послал сына в медресе семипалатинского имама Ахмет-Ризы. За пять лет учения в этом медресе прилежный и необычайно даровитый мальчик сумел получить многое, несмотря на то, что воспитанники духовной школы проводили долгие часы в бессмысленном заучивании непонятных текстов Корана, в пятикратной молитве, в посте и иссушающих рассудок бесплодных спорах о букве шариаата. Одолевая премудрости арабского богословско-схоластического учения, Абай в то же время расширяет круг своих интересов. Любовь к поэзии зародилась в нем еще тогда, когда он слушал рассказы и воспоминания бабушки Зере, хранительницы живой старины, когда он заучивал наизусть услышанные в ауле сказки, легенды, богатырские былины, исторические

песни – все многообразное богатство творений акынов, певцов его родных степей. Позднее, попав в медресе, Абай стал увлекаться чтением восточных поэтов. Из удушливой атмосферы медресе, из среды богомольных буквоедов и темных фанатиков он, как к благодатному оазису в мрачной пустыне, рвался к народной и классической литературе Востока. Одновременно с тягой к изучению восточных языков в нем пробуждается интерес к русскому языку, к русской культуре. Нарушая суровый устав медресе, Абай, продолжая обучаться в этом мусульманском духовном училище, самовольно стал посещать и русскую школу.

В школьные годы Абай не только изучал поэзию, но и сам начал писать стихи. Среди сохранившихся ранних стихов Абая встречаются лирические отрывки, послания, любовные стихи, написанные под влиянием восточной классической поэзии, и одновременно – стихи-экспромты, созданные в стиле народной поэзии, в духе творчества акынов – импровизаторов.

Вдумчивый и жадный к знанию юноша извлекал много полезного для своей будущей деятельности из чтения тех книг, которые он умел найти и прочесть даже в тех стесненных условиях, в каких он был в медресе. Но и это вскоре оказалось для него недостижимым: воля отца определила его дальнейшую судьбу иначе.

В той непрерывной борьбе за власть над родом, которую вела степная знать, Кунанбай имел много соперников, и ему нужно было готовить к этой борьбе своих детей и близких родственников. Поэтому, не дав Абаю закончить учение в городе, отец вернул его в аул и начал постепенно приучать к разбирательству тяжёбных дел, к будущей административной деятельности главы рода.

Вращаясь в кругу изощренных вдохновителей межродовой борьбы, Абай, наделенный от природы недюжинными способностями, постигает тончайшие приемы ведения словесных турниров, где оружием служили красноречие, остроумие и изворотливость. Так как тяжбы решались не царским судом, а на основе веками существовавшего обычного права казахов, Абай должен был обратиться к сокровищам казахской народно-речевой культуры. Но если Кунанбай и люди его круга, обращаясь к авторитету

своих предков, хранили в памяти только речи, приговоры и афоризмы родовых старейшин, то Абай, тянувшийся, наперекор отцу, к общению с народными певцами, знал почти всех своих предшественников – поэтов, акынов и участников “айтысов” (поэтических соревнований), выступавших перед народом в борьбе за поэтическое первенство. Еще в юношеском возрасте он сумел стать виртуозом поэтического слова.

Обращение к традиции казахской народной поэзии сделало новые стихи Абая оригинальными и индивидуально-самобытными. В этих стихах уже намечался будущий облик поэта, оригинальное творчество которого глубокими корнями уходит в народную основу.

Абай, по свидетельству многих его современников, начал сочинять стихи (импровизации и письма-послания) очень рано, с двенадцати лет. Сочиненное им в этот первый период дошло до нас далеко не полностью. Сохранилось лишь несколько его юношеских стихов, да еще ряд упоминаний о забытых и утерянных произведениях. Например, из стихов, посвященных любимой им девушке Тогжан, известны лишь начальные строки; только в устной прозаической передаче сохранился “айтыс” (состязание) молодого Абая с девушкой-акыном Куандык. Письменность в тогдашнем Казахстане была развита слабо, и мы не располагаем письмами, мемуарами, записями современников, которые сохранили бы для нас юношеские стихи Абая и осветили его биографию. Немалое значение здесь имело и отношение к поэту высших общественных слоев. Если народ глубоко уважал поэзию и высоко чтит звание акына, то родовитые баи с самодовольной гордостью говорили: “Слава богу, из нашего племени не выходило ни одного баксы и акына”. И сам Абай под влиянием таких взглядов на поэзию часто выдавал свои стихи того времени за стихи своих молодых друзей.

Втянутый насильно в тягостные дела родовых распрей, Абай не мог примириться с несправедливостью и жестокостью отца и часто, вопреки воле Кунанбая, выносил справедливые и беспристрастные решения по многим делам. Кунанбаю было не по душе и то, что друзей и советников Абай искал себе в народе, среди мудрых и честных людей, и то, что Абай с юношеских лет тяготел

к русской культуре. Между хитрым и властным отцом и правдивым и непокорным сыном все чаще происходили серьезные споры и стычки.

Окончательный разрыв с отцом совершился, когда Абаю было двадцать восемь лет. Теперь он мог сам определить дальнейшую свою судьбу – и прежде всего он вернулся к изучению русского языка, прерванному в отрочестве.

Новыми его друзьями стали акыны, певцы-импровизаторы, талантливая степная молодежь, по преимуществу незнатного рода, и лучшие представители русской интеллигенции, политические ссыльные, с которыми он встречался в Семипалатинске. Абай, уже зрелый и, по тем временам, культурный человек, углубился в изучение народного поэтического творчества Востока и русской классической литературы.

Лишь на тридцать пятом году жизни Абай вновь возвращается к творчеству. В этот период он все еще распространяет свои стихи от имени своих молодых друзей. И только летом 1886 года, когда ему минуло уже 40 лет, Абай, написав прекрасное стихотворение “Лето”, впервые решился поставить под ним свою подпись. С этого дня все остальные двадцать лет его жизни прошли в необычайно напряженной поэтической деятельности.

Годам к тридцати Абай окончательно разочаровался в нравах феодально-родовой среды. Он отчетливо увидел всю пагубность родовой борьбы, разжигаемой царизмом, всю неимоверную тяжесть ее для казахского народа.

Искренний патриот, Абай пытается в стихах открыть народу глаза на причину его страданий. Он громогласно обличает и беспощадно бичует пороки феодально-родовой знати, призывая народные массы к просвещению, которое одно может указать путь к иной жизни.

Мы упомянули, что счастливый случай свел Абая с русскими политическими ссыльными семидесятых-восьмидесятых годов. Это были представители передовой интеллигенции, последователи Чернышевского. Один из них, Е.П. Михаэлис, был ближайшим и активным сотрудником Шелгунова.

Как Михаэлис, так и позднее сосланные в Семипалатинск его единомышленники, прибыли туда сравнительно

молодыми людьми. Знакомство с ними вскоре перешло у Абая в большую дружбу. С исключительным вниманием и отзывчивостью русские друзья помогали самообразованию Абая, подбирая для него книги и отвечая на его расспросы.

Дав многое Абаю в его поисках знания, русские друзья Абая и сами немало почерпнули от него, пользуясь его глубокими и обширными сведениями в истории, обычном праве, поэзии и искусстве, экономике и социальном быте многих народов, родственных казахам. В условиях ссылки они сами росли как публицисты и ученые-общественники, изучая быт, естественно-географические и экономические условия края, ставшего их новой родиной. Они были первыми распространителями подлинной русской культуры на отсталой окраине, ревнителями интересов просвещения, преобразования жизни и быта народов. В результате этой их работы мы имеем много трудов по различным отраслям знания, написанных Михаэлисом, объемистое исследование Леонтьева “Обычное право у киргизов”. Эти представители русской демократической интеллигенции считали просвещение народов России важным средством борьбы против царизма. Знакомить таких людей, как Абай, с наследием классиков русской литературы и других передовых носителей русской культуры было, конечно, для них важной задачей.

Для этих друзей Абая естественным было стремление донести до широких народных масс Казахского края правду о русском народе, воплощенную в трудах и думах великих русских писателей и передовых общественно-политических деятелей. Высокий гуманизм, глубокое революционизирующее значение русской классической литературы XIX века, проникнутой освободительными идеями, ее упорная оппозиционность царизму, ее неумолчный голос заступничества за угнетенные массы пробуждали к жизни и воспитывали общественную мысль в Сибири и в Казахстане.

Абай, в свою очередь, в сближении казахской и русской культуры видел единственно верный путь к спасению казахского народа от вековой темноты. Великий поэт-просветитель стал последователем идеи братства и дружбы

народов. В своих стихах он учит казахский народ отделять дружественный русский народ от ненавистных царских колонизаторов:

Прямодушному злобно кричим: “Урус!”
Знать, милее нам лицемерный трус.
Заглушив человечность в наших сердцах,
Рвем своим недоверием дружбы союз!
Настоящая дружба стирает межи,
Плещут волны любви через все рубежи.

Необыкновенно широко раздвинулся умственный горизонт Абая, когда он познал подлинные ценности духовной культуры русского народа. Абай становится страстным почитателем Пушкина, Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина, Льва Толстого. С 1886 года он стал переводить на казахский язык произведения Крылова, Пушкина, Лермонтова, впервые делая их доступными и понятными для своего народа.

Абай был не только поэтом, но и музыкантом, глубоким знатоком и тонким ценителем казахской народной музыки; он создал ряд мелодий, главным образом для тех своих стихов, которые вводили в казахскую поэзию новые, не известные ей до этого формы (восьмистишия, шестистишия и т. д.). Он создал также мелодии к своим переводам отрывков из “Евгения Онегина”. В 1887–1889 годы имя Пушкина и имена его героев, Онегина и Татьяны, пролетев над степями на крыльях этих песен, стали такими же родными для казахского народа, как имена казахских акынов и героев казахских эпических поэм.

К концу восьмидесятых годов Абай – поэт, мыслитель и музыкант – становится человеком популярным и чтимым в народе. К нему едут акыны, музыканты, певцы из самых дальних районов. Знаменитый Биржан, женщина-акын слепая Ажар, женщины-акыны Куандык, Сара и другие разносят по широкой степи его стихи.

Вокруг Абая группируются молодые таланты, поэты, певцы: Муха, Акылбай, Какитай, младший сын Абая – Магавья. Некоторые из них, по примеру самого Абая, усиленно занимаются самообразованием, изучают русскую

литературу, пишут поэмы – исторические, романтические и бытовые.

Популярность Абая привлекает к нему не только казахов, но и свободомыслящих людей из многих других народов Востока (по преимуществу татарской молодежи), принужденных покинуть города из-за преследования властей. В ауле Абая месяцами гостили кавказцы, бежавшие из сибирской ссылки и пробивавшиеся по казахским степям к себе на родину. Аул Абая постепенно становился центром притяжения для прогрессивно настроенных, передовых людей Востока. Число почитателей таланта Абая увеличивается с каждым годом. Поются, переписываются и заучиваются народом не только его собственные стихи, но и произведения его друзей. В форме устного сказа распространяются по степи романы русских и западных писателей, прочитанные Абаем и пересказанные им самим слушателям-сказочникам. Так проникли в степь в устной передаче популярные среди абаевских слушателей русский народный сказ о Петре Великом, поэмы Лермонтова, “Хромой бес” Лесажа (под названием “Хромой француз”) и даже “Три мушкетера” и “Генрих Наваррский” Дюма (которые Абай читал в русском переводе), восточные поэмы “Шах-наме”, “Лейли и Меджнун”, “Кер-Оглы” и другие.

Поэт обучал своих детей в русских школах. Его дочь Гульбадан и сыновья Абдрахман и Магавья с самого детства были им посланы в город, в русскую школу. Впоследствии Абдрахман окончил Михайловское артиллерийское училище в Петербурге, а дочь и другой сын вернулись в аул только из-за слабости здоровья. Однако и здесь Магавья становится одним из самых ревностных и старательных последователей своего отца. Он был, как и старший сын Абая Акылбай – поэтом. Акылбай создал романтическую сюжетную поэму “Дагестан”. Лучшим из произведений Магавьи считается написанная по совету Абая поэма “Медгат-Касым” о борьбе раба с хозяином-плантатором (действие поэмы происходит на берегах Нила).

Разносторонняя поэтическая, просветительная и общественная деятельность Абая и его друзей всей силой своего воздействия была направлена против устоев феодального аула, против конкретных носителей зла – родо-

витых интриганов, угнетателей своего народа, и против опирающегося на них царизма.

Труды Абая, его общественная деятельность, его презрение к власти имущим вызвали к нему лютую ненависть степных феодалов, верных слуг царизма. Они начали грязную и коварную борьбу против идей, которые служили знаменем просвещенному и непримиримому поэту, и против него самого. Эти враги Абая действовали заодно с чиновничьей знатью, с властями, с продажной мелкочиновничьей интеллигенцией. Сведения об Абае, как об опасном для царизма человеке, доходят до семипалатинского военного губернатора и до генерал-губернатора Степного края. За аулом Абая и за всем, что происходит там, устанавливается негласный надзор. Смелый провозвестник правды, избличитель существующего порядка становится предметом постоянного и бдительного внимания приставов, урядников, волостных управителей.

Однако враги поэта, видя народную любовь к Абаю, не решились действовать против него открыто. Они избрали самые вероломные методы борьбы. Один из старейшин рода, непримиримый и злобный враг Абая — Оразбай, сплотил вокруг себя недовольных Абаем представителей степной и городской знати. Они стали чернить Абая клеветой, преследовать его друзей. Канцелярии губернатора, уездных начальников, царских судов были завалены все-возможными доносами, в которых Абая называли “врагом белого царя”, “смутьяном”, “неугомонным нарушителем обычаев, прав и установлений отцов и дедов”. В результате этих доносов в аул Абая нагрянули с обыском чины семипалатинской полиции. Однажды явился сюда с целым отрядом жандармов и сам полицмейстер города Семипалатинска, учинивший обыск во всем ауле. Наконец в 1897 году, при явном попустительстве властей, феодалы организовали предательское покушение на жизнь Абая.

Неоднократно пытался “убрать” Абая и семипалатинский губернатор. Но, боясь исключительной популярности поэта среди казахского народа, опасаясь возмущения масс, он вынужден был ограничиться изоляцией Абая от его ссыльных друзей, прервать их тесную связь. Всю переписку поэта с его друзьями и читателями власти строжайше контролировали или просто задерживали.

Но ничем нельзя было отгородить поэта от народа. Целые племена и роды обращались к Абаю за разумным советом, веря его бескорыстному и справедливому суду в спорах. Даже казахи отдаленных уездов – Каркаралинского, Павлодарского, Усть-Каменогорского, Зайсанского и Лепсинского – приезжали к нему за решением давних раздоров по земельным и иным тяжёлым делам. Нередко к нему обращались с просьбой решить и какое-нибудь сложное межобластное дело о набегах, убийствах, которое оставалось неразрешённым, так как власти не могли в нём разобраться. Эти дела возникали на особых многолюдных сборах, называемых “чрезвычайными съездами”, по разбирательству дел между населением различных уездов о возмещении убытков безвинно пострадавшим, о наказании родовых воротил-феодалов, своими бесконечными интригами навлекавших на народ всевозможные бедствия.

Таковыми “чрезвычайными съездами”, на которых выступал, защищая интересы народных масс, Абай, явились съезд на урочище Кок-Тума, разбиравший тяжбы между казахскими волостями Семипалатинской и Семиреченской областей, съезд на ярмарке Кара-Мола и съезд на джайляу Балкибек. Последние два съезда разбирали тяжёлые дела между казахскими волостями Семипалатинской области.

Абай, не являясь ни в какой мере официальным лицом, порой должен был решать спорные дела как избранный третейский судья. Он брался за них для того, чтобы вывести из вражды, спасти от новых набегов безвинные массы народа, чтобы заставить присмиреть поджигателей этой борьбы. По единогласному свидетельству современников мы можем судить, насколько проникновенным, справедливым и бескорыстным был суд Абая. Порой к нему обращались даже старейшины родов, враждовавшие с его сородичами. Даже те, кто посылал на него в областные канцелярии доносы и ложные показания, все-таки в своей личной тяжбе по бытовым и обычным делам искали решения Абая – самого справедливого и неподкупного судьи того времени.

Общественная деятельность и поэтические творения Абая были особенно популярны среди степной молодежи. На многих народных сборищах, поминках, торжественных

тоях (пирах), на свадебных празднествах певцы и акыны пели его песни. Юноши объяснялись в любви строками стихов Абая. Девушки из родных аулов Абая, выходя замуж, увозили в своем приданом рукописные сборники стихов, поэм и наставлений Абая. До наших дней сохранились сборники, принадлежавшие девушкам Асие, Василе, Гахиле и другим.

Мы уже сказали, что невежественная, завистливая и коварная среда степных воротил не могла мириться с той невиданной славой, которой народ окружил имя Абая, и мы рассказали уже, как они отравляли ему и его друзьям дни труда. Борьба не ограничивалась общественной сферой. Против Абая восстанавливали его племянников и даже его родного брата Такежана, клеветой и угрозами отталкивали от Абая его близких, травили его друзей, глубоко ранив сердце поэта.

В этой мрачной атмосфере злобы и ненависти особенно тяжелой утратой была для Абая смерть его сына Абдрахмана, наследника его дел, талантливого человека, воспитанного на лучших традициях русской народно-демократической, передовой общественной мысли. Страдавший туберкулезом еще в годы учения в Петербурге, Абдрахман недолго прослужил в качестве поручика полевой артиллерии и скончался в городе Верном в 1895 году, двадцати семи лет отроду. Его смерти посвящено Абаем много задушевных строк, в которых он выразил свою печаль — печаль отца и борца за народное счастье, потерявшего не только сына, но надежного друга и преемника.

Надломленный тяжелой борьбой, преследуемый тупыми, но сильными врагами, Абай не успел оправиться от горестной утраты, как судьба нанесла ему последний удар: другой его сын, талантливый поэт Магавья, умер от чахотки.

Раздавленный этим несчастьем, павший духом Абай, отвергнув всякое лечение своего недуга, умирает в родных степях на шестидесятом году (1904), пережив сына только на сорок дней.

Абай похоронен близ своей зимовки — в долине Жидебай, вблизи Чингисских гор.

Литературное наследие Абая, заключающееся в стихах, поэмах, переводах и беседах с читателем (“Кара-сез”,

названное им “Гаклия”), в последнем издании составляет два объемистых тома. Эти труды – драгоценный результат многолетних дум, волнений и благородных душевных порывов поэта – представляются теперь, в историческом аспекте, синтезом духовной культуры казахского народа.

Глубоко общаясь с поэтическим наследием родного народа, запечатленным в устных и письменных памятниках прошлого, Абай сумел прильнуть к этому животворному источнику и обогатить им свою поэзию. Благоприятное влияние оказала на поэзию Абая и малознакомая в то время казахскому народу классическая поэзия других восточных народов – таджикская, азербайджанская, узбекская. На той стадии развития казахской литературы, в которой застал ее Абай, обращение к классикам этих народов еще было для нее в значительной мере не взглядом в прошлое, а расширением кругозора в настоящем. Но фактом самого большого, можно сказать, огромного значения, залогом будущего расцвета казахской культуры и надежным путеводителем для казахского народа на его историческом пути было обращение Абая к русской (а через нее и ко всей европейской) культуре, главным образом к наследию великих русских классиков, до него совершенно неизвестных казахскому народу.

Исключительно самобытный и сильный ум Абая органически впитывал новые культуры, производя в них критический отбор. Яркая индивидуальность Абая-художника лишь росла и расцветала от этих усвоенных им ценностей.

Обращаясь к культурам, не освоенным еще казахским народом, Абай обогащался не только новыми средствами художественной выразительности; он обогатил свой духовный мир новыми идеями. Подобно Пушкину, Абай в самой сущности своего идейного и творческого богатства интернационален именно потому, что он ярко национален и народен.

Большая часть стихов Абая, относящихся к восьмидесятым годам, посвящена своеобразному укладу и быту казахского аула и судьбе современного ему казахского общества. Вместе с тем поэт производит глубокий художественно-критический пересмотр всех духовных цен-

ностей своего народа и провозглашает свою новую поэтическую программу.

В этих произведениях Абай близко соприкасается с народным наследием. Но именно здесь мы особенно ясно видим, чем отличается его поэзия от народного творчества. Ни одна абаевская строчка не воспроизводит речевой и поэтический строй народного творчества в канонизированном, традиционном виде. Абай углубил образную систему и стилистические приемы устного творчества, обогатил словарь, наполнил поэзию новыми мыслями и чувствами. Новые идеи, новые порывы духа запечатлены в его стихах, и прежде всего в них резко сказалось непримиримое отношение поэта к общественному укладу тогдашнего аула с его архаическими пережитками, с развращенными нравами феодальных верхов, с его мракобесием, раздорами, бедственным и безысходным положением трудовых масс. В огромном количестве стихов (начиная с “Жизнь уходит”, “О казахи мои”, “Кулембаю”, “Кожекбаю”) Абай беспощадно бичует невежество, сутяжничество, взяточничество, паразитизм, духовную нищету вершителей судеб казахского народа. Впервые в казахской литературе так отчетливо и на такой моральной высоте высказано новое отношение к семье, к родительскому долгу, к воспитанию молодого поколения и, главное, к женщине.

Безотрадная, злосчастная доля восточной женщины, изображенная в народных поэмах и бытовых песнях, приобретает в творчестве Абая новый смысл. В своей поэзии Абай раскрывает самую душу женщины, о которой так мало было рассказано в прежних поэмах и песнях, отражавших главным образом внешнюю сторону женской судьбы. Абай показывает, как трогательна и глубока любовь женщины, когда она сама выбирает себе возлюбленного, как сильна и непоколебима ее воля в борьбе за вырванное с таким трудом счастье. Абай воспевае казахскую женщину и мать как опору семьи. Он воспевае готовность ее к самопожертвованию, мудрость и стойкость ее в преданной дружбе, цельность ее прекрасной и верной души. Страстно отрицая позорный институт калыма, многоженство и порабощение, Абай в своих стихах борется за равноправие женщины в обществе.

Язвительно нападая на косность, на вековые устои старого аула, Абай воспевает деятельную волю, любовь к труду, разум как необходимые качества жизнеспособного человека.

Он разрушает каноны господствовавшей до него дидактической, наставительной поэзии. В своей поэтической программе, выраженной в стихотворениях “Не для забавы я слагаю стих”, “Поэзия – властитель языка”, “Если умер близкий”, он резко критикует тех живших до него акынов, что были носителями ханско-феодалной, реакционной идеологии, – Бухар жырау, Шортанбая, Дулата. Он осуждает их за то, что они, не давая духовной пищи новому поколению, вредят борьбе народа за преобразование жизни, воспевают, идеализируют рабское прошлое. Сам же Абай провозглашает высшей целью, призванием новой поэзии – служение народу, любовь к тому новому, что поможет преобразовать общество. Только труд и борьба народа за свои права принесут независимость степной бедноте, только упорное стремление к знанию, к просвещению для всех принесут лучшую жизнь подрастающему поколению.

Призыв к просвещению выражен у Абая не в сухой проповеди. Вся поэзия Абая, вся прелесть его гибкого, свежего стиха, его полных жизни образов выводила казахское общество из оцепенелости устарелых идей и чувств, бросала вызов схоластике и фанатизму мусульманских медресе, державших в плену умы и сердца людей из аульных масс.

Абай оригинален и в своем общении с восточной поэзией, со всей прошлой и современной ему культурой Ближнего Востока. Он знал в подлинниках (частично в переводе на чагатайский язык) весь арабо-иранский религиозно-героический эпос, знал и классиков Востока – Фирдоуси, Низами, Саади, Хафиза, Навои, Физули. В молодости он и сам подражал этим поэтам, впервые введя в казахский стих размер “гаруз” и множество арабо-персидских слов, заимствованных из поэтической лексики этих классиков. Впоследствии, найдя для себя в народном творчестве еще более жизненные основы искусства, Абай более всего ценил из восточной литературы народные творения – “Тысячу и одну ночь”, персидские и тюркские народные сказки и народный эпос. В его пересказах стали популярными в

степи” поэмы: “Шах-наме”, “Лейли и Меджнун”, “Кер-Оглы”.

Абай изучал историю ближневосточной культуры и знал исторические труды Табари, Рубгузи, Рашид Эддина Бабура, Абулгази-Багадур-Хана и других, знал также основы логики и мусульманского права в толковании ученых-богословов Востока. Не только древняя история, но и современная культура Ближнего Востока были хорошо известны Абаю. Он знал и труды первых татарских просветителей.

Уже в те годы Абай правильно понял подлинную суть зарождавшегося тогда глубоко реакционного религиозно-политического течения панисламизма и пантюркизма, которое находило своих ревностных приверженцев среди казахских мулл, ходжей и степных феодалов. В противоположность этому направлению Абай решительно проповедовал и сам осуществлял культурный прогресс своего народа через приобщение к великой культуре русского народа, — в этом он был последователен и упорен до самого конца своей жизни. Он отвергал панисламизм и пантюркизм, как тупой фанатизм, могущий лишь закрепить и усилить вековую изолированность и отсталость народов Востока.

Сам Абай выработал в себе удивительно смелую независимость духа, необыкновенную широту взглядов. Он был истинным борцом за просвещение, основанное на мирном сотрудничестве всех народов, без различия национальности и религиозных убеждений. Рассматривающий все вопросы общественной и культурной жизни с точки зрения угнетенных масс, пронизательный и мудрый художник, Абай уже тогда предвидел вредоносное влияние панисламистских и пантюркистских идей, которые в наши дни выявили до конца свою истинную сущность — буржуазно-реакционный национализм, легко идущий на службу к международному империализму.

В своем творчестве Абай ни шагу не сделал совместно с этим мнимым “пробуждением Востока”. В поэтическом наследии Абая, в песнях любви, в лирических раздумьях, в философско-моралистической поэме “Масгуд” видно несомненное влияние восточных классиков. Однако он

наследует лишь те их достижения, которые и в их время были устремлены в будущее и несли в себе возможность развития, превращения в нечто новое. Реализм идейно-художественного содержания, правдивость чувств, глубоко проникновенное ощущение жизни, конкретное, “земное” осознание мира и человеческих отношений у Абая бесспорно оригинальны и независимы от тех сторон традиционной восточной поэзии, которые давно выродились в рутину и не могли вместить новую жизнь и новые стремления.

Даже те стихи его, которые касаются религиозных верований и убеждений поэта, во всем главном противоположны книжным догмам мусульманской религии. Часто Абай, поклонник ясного критического разума, прямо отрицает официально проповедуемые догмы ислама. Религия для него лишь средство для личного морального совершенствования человека. В цикле стихов, посвященных муллам, фанатикам, распространителям ислама или схоластам, толкователям Корана, Абай едко высмеивает их корыстную и притворную набожность и не стесняется называть их “прожорливыми паразитами с широкой глоткой коршуна, раздирающего падаль”. Арабо-мусульманский Восток в творчестве Абая критически переоценен, переработан в духе самостоятельного мировоззрения поэта.

Однако надо отметить, что Абай не всегда был последовательным; бичуя религиозный фанатизм, ханжество, корыстолюбие мулл и ишанов, Абай в ряде стихотворных произведений и особенно в прозаических высказываниях “Кара-сез” выступал как приверженец религии. Часть своих наставлений в дидактических стихах Абай обосновывает догмами ислама. Он не смог подняться до осознанного и последовательного философского материализма, отрицающего самые основы религии.

В значительной степени эта слабая сторона его воззрений была следствием того, что, ненавидя и изобличая бесчеловечную феодальную эксплуатацию народных масс в степи, Абай не до конца понял классовую природу этой эксплуатации. Самые условия кочевого быта небольшого степного района, где он прожил всю свою жизнь, не

давали ему возможности достаточно оценить историческое значение социально-экономических факторов. Мы не находим в его творчестве того интереса к этим вопросам и того понимания борьбы за изменение экономического уклада, которые свойственны были великим русским революционным демократам. В нем сильнее были черты просветительства, и свои надежды на будущее он возлагал прежде всего на скорейшее приобщение казахского народа к современной образованности, на распространение гуманных идей, источник которых он видел прежде всего в великой русской культуре.

Абай прошел длительный путь самообразования. Начав с Пушкина, Лермонтова, Крылова, он изучал и литературу шестидесятых – восьмидесятых годов, причем полюбил не только поэтов, но и великих прозаиков – Льва Толстого, Салтыкова-Щедрина. По русским переводам Абай узнал Гете, Байрона и других западноевропейских классиков. По русским переводам он был знаком и с античной литературой. Его друзья свидетельствуют, что Абай интересовался и западной философией (известно, например, что он читал Спинозу и Спенсера, расспрашивал о Дарвине). Но его философские занятия не были систематичными. О Марксе и его учении он, по-видимому, не знал.

Творческий подход Абая к русской классике отличался новыми чертами в каждую новую пору его деятельности. Порой, переводя Крылова, Абай изменял мораль басен, перерабатывал их заключительные строки в другие сентенции, применительно к представлениям и понятиям казахов. Но “Кинжал”, “Выхожу один я на дорогу”, “Дары Терека”, “Парус”, отрывки из “Демона” до сих пор остаются непревзойденными по точности и мастерству среди переводов Лермонтова на казахский язык.

Совсем особое отношение было у Абая к Пушкину. Переведенные им отрывки из “Евгения Онегина” – это скорее не перевод, а вдохновенный пересказ пушкинского романа. При этом Абай следовал узаконенной в восточной поэзии древней традиции “назира”, в силу которой поэт по-новому раскрывает сюжет и темы своих предшественников. Так, мы знаем перепевы сюжетов “Лейли и Меджнун”,

“Фархад и Ширин” и поэм об Александре Македонском (Искандере) у поэтов таджикской, азербайджанской и узбекской старины. Сам Абай воспевал в одной своей поэме Александра (Искандера) и Аристотеля в плане такого перепева, следуя в этом примеру азербайджанского классика Низами и узбекского Навои. Манеру вольного поэтического пересказа великого наследия прошлого Абай применил и к “Евгению Онегину”. Пораженный правдивостью и высокой поэтичностью образов Татьяны и Онегина, Абай пересказал их историю, подчеркнув ценность великой и цельной любви и приблизив эту любовь к представлениям казахской молодежи. “Евгений Онегин” в абаевской версии принял форму эпистолярного романа. Сочинив мелодии к письму Татьяны и любовному объяснению Онегина, Абай ввел их в репертуар акынов, и эти имена стали популярными настолько, что порой их словами начинались любовные послания и объяснения самой степной молодежи.

Переводческая работа Абая имела огромное значение для развития казахской литературы; однако она далеко не исчерпывает его связь с русской литературой. Самое глубокое влияние этой культуры и художественных традиций надо искать в собственном творчестве Абая. Так, например, Пушкина Абай переводил реже, чем других русских классиков, но общение с великим русским поэтом глубоко и ярко сказывалось в собственном его творчестве: очень много пушкинских черт и в его лирических раздумьях, и в описаниях природы с пушкинским реалистическим пейзажем, и в проникновенном понимании любящего женского сердца, и в человеческом звучании социальных мотивов. Только глубокая внутренняя связь с пушкинской и мировой поэтической культурой дала Абаю возможность создать его песни о четырех временах года, его лирические стихи и поэтические размышления, его стихи о назначении поэта, его поэму об Александре Македонском и Аристотеле.

В стихотворении, посвященном поэту, Абай противопоставляет низменной и косной знати, окружающей поэта, его независимость, правдивость, гордость и взлет его вдохновенной мысли. Здесь Абай роднится в своих взглядах на поэзию с Пушкиным.

Абай не писал художественной прозы, но в своих сатирических стихах, с убийственной меткостью осмеивающих управителей, чиновников, биев (судей), аткаминеров (родовых старейшин), он и художественно, и политически близок к Салтыкову-Щедрину. В одном из своих обращений к учащимся Абай указывает им на Салтыкова-Щедрина как писателя, у которого они научатся понимать истинный облик насильников над народом.

К сожалению, до сего времени мало исследован вопрос о том, насколько знал и как воспринял Абай Герцена, Белинского, Чернышевского и Добролюбова. Известно лишь, что их последователи были его близкими друзьями, разделяли его устремления к освобождению и просвещению таких поработанных народов, как казахский. Между тем этой проблемой следует заниматься со всем вниманием и не только ученым Казахстана — хотя бы с точки зрения того, как борьба русской революционно-демократической интеллигенции отражалась на национальной окраине, в думах национальных поэтов царской колонии. Только ли художественную цель преследовал Абай, переводя Крылова, Пушкина, Лермонтова? Не было ли это осуществлением части программы шестидесятников, осуществлением мыслей Чернышевского о просвещении народных масс исторически плодотворными, истинно спасительными знаниями? Не прокладывали разве в тот суровый век эти выразители народного духа в литературе путь к сердцам через кордон полицейско-жандармского, ханско-феодалного темного царства?

В заключение нашего обзора необходимо остановиться на вопросе о том, как освоено наследие великого поэта в наши дни и какие проблемы ставит ныне советская наука, изучая жизнь и творчество Абая.

Социалистическая сущность нашего советского литературоведения, проявляющаяся, в частности, в его внимании ко всему передовому, что дал мировой культуре любой из народов, ярко обнаруживается в факте многостороннего исследования поэтического наследия Абая, в широкой популяризации его творчества и личности не только в Казахстане и во всем Советском Союзе, но и далеко за их пределами.

В 1909 году племянник Абая Какитай Исхаков впервые издал избранные произведения Абая. Это издание включало только две трети стихов поэта и не имело научного аппарата. Небольшое предисловие Какитая содержало краткие биографические сведения и самые общие замечания о творчестве и взглядах Абая. Два последующих издания — ташкентское и казанское — повторили издание Какитая. Таковы были результаты изучения Абая до Октября.

А в наши дни?

Один только специальный библиографический указатель, написанный об Абае, изданный Н. Сабитовым, содержит перечень, заполняющий солидную книгу; здесь зарегистрированы научные труды и статьи, разрабатывающие самые разнообразные проблемы стиля и языка, проблемы идейного содержания творчества Абая, его биографии и многие другие. Однако и этот обширный указатель не исчерпал всего написанного об Абае и не отразил последние годы, когда о нем много писали казахские и русские писатели и ученые, писатели и ученые других братских народов, историки, педагоги, журналисты. Имя Абая включено в учебные программы, образцы его произведений введены в хрестоматии. О нем создают оперу, пьесы, кинофильм.

В результате всего этого общего большого труда Абай стал близким всем советским народам. О нем говорят на многих читательских конференциях в библиотеках Москвы и других городов, о нем пишут сочинения школьники, пишут дипломные работы студенты не только в Казахстане, но и в Москве, Ленинграде, Баку, пишутся диссертации о различных сторонах его творчества.

Сделано много, и поэтому теперь так важно упомянуть и о проблемах дальнейшего изучения жизни, эпохи и наследия поэта. В числе этих проблем в первую очередь назовем то, что относится к более глубокому изучению биографии поэта.

Биографию Абая следует вывести за узкие пределы “биографизма”. Его жизненный и творческий путь предопределен конкретными условиями пореформенной действительности. Эти условия выдвинули новый тип писателей. Такими писателями стали и Алтынсарин, и Абай,

когда они, порвав с феодальной средой, в которой родились, стали выразителями крестьянского протеста против косных устоев феодализма.

У казахского пореформенного крестьянства колониализаторская политика царизма вызывала справедливое возмущение, но это было еще стихийное, недостаточно сознательное движение. Царизм был главным тормозом культурного развития окраин. Но процесс борьбы передовых общественных сил с реакционным лагерем самодержавия, "...процесс роста и консолидации культурных сил дал возможность, по крайней мере наиболее сознательным элементам угнетенных национальностей, увидеть другую Россию — Россию благородную, свободлобивую, не угнетательскую, культурную, талантливую, способствующую развитию знаний среди широких масс населения" (М.И. Калинин).

Жизненный путь Абая, его идейное и творческое развитие predeterminedены этим процессом в той мере, в какой тем же процессом были predeterminedены судьбы казахского крестьянства. Вследствие отсутствия промышленности и фабрично-заводского пролетариата в казахских степях девяностых и начала девятисотых годов, замкнутости и отчужденности окраин от центра и присущих казахскому крестьянству колебаний Абай остался в стороне от растущего у передовых народов России революционного рабочего движения. В силу исторической ограниченности условий, в которых он жил, Абай не сумел стать сторонником "общей слитной борьбы", то есть человеком, "мыслящим уже всероссийски". Особо важную задачу представляет собой исследование народности творчества Абая. В работах недавнего прошлого верному разрешению этой проблемы мешало глубоко ошибочное представление о развитии казахской литературы, как о "едином потоке". В исследованиях, написанных в духе "теории единого потока", Абай был оторван от той среды, с которой он связал свою судьбу и творчество, — от казахского пореформенного крестьянства.

В большей части статей народность Абая упрощенно рисовалась как любовь поэта к некоему идеалу, лишенному конкретных исторических черт и противоречий, — то

есть, по сути дела, игнорировалось положение марксизма о необходимости учитывать “историю трудящихся масс, историю народов” (“История ВКП(б)”, 1945, стр. 116). Писатель связан со своей эпохой, его народность – категория историческая и развивающаяся. Это блестяще, с неопровержимой убедительностью и глубиной раскрыто в ленинских оценках Чернышевского, Герцена, Толстого и в ленинской и сталинской оценке Горького.

Абай непосредственно народен в том, что с точки зрения эксплуатируемых масс изобличает угнетателей народа. Он использует при этом народные устно-поэтические изречения, поговорки, языковые метафоры, приемы и средства народного юмора. Он заступает за аульного бедняка, батрака, за казахскую женщину, за мирный труд простых людей, за молодое поколение, извращаемое дикими нравами невежественных отцов. Это – черты непосредственной народности. Но поэт, создавая эти свои произведения на поэтическом языке самого народа, обогащает, развивает этот язык для более острого, глубокого или тонкого выражения его дум и чаяний. Абай выразил то, что еще не было высказано народными певцами, но бродило в сознании народных масс. Давая сознательное выражение стихийным, неосознанным стремлениям народа, пользуясь для этого тем, что сам он, Абай, приобрел, стремясь к вершине тогдашней русской образованности, поэт создает ценности общекультурного, общеисторического значения, ценности общенациональные. Отраженные в его творчестве эстетические принципы Белинского, Чернышевского, его бессмертные лирические творения, его огромная просветительская деятельность как переводчика и популяризатора Пушкина, Лермонтова, Крылова, его поэмы о значении и величии нравственной личности составляют ценности особого порядка. В них Абай не говорит непосредственно о народной доле, о средствах спасения народа от гнета, но и эта часть наследия Абая глубоко народна.

Эти творения Абая, включающие в себя существенные элементы передовой поэтической культуры всего мира, выводят казахскую литературу и вместе с нею всю культуру из вековой изоляции, отсталости, поднимают казахскую культуру на новую, высшую историческую ступень.

Они народны, потому что возвращают народу взятые у него ценности возросшими, обогащенными тем, что необходимо народу, что будет им усвоено. Абай народен тем, что стал духовным оком своего народа и видел далеко вдаль, мысля и чувствуя за народ, показывая ему его историческое будущее. Абай правдиво отобразил и обобщил социально-исторический опыт пореформенного казахского крестьянства. Это сделало его творчество фактом истории трудящихся масс, истории передовой общественной мысли.

Много работы для исследователей дает важнейшая проблема — отношение между творчеством Абая и русской литературой. Общим недостатком в имеющихся работах является узость самой постановки этого вопроса. Внимание исследователей главным образом было сосредоточено на переводах Абая из Крылова, Пушкина и Лермонтова; до сих пор, как мы уже упомянули, не рассмотрен вопрос о связи творчества Абая с Белинским, Герценом, Чернышевским, Некрасовым, Салтыковым-Щедриным.

Кроме того, вопрос об отношении Абая к русской литературе исследуется в отрыве от вопроса об отношении Абая ко всей русской культуре, философии, эстетике, публицистике. В ряде работ вопрос о путях Абая к русской культуре сужен до одного лишь непосредственного общения с друзьями, причем сами друзья, народники восьмидесяти-девяностых годов, идеализируются, а их воздействие на Абая переоценивается.

И, наконец, отношение творчества Абая к русской литературе выявляется обычно лишь в идейном плане, вопрос же о выработке новых художественных форм и жанров, возникших у Абая благодаря его общению с русской литературой, обходится стороной.

Каковы же наши задачи?

Первая методологически важная задача заключается в том, чтобы отношение Абая к русской литературе рассматривалось в развитии. Двадцать лет Абай творчески воспринимал лучшие традиции русской литературы. У него был свой путь к освоению их. От создания назидания о Татьяне и Онегине, от переводов Пушкина и Лермонтова Абай пришел к изучению всего значения Пушкина, Лермонтова, Некрасова и Салтыкова-Щедрина. Мы обязаны установить

этапы его пути, их качественное отличие друг от друга и существующую между ними преемственность, поставив все в органическую связь с теми политическими событиями, которые определяли характер того или иного периода, в частности взаимоотношения и связи русского и казахского народов.

Отношение Абая к русской литературе, отраженное в его творчестве, надо изучить во всех реальных, объективно существовавших связях, не отрывая литературу от других форм общественного сознания и не обедняя всего богатства, которое черпал Абай из передовой демократической русской культуры.

Необходимо глубже, критичнее заняться и проблемой отношения творчества Абая к Востоку; это один из наименее изученных вопросов. То, что было ошибочно сочтено в наших прежних исследованиях за иранские связи Абая, есть на самом деле связь с таджикскими, узбекскими, азербайджанскими классиками, старейшими классиками литератур Советского Востока.

Надо строго различать отношение Абая к Навои, Низами, Физули и его отношение к мистической суфийской литературе типа “Хикмата” Ходжи Ахмета Ясави. Первые привлекали Абая своим высоким мастерством, гуманистическими взглядами и отчасти эстетическими воззрениями; но, в отличие от своих предшественников и современников, реакционных и консервативных поэтов типа Шортанбая, Мурата, Абу-Бакира, Абай не принимал присущего суфизму мистического отрицания всей земной, в том числе общественной, жизни, отрицания борьбы за ее переустройство.

Следует иметь в виду, что и отношение Абая к Востоку в разные периоды его творчества было различным. Если в юношеские годы (1860–1865) он начинал, в немалой мере, с подражания, то в пору зрелости (1886–1904) его обращения к Навои и Низами уже не имели подражательного характера, он воспринимал их традиции творчески и критически. Достаточно напомнить, что в поэму “Искандер” он ввел вместо пророка Хизра у Низами образ Аристотеля, а самого Искандера представил как алчного завоевателя. Так же, как в свое время Шота Руставели в образах Таризля,

Нестан – Дареджан, Автандила, до него бывших лишь условно обозначенными героями арабских легенд, выразил мировоззрение и этические нормы современного ему грузинского общества, так и Абай, используя сюжеты и образы восточной классики, в известной мере воспроизвел в образе Масгуда современные ему настроения, переживания и мысли, которые и он сам разделял.

Далее, исследуя отношение Абая к классикам Востока, наряду с положительными сторонами этой связи (возможность совершенствования формы, более широкое раскрытие присущего Абаю гуманизма) необходимо иметь в виду и отрицательные стороны классической восточной литературы – ограниченный средневековыми условиями литературный стиль, религиозные мотивы, связанную с суеверными представлениями фантастику, косность ряда художественных форм.

Исследуя отношение Абая к исламу, должно исходить, с одной стороны, из наличия пережитков феодальной идеологии в его собственном мировоззрении и творчестве, а с другой стороны – из наличия религиозных предрассудков в идеологии того крестьянства, на чьи позиции Абай переходит. Религиозные элементы в воззрениях Абая, несомненно, составляли слабую сторону его творчества, обусловленную отсутствием у Абая связей с революционным рабочим движением девяностых-девятисотых годов, и вступали в противоречие с основным направлением его – как поэта, так и мыслителя. Следует остановить внимание и на процессе своеобразного смешения в творчестве Абая догм и этики ислама с учением философов-социалистов домарковского периода, которые в основу общественных преобразований и культурного развития общества клали нравственный принцип и идеалы нравственно совершенной личности, нередко придавая им религиозную окраску.

Отмечая достижения и недостатки историко-литературной науки в Казахстане, надо указать еще на одну грубую идейно-политическую ошибку в оценке эпохи Абая, связанную с “теорией единого Востока”. Долгое время в наших исследованиях не было дифференцированного подхода к социальной природе творчества поэтов, соприкасавшихся с Абаем. Подобные ошибки допускал и

автор настоящего очерка. Вследствие ошибочно введенного нами понятия якобы существовавшей “школы Абая” в нее были включены также реакционные и консервативные поэты, современники Абая, идейно чуждые поэту, которые лично с ним соприкасались, но не составляли его литературной среды.

Важнейшая тема для исследователей наследия Абая — проследить традиции Абая в дальнейшем развитии казахской демократической литературы. Первоочередной задачей в этой области является установление преемственности по отношению к Абаю казахских демократических поэтов начала XX века — Донентаева, Торайгырова и других, особенно же преемственность во взглядах этих поэтов на русскую культуру и литературу. В какой мере в исторически новых условиях, в эпоху подготовки самой великой из революций, они восприняли и развили дальше абаевское обращение к передовым идеям русской революционной демократии и реализму русских классиков? В какой мере, следуя Абаю, они сумели проникнуться передовыми идеями своей эпохи и выработать новые литературные формы для полноценного отображения ее? Эти вопросы ждут разрешения.

Наконец, сугубо важно разносторонне осветить проблему традиций Абая в казахской советской литературе, выявить внутреннюю связь между методом социалистического реализма, на основе которого созданы лучшие произведения казахской советской литературы, и реализмом Абая. Устанавливая те демократические элементы, которые взяты нашими поэтами и писателями у Абая, особое внимание надо уделить отношению советской казахской литературы к художественным формам Абая, к его поэтическому языку.

Произведения и художественные образы Абая не умерли для нас вместе с отображенной в них эпохой. На почве социалистической духовной культуры лучшие стремления Абая расцвели и стали мыслями и чувствами, достойными нашей эпохи.

Нашему поколению, изучающему жизнь казахского народа в прошлых веках, Абай с его бессмертными творениями в поэзии, в музыке, в общественно-освободительной

мысли представляется явлением поразительным. Горным кедром высится он в истории своего народа. Он взял все лучшее от многовековой культуры казахского народа и обогатил эти сокровища благотворным влиянием русской и западноевропейской культуры.

Абай возглавил самое прогрессивное движение в дооктябрьской истории общественной мысли своего народа и всего Ближнего Востока. Один из первых просвещенных деятелей казахского народа, он настойчиво разрушал преграды, которые мешали приобщению казахского общества к передовой русской культуре, и тем самым способствовал слиянию русского и казахского народов в общей борьбе за светлое будущее, против реакционного строя, разобщавшего эти народы. Потому так дорого нам имя Абая и потому так свежо, по-современному звучали стихи поэта в среде казахов — солдат и офицеров Советской армии, защитников Родины, скрепивших в годы Великой Отечественной войны своей борьбой и победой братское содружество всех народов великого Союза. Пройдя вместе с лучшими сынами и дочерьми своей родины через годы боевого испытания всех духовных ценностей, Абай стал еще более дорог и близок нашей социалистической счастливой современности.

В этом — высокое свидетельство неувядаемой славы Абая, основоположника новой казахской культуры, сияющей вершины казахской классической поэзии.

ОБЩЕЕ ДЕЛО СОВЕТСКИХ ЛИТЕРАТОРОВ

Предначертанное Коммунистической партией еще на заре нашей революции бурное развитие литератур народов Союза ССР стало ныне реальностью мирового значения. Не только литературы с развитой ранее письменной традицией, но даже литературы народов, не имевших ранее письменности, дают сейчас образцы высокохудожественной прозы, поэзии, драмы.

Исключительно велики в этом развитии многонациональной литературы благотворное воздействие русской советской литературы, ее большая братская помощь. В огромных размерах осуществляются в нашей стране переводы лучших произведений братских литератур на русский язык, а также на другие языки народов СССР. Весьма отраднo то, что на русском языке появляются монографии, критико-библиографические очерки, критические статьи, посвященные проблемам развития братских литератур.

Все это помогает популяризации, повышению значения и идейно-художественного уровня произведений писателей братских республик, произведений, составляющих литературно-художественный фонд единой, многонациональной всесоюзной литературы.

У нашей литературы — читатель всесоюзный, вдобавок читающий ее зачастую на русском языке. Я имею в виду наряду с русскими и читателей братских народов, для которых русский язык стал вторым родным языком.

Перевод на русский язык произведений национальных литератур обеспечивает им выход на самую широкую арену, о какой до Великой Октябрьской революции не мечтали даже самые выдающиеся писатели народов СССР. При этом в новых исторических условиях неизмеримо возросло значение и самой русской литературы. Она во всех своих жанрах и видах, в наилучших образ-

цах прошлого и настоящего стала ближайшей воспитательницей, сокровенным другом читателей из республик нашей страны. В их лице русская советская литература обрела новый широкий круг своих ценителей и почитателей. И писатели братских литератур воспитываются и на традициях собственной литературы, и в то же время на высоких образцах русской классической и современной литературы. Литераторы всех народов СССР идут теми же путями социалистического реализма, освоения художественной культуры, повышения мастерства, какими идет современный русский писатель.

Широко разворачивается благотворный процесс взаимообогащения литератур в нашей стране. И в этом же плане должно идти изучение братских литератур. Оно тоже должно принять всесоюзный характер.

Двадцать лет назад об этой проблеме можно было говорить как о задаче будущего. А теперь уже настала пора ставить конкретные задачи систематического, планомерного изучения и подготовки кадров специалистов-исследователей. У нас уже есть на русском языке немало переводов художественных произведений, исследовательских, критических, монографических работ. Это обстоятельство и создает предпосылки для того, чтобы организовать изучение литератур народов СССР как общесоюзное дело.

Естественно, что в республиках идет изучение своих литератур. Однако оно не исключает и не заменяет выяснения общих для всех литератур закономерностей в масштабе всесоюзном. Переводы сделали достижения литератур достоянием всего советского народа.

Для лучшего и успешного решения насущных задач литературоведения и литературной критики необходимо включить в обсуждение проблем каждой отдельной литературы русских писателей и критиков, а также писателей и критиков братских республик.

Так, например, несомненно, огромную пользу имели бы высказывания, скажем, романистов А. Фадеева, К. Федина, Л. Леонова о романах ведущих писателей братских республик или драматургов Б. Ромашова, Н. Погодина, Б. Лавренева, К. Симонова о пьесах наиболее популярных национальных драматических писателей, поэтов А. Суркова, М. Исаковского

о творчестве известных поэтов братских республик. Не меньший интерес представляли бы выступления на страницах союзной печати мастеров прозы, поэзии, драмы национальных республик о своих товарищах по перу, работающих в другой республике.

Предстоящий Второй Всесоюзный съезд писателей призван подвести итоги пройденному, тому, что достигнуто во всей многонациональной литературе. Важно оценить и обобщить опыт развития литератур в целом и наметить дальнейшие пути нашего развития, а также и по отдельным жанрам художественного творчества. Вдохновенная творческая мысль писателя, осмысливающая художественный процесс, должна способствовать еще более успешному движению вперед всей нашей многонациональной литературы, отчетливо представлять развитие всесоюзной литературы во всем сложном взаимодействии, взаимосвязи ее частей.

Советская многонациональная литература является глашатаем идей пролетарского интернационализма, дружбы народов, советского патриотизма. Советский писатель не является представителем только одной своей национальной литературы, он одновременно — представитель всех литератур социалистического общества. Поэтому писатели, особенно крупнейшие писатели русской литературы, а с ними и литераторы всех национальностей, призваны отчетливо понимать задачи литературы как общесоюзной.

Точно так же и критики, и литературоведы должны быть включены в изучение братских литератур. От литературной критики естественно ожидать развернутых критических суждений о всех значительных явлениях в братских литературах. Участие в обсуждении проблем всех литератур народов нашей Родины безусловно необходимо для писателей и критиков всех братских республик. Участие в этом деле поможет иным литераторам преодолеть национальную ограниченность в области художественного мышления. Становясь активным деятелем всей советской социалистической литературы в целом, писатель или критик глубже понимает перспективы развития социалистического реализма во всей творческой истории советской литературы. Всестороннее изучение нашей многонациональной

литературы будет способствовать укреплению в сознании литераторов идей советского патриотизма, дружбы народов и пролетарского интернационализма.

Широчайшие возможности открыты перед писателем и критиком, желающими активно включиться в область научно-теоретического осмысления, обобщения происходящих в наших литературах процессов, колоссальных по своему значению изменений. Сейчас, перед съездом писателей, нам особенно необходимы не беглые рецензии на отдельные произведения братских литератур, а глубокое обсуждение в союзной печати коренных проблем, достижений и недостатков литератур народов СССР.

Весьма ценно значение декад братских литератур. Но крайне досадно, когда в Союзе писателей после проведения декады годами не возвращаются к проблемам развития той или иной литературы. К сожалению, пока что большинство русских писателей, критиков предпочитает воздерживаться от суждений о конкретных фактах развития братских литератур.

Для писателей нашей страны глубоко поучителен опыт русской литературы. В прошлом русская литература дала высочайшие образцы критического реализма во всех жанрах творчества. Русская советская литература являет наилучшие примеры глубокого освоения метода социалистического реализма, разработки тем современности, а также исторической тематики.

Большие, ответственные задачи по изучению литератур народов СССР стоят перед научными институтами и высшими учебными заведениями. Они призваны организовать систематическое изучение литератур, а также готовить кадры исследователей, критиков, переводчиков и преподавателей. Особо заслуживает внимания постановка дела изучения литератур народов СССР в Московском государственном университете. Здесь организован комплексный курс лекций по истории нашей многонациональной литературы на специально созданной кафедре "Литературы народов СССР".

Научное исследование литератур народов СССР имеет важнейшее значение не только для этих литератур, но и для русской литературоведческой науки. Мы имеем в виду еще недостаточно учтенный нашими литературоведами

и писателями серьезнейший новый проблемный момент. Лучшие произведения русской литературы живут как бы второй своей жизнью на другом языке, в другой литературной среде. Весьма важно показать, каково в этом смысле влияние А.М. Горького, В. Маяковского, Мих. Шолохова и других виднейших писателей на творчество писателей народов СССР, на отдельные жанры и даже на целые этапы развития тех или иных наших литератур.

Общеизвестно, что иногда одно лишь выдающееся произведение и то формирует себе литературно-творческое окружение. А писатель, сумевший порадовать передовое человечество своими великими творениями, большой художник, сумевший в своем творчестве отразить черты целого этапа в развитии родной литературы, разве мало содействует близким по духу и мысли литераторам? Между тем в работах русских литературоведов мы находим пока только, в лучшем случае, скупые упоминания о влиянии, скажем, А.М. Горького на того или другого национального писателя. Но нельзя ограничиваться одним упоминанием, нужен ответ на вопрос, как именно повлиял Горький на писателя другой братской литературы.

Отсюда следует, что ученый специалист по истории русской классической и советской литературы тоже должен изучать ту самую вторую жизнь произведений исследуемого им русского классика в литературах братских народов. В этом случае ему существенно поможет научная разработка истории литератур народов СССР.

Вместе с этими задачами сейчас возникает и другая, параллельная проблема – анализа положительного влияния отдельных крупных достижений братских литератур на общесоюзную литературу. Так, в годы широкого развития устно-поэтического творчества наблюдалось огромное влияние поэзии Джембула на творчество других поэтов в разных республиках.

Может возникнуть сомнение: не стирается ли при иных обобщенных анализах и выводах национальное своеобразие, своя специфика каждой литературы в отдельности?

Нет, конечно! Наоборот, вопрос о конкретном воплощении идей интернационализма, народности, революционной направленности произведений должен разрабаты-

ваться на любом литературном материале с учетом того нового, оригинального, своего, что привнесла та или иная литература в общую сокровищницу. Изучение многонациональной литературы с марксистских позиций предполагает не стирание различий, не нивелировку, не стандартизацию подходов, а, наоборот, углубленное постижение всякого ценного своеобразия при единстве общих задач.

Существенен вопрос о языке. В нашей определяющей и всеобъемлющей формуле культуры – социалистической по содержанию и национальной по форме – язык, несомненно, верно определен как главнейший, хотя не единственный элемент национальной формы.

Но является ли непреодолимым препятствием изучение литератур по переводам? Перевод пьес и прозаических произведений за редкими исключениями может весьма близко, адекватно отразить художественные свойства оригиналов. Труднее обстоит дело со словесной тканью многих видов поэзии. Но и здесь – при все большем улучшении переводов – трудности преодолимы.

В области теории и практики художественных переводов перед общесоюзной советской литературой открыты весьма увлекательные и благодарные перспективы. Дело художественного перевода у нас приобрело необычайное культурно-историческое, идейно-политическое значение. Непрерывно растет культура перевода. Да и значение уже существующих переводов не следует умалять, нельзя третировать их как недостойные внимания “высокой науки”. Эта позиция чревата рискованными выводами. Утверждать невозможность передачи путем перевода всех свойств оригинала в целом, отрицать таким образом значение художественных переводов для науки о литературе – значит, дойти до оценки языка оригинала, как некоей не изобразимой на другом языке тайнописи. А это, конечно, неверно.

Вопрос разностороннего изучения литератур народов СССР исключительно важен и актуален. Он возник как требование жизни к литературной науке. Нашими общими усилиями мы должны его решить.

БОЛЬШЕ БУМАГИ ДЛЯ КНИГ!

Дорогие товарищи, рабочие и инженеры бумажной промышленности! Мы, писатели, вынуждены обратиться к вам с этим письмом, высказать свою тревогу, вызванную нынешним положением в области производства бумаги.

В стране всеобщей грамотности, где в ближайшее время будет введено всеобщее полное среднее образование, книга нужна так же, как хлеб. Книга пришла в каждую семью в городе и на селе, ее читают люди всех возрастов, профессий и национальностей. И в том, что книга стала, так сказать, предметом широкого народного потребления, — наша гордость!

К сожалению, судьба иной книги зависит не только от автора и редактора, определяется не только достоинствами рукописи, а и возможностями издательства. Возможности же эти зависят в первую очередь от наличия бумаги. Есть в издательстве бумага — книга издается быстро и массовым тиражом; нет бумаги или мало ее — издание откладывается, а то и совсем срывается, уменьшается тираж.

В наших советских условиях производство бумаги для книг стало таким же важным для народа, как производство хлеба и металла, машин и тканей и многого другого, без чего не может жить человек. Все мы — и рабочие, и крестьяне, и интеллигенция — кровно заинтересованы в том, чтобы бумажная промышленность работала на полную мощь и непрерывно увеличивала производство бумаги для книг. Чем больше будет книг, тем больше будут удовлетворены растущие духовные потребности советского человека.

Двадцать лет назад Первый съезд советских писателей, подчеркнув, что “у нас не хватает учебников для студентов вузов, не хватает книг для детей, а этих книг требуются десятки миллионов; не хватает книг для чтения взрослым,

книг, необходимых людям, в которых проснулась жажда знаний”, обратился к бумажникам со специальным призывом. В нем говорилось:

“Всесоюзный съезд литераторов Советских Социалистических Республик обращается к вам с просьбой усилить ваш труд и последовать примеру Окуловской бумажной фабрики, на которой постановили выработать сверх месячного плана 50 тонн бумаги для издания художественной литературы”.

Этот призыв писателей к бумажникам следует помнить ныне. Конечно, с тех пор многое, очень многое сделано для удовлетворения духовных запросов советских людей, в которых проснулась и многократно возросла жажда знаний. Но жажда знаний увеличивается со дня на день, вырастают культурные запросы наших людей, — все больше возрастает потребность в бумаге для книг.

Мы не специалисты в той области, о которой идет речь, и не можем давать советы бумажникам и людям других профессий, от которых зависит выпуск бумаги, — лесозаготовителям, химикам, энергетикам, — как можно и нужно увеличить производство бумаги, но нам хочется высказать то, что нас волнует.

Может ли не тревожить то, что даже подписные издания, несмотря на взятые издательством обязательства перед читателями, выходят с большим опозданием, с большими перерывами? Так случилось в Гослитиздате с выпуском собраний сочинений Бальзака, Драйзера и других. По заявкам книжной торговли “Войну и мир” Л. Толстого следовало бы издать тиражом в 650 тысяч, а принято к изданию только 200 тысяч. Таким же тиражом выходит и собрание сочинений А. Чехова, хотя заявка была сделана на 450 тысяч экземпляров.

Кстати сказать, как нам известно, прием подписки на сочинения А. Чехова откладывался со дня на день лишь потому, что в Гослитиздате не хватало 150 тонн бумаги для того, чтобы отпечатать и выдать читателям в дни подписки первый том.

Сроки выпуска неподписных изданий нарушаются еще чаще. И все по той же причине.

Думается нам, что каждый работник бумажной промышленности помнит: в 1955 году выработка бумаги должна увеличиться по сравнению с 1950 годом на 46 процентов. И к этой цели бумажники идут как будто уверенно, иногда даже с перевыполнением плана. Но стоит разобраться в ассортименте, и благополучие это окажется мнимым.

Судите сами! План выпуска упаковочной и оберточной бумаги за первую половину 1954 года выполнен на 117 процентов. Хорошо? Да! Ну, а как дела с бумагой, на которой печатаются книги? Вот тут уж получается гораздо хуже! Типографской бумаги выпущено только 98 процентов запланированного, офсетной — 95, литографской — 74 (а без последних двух видов бумаги невозможно культурно иллюстрировать и оформить книгу), бумаги для книжных обложек — 91 процент плана.

Как же это получается? Почему так неудовлетворительны ваши показатели по выпуску бумаги для книг? Видимо, упаковочную и оберточную бумагу производить проще, легче получить для нее сырье. Но ничто не может оправдать невыполнение плана по таким сортам бумаги, без которых советский человек не получит то, что он так ждет, — книгу. И нам хотелось бы, чтобы бумажники ответили, почему так получается и что нужно сделать, чтобы этого больше не было.

Производство типографской бумаги, несомненно, дело сложное, ответственное, немыслимое без любви и тщания. Надо поощрять те коллективы фабрик, которые борются за перевыполнение плана выпуска типографской бумаги и улучшение ее качества, надо строже взыскивать с тех, кто любыми способами хочет избавиться от нее и взять на себя работу попроще и полегче.

Не смущает ли, скажем, работников Окуловского комбината, которых 20 лет назад съезд писателей ставил в пример другим, то, что сейчас этого нельзя сделать? И не потому, конечно, окуловцев нельзя ставить в пример, что у нас есть теперь куда более мощные фабрики, созданные за эти годы. Беда в том, что они выпустили из рук знамя соревнования за выпуск бумаги для книг, которые так нужны народу. В дни Первого съезда писателей они

обещали дать сверх месячного плана пятьдесят тонн бумаги для художественной литературы, что показывало глубокое понимание этим коллективом значения своего труда, активную заботу о людях, обуреваемых жадной жаждой знаний. Как бережно, любовно надо было развивать этот благородный порыв и направлять его! Но можно ли сказать, что это было сделано? Пожалуй, что нельзя: ведь из шести машин фабрики только одна изготавливает теперь типографскую бумагу, а остальные — обои и другие виды бумаги. Разумеется, плановое задание дает фабрике министерство, но почему же окуловцы — зачинатели соревнования за дополнительный выпуск бумаги для художественной литературы — забыли о своих обязательствах, не борются за их осуществление? И почему их почин не был подхвачен коллективами других предприятий?

Может быть, руководители министерства и предприятий вспомнят все-таки, чего ждут от них читатели книг? Как же могло случиться, что только за истекшее полугодие бумажная промышленность задолжала центральным издательствам Главиздата пять тысяч тонн бумаги? Только центральным издательствам! А периферии? Областные издательства вынуждены иметь дело с фабриками и комбинатами, находящимися иногда за тысячи километров от них. Бывает, для того, чтобы добыть у фабрики запланированные тонны бумаги, приходится длительно и настойчиво “бомбардировать” ее телеграммами, напоминать о себе, “скромном заказчике”. Вот, например, Ростовское областное издательство никак не может выполнить свой план потому, что в прошлом году Вишерский и Ингурский комбинаты недодали ему 35 тонн бумаги, а в первом полугодии этого года — недодали 11 тонн. Ленинградское областное издательство недополучило от Чеховского комбината в первом квартале этого года 25 тонн бумаги, во втором — 40, а в третьем квартале не получило отсюда ни грамма. Если учесть при этом, что Чеховский комбинат находится за тридевять земель от Ленинграда — на Сахалине и что сама транспортировка бумаги отнимает много времени, даже если комбинат, наконец-то, соизволит ее отгрузить, можно понять, как основательны волнения

ленинградцев. А ведь близ Ленинграда и в самом городе есть немало бумажных фабрик, и нелепо везти бумагу через всю страну — она обходится в полтора раза дороже, хотя качество ее очень низкое. Чем объяснить такое неразумное распределение заказов в Министерстве бумажной и деревообрабатывающей промышленности и такое равнодушие к их невыполнению? Хотелось бы, чтобы и на этот вопрос ответили нам работники бумажной промышленности.

Известно, что такие крупные предприятия, как Неманский комбинат, Каменогорская и Нижнеднепровская фабрики, из-за плохой организации производства используют свои мощности всего на 70—85 процентов. Говорят, что в этом виноваты не только бумажники, но и энергетики, лесозаготовители, химики. И это верно. В большом долгу перед бумажниками поставщики сырья. Плохо снабжают их древесиной работники лесной промышленности; небрежение к производству бумаги проявляют химики и энергетики. Они должны оплатить свой долг. Но кому, как не бумажникам, надо вести за собой, мобилизовать тех, от кого в какой-то мере зависит выпуск бумаги. А прежде всего для этого надо самим работать хорошо.

Нельзя забывать, что типографская бумага даже по плану составляет десятую часть всей продукции бумажной промышленности и что при этих условиях потеря каждого процента плана весьма чувствительна.

А потери велики, особенно при изготовлении листовой (флатовой) бумаги. Ее, как известно, нарезают из рулонов. Для этого на предприятиях есть специальное оборудование. Но бумажникам “выгоднее” поскорее выпустить бумагу из ворот фабрики, не затрачивая времени на дополнительную обработку. И вот издательства вынуждены сами разрезать рулоны на листы, хотя они не располагают для этого оборудованием. Отходы при этом таковы, что из бросовой бумаги, остающейся при нарезке тысячи тонн, можно было бы выпустить тот самый том сочинений Чехова, который так долго ждали подписчики...

Таким же безрассудным расточительством представляется нам и выпуск бумаги повышенной плотности.

“Тоннажем побольше, метражем поменьше”, — приговаривают при этом нерадивые производственники. Утяжеленная бумага уменьшает выпуск книг. К тому же книги становятся непомерно разбухшими, громоздкими, неудобными при чтении.

Большие отклонения от нормы допускаются и при выпуске картона для переплетов.

Не может не огорчать читателя, да и автора, разумеется, неряшливое, недоброкачественное издание некоторых книг — плохая бумага, серые, неотчетливые иллюстрации, переплеты из рыхлого или ломкого картона.

Этого не будет, товарищи бумажники, когда, выполняя план, вы будете больше думать о качестве, а значит, — о книге, которую придется выпускать на вашей бумаге.

Но и это еще не все, что нам хотелось бы сказать о качестве. Типографская бумага, как известно, имеет несколько сортов. Назовем основные: № 1 и № 2 — более высокого качества и № 3 — менее высокого. И вот выясняется, что бумага № 3 начинает вытеснять другие, более высокие сорта. В 1950 году она составляла всего 5 процентов общего выпуска типографской бумаги, а в текущем году намечено довести до 20 процентов. И, думается нам, “линия роста” выпуска типографской бумаги идет не в том направлении, которое желательно. Усилия бумажников следует направить на увеличение выпуска лучших сортов, а не худших.

Таков наш, далеко не полный, счет бумажникам. Думаем, что вполне уместно предъявить его в дни подготовки ко Второму съезду советских писателей. На этом съезде писатели отчитаются перед страной в том, что ими сделано, и обсудят то, что надо сделать дальше. Зайдет речь, несомненно, и о материальной базе издательств, без которой труд писателя не сможет стать достоянием народа. Зависит же это прежде всего от работников бумажной промышленности — от рабочего до министра. К ним мы и обращаемся.

Хотелось бы, чтобы наше письмо получило живой и деловой отклик в коллективах предприятий бумажной промышленности и в министерстве. Хотелось бы услышать, что будет сделано для того, чтобы увеличить количество и

улучшить качество всех сортов и видов бумаги для книжных издательств. Хотелось бы, чтобы товарищи, к которым мы обращаемся, не только сказали свое слово о бумаге (в частности, мы ждем их выступления на нашем Втором писательском съезде), но чтобы их ответ был “весомым и зримым”, выраженным в тоннах дополнительно выпущенной бумаги для книг. Не нам подсказывать, как это сделать, но мы уверены, что инициатива, энергия, опыт помогут успешно решить эту важную для народа задачу.

Побольше бумаги для книг и получше качеством, товарищи бумажники!

ВЕЛИКИЙ СЫН НАРОДА

Прошло пятьдесят лет с тех пор, как умолкли последние ноты безутешной песни печали – жизненной подруги поэта, как возник скромный могильный курган на маленьком холмике, еле возвышавшемся над унылой безлюдной равниной Жидебай.

А десять лет спустя, в пору своей ранней юности, я был свидетелем одной несостоятельной затеи, устроенной под названием вечера воспоминаний о поэте. Это было в зиму 1914 года в городе Семипалатинске, в здании Общественного собрания, куда группа казахских услужливых чиновников пригласила на вечер памяти Абая военного губернатора Семипалатинской области Тройницкого и старика баксы (шамана) Берикбая, чтобы последний развлек народ.

Сам факт антиестественного соседства в этот вечер, первый вечер воспоминаний об Абае, царского генерала – носителя темных сил самодержавия – и воплощения обветшалого азиатского мракобесия – колдуна – с именем поэта-просветителя, борца за свет и правду было глубоко обидным, не менее сумрачным, печальным фактом, чем те, что ранили сердце поэта при его жизни.

А дальше на наших глазах проходят юбилеи, общественность отмечает исторические даты – двадцатилетие, тридцатилетие, сорокалетие и ныне – пятидесятилетие памяти поэта... Это признаки все более усиливающегося, все более расширяющегося признания, любви и почитания Абая, ставшего гордостью и славой своего родного народа.

Ныне перед славной памятью Абая по-родному, сердечно и почтительно склоняют свои головы все народы нашей страны. И не только чествуют, а как самые правомочные наследники всех выдающихся духовных богатств, созданных человечеством, изучают его жизнь и творчество,

его необычайную судьбу, его борьбу с хозяевами темной, жестокой жизни.

Так вместе с Великим Октябрем пришло раскрепощение духовных ценностей, освобождение и очищение их от злобных бедственных оков общественной жизни, от скверны степного суеверия, мракобесия, этого порождения невежественных поколений степных феодалов.

И ныне, чествуя пятидесятилетие со дня смерти поэта, мы, деятели и представители культуры казахской социалистической нации, можем поведать о многих художественных, научных и общегосударственных явлениях, фактах и мероприятиях по увековечению памяти Абая.

Создано много стихов и песен, написаны пьесы, либретто, романы писателями, поэтами, акынами Казахстана на тему о жизни, творчестве, об эпохе Абая. Театрами Казахстана осуществлены драматические, музыкальные и оперные постановки об Абае. Трудami целого коллектива советских композиторов Казахстана создано множество песен на тексты Абая, написаны сюиты, симфонические поэмы и, наконец, полноценная опера об Абае. Много лет упорно трудятся художники, скульпторы, творчески воссоздавая образ Абая в изобразительном искусстве, немало трудились и деятели кино по увековечению его памяти.

Огромную пропагандистскую, популяризаторскую и, наконец, серьезную исследовательскую работу ведут целые группы молодых и зрелых ученых Казахстана по глубокому изучению на основе марксистско-ленинской методологии наследия, традиций, жизненных обстоятельств Абая. Имя его присваивают колхозам, районам, школам, вузам и театрам. А стихи поэта, как никогда, стали столь близкими, родными, волнующе дорогими, что их заучивают, читают, запоминают все от мала до велика.

Но еще ближе, роднее и милее стали советскому народу песни Абая. Нет уголков в республике, где бы не были известны они. Ни один композитор прошлого и настоящего в Казахстане не был так популярен, распространен в массах, как Абай.

Законно и уместно поставить вопрос о том, чем же заслужил, снискал Абай всенародную любовь в наше

время? Безусловно, объяснений, ответов на этот вопрос может быть несколько. Но прежде всех иных логических или научных определений я считаю уместным применить к Абаю одну народную пословицу великого китайского народа. Она гласит: “Мудрая пчела не пьет из увядшего цветка”. Абай, как вдохновенный и честный поэт, питался в своем творчестве не из источников гнили и тлена, а вбирал все памятные впечатления и волнения, думы и мечтания из источника бессмертия, из жизни ради жизни.

Отвечая на поставленный важнейший вопрос об основе величия и бессмертия Абая, мы полагаем, что два незаменимых и могучих свойства в искусстве Абая выделяются из числа всех иных качеств — это народность и жизненность, иначе — народность и реализм его искусства. Остановимся на анализе этих двух проблем в наследии великого поэта.

Итак, в чем особые свойства народности Абая? В том, что всей суммой своих идейных исканий, своей творческой деятельности он оказался в главном русле прогрессивного поступательного развития истории своего народа. И в этом качестве он был неисчерпаемо богат и разнообразен.

Безусловно, ошибались те исследователи творчества Абая, которые односторонне, элементарно и абсолютно внешне определяли степень его народности. Они искали ответа на вопрос: писал ли Абай о борьбе народных масс против своих угнетателей, о ханско-феодальном деспотизме, об отрицании кочевого быта, пропагандировал ли оседлость, земледелие, призывал ли народные массы к борьбе с царизмом, к приобщению передовых элементов своего народа к русскому рабочему движению и т.д.

Нет, не в таком виде выступает народность поэта. Абай народен в выявлении дремлющих духовных возможностей своего народа. В этом смысле к Абаю, как и другим подобным ему великим сынам братских народов Советского Союза, как, например, Шевченко, Чавчавадзе, Абовяну, Ахундову, Тукаю, весьма убедительно подходит характерное определение Белинского в отношении значения Пушкина. Он писал: “Пушкин принадлежит к числу тех творческих гениев, тех великих исторических натур, которые, работая для настоящего, готовят будущее и по тому самому уже не могут принадлежать только одному прошедшему”.

Мы не можем правильно определить народность Абая также исканием, скажем, фольклорных корней, тематических связей отдельных выдающихся его произведений с образцами народного творчества. Безусловно, обращение к фольклору и верное осмысление его является одним из доказательств народности поэта. Но разве верно было бы определять народность Пушкина лишь по сказкам “О царе Салтане” и “Руслан и Людмила”?! Было бы глубоко ошибочно, антинаучно видеть народность Шота Руставели лишь в использовании им мотивов восточной народной сказки. Народность Низами и Навои в их поэмах о “Лейли и Меджнуне” также выражается не только в обращении их к мотивам арабской народной легенды.

Высшим критерием народности любого художника является влияние его произведений на развитие национального духовного богатства. Значит, все зависит от того, насколько он двинул вперед духовную культуру своего народа, насколько обогатил ее. И все гении наших народов, в том числе и Абай, использовали народные достояния, обязательно обогащая, развивая и творчески совершенствуя их. Обогащали, наполняя народные источники, мотивы, языковые красоты новым, неведомым народной памяти передовым идейным содержанием. Только таким путем они достигали наиболее высокой степени художественного воплощения передовых идей и чаяний своей эпохи. И в этом смысле дистанция от первоначального народного мотива, народного источника до вдохновенного поэтического воплощения его в произведении великого классика может оказаться приблизительно такой же, как от простой глинобитной землянки до Дворца культуры или, применительно к истории русской культуры прошлого, — от крестьянской избы до творений Растрелли, от сказки до “Евгения Онегина”, от русской народной песни до оперы или симфонии Чайковского.

Такую именно дистанцию между устной народной поэзией, несомненно обильно питавшей корни творчества Абая, и его совершенными, высокопоэтическими культурными творениями наблюдаем мы при сопоставлении. Однако народно и то, что составляло первоисточник, и то, что в полноценном, преображенном и развитом виде представлено

в наследии поэта. Творчество Абая обогатило историю народа и вместе с тем и общечеловеческую культуру необычайными свежими и новыми ценностями. А эти ценности народ хранит потому, что в них воплощено высшее достижение народного духовного богатства, в них показатели, способствующие дальнейшему широкому расцвету передовой культуры народа.

Каждый факт, каждый мотив, каждую малейшую частицу живого явления народной жизни, народной культуры Абай сумел воплотить в искусство, в подлинную поэзию. Своей творческой практикой он подтверждает мысль Г. Флобера о том, что "...нет атома материи, который не содержал бы поэзии".

Велика была сила убедительности, жизненной и высокой поэтичности, с которой он вторгался в неприглядную действительность своей эпохи, стремился разрушить ее косные устои, осудить все и всяческие противоречия и препятствия, находящиеся на пути поступательного прогрессивного развития своего народа.

Потому он так беспощадно бичует во многих своих стихах угнетателей народа с точки зрения эксплуатируемых масс. Он использует при этом народные, устно-поэтические остроты, изречения, поговорки, богатые метафоры, приемы и средства народного юмора. Во множестве своих ставших широко популярными среди народа стихов он заступает за аульного бедняка, батрака ("Ноябрь – преддверье зимы", "Тот, кто заблудился", "О бедная моя страна"), за казахскую женщину ("Красотка-девушка"), за мирный созидательный труд простых людей ("Лето", "Осень", "Вот и старость"), за молодое поколение ("В интернате за годом год"), извращаемое дикими правилами невежественных отцов. Стихов, "кара сез" (назиданий) Абая на перечисленные темы имеем мы огромное количество, и создавались они на всем протяжении его активной творческой деятельности. Создавая их на языке народа, Абай обогащает, развивает этот язык для более острого, глубокого, точного и тонкого выражения народных дум и чаяний. В этом смысле во многих своих творениях он выразил то, что еще не было и не могло быть высказано, ввиду исторической новизны и значительности, народными певцами, но что смутно бродило в глубине, в сознании народных масс.

Давая сознательное выражение стихийным, неосознанным еще стремлениям народа, пользуясь для этого всем тем, что сам он, Абай, приобрел, стремясь к вершине тогдашней русской образованности, поэт создает ценности общекультурного, общенародного значения, ценности общенациональные.

Отраженные в его творчестве эстетические принципы Белинского, Чернышевского, его бессмертные лирические творения о природе (“Весна”, “Зима”, “На воде, как челнок, луна”), любви (“Обращение джигита”, “Ответ девушки”, “И краснеть и бледнеть”), поэзии (“Поэт”), о музыке (“Грубый крик”), его огромная, высокого исторического назначения для его эпохи просветительская деятельность как переводчика Крылова, Пушкина, Лермонтова и др., его же поэмы о значении и величии нравственной личности — “Восьмистишья”, “Масгут”, “Искандер” — представляют особую ценность.

В них Абай не говорит непосредственно о народной доле, о средствах спасения народа от гнета, но тем не менее и эта часть наследия Абая глубоко народна.

Эти творения Абая, включающие в себя существенные элементы передовой поэтической культуры человечества, выводят казахскую литературу из вековой изоляции, поднимают казахскую культуру на новую, высшую историческую ступень. Они народны потому, что возвращают заимствованные у народа ценности возросшими, обогащенными тем, что необходимо народу, что будет им усвоено в ближайшем будущем и без чего немислимо улучшение его исторических судеб. Абай народен тем, что стал духовным оком своего народа и видел далеко вдаль, мысля и чувствуя за народ, указывая ему на его будущее.

Потому в творчестве Абая отразилось, как в историческом фокусе, все главное, общенародное, волнующее передовые умы народа. Никто до Октябрьской революции в истории казахского народа так напряженно, многосторонне и ответственно не мыслил о судьбе труженика, “о кровавых ранах общества”, о его будущем, как Абай. Он и стал, пользуясь выражением Белинского, тем талантом, который должен быть органом “...сокровенной думы всего общества, его, быть может, еще неясного самому ему

стремления. Другими словами: поэт должен выражать не частное и случайное, но общее и необходимое, которое дает колорит и смысл всей его эпохе”.

Вот такие и подобные им существенные черты и свойства наследия Абая выражают и качество народности его в целом. Не противоположно ли подобное определение народности Абая понятию классовости природы его наследия? Нет, наоборот, указанная нами народность творчества Абая в условиях классового общества не исключает причастности его наследия к передовой народно-демократической культуре, стало быть — к культуре трудовых народных масс, трудового крестьянства, которому принадлежит будущее. Поэтому народность Абая мы понимаем в диалектическом единстве с понятием классовости всей природы его наследия.

Второй вопрос, который также весьма актуален, — это вопрос о реализме Абая. При этом круг тем стихов поэта о волостных управителях (“Кулембаю”, “Управитель начальству рад”, “Кожекбаю”), о баях-хищниках (“Как без труда в руках народ держать”, “Ноябрь”), о родовых старейшинах — воротилах степной борьбы (“Хоть мы уже старцы”), о муллах (“Глядит, но что же видит он!”), о невежественных, но упорных хранителях древних диких обычаев, отцах семейств (“О бедная моя страна”), о продажных чиновниках-взяточниках, сутяжниках, лодырях, дармоедах (“Тот, кто заблудился”) и т.д. — свидетельствует о самом широком охвате сложнейших явлений степной жизни с критическим, ярким раскрытием глубоких корней социальной действительности прошлого.

В казахскую литературу приходит принципиально новое качество в приемах изображения самой этой действительности. Мы знаем, что реализм присущ и творчеству Махамбета — активного борца против ханского угнетения народных масс, однако реализм Абая выступает иной, качественной основой подлинного и высокого искусства.

В творчестве Абая убедительно, ярко раскрывается типическое в жизни, что составляет характерный признак его реализма. Поразительна обличительная сила его творений, правдиво и смело, резко и гневно раскрывающих все недуги и пороки описываемой им действительности, главным

образом, окружающей его общественной жизни. Читая стихи Абая, остро бичующие гнилые устои быта, общественное зло, невежество, косность, вспоминаешь Л.Н. Толстого, который охарактеризован В.И. Лениным, как “...горячий протестант, страстный обличитель, великий критик”.

Широкое и конкретное, многостороннее и критическое изображение общественной жизни казахов второй половины XIX века было возможно только средствами критического реализма. Реализм Абая был именно таковым. Историческими предпосылками критического реализма на казахской почве явились: развитие капиталистических отношений в Казахстане, рост производительных сил в городах, промышленных очагах, усиливающаяся связь капиталистического города с аулом и деревней и в связи со всеми этими явлениями — усиление классового расслоения и классового антагонизма. Абай писал, по преимуществу, стихами, но картины современной казахской действительности даны в его творениях в широком социально-экономическом разрезе так полно, так всеобъемлюще разносторонне, что получается самое ясное отражение эпохи. Его стихи, поэмы, назидания (кара сез) смело можно назвать энциклопедией жизни современного ему общества во всех его слоях, возрастах, состояниях.

Читая Абая, можно составить ясное, разностороннее и точное представление о социально-экономическом, правовом, семейном и общественном, а также культурно-историческом, моральном состоянии казахского общества.

Искусство Абая, будучи глубоко реалистическим, отличалось и передовой идейностью в плане того же самого критического реализма. Достигнуть таких высот мысли и мастерства Абай смог только благодаря усвоению передовых народно-демократических традиций русской классической литературы.

Неизмеримо огромную роль в развитии эстетических воззрений Абая играли Пушкин, Лермонтов. В процессе своей творческой эволюции Абай глубоко воспринял также эстетические заветы Белинского и Чернышевского о назначении и долге поэта выражать сокровенные думы и чаяния трудовых народных масс. Один лишь семнадцатый тезис Чернышевского о том, что произведения искусства

должны объяснять жизнь и выносить приговор над действительностью, определил многое в мировоззрении казахского классика.

Мы имеем очень и очень много явных и глубинных связей в эстетике, в мироощущении и мировоззрении Абая со взглядами Белинского, Герцена, Чернышевского и Добролюбова. Эти связи составляют огромный и благодарный объект для сосредоточенного научного анализа. И мы вспоминаем о них с особенной благодарностью к памяти Абая еще и потому, что он сумел обратиться к наследию великих мыслителей с таким безграничным доверием и преданной любовью, какие в тот суровый век отчуждения, косности, фанатизма являлись редчайшим и ценнейшим качеством. Последовательное, бесповоротное обращение Абая к лучшим традициям русской литературы и общественной мысли объясняется величайшей гуманной и притягательной силой русской литературы, с ее чутким и дружелюбным отношением ко всем народностям и, особенно, к угнетенным народностям России.

Ведь не однажды и не в одном поколении русского народа повторялись мысли, высказанные Добролюбовым: “Настоящий патриотизм, как честное проявление любви к человечеству, не уживается с неприязнью к отдельным народностям”. А сколько мы знаем подобных высказываний у Белинского! Ведь он говорил, что настанет время, когда все народы будут “братски делиться друг с другом духовными сокровищами своей национальности” и “обнимутся при блеске солнца разума”. Был глубоко прав советский писатель А.Н. Толстой, который сказал: “Передовая русская литература никогда не знала высокомерного отношения к населявшим Россию народам. В ней никогда не было колониальной струи, колониальных мотивов, столь характерных для литератур некоторых европейских народов”.

Именно такая благородная историческая миссия русской литературы и общественной мысли со всеми их лучшими традициями на протяжении всего XIX века и формировала развитие и становление в новом выдающемся качестве поэтического и общественного облика таких классиков из среды угнетенных народов России, как Абай.

Вспоминая эти важнейшие для Абая и для дальнейшей судьбы всей казахской литературы исторически благоприятные обстоятельства, я скажу от имени всех казахских советских писателей — наследников Абая — великое спасибо той мудрой русской книге, которая научила Абая первой букве русского алфавита, великое спасибо тому русскому учителю, который научил Абая первому русскому слову!

Абай стал ревностным и самоотверженным проповедником русской культуры, русской образованности. Только на одну эту благодарную тему писал он немало стихов, назиданий, слагал прочувствованные замечательные мелодии. В двадцать пятом назидании (кара сез) он писал: “Не жени сына, не наделяй его наследственной долей “енчи”. Заложи все свое, но обучи сына русской науке”. Характерно при этом упоминание о женитьбе и наследственной доле “енчи”. Дело в том, что по обычному праву казахов, да и по адату и шариату, долг отцов перед сыновьями так и определен — женить с выплатой всего калыма (выкупа) за невесту и наделить “енчи”. А Абай настаивал на отступлении от этих непреложных общеобязательных путей отцов во имя постижения русской культуры.

Вспоминая такие строки поэта, невольно задумываешься и о проблемах нашей советской казахской литературы в отношении всего классического наследия Абая. При этом несомненно важнейшей проблемой этого наследия выступает задача наиболее глубокого освоения мастерства нашего классика, достигнутого им благодаря глубокой и упорной учебе у русской классической литературы. Потому безгранично богат Абай и содержанием, и формой своей поэзии. Чего стоят одни языковые и стилевые богатства и красоты его текстов!

Советским писателям, поэтам, драматургам и критикам Казахстана предстоит еще многому и многому поучиться у Абая в отношении языкового мастерства. Успехи наши в этом деле весьма невелики.

Посвятив наш настоящий обзор, главным образом, творческой характеристике Абая, мы не останавливались на фактах жизни поэта. Они в общих чертах известны широкому читателю.

Сейчас необходимо напомнить только о двух весьма важных обстоятельствах последнего периода жизни поэта. Эти данные, обнаруженные мною, как биографом Абая, и писателем Сапаргали Бегалиным, впервые предаются гласности только теперь. В соответствующей художественной обработке они включены мною в неопубликованные еще две главы последней книги романа “Путь Абая”.

Какие же это обстоятельства и факты? Во-первых, выяснилось участие одного из самых реакционных буржуазных националистов, ставшего впоследствии во главе контрреволюционного правительства Алаш-Орды, в организации покушения на жизнь Абая летом 1897 года. Этот националист, возглавляя большой отряд по статистической переписи от экспедиции Щербины в 1897 году, в течение лета находился на джайляу рода тобыкты и стал тамыром (другом) заклятого врага Абая, степного феодала Оразбая. В эти же летние дни на том же джайляу, на урочище “Кошбике”, было совершено покушение на Абая, организованное именно Оразбаем.

Во-вторых, выяснилась огромная активная роль Абая в борьбе части казахского городского населения Семипалатинска против панисламистов накануне русско-японской войны.

Абай оказал резкое и решительное сопротивление муллам, имамам и хазретам семипалатинских мечетей, купцам и казахской чиновничьей интеллигенции в их намерении приобщить казахское население области к единому мусульманскому центру в России — Муфтияту. Объединение мусульман в таком порядке входило в самую действенную программу панисламистов и пантюркистов, выступавших по непосредственному заданию Шейхул-Ислама, духовного главы тогдашней Оттоманской империи.

Сообщая об этом факте, я должен сделать одну существенную оговорку. Дело в том, что сопротивление Абая мусульманскому объединению не означает вообще отрицания им религии. Необходимо признать, что у Абая была своя вера, правда, она отличалась от обычных догм ислама.

Это было одним из противоречий Абая, он не смог подняться до атеизма русских революционных демократов.

Но в вопросе о религии образ мыслей Абая был предельно своеобразен и независим для своей эпохи и среды.

Вообще я считал бы наиболее целесообразным при изучении любых сторон наследства Абая — будь то взгляды эстетические, общественные, педагогические, философские, правовые и т.д. — не отступать от справедливых выводов о том, что историю нельзя ни ухудшить, ни улучшить. Нет никакой надобности причислять Абая под нашу современность, надо объяснить его мировоззрение, исходя из конкретно-исторических принципов марксистско-ленинской науки. Конечно, в вопросе о религии у него налицо идеалистические толкования, совпадающие со взглядами всех мыслителей домарксовской философии. Так, подобно Вольтеру, в разумном устройстве мира он видит волю божью. Но при всем этом ни от кого так сильно не доставалось исламизму, как от Абая. Его обличительные стихи и “кара сез” против мулл, ишанов, хальфе, хазретов были столь вольнодумными, резкими и беспощадными, что, попадись он суду современных ему шейхул-исламов, шуроисламов, муфтиев, кадиев или ишанов и имамов, — он был бы, несомненно, присужден к казни за богоотступничество. Спасало его отсутствие религиозного фанатизма у казахов, а также ограниченная распространенность его стихов при жизни.

В целом эти два сообщенные нами факта из биографии великого казахского поэта также свидетельствуют о том, в какой степени он был далек, чужд и недоступен реакционно-консервативным силам своего времени, и как последователен, непреклонен и велик в поисках спасительного пути для своего обездоленного и несчастного в ту эпоху — мачеху народа.

Тем и дорога нашему счастливому поколению память о великом Абае, ставшем неувядаемой славой и гордостью казахского народа, ставшем истинно близким и родным советскому народу. Именно близким и родным является он нам из своего исторического далека!

ПУТЬ АБАЯ

Дорогие товарищи с Косой Горы¹, радостно было мне видеть ваше большое дружеское внимание к великому казахскому поэту Абаю. В своем письме вы говорите, что поэт Абай стал для вас близким и родным человеком, вы хотите поскорее прочесть о его дальнейшей судьбе. С удовольствием сообщаю, что я закончил IV книгу романа – продолжение “Пути Абая”.

В новой книге показан последний период жизни Абая Кунанбаева. Действие романа в значительной своей части происходит в городе, Абай выступает заступником городской бедноты, чье бедственное положение еще ухудшается во время холеры.

Я хотел показать поэта-просветителя, поэта-философа, поэта-гуманиста в борьбе с мусульманским мракобесием, с панисламизмом, с национализмом. Показать, как в последние годы своей жизни Абай все глубже проникается передовыми идеями русской культуры, как ширится и растет его влияние на современников.

Новая книга, завершающая повествование о пути Абая, – одна из частей той обширной эпопеи, которую я задумал написать и которая, начавшись детством Абая, должна протянуться до первых лет революции, а потом и до наших дней, раскрывая пути казахского народа из тьмы феодально-родового кочевья к коммунизму.

Сердечное участие читателя в работе писателя дает силу и уверенность в том, что работа эта будет доведена до конца.

НАШЕ ОБЩЕЕ ДЕЛО

Сейчас, в канун Второго всесоюзного съезда советских писателей, радостно и полезно вспомнить, в чем Алексей Максимович Горький, открывая Первый съезд, видел смысл и значение нашего союза.

“Значение это в том, — сказал Алексей Максимович, — что разноплеменная, разноязычная литература всех наших республик выступает как единое целое перед лицом пролетариата Страны Советов, перед лицом революционного пролетариата всех стран и перед лицом дружественных нам литераторов всего мира”.

На Первом съезде Горькому приходилось говорить о братских литературах, а особенно о литературах Советского Востока, еще только в ожидании их грядущих достижений, того расцвета, который должен был наступить, являя миру невиданный в истории человечества пример развития единого, социалистического по содержанию и многонационального по форме искусства.

Двадцать лет тому назад расцвет этот можно было еще только провидеть, и наш великий друг и учитель, обращаясь к представителям братских народов, призывал их к изучению прошлого своих литератур с тем, чтобы, осмыслив пройденный путь, успешнее двигаться вперед к общей для всех советских писателей цели своим художественно-своеобразным путем. И не случайно подчеркнул тогда Горький, что “мы выступаем, демонстрируя, разумеется, не только географическое наше объединение, но демонстрируя единство нашей цели, которая, конечно, не отрицает, не стесняет разнообразия наших творческих приемов и стремлений”.

За двадцать лет, прошедших со времени Первого съезда, развитие наших литератур дало такие обильные плоды, что на Втором нашем съезде мы вправе уже гово-

речь об изучении всей, единой в своем многообразии многонациональной советской литературы, в сокровищницу которой каждый из братских народов нашей страны сделал свой необходимый и значительный вклад.

В этом великом культурном движении всех народов, иные из которых до революции не имели даже своей письменности, особо важная роль принадлежит русской реалистической литературе. Если обратить взоры в прошлое, то и там мы увидим: в далеком Закавказье, охваченный горечью и скорбью, пишет азербайджанский философ и классик-демократ Мирза Фатали Ахундов проникновенные стихи на смерть Пушкина, и в этих из самого сердца хлынувших строках отражается солнце русской поэзии, черты светлого пушкинского реализма.

В кочевой юрте, в неоглядной казахской степи склонился над “Капитанской дочкой” потрясенный до глубины души Абай. А впереди его ждут книги Салтыкова-Щедрина, Некрасова, Чернышевского. И недалеко то время, когда молодежь запоет в степи, на кочевье “Песню Татьяны” — переведенное Абаем на казахский язык письмо ее к Онегину; когда в стихах Абая, вдохновленных гневной музой Щедрина, предстанут угнетатель и взяточник — волостной управитель и его джигиты-прихлебатели.

Чавчавадзе в Грузии, Абовян в Армении, Тукай в Татарии, Сабир и Мамед-Кули-заде в Азербайджане — во всех концах российской империи писатели-просветители, демократы учились у гигантов русской классики истинному реализму в искусстве, учились находить главное в жизни своей эпохи, своего народа и правдиво, в конкретных, живых образах воплощать это главное в своих творениях. И именно потому, что русская литература всегда учила правдивости и конкретности изображения жизни, учила служить искусством народу, ее влияние никогда не было подавляющим, сглаживающим национальное своеобразие. Наоборот, учеба у русской литературы способствовала и способствует расцвету национального по форме реалистического искусства и утверждает индивидуальное своеобразие каждого художника.

В послеоктябрьскую эпоху все, самые малые ростки нового искусства братских народов стали развиваться

с, казалось бы, невероятной быстротой. Такой народ, как тувинцы, до 1930 года не имевший своей письменности, уже создает свой реалистический роман, написанный в традиции А.М. Горького, и автор этого романа Салчак Тока удостоивается всенародного признания, как самобытный художник социалистического реализма. А образ тувинской матери Тас Баштыг, правдивый и конкретный национально-исторически, яркий и живой, оказывается глубоко родственным своим гуманизмом горьковской Ниловне, хотя и пути их жизни, и характеры, и портретная характеристика совершенно своеобразны.

Влияние традиций русской литературы в послеоктябрьский период стимулирует процесс развития художественного слова по двум руслам: устного и письменного творчества. Устное творчество всех наших народов через свою письменную поэзию воспринимает традиции поэзии русской. Происходит становление устной народной поэзии, как поэзия социалистического реализма. Этот процесс находит свое выражение в творчестве дагестанца Сулеймана Стальского и казахов Джамбула и Нурпеиса, Алымкула Усенбаева и Османкула Болебалаева – в Киргизии, Ата Салиха – в Туркмении, Ислама Шайра и Фазила Юлдаша – в Узбекистане, шайра Садыка и шайра Аппаса – в Кара-Калпакии и многих, многих других.

Происходит стремительный рост письменной поэзии народов Советского Востока.

Великий Маяковский, Тычина, Тихонов, Исаковский, Твардовский, их поиски новых путей истинно народной поэзии находят свой отклик и продолжение в творческом движении поэтов братских народов. Гафур Гулям, Уйгун, Т. Жароков, А. Тажибаев, М. Турсун-заде, М. Миршакар, А. Токомбаев, Д. Боконбаев, Ата Каушутов, Б. Кербабаяев – в творчестве поэтов, обладающих каждый своим свежим голосом, ощущаются как бы незримые нити, соединяющие их с русской советской поэзией.

Небывалый рост советской поэзии братских народов выражается в расцвете лирики и в стремлении к созданию больших эпических полотен.

Особенно удачны поэтические открытия Гафура Гуляма и Мирзо Турсун-заде в области политической лирики.

Примером глубокой патриотической поэзии мысли встают перед нами Самед Вургун, Муса Джалиль.

Изучая историю единой многонациональной советской литературы, важно и нужно поставить проблему общих закономерностей происходящих в ней процессов. Отчетливо проявляются эти общие закономерности в развитии больших жанров прозы, особенно в литературах, не имевших прозы до Октября.

Мы увидим здесь, какое широкое распространение получают в творчестве писателей всех народов нашей страны продиктованные самой жизнью генеральные темы нашей общесоюзной литературы. И каждый раз зачин этой темы, связанной с именем большого художника, остается за русской советской литературой.

Всеобъемлюще горьковское влияние в нашей литературе, и заключается оно не в том, что вслед за основоположником социалистического реализма многие из братских писателей употребляют образы ужа или сокола. Нет, речь идет о глубоком восприятии принципов его могучего, гуманистического в самой своей основе реализма.

Здесь конкретно хочется указать на торжество горьковской традиции в изображении дореволюционного прошлого, становления революционного рабочего класса и первых этапов борьбы трудовых масс за свержение власти феодалов и капиталистов. Она, эта традиция, отчетливо сказывается в таких романах, как “Рабы” С. Айни, “Земля зеленая” и “Просвет в тучах” А. Упита, “Весенние ветры” К. Наджими, “Утро” М. Гусейна, “Шамо” С. Рагимова, “Правда кузнеца Игнотаса” А. Гудайтиса-Гузявичюса и др. Все они ярко своеобразны по авторской манере отбора и композиции материала, по характеру раскрытия образов, по языку. Но дух горьковской любви к великому “маленькому” человеку, его правдивость и социальный оптимизм освещают все эти произведения.

От горьковского ствола растут ветви самостоятельной интерпретации революционной темы (например, событий 1916 года, когда по всему нашему Востоку прокатилась волна народных восстаний против самодержавия и феодально-байского гнета) в таких романах, как

“Ботагоз” С. Муканова, “Священная кровь” Айбека. И здесь расширяется база, влияющая на формирование темы революции и гражданской войны. Находят свой отклик и “Чапаев” Фурманова, и “Железный поток” Серафимовича, и “Хождение по мукам” Алексея Толстого. “Тихому Дону” Шолохова откликается в “Решающем шаге” Берды Кербабаяв. А позже “Поднятой целине” отзовутся и Абдулла Каххар в “Огнях Кошчинара”, и Габиден Мустафин в “Шиганаке Берсиев”, и Парда Турсун в “Учителе”, и уже после войны, позже других присоединившиеся к дружной семье советских народов писатели прибалтийских стран – Анна Саксе романом “В гору”, Ганс Леберехт – “Светом в Коорди”, Вилис Лацис – широким полотном своей эпопеи “К новому берегу”, где тема поднятия человеческой целины дается в широком историческом аспекте.

Историческое и национальное своеобразие, правдиво обобщенное художниками разных народов и разных поэтических стилей, обеспечивает в этих произведениях и своеобразие художественное.

И так каждый значительный этап истории наших народов проявится в широком распространении определенной темы: героической обороны Родины во время войны, где вслед за “Молодой гвардией” Фадеева, вслед за широким и мощным разворотом патриотической темы в русской советской литературе возникают и “Солдат из Казахстана” Г. Мусрепова, “Курляндия” А. Нурпеисова, и романы о героической работе тыла, такие, как “Честь” Г. Баширова, “Люди наших дней” Т. Сыдыкбекова, отражающие идеи дружбы народов, крепнущей перед лицом исторического испытания.

Особое место в развитии единой многонациональной советской литературы занимает тема рабочего класса. Мехти Гусейн в “Апшероне”, Габиден Мустафин в “Караганде”, Кирей Мерген в “На склонах Нарыш-Тау” рассматривают ее, как и Ф. Гладков в “Цементе”, Л. Леонов в “Соти”, в связи с темой становления социалистического общества. В ряде произведений о колхозном крестьянстве, например в “Миллионере” Г. Мустафина, отражено послевоенное восстановление хозяйства.

Здесь и достижения, и трудности, возникающие перед художниками, и общий пафос едины с теми, какие мы отмечаем в русской советской литературе.

Но есть оригинальная тема, которую писатели бывших национальных окраин, а ныне братских республик Советского Союза, как бы выдвигают навстречу великой русской литературе, — это тема плодотворной роли русской революционной демократии в развитии общественной и культурной жизни наших народов.

Реалистическая традиция корифеев русской литературы М. Горького и Л. Толстого вдохновляла всех нас: и Файзи при создании повествования о Тукае, и меня в работе над романом “Абай”, и Аалы Токомбаева, пишущего о Токтогуле, и авторов ряда пьес об Абовяне, Налбандяне и других передовых людях, но совершенно естественно, что именно писатели, родившиеся и выросшие среди угнетенных в прошлом народов, могли со всей глубиной осознать ту огромную роль, какую сыграла русская революционная демократия в культурном возрождении их народов. Исторические романы и поэтические произведения больших жанров, изображающие деятельность великих поэтов даже отдаленного прошлого, такие, как “Навои” Айбека или “Вагиф” Самеда Вургуня, близко примыкают к произведениям, о которых речь шла выше, по своей трактовке поэтического гения, как великого правдолюбца, живущего и творящего во имя интересов народа.

Широкая практика переводов лучших произведений братских народов на русский язык служит основой для взаимного обмена опытом всех братских литератур и для сравнительного их изучения в едином и своеобразном процессе развития. Стимулируя развитие литературной науки в республиках, оно должно создать предпосылки для написания единой истории литературы всех народов СССР.

При обязательном исследовании вопросов национальной традиции и национальной формы следует особо учитывать, что они не являются чем-то застывшим, раз навсегда данным. Национальная традиция непрестанно развивается в процессе усвоения народом передовых традиций других национальностей и прежде всего русского советского общества.

Истинный, большой писатель, особенно писатель советский, является выразителем передовых взглядов всего общества, и он не может быть искусственно привязан к традициям, скажем, кочевого уклада только на том основании, что принадлежит к народу, в прошлом кочевому.

Могучий расцвет единой многонациональной советской литературы сделал проблему изучения общих закономерностей ее процессов столь настоятельной, что необходимость такого изучения должна быть записана в решениях съезда.

В ВЕЛИКОЙ СЕМЬЕ НАРОДОВ

В эти дни мы приветствуем старших братьев в великой дружной семье наших народов – родной русский и родной украинский народы. Мы чувствуем самое светлое, благородное и возвышенное из всех проявлений духа человеческого – дружбу! Дружба, слитность и спаянность могучих сил и воля родили истинное счастье людей, счастье страны. Дружба! И по-иному творит чудеса труд, по-иному плодоносит земля, по-иному раскрывают свои затаенные кладези недра.

Мой Казахстан славно встретил нынче свою весну. Зерна, упавшие в его распаханную целину, – это зерна дружбы, посеянные нашими друзьями: русскими, украинцами, белорусами... Эти зерна взойдут невиданным урожаем, который будет так же могуч и обилен, как наша дружба.

ТРУД ВО ИМЯ СЧАСТЬЯ ЛЮДЕЙ

О дремлющих возможностях своих дает знать тучная земля Казахской степи, когда поднимает весною густые побеги разнотравья и неисчислимых диких цветов.

В любую пору – весной, летом и осенью – неистощима дернистая почва этого благодатного края. Хотя бы круглогодично паслись там огромные стада овец и табуны коней, не увидишь пыли, не проглянет вытоптанная, голая земля. Лишь ночь покоя, и наутро она снова покрыта свежими всходами, готова, как отдохнувшая мать, вскармливать отары и табуны. Казахская народная поговорка гласит: “Жер – анасы, мал – баласы (Земля – мать, стада – дети)”.

Но эта могучая земля еще не плодоносила по-настоящему. Непростительно долго хранила она тяжелую дрему веков, таила в себе сокровищницу изобилия. Только непрерывный, чуть прохладный ветерок бескрайних сарыаркинских просторов лениво шевелил весною сухой, прошлогодний ковыль. Носились тучи непуганых утиных, гусиных и лебединых стай над этим краем, столь богатым многоводными светлыми озерами. Ведь и в песне казахской поется про Кокчетавские горы: “Только у подножий твоих – восемьдесят озер”, “Кара-Коль и Коль-Нияза! Сорокатысячный табун коней, прискакавших на водопой, не замутит вашу чистую гладь”.

Воля Родины ныне призывает к иной, деятельной жизни эту девственную степь. За два года она должна поднять столько пахоты, сколько было вспахано здесь за многие и многие годы.

Снова будет подстегнуто движение истории, сдвинется время, – молодое советское племя преобразует своим трудом, своей разумною волей родной и любимый край. У нашей молодежи умелые руки, удалые машины. На ее

знамени, высоко вознесенном над всей необъятной нашей страной, значится: “священный труд во имя плодородия”, “победный труд во имя одоления вековой косности степей”, “славный труд во имя изобилия!”.

Неодолимо движение свежих, молодых сил, ведомых партией и советской властью в наступление ради расцвета жизни, ради весеннего цветения нашей страны!

И мы свято верим, что благодаря чудодейственному труду этих светлых майских дней вместе с осенним урожаем родится еще один новый край изобилия, край, заново сотворенный нашими руками. Там под дуновением легкого сарыаркинского ветерка будет колыхаться океан золотых колосьев, польются реки золотого зерна.

Еще одну новую житницу изобилия распахнет для советского человека мобилизованная во имя светлых идеалов коммунизма североказахстанская степь. Бесконечно радостно чувствовать и сознавать, что в эти славные дни мерный рокот стальных коней нарушает многовековой покой уснувших степей и будит дремлющие силы тучной земли, готовой обильно и счастливо плодоносить.

Настала историческая весна: в Казахские степи пришел благодатный май!

Слава самоотверженным труженикам новых степей — сынам и дочерям великого советского народа! Слава партии и правительству, ведущим нас в победный поход, вдохновляющим нас на священный труд во имя плодородия на социалистических полях, во имя счастья нашей мирной земли!

Либретто

В НАШЕМ СОВХОЗЕ

Либретто сценария

Очень много противоречивых, сложных обстоятельств, неожиданных коллизий мы встречаем в этом гигантском совхозе с 60-тысячным поголовьем овец ценных пород.

Острые сопоставления непримиримых крайностей из действительности данного хозяйства должны послужить материалом сюжетных ситуаций, конфликтов будущего фильма. Эти же условия будут способствовать выявлению, формированию непосредственных, цельных и интересных характеров новых людей, выражающих волю партии в новейших условиях организации животноводства в такой решающей, но отставшей на время республике, как Казахстан.

Назовем эти противоречивые условия. Прекрасно выглядит центральная усадьба, электрифицированная, с артезианским колодцем, с плодовыми садами, опрятными домиками-особнячками служащих и руководящих лиц совхоза. А за 20–30 километров от этой усадьбы, там, где пасется на подножном корму, на отгонных пастбищах тысячное поголовье овец, где настоящий круглосуточный, заботливый труд чабанов, истинных тружеников советского хозяйства растит, множит, бережет, спасает от всяких невзгод фермы, отары, сакпаны и т.д., царит самая настоящая азиатская дикость условий быта людей. Чабаны живут в землянках-норах, даже в зимние бураны они ютятся с детьми в дырявых, прокопченных юртах. Не имеют возможности пользоваться днями отдыха. Нет никаких видов культурного обслуживания, почти не видят картин, не слышат радио, не получают газет, зачастую в течение нескольких зимних месяцев не имеют возможности помыться по-настоящему. Невольно вспомнишь Гейне, который говорил: “Кто любит народ, пусть поведет его в баню”. И вот этот совхоз находится под боком у столицы Казахстана – Алма-Аты, на расстоянии лишь 70 километров. Посещают его министры, председатели облисполкома,

райисполкомов. Проводят в этих хозяйствах свои опыты ученые республики, там проходят производственную практику молодые ученые...

А среди тех чабанов, которые зимой живут в невероятных, нечеловеческих условиях, есть свои герои труда, замечательные советские труженики, занимающиеся до глубокой старости самоотверженным трудом, высокосознательные, незаменимые знатные люди. Но и в их представлениях также много противоречий. Некоторые из них не в ладу с учеными, создающими подопытные стада, целые отары неустойчивых, неопределенных, переходных типов стад, уменьшающих своими данными общие цифры роста поголовья, продукции хозяйства.

Эти же пастухи живут очень веселой, яркой, праздничной жизнью, как на курорте, когда переезжают со своими стадами на высокогорные джайляу. Изобретательные, многоопытные, эти же чабаны героически спасают свои стада в зимние неожиданные бураны, пургу от нападения стаи волков, летом от наводнений, града и т.д. Есть среди этих исконных номадов свои романтики, любители такого образа жизни. Но это лишь у представителей старшего поколения. А вот не идут в эти условия, в юрты своих отцов и матерей их дети, получающие образование в городах. Их уже пугают полудикие условия существования их родителей. Остро ощущается в хозяйстве недостаток кадров чабанов из молодого поколения.

Плохо, очень слабо внедрена механизация процессов труда в животноводстве.

Да, имеются хорошие заботливые люди, честные советские работники в руководстве этим колоссальным хозяйством, но столько в их представлении косного и казенно-бюрократического отношения к существующей действительности в совхозе, что они не видят уродств, ненормальностей условий жизни и труда своих решающих кадров. И беда в том, что эти ненормальности видели и большие руководители, знали и самые решающие инстанции в республике.

Фильм может получиться очень интересным и проблемным в случае смелой постановки новых задач и острой критики существенных недостатков в животновод-

стве Казахстана, на которые указал сентябрьский Пленум ЦК КПСС. Естественно, заключительную часть положительной, позитивной сущности данной картины составит борьба деятельных, горячих и честных партийцев, специалистов и старых чабанов за осуществление тех программных задач, которые поставили партия и правительство перед страной по развитию животноводства.

Об энтузиастах-борцах, о людях героического и сурового самоотверженного труда, о бюрократах в их среде, о великой роли решений партии на новом этапе расцвета экономики социалистического хозяйства поведаст наш фильм.

Часть первая

Утопает в густой зелени центральная усадьба овцевовхоза “Баглан”. Среди необъятных, пожелтевших равнин высятся вершины исполинских тополей, тенистого дуба, плакучей березы. Около усадеб молодые плодовые сады. Здесь огромный и нарядный клуб. Тут же электростанция. Опрятно выглядят отдельные учреждения с их аккуратными, маленькими вывесками.

По усадьбе течет прозрачный хрустально чистый родник. Он берет начало из артезианского колодца — этого мощного каскада подземных вод, находящегося в центре усадьбы.

Любуются артезианским колодцем руководящие люди совхоза. Здесь директор Доскалиев, человек крупного сложения с седеющими висками. Рядом с ним его заместитель Тарасов, секретарь парторганизации Земляной, агроном Бекенов, газетный корреспондент Демеуов. Присутствует тут же главный зоотехник Аманов Асгат — человек новый, только прибывший сюда. Около него зоотехник первой фермы девушка Жарова Лена.

Хвалится своим хозяйством Доскалиев. В его совхозе свой большой автопарк, богатая конюшня. Вот они, строящиеся тридцать домов особнячков для специалистов, служащих и рабочих центральной усадьбы.

Аманов беседует с Леной, спрашивает, так ли хорошо и на фермах.

– Нет, там нет и подобия этих строений, да и условий вообще.

Правдивая и непосредственная Лена Жарова говорит Аманову о той обидной разнице внимания к усадьбе, с одной стороны, и к фермам, отарам – с другой.

Аманов слегка одергивает расхваставшегося Доскалиева. А директор и Тарасов сообщают ему, что совхоз “Баглан” признан образцовым в республике. Здесь все должно быть так, как сложилось за годы минувшие. Недаром сюда приезжают из Алма-Аты большие люди. Да и гостей из Москвы, людей из Министерства Союза, ученых и членов различных комиссий Совета Министров всегда везут сюда, на эту центральную усадьбу. Иногда с ними приезжают и заместители председателя Совета Министров республики. А сам министр совхозов товарищ Бекбауов приезжает сюда и на охоту. Аманов заговорил об отгоне, о тяжелых условиях для чабанов и для овец в пору зимнего отгона.

Доскалиев удивлен подобными разговорами. Эти овцы для отгона и рождены. И высокая премия присуждена за испытанные качества выносливости этой породы. Аманов возражает, что любая выносливость не означает непременно, повседневное и ежегодное терзание животных в диких условиях. Ведь они же стали бы еще более высокопродуктивными при улучшенных условиях; но ему замечают, что иначе овцы потеряют благоприобретенные свойства, изнежатся и изменятся. Аманов спорит и доказывает, что и человек может выносить жизнь в полуголодных условиях, в дырявых шалашах в зимнюю стужу. Но это не означает, что он из-за этого не должен иметь уюта теплого жилья, чистой постели, удобств светлого очага, горячей пищи и т. д. Доскалиев раздраженно спрашивает у него, не думает ли новый зоотехник возражать против отгонного способа ведения хозяйства в данном совхозе. Аманов считает, что отгон, по его мнению, явление временное и ни в коем случае это не идеал, тем более, очевидно, не смогут его восхвалять ни чабаны, ни овцы данного совхоза.

Наоборот, если бы могли высказаться овцы, они, вероятно, тысячи раз проблеяли бы “не хотим”.

Доскалиев иронизирует – “зоотехнику, конечно, более известны “мысли” и “мечты” баранов, на то он и зоотехник.

А вот что думают чабаны на этот счет, нужно посмотреть на них в их юртах, в их родных условиях!”

Наедине с Тарасовым и Земляным Доскалиев не хвалит зоотехника, считает его неестественным, претенциозным. Тарасов также недоволен новым зоотехником... А Земляной не высказывает своего отношения – нужно еще послушать человека, поглядеть на него... Тем более, есть в совхозе такие зоотехники, как Жарова, которая также на многое, установившееся здесь, смотрит другими глазами, чем все работники совхоза... Быть может, молодое поколение специалистов, с новыми, свежими взглядами в науке, имеет свои обоснованные соображения. Доскалиев шутливо предупреждает Земляного, чтобы он, помня о партийной демократии, не впал в другую крайность – противопоставления молодого поколения специалистов старшему поколению.

Директор и остальные работники совхоза решают поехать вместе с зоотехником на джайляу к чабанам, посмотреть, как себя чувствуют в летних условиях люди совхоза и отары. Тут же подоспело большое начальство из Алма-Аты. Это приехал начальник Главного Управления животноводства Министерства совхозов – Акбозов. Доскалиев приглашает Акбозова поехать на джайляу – на знаменитый джайляу “Самалтау”, там, по его словам, сейчас сплошные праздники, увеселения, “той” у чабанов. Целая кавалькада всадников едет в горах, среди живописных ущелий.

Часть вторая

На джайляу “Самалтау” сегодня необычное торжество, родился сын у знатного чабана Нияза, устроили “той” по старинке... Выставлены рядами юрты чабанов для приема гостей... Обильно угощаются приезжие гости из всех соседних отар и колхозных ферм. Каждый гость здесь на верховой лошади... Наехало также много женщин в цветных, нарядных чапанах, камзолах, головных уборах.

Восхваляют пиршество акыны в юртах и верховые... Восторгается всей картиной корреспондент газеты Демеев. Он около Доскалиева... А директора окружают чабаны разных возрастов, говорят о том, как привольно, весело живется им

самим, и как хорошо чувствуют себя в горах овцы... Нет здесь никаких болезней, нет опасностей для стад...

Лена шутит: зато немало актов “труп зарыт”! Она поясняет Аманову, как ухитряются отдельные чабаны замечать следы убоя овец... Идет айтыс... Песенные состязания женщин, акынов... Начинаются конные состязания. Все люди джайляу сейчас на конях... Скачут не только мужчины. Участвуют в кокпарах, в состязании “Кыз-куу” и девушки. Отличается особой удастью и ловкостью девушка Назипа Парменова. Она состязалась с девушками и с тремя джигитами, молодыми чабанами, и всюду выходила победительницей... Одолеет ее в дикой скачке по крутому склону зеленых холмов один только молодой чабан Саттар. Он и спас ее, падающую вместе с конем с кручи в пропасть... И тут же Саттар вознаградил себя недозволенным поцелуем. Назипа крепко хлестнула плетью джигита – спасителя своего.

Доскалиев, Аманов, Акбозов и многие их спутники тоже принимают участие в массовой скачке, в “козлодрании”. Гудит и содрогается земля под ударами копыт бешено скачущих коней. Целые склоны гор, узкие долины, крутые подъемы, заросшие можжевельником, покрывают на скаку борющиеся две группы, огромные толпы всадников. Идет отчаянная азартная борьба между людьми совхоза “Баглан” и колхозниками с соседних джайляу. Не участвуют в состязании только лишь старые чабаны, пожилые женщины, отдельные гости из города и двое старых акынов. Зато по просьбе старого знатного чабана Бакая поют по очереди акыны, сидя на конях, аккомпанируя себе на домбре. Они слагают песни похвалы жизни на джайляу, увеселениям, богатству советского совхоза с 60-тысячным поголовьем тонкорунных овец...

Романтика кочевого быта увлекает старых чабанов, старого акына. Не меньше ликует сегодня и сам Доскалиев. Аманову он демонстрирует свои знания. Всюду в мире горы используются для летних выпасов. Так на Кавказе, в Пиренеях, в Альпах, Кордильерах и т.д. Ему вторят старые чабаны Бакай, Нияз, женщины, акыны.

Идет самая острая борьба среди сотен верховых. В азарте скачет Назипа, она борется за свой совхоз, на их

стороне и Саттар — молодой чабан овцесовхоза. Но упорно, азартно оспаривают у них первенство в данном состязании колхозники.

Назипа наблюдала много критических моментов, острейшую борьбу огромных групп отчаянных и разъяренных борцов за первенство. Она не раз замечала, какую силу, смелость и ловкость проявлял Саттар на взмыленном буланом коне, неутомимый, неодолимый... Вдруг он стрелой вырывается из скученной яростной толпы всадников с козлом поперек седла... За ним ринулась бешеной лавиной конная ватага... Поскакала на помощь Саттару Назипа. Счастливая, гордая его победой, она теперь сама на скаку поцеловала джигита. Скачет в ряд с ним, помогает ему в дальнейшей острой борьбе, оказывает отчаянное, умелое сопротивление нагоняющим джигитам, соперникам Саттара... Они вдвоем побеждают всю преследующую толпу.

Назипа и Саттар едут тихо, чуть успокоенные после отчаянной борьбы. Но в груди у Назипы еле скрытая жгучая волна, она увлечена джигитом. Почувствовал доброе чувство девушки к себе и Саттар. На миг они сливаются в страстном объятии.

Доскалийев с группой спутников и чабанов едет в сторону Красной юрты... Он журит Аманова за то, что тот потерял дорогое чувство его предков — трудового народа, чувство любви к природе джайляу, к бодрой, здоровой и сильной жизни своего народа среди суровых условий природы. Аманов говорит, что джайляу хороши, если все устроено в сочетании с культурой советского хозяйства, с улучшенными, чем у наших предков и отцов, условиями жизни, быта, обстановки на джайляу. Есть ли тут наряду с кокпаром — козлодранием — клуб, кино, культурные развлечения? А в козлодрании были гораздо самые древние наши предки.

Лена напоминает восторженному газетному корреспонденту о Красной юрте. Всадники подъезжают к Красной юрте... Она закрыта. Сторож сообщает, что закрыта юрта с самого утра. Значит, на козлодрании все зрители, участники торжества, а в Красной юрте, где должны быть радио, кино, газеты, журналы, должны устраиваться концерты, читаться лекции, — никого не бывает даже в праздничные, свободные дни...

После долгой паузы ожидания появляется счастливая Назипа... Она — заведующая Красной юртой. На замечания Доскалиева Назипа отвечает невозмутимо — надо помнить о Красной юрте не только в минуту случайного заезда после скачек, после тоя. На вопрос, почему в такой именно день закрыта юрта, она отвечает, что нечего ей открываться, нет ничего нового. Все, что было с самого начала лета, остается неизменно так же убого.

Чабаны это все видели. А кино здесь не бывает никогда. Радио дирекция не обеспечила, и газет не привозят сюда неделями. Ни разу не было прислано ни одного лектора. Для чего ей открывать Красную юрту? Для того, чтобы показать себя? Она заявляет, что от этого позора готова бежать отсюда, не может больше работать здесь. Назипа решила идти к чабанам, на их живую работу. Станет чабаном в этом совхозе. И тут же заявляет, что она выходит замуж за Саттара. А директора просит дать, наконец, один определенный деловой приказ по Красной юрте — о ее увольнении.

Немало подобных противоречивых, сложных обстоятельств, неожиданных коллизий можно встретить в этом гигантском совхозе, где хорошие советские люди, честные труженики в иных случаях не понимают, еще не ощущают нелепостей своего положения. Но тут же есть и люди наподобие Аманова, Лены и частично Земляного и Назипы, для которых одна романтика кочевого быта без существенных изменений, без внесения в нее содержания нашего времени уже ощущается как отсталость, косность, как отживающее свой век.

Часть третья

Аманов назначил срок важнейшей осенней кампании — случной кампании по всем фермам, отарам совхоза. Началась случная, мобилизующая силы, внимание всех людей, занятых овцеводством. Приезжает из города Доскалиев, узнает о раннем необычном сроке, назначенном Амановым. Происходит горячий спор между директором и главным зоотехником. Здесь столкнулись две точки зрения, двоякая практика. Аманов настаивает на раннем окоте,

чтобы молодняк вырос окрепшим к зимовке, это лучше и для овцематок. Крупные ягнята раннего окота дадут лучшую продукцию. Но здесь и большой риск, в случае затяжки конца зимы. Вдруг суровая и долгая зима, и к весне не хватит кормов. Опасен ранний окот с захудалыми овцами, с молодняком, для которого нет тепляков, может не быть и никакого крова, а для маток не будет корма.

По мнению Доскалиева, нужно лишь сохранение поголовья, для Аманова необходимо улучшение всей системы работы во имя того, чтобы совхоз сделать школой передового опыта в животноводстве. Нужно решительно бороться за высокорентабельное хозяйство. Но для этого нужно иметь обилие кормов... Да еще хорошего, качественного корма для овец... Доскалиев не сможет это обеспечить. Аманов говорит, что нужно побольше изобретательности и напряженного труда механизаторов, совхозных плотников, дирекции. Пора этому совхозу, находящемуся под боком столицы, на самых лучших землях области, где раньше размещалось стотысячное, а то и еще больше, поголовье овец трех-четырёх волостей, решительно стать на путь новаторских методов ведения хозяйства. И нельзя ему плестись в хвосте, цепляться за самое отсталое, думая лишь об отчетных цифрах сохранения поголовья.

Требуется также улучшить быт чабанов, позаботиться пораньше об улучшении жилищных условий чабанов на зиму. Пусть Доскалиев и Тарасов используют все ресурсы, переключают строителей на фермы, отары, кошары, а не тешатся показным, декоративным благополучием, благоустройством центральной усадьбы. Чем дальше, тем острее, резче сталкиваются между собой директор и зоотехник, их споры переходят в открытую ссору. У Аманова теперь тоже немало сторонников. Его больше всех начинают понимать зоотехники, чабаны... Также поддерживает его сторону Земляной. Но Доскалиев, авторитетный, влиятельный в Алма-Ате, склоняет на свою сторону многих людей из Главного Управления животноводства, из газеты... Демеуов написал разносную статью в газете, тяжело обвиняет Аманова. В совхозе острые столкновения между руководителями. Арбитром пригласили профессора-экспериментатора Барсова с его ассистентом Акпаровым.

Они ведут совсем противоположный опыт. У них крайне поздний окот. Подопытные стада Барсова вызывают раздражение у чабанов, там больше всего отхода, потому недолюбливает Барсова за снижение процентов достижений и сам директор.

Но Барсов поддерживает Аманова. Научно убедительно выглядит для него основная цель Аманова. Однако и профессор признает, что для такого опыта нужно быть крепко обеспеченными кормами, даже комбикормами.

Доскалийев бьет тревогу, говорит об ответственности, тяжелой государственной ответственности Аманова... Вызывает комиссию из министерства. И эта комиссия, возглавляемая Акбозовым, увольняет Аманова с суровым осуждением его. Также выносятся решение дирекции о предании зоотехника Аманова суду.

Часть четвертая

Лена не согласна со всеми решениями относительно Аманова. Последний рассказывает ей, какие были планы у него. Это выношенные, продуманные огромные цели, направленные на коренное улучшение методов работы в казахстанских совхозах. Здесь и в Министерстве совхозов Казахстана сопротивляются намерениям Аманова, потому что по его планам нужны мероприятия за мероприятиями, нужно по-иному поставить заготовку кормов, необходимо лучшее освоение земель, провести каналы, развернуть культурное травосеяние... Можно бы помечтать о многом, многом... И прежде всего немыслимо, невозможно оставить чабанов в этих диких, первобытных условиях жилья и быта.

Аманов и Лена говорили об этом, живя у чабанов, сидя осенью в дымных дырявых юртах, говорили, мечтали, ютятся во время осеннего ливня в “алтыаяке” (буквально “шестиног”), т. е. в шалаше, сложенном из шести палок и еле накрытом полудырявой кошмой. В таком ужасном жилье ютятся сейчас, осенью, все чабаны совхоза “Баглан”. Живет в алтыаяке и замечательный самоотверженный чабан Саттар со своей молодой женой Назипой. Последняя страшится зимы в этих условиях. Она теряется, с одной стороны, жалея мужа своего, взявшего ныне, после женитьбы, впервые под

свое обязательство целую отару овец в одну тысячу голов. Назипа рада бы его поддержать, но она не жила в подобных условиях, она выросла в городе, училась чему-то... И как она сумеет провести зиму в этом проклятом шалаше, из-под снега добывая топливо, сторожа ночами отару овец, помогая мужу!.. Неужели за 36 лет существования Советской власти только и придумали зоотехники, ученые и директора совхозов лишь эти условия? Высказывая непосредственно, резко и гневно свои подобные замечания Аманову и Лене, Назипа развертывает настоящую серьезную, трезвую критику на всю постановку дела в отношении условий жизни и быта всех чабанов совхоза...

Аманов не понравился директору и за то, что также с возмущением говорил везде о нечеловеческих условиях жизни настоящих тружеников советского хозяйства.

Лена, знающая Аманова со всеми его мыслями, стремлениями, протестует против его снятия... Ведет в том же шалаше Назипы откровенный, серьезный разговор с Земляным... Она так же намерена написать обо всем ей известном в Москву, в ЦК партии. Земляной понимает ее и особенно оценивает стремления Аманова. Советует Аманову не уезжать пока. Но приходит телефонограмма. Оказывается, дело об Аманове передано министром Бекбауовым в суд, теперь вызывают Аманова в Алма-Ату в прокуратуру... Земляной сообщает Лене, что министерство опасается возможных отходов молодняка в результате раннего окота в известной части отар и в порядке страховки решило заковать Аманова в жертву... Земляной теперь решает ехать вместе с Амановым в Алма-Ату, в обком и в ЦК партии Казахстана.

Часть пятая

В Алма-Ате радио передает необычайно радостную для Аманова весть. Решения сентябрьского Пленума ЦК КПСС не осуждают его отдельные новаторские идеи... Наоборот, он еще может победить... Он пойдет к прокурору... к 3-м часам. И пойдет уверенный, с решимостью не сдаваться, бороться за свои правые идеи, намерения...

Приходит Земляной... Нет надобности идти к прокурору... Все решено в ЦК партии по-другому, в духе решений

Пленума ЦК партии. Прокурор предупрежден. Дело будет прекращено... Аманов и Земляной снова едут в совхоз...

С огромной радостью встречает Аманова Лена. На мировую с Амановым идет и директор, осознавший свои ошибки в отношении к нему. Доскалиеву об этом особенно убедительно сказали чабаны. Дальше Доскалиев и Аманов решают вместе вести борьбу за выполнение решений Пленума. Но тут Аманов сразу же ставит, по мнению Доскалиева, непосильные для дирекции совхоза условия непрерывного, напряженного труда по многим линиям работы в предстоящую зиму. Доскалиев называет Аманова “максимум”, а тот, наоборот, назвал директора “минимум”. Так дальше оба руководителя совхоза часто именуется этими прозвищами “максимум” и “минимум”. Максимум (Аманов) предлагает теперь на эту зиму, исходя из решений Пленума, добиваться разнообразных видов механизации, требует, чтобы Доскалиев ехал в город, в министерство и скорее заполучил хороших механизаторов. Нужны изобретательные механизаторы, которые создали бы автопоилки, переоборудовали бы комбайны для резки соломы (которой в совхозе в изобилии), чтобы все фермы, отары, кошары готовились, хотя бы на эту зиму, к заготовке скороспелого силоса — к запариванию соломы.

Нужно срочно строить тепляки для ягнят, нужны в совхозе талантливые изобретатели, организаторы различной механизации, нужны новаторы, глубокие знатоки экономики животноводства.

Пусть Доскалиев делает заявки на лучших специалистов по созданию наилучшей кормовой базы в будущем году.

Доскалиев чуть не выходит из себя. Часто он вскипает в нетерпении при каждом новом наступлении Аманова с его все новыми важными идеями... Теперь уравнивает их отношения Земляной.

Уже зима... Только прошла тяжелая бурная ночь. Усталая, изнуренная Назипа всю ночь сторожила стадо. Любовно, но с горькой жалостью провожает она своего мужа Саттара вместе со стадом, уходящим в снежное поле на выпас... Про себя прощается Назипа с Саттаром навсегда... Кстати, сюда приехали Доскалиев, Аманов, Лена... Назипа объявляет хозяевам совхоза о том, что

она при них, вот сейчас покидает эту отару... Она не думала бежать тайно, а хотела уйти открыто, высказав весь свой протест, возмущение по поводу всего нелепого и ужасного, что она видела и пережила здесь сама, прожив четыре месяца в этом алтыаяке. То гневно, то иронически горько, насмешливо говорит правдивая комсомолка Назипа. Она требует ответа, почему не выполняются в этом совхозе решения сентябрьского Пленума ЦК? Разве допустимо так безответственно, бессердечно относиться к героическому, самоотверженному труду лучших чабанов? Кто сможет месяцами жить в условиях, когда не можешь ни разу раздеться, умыться?.. Старый чабан Бакай, одобрявший ее возмущение, считает только мелочью это ее упоминание о бане. Но непосредственная, прямая Назипа осадилась и деда, шутливо заметила ему, что пусть его кожу в совхозе закалили так, что из нее можно шить сапоги... А вот ее кожа пока еще не желает терпеть издевательства дирекции. Нет никаких условий для культурно-воспитательной работы среди чабанов. Она уходит и от мужа, разлучили их эти нечеловеческие условия, уходит потому, что ждет ребенка. Она не может стать обузой Саттару, а особенно не может рожать в этих условиях, в которых не согласится рожать даже волчица... Да, она бросает порученное ей дело... и не желает ждать ни одного часа... Покидает отару при хозяевах — пусть они срочно найдут ей замену... Люди называют Жамал, дочь соседки Шарипы. Но Шарипа тоже не желает, чтобы ее дочь приехала сюда и кинула бы себя в эти нечеловеческие условия. — Пусть это переносили мы, старики, а ее обучали, в город посылали не для того, чтобы она снова вернулась в наши норы! — говорит Шарипа.

Аманов понимает этих женщин, он опять вносит спешные новаторские предложения о переброске в отары столяров, об устройстве бань, об установлении ветродвигателей, стандартных облегченного типа временных клубов и т. д. От каждого его предложения Доскалиев чуть не взрывается, но он не может отвернуться от этих требований жизни. Лишь как пощады просит он Аманова побыть с чабанами подольше на выпасе и умерить свои новаторские изобретательства... Но Аманова теперь под-

держивают чабаны, Земляной, Лена и другие. Особенно убедительно для всех и горестно для Саттара обернулось решение Назипы...

У молодого чабана самые лучшие, отборные овцематки, самая драгоценная отара... А он в горе и отчаянии решает тоже бросить все, пойти за своей, покинувшей их жалкое жилище молодой женой.

С трудом удержав его, остаются сегодня сторожить овец, охранять отару сами руководители совхоза... Аманов идет на это с большой решимостью, выказывает и толковое уменье и настоящую выносливость. А “минимум”, директор, за эту буранную, суровую и беспокойную длинную ночь, чуть не состарился от тревоги, неудобств... Но это было полезным испытанием для него... Наутро он глядел на Аманова дружески доверчивым и навсегда преданным взглядом...

Часть шестая

Ранний окот совхоз встретил хорошо подготовленным. Директор, Аманов, Тарасов, ветеринар, Назаров, Лена — все на отарах. Везде под руководством Аманова и Лены Жаровой заготавливается скороспелый силос из соломы в траншеях; получают хорошие корма.

Аманов научил людей правильно подготавливать траншеи, наблюдать за измельчением соломы, наилучшей закладкой соломы в траншеи, за равномерным смачиванием резки и, наконец, за плотностью трамбовки. Есть тепляки для ягнят. Состояние овцематок сказывается на весе, здоровье и упитанности ягнят. Ранний окот прошел, на радость старых и молодых чабанов, против всех сомнений Доскалиева и Тарасова, очень хорошо. Первую победу, опираясь на решения сентябрьского Пленума, одержали Аманов, Лена и Земляной. Дальше опять идут все возрастающие новаторские идеи Лены и Аманова. К ним теперь присоединяют свои голоса, вновь прибывшие агрономы, гидротехники, механизаторы, ветеринары.

Теперь начата борьба за отмену отгона. Для этого с новой весны начаты разнообразнейшие работы. Прежде всего, Аманов с агрономом Бекеновым думают о

лучшем использовании земель. Аманов иронизирует над Доскалиевым, что в его хозяйстве до сих пор огромные земли целины остаются так же нетронутыми, как это было при баях рода Жаныс и рода Албан.

Нужно провести большой канал, организовать такие посевы, которые обеспечили бы к следующей зиме осуществление мечты Аманова о зеленом конвейере — об этом подсказывают решения сентябрьского Пленума.

За высокорентабельное социалистическое и культурное хозяйство объявлена борьба по совхозу.

Идет в небывалых масштабах новая посевная. Борься с обычно сдержанным, тревожно восприминающим каждое новаторство, но деловым и крепким директором совхоза — Доскалиевым, Аманов и Бекенов ведут теперь большие посевы разнообразных кормовых трав, включая и суданку. Но мало этого, вызывая новое удивление, тревогу Доскалиева, Бекенов высевает кукурузу на силос, сахарную свеклу и картофель на корм, улучшает агротехнику возделывания кормовых культур.

Неисчерпаемый в своей изобретательности Аманов нашел в лице Лены, Земляного, Бекенова и молодых чабанов новых энтузиастов преобразования своего совхоза. Они объявляют борьбу за зеленый конвейер. Когда овцы и коровы совхоза будут в стойловом содержании, они в своем рационе будут получать большое количество сочных зеленых кормов.

Совхоз должен за год сделать такой скачок, перемены в нем должны произойти такие, каких не произошло за все 25 лет существования этого совхоза.

Кипит интересная работа у гидротехников. Особо изобретательны механизаторы. Проводится в разнообразных сочетаниях комплексная механизация трудоемких процессов.

По заявкам уже многих новых лиц, энтузиастов-новаторов, Доскалиевым и Тарасовым завозится оборудование электростанций, автопоилок, электродоильных аппаратов, электрострижки; завозится оборудование подвесных дорог, ветродвигателей. Завезено и строится на фермах, отарах и даже на высокогорных джайляу множество стандартных финских домиков и т. д.

В самом центре отгонного участка, вдали от центральной усадьбы, выстроились домики чабанов, появился клуб, звучит радио, кошары залиты светом.

В конце фильма в особнячке среди чабанов Аманов и Лена — как люди одной семьи; они встречают Назипу, вернувшуюся с хорошим малышом к своему мужу-другу Саттару. Большой вместительный грузовик привез не только Назипу, но и целую группу интеллигентных молодых людей и девушек, которых встречают здесь давно ожидавшие их родители — старые, пожилые и средних лет чабаны. Приходит молодая культурная, надежная смена новых овцеводов.

Итак, ведомый мудрыми решениями великой Коммунистической партии идет к своему расцвету овцеводческий совхоз “Баглан”... Становясь подлинной образцовой школой передового опыта в социалистическом животноводстве нашей родины.

ПРИМЕЧАНИЕ: Последнюю часть своего либретто автор пока сознательно не разрабатывает в какой-либо сюжетной схеме потому, что события этой части переходят к будущему. И хотя не имеется в виду далекое будущее, все же необходимо учесть опыт достижений лучших наших совхозов за весну и лето 1954 года. Потому доработку этой части автор счел целесообразным завершить соответственно конкретному жизненному материалу ближайших месяцев. А пока дана в схеме, идейно, производственная перспектива расцвета совхоза “Баглан”.

ОТ АВТОРА

ДОПОЛНЕНИЯ К ЛИБРЕТТО “В НАШЕМ СОВХОЗЕ”

Учитывая общеобязательную и важнейшую специфику кинодраматургии, считаю необходимым добавить, в порядке дополнительных пояснений к своему замыслу, к идее вещи, о трех главных моментах предстоящей развернутой сценарной разработки своей заявки.

Первое: сюжетно-драматическую основу сценария составит, главным образом, борьба, происходящая между Доскалиевым с его группой, с одной стороны, и Амановым с его сторонниками — с другой. Причем намеченные в либретто пока лишь в общей схеме и в словесно-полемиическом плане противоречия будут разработаны в порядке действенного, напряженно сюжетного конфликта, возникающего между отрицательными и положительными образами. В лице Доскалиева будет представлено многое из отрицательной, ныне сурово осужденной, практики и косных взглядов на форму и методы ведения животноводства в Казахстане, на вопрос отношения к кадрам животноводства. Помимо этого, его окружает группа людей, подобранных по признаку “семейственности”. Они способствуют насаждению на фермах, отарах угодничества, подхалимажа, даже подлога. Из научной практики, эксперимента они отбирают какие-либо крайности для крикливой рекламы, внешнего эффекта.

В противовес Доскалиеву группа глубоко преданных делу социалистического хозяйства ученых, во главе с Амановым, вторгается в застойную жизнь совхоза, решаясь на борьбу, острейшие конфликты, на перенесение личных невзгод во имя всего того, что выдвинуто теперь самой жизнью, требованиями партии на новом этапе истории. Они несут на своем знамени все то, что выношено тружениками из народа, самим советским народом и что, как высшее

свое завершение, получает полное воплощение в решениях партии на сентябрьском Пленуме ЦК.

И в дальнейшем за осуществление на деле этих решений сентябрьского Пленума также будет продолжаться действенная борьба в том же совхозе среди чабанов, на отарах и фермах.

Второе: изложенные выше идейно-образные коллизии не будут отражаться лишь на производственно-технической основе их проявлений.

Характеры получают свое развитие, полноценное раскрытие, главным образом, по линиям детальной разработки внутреннего, психологического, сложного комплекса чувств, мыслей и воли людей. В этом смысле и будут созданы конфликты, драматургически оправданные переломы, нарастания событий, которые в целом помогут раскрытию каждого характера человечески убедительно, внутренне мотивированно и также в строго индивидуализированном плане. Действенно намеченная в либретто линия отношений Назипы и Саттара найдет себе немало параллелей — подобные и непохожие (соответственно характерам персонажей) судьбы в сценарии. Сложно, оригинально будет разработана линия отношений Аманова и Лены, сливающих свои жизненные пути воедино через многие этапы увлечений, расхождений, боли и затаенных мук.

Третье: основная идея сценария по хозяйственно-экономическим проблемам, в частности, по овцеводству, не будет направлена на полное отрицание отгонного животноводства. Есть, безусловно, отдельные сезонные, неустранимые моменты отгонного выпаса, как, например, летняя пастьба на высокогорных джайляу. И не отрицая его в основе, фильм остро поставит вопрос о лучшем устройстве этого отгона в горах, особенно в отношении быта, условий существования чабанов, их жен, детей с их дошкольным и школьным воспитанием там же. То же самое критически требовательно будет освещено и в отношении зимнего устройства отар и чабанов.

На всем протяжении фильма в устах Аманова и других положительных героев, особенно молодежи, вернувшейся к себе на родину после сентябрьского Пленума, должны

прозвучать взыскующе созидательные требования о скорейшей, полноценной механизации процессов животноводства. В этом смысле картина должна стать остро злободневной и зовущей к светлой, творчески созидательной идее каждого советского патриота, кому дорого призывное слово партии и правительства в наши дни!

Пьеса

АСЫЛ НӘСІЛДЕР

**Төрт актылы,
жеті суретті пьеса**

Адамдары

Дәуренов Иса – нарком, министр, 42 жаста.

Есенов Сәлім – ғылым орталығының басшысы, 40 жаста.

Назарбеков Бек – мал шаруашылық институтының директоры, 35 жаста.

Балашов Василий Иванович – профессор, 50 жаста.

Бектенов Сапар – ғылым кандидаты, жас ғалым.

Есіркеп – үлкен шабан, 60-та.

Әсия – келіні.

Қанипа – қызы.

Балжан – әйелі.

Сейітова Сара – жас маман, Балашовтың аспиранты.

Садыров Нартай – тәжірибе базасының директоры.

Першин – Наркоматтың мал маманы.

Молтай – шабан, 28-де.

Бекбол – қарт шабан, Есіркеп тұрғылас.

Қарсыбай
Ұлбала
Дәмелі
Күлше

} шабандар.

БІРІНШІ АКТ

Бірінші сурет

Наркомның кабинеті. Дәуренов мәжіліс өткізіп отыр. Екі стенографистка. Жиын ұзын көк үстел айналасында. Көмекші әйел жиі келіп-кетіп тұрады. Наркомға жақын Есенов отыр. Екінші жағында Першин. Жиылыста Сәлім, Першин, Есенов, Назарбеков, Балашов, Бектенов Сапар, Садыров, Сейітова және шабандар: Есіркеп, Әсия, Бекбол, Молтай бар.

Дәуренов. Жолдас Сталин Қазақстанды мал шаруасының шығыстағы социалистік базасы болсын деді. Одақтық Совнарком Қазақстанның мал шаруасы туралы бірнеше рет арнаулы қаулы алды. Отан соғысы мынау, ол майдандағы ерге де, мұндағы елге де, осы отырған бәрімізге де ерекше қарыз артады. Отан басына келген ауыр сын жылдарда, сын күндерде, біздің бәріміз де өзді-өз орнымызда сын сағатта, сын майдандамыз. Отан алдында азамат қарызын ұққан жанның бәрі де бұл санадан өз көңілін бір сәтке де босаңсытуға, бейқамдыққа салуға жол емес. Мүмкін емес. Құр ғана “еңбек етіп жүрмін, қарап жүргем жоқ” деген сөз ешқайсысымызға ақтау емес. Ол аз. Өнер сөзін күтеді жұрт та, жұмыс та. Өнімді ойы бар, бүгін мен ертеңді, үлкен өрісті түгел қамтып ойлайтын табысты ойларыңды естімекпін. Мәжіліс міндеті осы. Бар деректеріңмен, талаптарыңмен, тіпті күдіктеріңмен де, таластарыңмен де осы мәжіліске әзір боп, ортаға салғалы келді деп түсінемін. Партия мен үкімет басшылығы сіздермен сондайлық арнаулы, кең еркін мәжіліс өткізуді маған тапсырды. Әуелі осыған бір келісіп алайық, сондай кеңеске әзірсіздер ме?

Есенов. Жолдас министр, біз жиын ойларымызды да және таластарымызды да түгел әкеліп отырмыз.

Бектенов. Таласымыз көп екені рас. Өзіңіз қоятын талапқа қарай айтсақ деген ойларымыз аз емес.

Дәуренов. Мақұл, ендеше, нақтылы осы жиынның алдына қойылатын талаптың өзін айтайын. Ғылым сіздерде. Халықтың ғасырлық тәжірибесі сіздерде, тәжірибе базасы сіздің институтта, бүткіл республика мал шаруасы сіздердің тәжірибеңізден басшылық ой күтеді. Қолдарыңда

он мыңнан аса қой бар, он жылдан аса тәжірибе жасап келесіздер. Жә, аяғы жерге тиген не бар? Қашан үлгі беріп, жеміс шашасыздар. Қазақстанның колхоз, совхозы сіздерден басшылық ойды күтеді. Жасыратыны жоқ. Мал өнімі нашар. Қыс сайын жұт бар. Жыл айнала өлім көп. Дамып ұзаған өнім аз. Көп жылдан бері тұқым араластырдыңдар, халық шаруасына, мемлекетке не шығарғандарың мәлім емес. Украина – Аскания-Нова қойын тудырды, Кавказда жаңа тұқым рамбулье шықты. Азербайжан тау мериносын тудырды. Сібір мериносы мынау қасымыздағы Рубцовкада туып отыр. Биология, генетиканың, жалпы селекцияның Қазақстанда мал жөнінде жаңа жеміс берері бар ма, жоқ па? Сіздердің сөзіңізді бүкіл Одақ халық шаруасы көптен күтеді. Таңдаулы сынмен күтеді. Жасыратыны жоқ, Қазақстанның бұрынғы мәдениетсіз өскен шаруасы пайдаланбаған, Алатау, Алтай, Сарыарқа, Сыр, Жайық, Есіл, Ертіс кең-байтақ өлкелерінің ішінде мал мекендемеген жер бар ма еді? Ол түгіл, мынау Бетпақ, Қызылқұм, Мырзашөл, Мойынқұм, Бозой, Сартауқұм, Қарақұмдардың жылына, бір мезгіл болса да, мал тұяғы баспаған топырағы, малдың азуы шалмаған қылтанағы бар ма еді? Біз сол қыстау, жайлау жерлерді неге баурамай отырмыз? Талай мемлекет сыятын шүйгін дала, салқын жон, құнарлы қорық, самал таулардың, шынын айтқанда, көп өлкелерін картаның жүзінде адам баспас мұз мұхиттай, тұл өлкедей, есіз тастап отырмыз. Ғылымдағы мешеулік – сіздерден, халық шаруасын басқарудағы кемшілік – бізден. Мен Наркоматтың олқылығын ақтамаймын. Балық басынан... Осы екі мешеулік жауапкері сіздер мен бізбіз. Менің өзім де айыптымын. Айыпты ғана емес, сол картадағы ақ алаңнан Қазақстан қалың өлкесінен ұялатын күндеміз. Отан соғысы күнінде Отан алдында ұялатын күйдеміз. Дала мен құмдарға, таулар мен қорықтарға мал бармады. Мал бармаған себебі, малға көмек ой бармады. Соны жолдас Сталин бастаған біздің орталық партия, одақтық үкімет көріп отыр. Малды бір жағынан жәйіп, көшіп өсір, мәдениеттендіріп өсір, сол тұл боп кеткен, туысып кеткен өлкені пайдаланып, малды көшіртіп өсір, бірақ тек өсір деп отыр. Бұл жолда халықтың жүз жылдаған

тәжірибесіне ғылым, оқу қосылсын, ұрық берсін. Жүйе мен тәжірибе табыссын, бар ой мен өнер осы мал шаруа институты, соның тәжірибе базасы өзінде қабыссын дейміз. Ойларында не жүр? Қолдарыңда не табыс бар? Қандай таласың, қандай күдігің, қандай сының бар? Соның бәрін ортаға салыңдар.

Е с е н о в. Ең әуелі, ауыл шаруа ғылымының әр сала жұмысынан екі институт ісін бөліп айтар ем. Олар жер пайдалану институты, экономика институты. Міні, мынау солар еңбегімен жасалған Қазақстанның мал шаруасы жөніндегі картасы. (*Картаны ілгізіп, жанында тұрып сөйлейді.*) Осы карта бойынша 175 миллион гектар жайылыспен пайдаланатын жер бар. Жаңа жолдас наркомның атаған жерлері. Осы өлкеде малды қысы-жазы жайып бақсақ, 120 миллион қой өсіруге болады. Ал бізде қазір 20 миллионға мал басы жетпейді. Егер осы жердің пішендігін шауып, малды қолдан асыраймыз десек, жиыны 50-55 миллион ғана қой өсірер едік. Бұдан бөлек біздің алдымызда басқа міндет бар, ол – Бетпақтың шөлін зерттеу жұмысы, онда 200 миллион гектар жер бар. Жаңа жолдас нарком айтқан, бұрын жылдың бір мезгілінде болса да, мал аяғы басқан, мал кіндігі өскен жер. Оның бар мүмкіндігін біз қазірге зерттеудеміз. Ал мынау 175 миллион гектар жерде қандай пішендік, қай жерде бұлақ, бастау, қай жерде құдық, бос су бар, қайсысы қыстау, қай тұсы жайлау, қаншалық мал сыйғыза алады. Және жүйе жүзінде қандай тұқым малды өсіру талап етеді, бұның бәрін біз зерттедік, білдік. Ендігі сөз мал мамандарында. Біз ғылым жөнімен, жүйемен, қай жерге қай түсті мал өсіру керек екендігін де белгіледік дейміз. Тек мал беріндер. Малдың жаңа тұқымын беріндер. Тек наркомға айтар бір дауым бар. Бізде көбінше, ғылым бір бөлек, тәжірибе бір бөлек келеді. Қой тұқымын асылдандыруға ығы жөн жоқ. Қай өлкеге, кімді өсіруді зерттеместен, бар жерде тұқым араластырам деп қойды қозықоспа еттік. Қой болды қойыртпақ деген осы. Соның салдарынан Одақтың бір жеріне жараған шалашарпы Қазақстанның екінші көп өлкелерінде жарамсыз боп отыр. Көп өледі. Шығынға тығын болар, төтеп берер ойды тәжірибе де таппады, ғылым да бермеді. Ғылым бермегендігіне кім кінәлі? Көп шығын мал шаруасын

басқара білмегендігімізден болып отыр. Сол айып алдымен, мал шаруасын ұйымдастыратын аппарат, осы өзіңіздің системаңызда, сіздің аппаратта.

Першин. Айып жалқаулық, керенаулықта. Малды өзі туып, өзі өссін дейді, шөп-қор жасалмайды. Шаруалар асыл тұқым алғысы келеді, күткісі келмейді. Аскания-Нова, Сібір мериносы, Кавказ жаңа тұқым қойлары, барлығы да күтіммен өсіп отыр. Асыл нәсіл еңбекпен туып, мешеуліктен жойылады. Қой жыл сайын жұттан арылмай, көбею орнына, кемумен келеді. Айып басқаруда емес, мәдениетсіздікте, жалқаулық, мешеулікте. Сол мешеулік, осы мал шаруа институты, оның тәжірибе базасы, өздеріңізде жоқ па? Сіздер мал өлтірмей отырсыз ба? Сіздер тым құрыса жаңа тұқым бермесең де, мәдениетті тәртібіңмен, күдіксіз күтіміңмен жұтсыз жыл өткізсеңіз болмас па еді? Сіздерге де мешеулікті егіп отырған біздің аппарат па?

Есенов. Мәселені жолдас нарком кең қойып отыр. Әңгіме он миллион қойдың жөнінде, жолдас Першин. Тәжірибе базасының 10 мың қойы өзінің олқылығын да, табыс, талабын да ортаға салады. Бірақ оның мінімен, оның тәжірибелік ерекшелігімен, оның кейде кеткен қапысымен сіз ақталуды ойламаңыз. Мешеулікті айттыңыз, жақсы айттыңыз, бірақ сол мешеуліктің тірі пішіні, жиын пішіні он миллион жәйін тәжірибе базасына бақан тіреу етіп айтып, сонымен ақталмақ боп отырған мынау отырған сізсіз. Отан соғысы күнінде бар шаруада адам күші аз, сіз айтқан жаңа тұқым қойлар, Қазақстанға тәртіпсіз, есепсіз жайған қойлар күтімі ауыр ғой, көбінше Қазақстанның жағрафиялық, ауа райлық жайларына көніспеген қойлар, сыналмаған тұқымдар. Сіз бар жерге талғаусыз, ойсыз жаңа тұқымдарды жаппай араластыруға салғансыз да, былықтырып қойғансыз.

Першин. Не дәлелмен айтасыз бұл сөзді, әлде сіздерді сынауға, сіздермен дауласуға да болмайды деп білесіз бе?

Есенов. Сөзім дәлелсіз болса, дауласыңыз. Сырдағы қой Ертісте өсе алмайды. Алатау өлкесіне үйлескен қой Көкшетау, Қостанайда өсе алмайды. Сіздің өзіңізге бақтыртып өсірту керек еді. Колхоз, совхоздың шабынын кінәламай, сонда өз басыңды өзің ұрар едің. Шашыңды жұлар едің. Сол көктемгі қой қозылар кезіне сізді жіберіп, 500 қойға

екі кісі ғана бөліп, ондағы қозыларың екі күндей ауыздана алмай өліп жатса, қайтер едіңіз. Үлкен биік кеңседе, жақсы орында жайлы отырып алып, ой мешеулігінің анасы өзіңіз болып отырып, мешеуді алыстан іздейсіз. Жолдас нарком, айып етпеңіз, біздің ғылым орындарын ақтау үшін айтып отырғам жоқ, бірақ әуелі өз кеңсеңізді бар мінімен танып, біліп, дұрысқа бұрып салмай, іс мандымайды. Біз болсақ, ғылымдық, халық шаруашылық шын күдігімізді, дауымызды, осындай сындарымызды, бар қиын түйіндерімізді әкелдік. Уәде бойынша еркін сөйлесейік, шын сөйлесейік. Сол үшін ең алдымен өзін ақтап, өзгені сынап, кінә мен қылмысты төменгінің бәріне үлестіріп беріп, өзі тоғышарлықпен малтығып отыратын мінез соққы көрсін. Жаны ашымастың қасында басым ауырмасынның мінезіне ең алдымен тыйым болсын. Кінәні өзгеге тастап, басын амандап шығуын ойлап жиналып отырған мамандар мен шабандар емес бұндағы жұрт. Көріңіз, тыңдаңыз. Намыстанбаңыз да ұялмаңыз, сабақ та алыңыз тіпті. Қазір бар күдігі мен дауларын ортаға салғандарын көріңіз мына жұрттың. Сөйлеңіздер, жолдастар. Мен мәжілісті ерте ашуыма ғафу өтінемін. Бірақ, орайсыз сөз болса, бұдан былай да ашуланбаймын деп уәде берерім және жоқ. *(Күлкі.)* Сөйтіп, өнімді сөзге кірісіңіздер, жолдастар...

Бектенов. Жолдас нарком! Сіз “балық басынан” дедіңіз, мен сол басты ең әуелі ғылымның басы етіп алғым келеді. Оның ішінде мал шаруа институты, оның ішінде тәжірибе базасын, профессор Балашов тәжірибесін айтамын. Қазір Қазақстандағы мал шаруасы жөнінде ең жауапты бастың бірі – екі түрлі тұқым ауыстыру бар еді. Жендіріп араластыру, өндіріп араластыру. Біздің базаның тәжірибесі жендіріп араластыруды Қазақстан шаруасына көп екті, не көп – Қазақстанды қоныс ете алмаған мәліш қой көп. Сұраңдаршы шабандардан, колхоздардан сұраңдаршы, осы күнде сол қойлар зығыр жейді. Институт бастығы профессор Балашов болып өздері іздегенін тапқан жоқ, сонымен қатар шаруасына ойланып, тартынып істе деп ақыл, көмек айтып араласқан да жоқ. Енді мал шаруасы дағдарыста. Біз сол күйдеміз. Үлкен Қазақстан бірақ тұқым қоймен күн кеше алмайды. Ал біздегі ғылым сол бір тұқымның өзін де берген жоқ. Алақандай Англия

Қазақстаннан ауа райы, жағрафиялық жағдайы әлдеқалай біркелкі деуге келсе де, өзінің әр ауданына лайықтап, талай түрлі тұқым қой шығарды. Бүгінде 32 тұқым қой бар. Қазақтың өз қойын алғанда, 22 түрлі жағрафиялық айқын белгілері бар өз ішінде типтері болған. Академик Иванов он жылда Аскания-Нова рамбульесін жаратты. Сонымен қатар, академик Иванов текті нәсілдегі өзгерісті еске ала отырып, бүгінде дүниедегі атақты болған, табиғатты ұлы өзгерткіш Мичурин тәжірибесін, академик Лысенко жаңа жүйесін малдан жаңа тұқымды тәрбиемен өндіріп туғызуда ұлы жаңалықтар айтты. Кавказ қойы профессор Кулешев, академик Иванов ойларын іске асырған Филянский еңбегінен 35 жыл жаңа тұқым боп қабылданды. Азербайжан тау мериносы Смарагдов, Тимирязев, Чандерли, Садыхов, Ақбердиев және Қара Мәметұғлы сияқты үлкен шабанның тәжірибесімен туды. Көдабек, Шамхор аудандарының тау мериносы жаз Арменияның Севан көлін жайлап, қыс Кураның бойын қыстайды. Көшпелі мал шаруасын, соған лайықты қой тұқымын тудыру керек деген Иванов ойымен туған жаңалық сол еді. Қыс қыстау, жаз жайлауының арасында Азербайжан тау мериносы 500-600 шақырым жер жүреді. Міні, жаңа тұқым тудыру деген осылай. Тудырдық па біз жаңа тұқым сондай? Тәжірибеміз он жылдан асты. Тұл жылдар. Тудырғамыз жоқ. Сонымен қатар Қазақстан мал шаруасын дағдарыста қалдырды. Үлкен ауыр дағдарыс өлкелерінде бұрын қой шаруасы болмаса бір сәрі еді, әсіресе қазақтың қазақы қойы бар еді. Қазақстанның бүгінгі құмы мен жолдас нарком айтқан алыс шексіз-кең, байтақ қазақы қойы бар еді. Дүние жүзінде ең асыл қой осы еді. Оның төзімділігі, еті, сүті, тез пісетіндігі, қыс қайраты ешбір дүние жүзінің бірінде жоқ. Жалғыз міні – жүні. Біз сол қойды өз ортасында өсіре берсек, мал санының басына келгенде, бүгінгіден кем қойғанда, екі есе артық малға ие боп отырап едік.

Б а л а ш о в. Олай болғанда, сізше не істеу керек, жолдас Бектенов?

Бектенов. Менше, Қазақстанның көп облысында өсе алмай, өне алмай жүрген шала меринос, шалағай отарлардың бәрін қазақ қойының өз нәсілімен қайта асылдандыру керек деймін, профессор Балашов. Қазақ

малы – ғасырлар тәжірибесінің малы. Соның өзін, өз ішінде асылдандыру бірінші міндет.

Д ә у р е н о в. Тұқым араластыруды қалай дейсіз?

Б е к. Тұқым араластырмау керек дейсіз ғой?

Б е к т е н о в. Жоқ, тұқым аралассын.

Б а л а ш о в. Қашан аралассын? Кейін бе?

Б е к т е н о в. Жоқ, қазір аралассын. Бірақ ол асықпай істелсін. Ол тек тәжірибе жүзінде жүрсін. Әр тәжірибе сыналып қорытылғанда, нәтижесі жаңа тұқым болсын. Және профессор Балашов істеп жүрген тәжірибеше бір-ақ тұқым болмасын. Қазақстанның көп өлкесі өзіне лайық көп тұқым, жаңа тұқым керек етеді. Сол жаңа тұқым ішінде менің қиялым – қазақ қойының бар сыпаты сақталсын да, тек жүні асылдансын. Совет мериносы әр өлкеде әр алуан. Ғылым әр өлкенің өзінде ғасырлар бойы қалыптанған тұқымның бас қасиетін пайдаланып, жаңа тұқым жаса дейді. Сондықтан Одақтың әр республикасында әр алуан меринос туып отыр. Тағы да профессор Балашов тәжірибесін сынаймын. Бұл кісінікі прекосқа қазақ қойын жеңдіріп, жасалып келе жатқан тәжірибе. Бұдан тұрақты тұқым шықпайды. Аз уақытта айналып прекостың өзіне барады. Және әсіресе үлкен күдігім, таласым осы тәжірибе базасы, Балашовтың қойы мына тұрған Семей облысына барса, бар прекостаи итшілеп таусылады. Ол түгіл, қатты қыста мынау мындаған қойлар өскен Сарыүйсіннің, Жалайырдың Сартауқұм, Бозой, Мойынкұмда бір қыс қыстап шығуға шыдамайды. Сол сыннан өтпей, құрметті профессордың тәжірибесі әлі “бір аяғы жерде, бір аяғы көрде” тұрған, дерексіз тәжірибе деймін. Мен бұлар тәжірибесінен жаңа тұқымды көбейтетін, Қазақстанның бар суық, қиын облыстарына сар аязына, сіреу қарына қасқарып шыдап беретін асыл текті, бұрынғы қазақ қойы текті, асыл жүнді жаңа тұқым шығармай, қанағат етпеймін. Бүгінгі нарком алдындағы үлкен жауапты мәжіліс біздің алдымызға осындай қиын өріс, үлкен өріс қойсын деп талап етемін. Бұл күнге дейінгі ғылым тәжірибесіне қанағаттанбаймын. Өзім сол сапалы жаңа тұқым үшін алысамын.

Б е к. Сіз өзіңіз осы жолда ешнәрсе істедіңіз бе? Балашов тәжірибесін жете білмей, жойып отырсыз, өз тапқаныңызды айтып беріңізші, шешендіктен басқа ұстатар дерегіңізді айтыңызшы. Істеген тәжірибеңіз бар ма?

Бектенов. Бар, мен бастадым.

Бек. Оныңыз қайда? Жерде ме, аспанда ма?

Бектенов. Оным сіздің базаның адамдарына да мәлім. Мына жолдас Сейітова мен белгілеген методикамен таныс.

Бек. Методика бастағы нәрсе. Біз қолдағы тәжірибені сөйлегелі келіп отырмыз, қысыр кеңес емес.

Бектенов. Білемін, сіз профессор Балашов тәжірибесінің фанатигісіз. Болмаса, істің негізі методикада, дұрыс жасалған методикада екенін аңлар едіңіз.

Бек. Қой шаруасы құйынды күтпей, құнарлы істі күтеді.

Бектенов. Методикасыз құнарлы іс болмайды. Құйын деген сол болады. Мен сіздердің тәжірибенізден де арқар қой мен қазақ қойын араластырған Белов тәжірибесінде көп ғылымдық методика бар деп білемін, олай десеңіз. *(Шабандар арасында күлкі.)*

Бекбол. Ол әлі мойыны жіңішке, мүйізі арқардай, басын көтере алмай тұрған қой ма?

Молтай. Оның есесіне жүйрік қой дейді ғой.

Сара. Және бір қасиеті иісшіл, дыбысшыл қой дейді.

Молтай. Безеген жүйрік болу үшін май да жимайды дейді. Ол бәйге қой болса керек. Мына кісінің айтуына карағанда, өсіретін қой сол қой ғой деймін. Әрі қой, әрі Шыңбұлаққа көкпарға салатын, тұлпар қой болса керек. Шіркін әрі қойың, әрі атың болатын малдан асыл не босын.

Әсия. Әрі иісшіл, әрі дыбысшыл болса, біздің ақ қойды күзететін, сақ төбеттің орнына да жүрет те.

Молтай. Е, бір қасиеті тағы шықты. Әрі қой, әрі тұлпар, әрі сырттан. Бектеновтың ғылымы бүйте берсе бізді пыраққа да мінгізер. *(Күлкі.)*

Бектенов. Жолдастар, күлмеңіздер, сол қасиетінің Алатау, Алтай қыр-жонында қысы-жазы қажымай жүретіні өз алдына. Алтын жүнді де сол қой береді. Алыс тұқымдарды араластырып, тәжірибемен жаңа тұқым жасау деген Дарвиннің негізі іске асқаны осында болады. Ерекше тәрбиемен тұқымды өзгерту деген Мичурин, Лысенко жолының ақталуы осы болады. Ол қой ең болмаса қысыңның қандай жұты болсын қыл ауырмай шығады. Ол қой — өзінің жағрафиялық ортасының балуан қойы. Сіздер

өсіреміз деп жүрген тұқым қора мен маяны ықтамаса, қысқа етер қарсылығы жоқ. Қатты қыстың алдында қасқырдың аузындағы қозыдай. Өзге облыстарды қойып, тағы айтамын, жолдас нарком, жолдас Есенов, салыңыздаршы сынға, мынау тұрған Мойынқұмның бір қатаң қысы осы он жылдық тәжірибені құйындай ұшырып кетуге мүмкін. Профессор Балашовтан, мынау барлық база қайраткерлерінен олар қолындағы он қойдың қыстық сынын, сипатын анықтап айырып, нақтылап сынап өткізбей, тұқым шығады екен деп, табыс болады екен деп, ойлаушы болмаңыздар. Сын, сын, қыс сыны, құм сыны, бұл тәжірибенің шынын ашсын.

Б а л а ш о в. Менің базада жасаған он жылдан артық тәжірибем бар. Жолдас Бектенов үлкен күдік айтады, өзге көп сөзінің ішінен бір сөзінде дұрыстық бар, ол – сын. Сын дегені – құмменен, қыспенен сынау дегені. Он жылдық тәжірибемізді біз де сынсыз аяқтамақшы емеспіз. Бірақ сол сынға апаратын ісің болу керек. Біз сол ісіміз бар дейміз. Ұзақ жылдар еңбегінің нәтижесі. Мынау менімен бірге істесіп келген жас мамандар Сейітова Сара, Есіркеп, Әсия, бүкіл мал шаруа институты білетін ұзақ еңбек нәтижесі. Жаңа тұқым дүние жүзінің барлығында адамның ұзақ еңбегінің нәтижесінен туған. Иванов та Аскания қойын он жыл еңбек нәтижесінен шығарды. Англияда сан тұқым: линкольн, котевольт, ромней-марш, шропшир, гемшир, шевиот сияқты тұқымдар завод қойлары саналады. Бұлар да жақсы қойлар. Ұзақ еңбектен туған тұқымдар. Кейін осы етті қойларды әр алуан асыл жүнді қой тұқымдарымен араластыру арқылы дүние жүзіндегі мәдениетті қой шаруасында дишлей-меринос, комвольный қойлар, прекос, мелешав және қарабас, ақбас қойлар туған. Сол жаңа туған тұқымдар Америкада Кордильерде, Австралияда, Жаңа Зеландияда, Колумбия, Панамада әрбір жағрафиялық, ауа райылық, жалпы табиғаттық өзгешелікке қарай бірі көшпелі асылданған, жаңғырған тұқымдар туғызды. Сол тұқымдардың бір алуаны – вертемберг қойын профессор Николаев нағыз жібек жүнді, анық көшпелі шаруа-ның қойы етіп өзгертті. Иванов шығарған Аскания қойы, содан тараған Кавказ қойлары, Сібір мериностері – біздің Отанның советтік шаруасының өте қызық жаңа туғызған нәсілдері. Бәрінде тұқым эволюциядан туып өзгереді. Бәрінде таңдау менен

талғау үстінде табиғат жағдайы және сол жағдайда тәрбиелеу арқылы нәсілдік сыпатты өзгерту ғылымдық негіз болып келеді. Менің тәжірибем Қазақстанның ерекше жағдайына, ауыр, қиын жағдайына үйлесетін жаңа тұқым шығаруға, жаз тау жайлап, көктем мен күзде изенді, жусанды бөктерді мекендеп, қыстыгүні Мойынқұм, Сартауқұмдағы ыраң да ашық қорада, я болмаса құмдағы шұқырда, панасыз жерде, өз аяғымен жүріп, ауыр қысқа шыдап шығатын жаңа тұқым, қазақстандық тұқым шығаруға арналған. Қазақ қойының төзімділігімен бірге бар қасиетін сақтап және жүні асыл қой болған жаңа тұқымды тым құрыса Қазақстанның оңтүстік облыстарына, барлық Қазақстан қойының елу процентін беретін облыстарына қолайлы тұқым етіп шығаруға арналады. Бұл – жаңа тұқым шығару жолындағы өндіре тұқым араластыру әдісін қолдануымыз, бірақ жеңдіре тұқым араластыруды және қатар қолдануға керек. Шөбі мол, жағдайы жарамды, күтімі жетерлік аудандарда асыл жүнді қойларға жеңдіре тұқым араластыру да орынсыз емес, қайта қатар жүру керек. Тым құрыса біз жаңа тұқымдар, бір емес, әлденеше жаңа тұқымдар шығарып болғанша, соны қолдана тұру керек. Онсыз біз қазақстандық, отандық халық шаруасын қарық қыла алмаймыз. Рас, сын керек. Бірақ сынға апаратын тәжірибе нәтижесі ең алдымен керек. Осы жолда біз бір тұқым жақындап, бар сыннан өтіп болып, шын тұқым болып қалыптаса ма деген үміттеміз, сенімдеміз. Бірақ, жаңағы құм сияқты, қатты қыс сияқты үлкен сындарды, соңғы сындарды сол қойларымыз адақтап өтпей, қорытынды айта алмаймын. Қорытындымды іспенен көрсеткенше, Алматыдағы жиылыстарда құрғақ уәде беріп, құр шешендік салысып, керек те керек деп бос уәде беріп, құр көпіріп те жүргім келмейді. Оныменен сарапқа түсейік. Осы болашақ жаңа шабандар тобымызға, мал шаруа институтына, базаға көмек етіп анықтап өткізуге күш салыңыздар, көмек етіңіздер.

Б е к. Мен Балашов жолдастың сөзін түгел қостаймын. Бұл шаруада жаңалықты сүйген адам әрі маман, әрі шабан боп сүю керек. Әкең қазақ болғанмен, салдықпен жүріп жақсы шабан... жақсы қой тұқымын жасап, туғызып көрсін. Оның да тәжірибесіне, өзі еңбек етер болса, ерік береміз. Біздің базаны керегіне жаратсын. Ал, әзірше біз,

туғалы тұрған жаңалық деп – Балашов тәжірибесін ғана танымыз. Бар көмек, бар ықылас әзір өзгеге шашырамай, әр жаққа алып ұрмай, тек бір Балашовтың ісіне берілсін. Ең болмаса, жаңағы өзі айтқандай, Қазақстанның 4-5 облысына жарайтын бір тұқымды, бірінші жаңа тұқымды туғызсыншы. Соны туғызады деп сенеміз.

Бектенов. Сіздердің бұл күнге шейінгі тәжірибеңізден мен сол арманыңыз орындалмайды деп есептеймін. Тәжірибеңіз ғылымның дегенінен алыс, ол әлі жеміс бермеген тәжірибе, методикасы әсіресе дұрыс емес.

Балашов. Сізді мен қалай түсінейін, жолдас Бектенов? Әр тәжірибе ғылым жолында нәтижелі болмаған күнде де керексіз саналмаушы еді. Сіз біздің нәтижемізге көзіңіз жетпей тұра, сол тәжірибе жасағанымыздың өзін де айып дейсіз бе? Тәрізіңіз солай сияқты.

Бектенов. Шығар нәр жоқ, өзі аса қымбатқа түсетін тәжірибе болса, ондай үшін кінәламақ түгіл, жазалауға да болады.

Балашов. Бұның бәрін сіз қазақ қойының өзіне ғана қайту керек дегенді дәлел етіп айтасыз ғой. Құмға тек қазақ қойын ғана қайырып келу керек деген пікіріңізден, екінші жаңа тұқымды сіздің қиялыңыздай етіп шығарғанша өзге тәжірибені танымаймын деген пікіріңізден мен сіздің барлық ойыңызда үлкен тоғышарлық бар деп білемін. Сізде бір қиял бар, қарекет жоқ. Қазақ қойын мен де бағалаймын. Бірақ ол арқылы мәдениетті қой шаруасын өсіруді мұрат етемін. Ол қойдың өзіне ғана қайтып барып, сонымен отыруды кертартпалық, халық шаруасын өнімсіз, құнарсыз, нәрсіз ескілікке сүйреу деп білемін.

Бектенов. Сол өзіңіз кінәлаған шаруаңыздан да өрескел, ретсіз шаруа, сыналмаған жолды ұсынып, қойды өсіре алмай, өшіріп отырған тәжірибе. Жолдас нарком айтқан өлкелер неге көбінше есіз тұр. Мал өспегеннен. Өсірер малды ұсынбай, шала-шарпыны ұсынып, халық шаруасын бөксе басты етіп отырған сізсіз.

Балашов. Олай болса, сіздікі әр сылтаудан жамылып, бояуын өзгертіп кеп отырған, анық кертартпалық, хатта зиянкестік деп те айтамын.

Бектенов. Қазақтың қойын зерттеуге үлкен ғылымдық тәжірибемен Бүкілодақтық мал шаруа институты

да шұғылданып отыр. Сізден көрі қамқорлық ойлап, шұғылданып отыр. Ал сіздің қыңырлығыңыз ғылым атынан жасалған бос сәуегейлік, бақсы, балгерлік қана болып отыр.

Б а л а ш о в. Сіз ғылымды атамаңыз. Сіздің мақсатыңыз бен пікіріңіз ғылымда емес, оңай жолда. Жерді, өлкені көшіп пайдаланудың өзін біз бұрынғы ескі қазақы жолға салмақшы емеспіз, мәдениетті сапаға өсірмекпіз. Сіздікі жабайы мал мен жабайы түрдегі көшпелілік, онда ғылымның не қатысы бар еді?

Б е к т е н о в. Сіз қазақ шаруасының тудырған қойын бүткіл одақтық ғылым орталығы бағалап, тәжірибелеп отырғанын есептемейсіз. Қазақ қойының өзін бұрынғы қалпының өз бойында алғанда да 22 түрлі жағрафиялық өзгешеліктері, белгілері бар екенін сол Одақтық институт еңбегі дәлелдеп отыр. Әрі асыл жүнді, әрі құйрықты қойды жасау жолында сіз әрекет еткіңіз келмейді. Бірақ осы сіз отырған өлкенің Алатау бөктерінің өзінде сондай қой сіздің база мен институтыңыздың тәжірибесінен сырт жерде оқшау туып отыр. Ол сіздің елде әлдеқайда бұрын туып отыр. Ол – дегерес қойының тұқымы. Сіздерде оны ғылым жолымен ұғынып түсіну орнына, бұл қалай туған болса, солай көп шыққан ретсіздіктен әлдеқалай туған бір тұқым деп ұғындырып жүрсіз. Анығында, дегерес қойы ұзақ жылғы тәжірибеден, қызық етіп тұқым араластырудан және, бір жағынан, асыл жүн, екінші жағынан, қазақ қойының құйрығын сақтаймын деген айрықша үлкен мақсатты талаптан туып отыр. Оны істеген адам қазір бізге мәлім, қазақтың тәжірибелі қойшысы, осы арадағы үйсін Мұқаметжан Кәрібозов деген қазақ. Рас, оның қойы түгел толық асыл жүнді емес, жарымы асыл жүнді. Сіз соған ұқсас тұқымды тудырып беріңізші. Болмаса сол тұқымның етін, жүнін және асылдандыра түсем деген талапты теріс деп көріңізші. Теріс дей алмайсыз.

Б е к т е н о в. Сіз қолдап жүрген тәжірибені әлі қалың шаруа халық, біздің колхоз, совхоз халқы, шабандар жұртшылығы қабылдаған жоқ. Сұраңызшы, мал баққан, малды қолда өсірмей, бағып өсірген шабандардан. Жеңдіріп тұқым араластыру нәтижесінде оларға берілген меринос қойды қандай сипаттармен сипалайды екен.

Б е к. Шабандардың өкілдігін шабандармен бірге еңбек еткен кісі алады. Сізде әлі ол жоқ. Мың жылдар

тәжірибесіне арқаңызды тіреп ап, сіз ендігі жаңалықты кем қойса жүз жылсыз келмейді демексіз. Жолдас нарком, әңгіме шабандарға ауыстырылғандықтан, мен енді сіздің және басшылықтың дұрыс қорытындысы үшін сөзді мұнда жиылған шабан жолдастарға беруіңізді сұрар едім.

Н а р к о м. Бұл дұрыс сөз. Біз ғылым адамдарының таласын, шабандардың тәжірибесін қоса қарап, бар жағын салмақтап отырып қорытсақ мақұл. Мұнда отырған аға шабандар, жас шабандар барсыздар. Бұрынғы қазақ шаруасы да сіздерге мәлім. Бүгінгі тәжірибелер де әр алуан қой түрінде сіздердің қысы, жазы істес болған жайларыңыз. Не білген, не тоқығандарыңыз, нені құптап, нені жақтырмағандарыңыз бар, соларыңызды сіздер де ортаға салсаңыздар екен.

Б е к б о л. Көрі қойдың басы үлкен дейді, шырақтарым. Ісек қой ғылымды білген өздеріңсің.

Е с і р к е п. Қой баққандардың мақалы да қойдан келеді екен дейді-ау мына жұрт... Бұның аузына сиыр мен түйе де түспеді-ау тым құрыса.

Б е к б о л. Біз ғылым адаспайды деп иланамыз. Асыл тұқым шығарамыз дегенге басшымыз ғылым, ғылымды ұстанған өздерің, мен болсам Балашовтың жаңа тұқым болар деген қойын өзім баққам жоқ. Бірақ жалпы тұқым араластырып жүріп, бір нәрсені қатты кейіс етемін. Осы тұқымдардың өлім-жітімі көп, қыс қана емес, көктем мен жазда да шығыны көп. Көбінің күтімі ауыр, көп береке таптырмады деп тұрмын. Жаңаны, жақсыны табамын дегенді бар шабанның іші сүйеді. Неге сүймесін. Бірақ нақтылап таппаған соң не шара. “Аллаңнан ойбайым тиыш” деп, мен қазір осы Сапар баланың жолын мақұлдап отырмын. Көшіп шаруа жүргізетін болсақ, осының сөзі сөз ғой. Ал шөбі сай, күтімі бап болса, қыс үнемі қашарда түсетін болса, онда тұқым үстіне тұқымынды тоғыта бер. Ондағысы бір сәрі дер едім.

Е с і р к е п. Барар жерің Балқан тау, о да біздің көрген тау. Бекбол, сен де шабан, мен де шабан. Қазақ қойы тұр ғой, онымен кешкен күн де мәлім. Жолдас нарком, әзір саны аз, бар сыннан өткен де жоқ. Бірақ осы Балашов оннан аса жыл тәжірибе жасап келеді, мен мынау келініммен, мынау Сара баламмен, Балашовпен бірге істеп келемін. Сол жылдардың

бір жылы тек кетті деп жүргем жоқ, өз көкірегімше. Бұрын әр мақұлықты құдай жаратты деуші едік. Енді осы он жыл ішінде құдайсыз да жарататын ғылым құдіреті бар екен деп сенген адаммын мен өзім. Біреу қойдың жүйрігін, біреу қойдың құйрығын көкसेп, қиялдап жатыр. Мен өзім осы Балашов ұстанған ғылым бұйрығын қиялдап-ақ бір жағаға жетеміз ғой деп сеніп жүрмін. Осыған мен үй ішіммен сенген кісі едім. Жалғыз балам Сайлыбек әскерге кеткелі үш жыл болды, сол кетерінде мынау келінім екеумізге осы Балашов ісінен бірдеме шығады, мен артын көрем бе, жоқ па, осының жолын құптағайсың деп еді. Баладан хабар жоқ, ал осы мен істеген еңбегім осы күнгі ермегім де, жұбанышым да болды. Оған екі түрлі үлкен сенімім бар. Біреуі – Балашовтың өзі. Ол әрі маман, әрі шабан. Қыс болса құмда, жаз болса жонда үнемі қасымда. Етегін төсек, жеңін жастық қып, айран-шалабымды бірге ішіп, өрген қоймен бірге өріп, жусаған қоймен бірге жусап, осы шаруаның ыстық, суығына бірге күйіп, бір тоңып күн кешеді. Ондай төстабандаған еңбек тек кеткенін көргем жоқ. Екінші сенімім – Балашовтың неге айтпайтынын білмеймін, біздің тәжірибе малымыз бар, өзін ақ қой деп жүрміз. Дәл сол қойдан, саны аз болса да, жаңағы мына Сапар бала атаған сыннан өтпесе де, менің күтетінім көп-ақ. Жайылысқа мығым, бойы балғын, қыс қу тақырға салсаң да, аязды күннің өзінде, тұмсығы ілінген жерде тұрып алады. Қиялдағы сан тұқымды айтпай, аспандағыны аузымен тістемей, ауыздымен алыспай, қолда бардан қорытайық та. Дәл осы Балашовтың ақ қойын сынаңдар да, сеніндер. Іс шықса, осыдан шығады.

Н а р к о м. Есеке, сол қойды қатты қысқа, пішен қорынсыз, қорасыз қалың құмға айдап салып, бір жыл сыннан өткізу керек дейді. Мынау Сапардың пікірі сол. Соны сіз қажет деп білесіз бе? Жоқ әлде сынап болдық дейсіз бе?

Е с і р к е п. Сынап болдық демеймін. Қатты сынау керек, дәл сол айтқанындай сынау керек, онына тұрдым.

Н а р к о м. Әсия не дер еді!

Ө с и я. Мен Балашов пен Жәкемнің айтқанын қостаймын да, тағы бір жақсылығын атай кетейін. Ақ қойдың қозысы ерте тоғаяды. Жүні ерте піседі. Өзі өсімтал, шығыны аз. Бірінші генерациясын айтпағанда, кейінгі

тұқымның өзі де әрі өсімтал, әрі берік, әрі жүндес. Бірақ алда сын бар дейсіз ғой, сол сыннан өтпеді деп, тегі, басып ұстап жүрміз бе деймін. Болмаса бар қойдан озатын бір қой осы ақ қой боп шыға ма деп жүрміз, жолдас нарком.

М о л т а й. Әркім өзі шыққан тауын биік босын дейді ғой. Мен таза прекостың елекшісімін. Бірақ тәрбие мен тәжірибе дейсіздер ғой, жылдан жыл асқан сайын осы өлкеде осының да шығыны азайып келеді. Бақпағанға бақ келе ме? Мен осы прекоспен әлі де қажымай-ақ әлектенер едім. Осының өзін тәрбиелеп, Алатаудың тумасы етіп алсақ, содан не озсын дер едім.

П е р ш и н. Осы дұрыс сөз. Бұрынғы тәжірибе, міні, осындай талапты, еңбекші шабан қолында осылайша ақталмаққа керек.

Е с е н о в. Көп сөз айтылды ғой, Бектенов жолы — оңай жол. Рас, ғасырлық тәжірибенің далаға тасталатын күні жоқ, оны қостау құр ескішілдік емес. Бірақ онымен отырар біз жоқпыз. Бүгінгі биология ғылымы сіздердің қолыңызға табиғатты өзгерту құралын береді. Бәріңіздің таласыңызда, еңбектеріңізде Мичурин, академик Лысенко аты аталып жүреді. Лысенко жай табиғаттың талдау, таңдау арқылы кіргізген өзгерісін біз аз жылда басып, жеңіп енгізуіміз керек дейді. Жолдас Бектенов! Ғылымда ертеңіні ойласақ, озғын ой керек. Онда қиял болса, қанат болсын. Сондықтан сізге әрі асыл жүнді, әрі күйрықты жаңа тұқым табуды қиял етсеңіз мақұл дейміз. Тек ісіңмен, тәжірибеңмен жең. Өнер тауын жең дейміз. Сонда сыншыл ой зиянкестік болмай, өз ішіңнен дамып, тұқым араластырып тап, методикаңды армансыз етіп, өзің айтқан ғылыммен сұрыптап ал. Бірақ ескі күйде қалар күй жоқ. Таппай талассаң, ол ертеңгі ойлау болмас еді, кешегіге алаңдап қана қалу болар еді. Іске басыңыз. Мына мал шаруа институты, оның тәжірибе базасы сіздің де еркіңізде. Тек іспен, ізденумен жарысқа түсіңіз. Арқар қойдың тәжірибесін де өз маманына тапсырамыз, о да методикасын дұрыстап алсын. Тек моды қуған болмасын. Өнім тапсын, ғылымдық табыс болсын. Тұқым шығарсын, ол тәжірибені де аламыз. Ал, Василий Иванович, нәтижеге келгенде біз биылғы жылдарда шын нақтылы жемісті сіздің ғана тәжірибеңізден күтеміз. Сіз халық тәжірибесін

де білесіз. Шабан достарыңыз, тәжірибе қойларыңыз қолыңызда. Еңкейсең құм, шалқайсаң Алатау – сіздің тәжірибе майданыңыз, бар сенімді база да, институт та, ғылым ордасы да, хатта Наркомат та сізге артады деп білемін. Жолдас нарком! Біздің тәжірибе базасына осы айтылғандардың үстіне, дүниедегі барлық қой тұқымын жиып беруге жәрдем етіңіз. Бұл – біздің ауыл шаруа ғылымы адамдарының арманы. Дүниежүзілік коллекция малы осы базада болсын. Тәжірибені бар тұқыммен жасаймыз. Біз бұдан былайғы ғылым мен тәжірибені солай қояйық. Бар маман өз білгенін, өз іздеуін сол жолға салсын. Ғылым мен тәжірибе қосылып, тұқым мен тұқым қосылып, маман мен шабан қосылып, бірін-бірі ұрықтандырып, үлкен өрісті жарыс ашсын. Біз болсақ, жыл сайын қорытынды жасайық.

Н а р к о м. Жаңа тұқым керек. Бір тұқым болса, әуелі соны туғызып беріңіздерші. Төрт облысқа жарамды бір тұқым болса, әзір бәйгенің алды сол дер едім. Соны тудыру бас міндет болсын. Ендігі бір сын соған сарықсын. Жүні асыл, еті мол, пісуі шапшаң, өсімі көп және әсіресе бағып жаюға мығым, қыс жұттан, жаз індеттен жабықпайтын қой шығайын деп тұрған сияқты. Ендеше, әрі сүтті, әрі құтты қой сол болмас па еді? Тым құрыса бір жағы Алатау, бір жағы құм болған төрт облыс оңтүстіктің, осы өлкенің мойымас бір қойын жасап берсеңіз, профессор Балашов, Есеке, сіздерден әзірге осыдан үлкен қолқа жоқ. Сіздерден соны күтеміз. Тек жетер жеріне жеткізіп, сондай тұрақты асыл нәсілді шығарып қана беріңізші, қалған міндет партия мен үкіметтікі. Бұл – мемлекеттік сын. Қазақстан халық шаруасының, республикасының сыны болып отыр. Әр маманның міндеті не екенін Есенов жолдас айырып, ашып айтып берді. Бектенов, сізден, басқаларыңыздан сол Есенов айтқан түрдегі жемісті күтеміз. Ал, жолдас Есенов! Шарт босын, сіз екеуміз шабандар мен мамандардың бар күйі-жайын үнемі білісіп тұрар серіктесі болайық. Сенің ғылымдық ордаң бар тұқымды жисын, коллекция малы болсын, оны мен міндетіме алдым. Тек қой тұқымы ғана емес. Жолдастар! Ғылым адамдары! Қойдан табылған биология заңы, селекция тәжірибесі тек қой үшін ғана емес қой. Қазақтың сиыры да, жылқысы да, тіпті түйесі де

сол қазақ қойындай сіздердің ғылым санаңызда есте болар деймін. Солардың да сапаланып, жаңғырып, асылданып өсу жолында сіздердің басшылық ойларыңыз керек. Осыны қоса ойландар. Сіздер қой тұқымын түгел жи дегеніңіз. Мен сиыр менен жылқының, түйенің де коллекция малын сіздердің тәжірибе базаңызға жиысуға әзірмін деймін. *(Осыдан соң мәжілістің ресми жағы бітеді. Тамақ келеді. Ас үстінде әр жерде қалжың, әзіл сөздер кетеді. Бектенов пен Сара оқшау. Есіркеп пен Бекбол бірге, Молтай мен Әсия бір бөлек. Нарком Бектеновпен, Сарамен әңгімелеседі.)*

Бектенов *(Сараға)*. Сара! Жұрттың бәрі сөйлегенде сіз жалғыз тартынып қалдыңыз. Сөйлеген сыннан, үндемеген сіздің сын көзіңізден әлдеқалай деп отыр деп, мен қымсынумен болсам қайтесіз. Балашов – ұстазыңыз, мен – замандасыңыз. Сіз қай оймен үндемедіңіз? Енді білсем болар меді?

Нарком *(Әсияға)*. Бәсе, тәжірибені қолмен жүргізіп, сөзбен, оймен танытпай қалдыңыз. Сіз, тым құрыса, көзінше осы Сапардың омырау, шабуыл сөздерін қалай бағаладыңыз? Соны енді білдірсеңіз бола ма?

Сара. Жолдас нарком! Бұ кісінің мінезі туралы осы арада өзіңіз мен айтарлықты айтып қойдыңыз ғой деймін. Бұл кісінікі әзір шабуыл болғаны рас. Талабы мен омырауына баға берер едім. Қиял ғылымның бір қанаты деген де сөз болды ғой. Қиял маған ұнайды.

Бектенов. Е, бәсе. Онда үндемегеніңіз өз ұстазыңызды қимағандық, сыпайылық сақтағандық болады да, ішіңіз мені мақұлдаған болады ғой, солай деп ұғынайын ба?

Сара. Жоқ. Сапар, олай деп ұғынбай, асықпай тұра тұрыңыз. Бұл тұстағы қиялыңыздан асығыстық пен ұшқарылық бой көрсетіп жүрер. Мен үндемесем де, ұстазым профессордың ісін мақұлдаудамын. Көлеңке боп еріп жүргем жоқ, көңілім сенген зерттеу ісіне, іс нәтижесіне берік бекіп, нық сеніммен жүрмін. Солай болған соң сізді құптасам да, профессорды қостайтын болғаным ғой.

Бектенов. “Ә, ә, екі кеме құйрығын, ұста жетсе бұйрығын” дегеннің кері меді?

Сара. Сізді момын деп кінәлап айыптауға болмайды ғой осы, Сапар. Біресе қиял пырағына мініп едіңіз. Енді өзіңізді кеме еттіңіз бе?

Бектенов. Кеме болмасам, қайық болғаным да. Уайым түбі – теңіз, батасың да кетесің, тәуекел түбі – қайық, мінесің де өтесің деген еді. Маған тым құрымаса сол қайық болуды да қимайсыз ба?

Сара. Жоқ, тілеуіңізді берсін, қалаған қайығыңыз-ақ болыңыз. Соныңызға мініңіз де, деген жағаңызға өте беріңіз. Бірақ мен, кемеңіз бе, қайығыңыз ба, әзір сіздің кілеміңізге түскен жайым жоқ. Ісіңізбен жеңген күні тілеуестік пен сүйсіну көңілден танарым жоқ. Тек “екі кеме құйрығы” деп, асатпай жатып құлдығыңызды тарта тұрыңыз демекпін. Дәуренов ағай, менің бұл кісінің қалжыңына да, сіздің шын сұраған жайыңызға да әзіргі жауабым осындай еді.

Дәуренов. Жарайсыз, Сара, түйіп айттыңыз, бірақ түсіндіріп айттыңыз. Менің көкейіме сөзіңіз де, ниетіңіз де қонды. *(Бұлар күлісін жүріп кетеді. Молтай Әсиямен әзілдесіп отыр).*

Молтай. Әсия, бүгін қойларыңыз жарысқа түскендей бір айқасу болды-ау. Қайран Сайлыбектің болмай отырғаны, бүгін оның шоктығы шығар еді.

Әсия. Қойлар сыры байқасқанда, өзің жеңілген кісі тәріздімісің? Қой үшін қуанушы жалғыз Сайлыбек емес, өзге де дос тілеулес ел аз көрінбеді ғой.

Молтай. Ия, сүйтіп, Сайлыбек жоқ болса да, иығыңа шығушы табылады, өзім-ақ озып отырмын деп отыр екенсің ғой.

Әсия. Байғұс-ау, соны жаңа біліп пең? Жұртшылық майданға кеткен ерлерді арттағы әйелдер жоқтатпасын деп отыр. Одан іштеңе аңғарғаның бар ма еді?

Молтай. Ойпырмай, бұл қай жерден шаң бергенің. Жоқтатпасын дегенде, әйел мүлде еркек боп кеткен дегенің бе?

Әсия. Десем дегенім, еркектің орнына соныңның намысын жыртатын болдым дегенім. Сенің қойыңнан қойым озса, Сайлыбек болмаса, өзім-ақ мақтана аламын да, саған “неғып артта қалып, өлмей еркексіп тірі жүрсің” деп табашы да бола аламын. Ал, іздегенің шын сөз болса.

Молтай. Дауа болмас, толайым, тегі, бет қаратпай тұр екенсің бүгін. Қойың құмға бармай, сыннан өтпей тұрып, бүйтіп ерінді сыртыңа теуіп алыпсың, қойың ертең бәйге алса, мүлде жалыңнан да сипатпассың.

Ә с и я. Намыс шегіп, ертең қара жерге қараймын-ау десен, алдыңды көрер ақылың бар жігітсің ғой, отарыма келіп, шабаным бол.

М о л т а й. Айтам ғой, тегі, тең тұсым болмай, келімсегім бол де.

Ә с и я. Біздің жұрт бүгінде адамды ісімен сына дейді ғой. Ісің тең болмаса, тең бол деп сені ардақтап аялайтын менің не күнім түсіп еді?! Саған әлі кіріптар болғаннан сақтасын.

М о л т а й. Ой, енді қой, жаным, бақыр басты еркек емеспін бе, алды-артыңды ойлай айт! Осы менің де зарым өтер күн болмасын қайдан білдің?

Ә с и я. Бұл сөзінді жақсы өнерпаз боп, озғын боп тұрған күңіңе сақтасаң етті, байғұс. Жадау күйде, өз бағанды өз аузыңменен көтеріп, базарың өтіп бара жатқандай не көрінді? Жақсы болған күңіңде жәй сөзің де салмақты, жабайы күйіңде салмақты сөзің де қаңбақтай. Алдағы күңінді сөзбен шешпе, бәйгелі іспен көркейт дегенім ғой.

М о л т а й. Мақұл, мақұл, бұныңды достық ақыл дейін. Ендеше, көрісерге күн жақсы болсын.

Ә с и я. Болсын, жақсылықта көріселік. *(Нарком, Бектенов, Балашовтар қайта оралып келеді. Есеновтер, Есіркептер кабинет төрінде, ақырын әңгімеде отырған. Нарком солардың қасына келеді.)*

Д ә у р е н о в. Есеке! Сіз балаңыздың жәйінен көптен дерек ала алмай, біле алмай жүр деп естідім бе?

Е с і р к е п. Несін айтасың, шырағым, хабар ала алмай қапада жүрмін ғой, үш жылдың соңғы бір жарым жылы дерексіз де, дыбыссыз өтіп барады. Мына Сәлім екеуіңнен соның бір дерегін аларлық жөн бар ма, жол бар ма деп бүгін айрықша бір сұрамақ ем.

Б а л а ш о в. Есіркептің осы сөзін, жолдастар, сіздерге мен де айтпақ ем, сұрау салып, Наркомат атынан болса да хабар әперулеріңізді біз үлкен жәрдем санар ек, әйтпесе менің шалым құмға барар, сынға барар кезде алаңы көп және Сайлыбекті мен өзім де сондай көп ойлаймын, ол менің шабаннан шыққан үлкен серігім боп кеткен еді. Енді сіздер дерек әперетін болсаңдар, біздің жаңа тұқым қойымызды бар қиын сыннан, қапысыз сыннан өткізетін дәл осы қарттың өзі болар еді. Осының үй ішінен басқа

менің сіздер атап отырған соңғы сында сеніп, сүйенер кісім тағы жоқ.

Дәуренов. Есеке, ендеше, осы сөз серт болсын, бүгін мына Сәлім екеуміз Сайлыбегіңіз туралы фронттың жоғары-төмен бар жерінен сұрастырып, дерек әперуге серт еттік, ол жағына бізге сеніңіз, алаң болмаңыз. Енді мына бауырыңдай боп кеткен Балашовың бар. Ер-азаматтан кем емес, келінің Әсияң бар, қызың Қанипа да бар деп естідім. Келер қыстың сынына тағы да, қарт қажырды алаңсыз бір жиып, қасқарып көре аласыз ба? Осы туралы сертіңізді сұрар ем.

Есіркеп. Қайдан білейін, шырағым. Қажығып қалған көңілім болса да, айтқаныңа қызығам, сөзің көкейіме қонып тұр. Қайрат – сізден, қамқорлық бізден дедің. Басшылық – ғылымнан, тәжірибе бізден екен, тоғыз тараудың тоқайласқан жері боп тұр, сан саланың байыған, сарыққан жері база екен, онда біздің қолымыздағы үміт қып жүрген қойымыз екен. Балашов екеуміз не айтайық, тәуекел, сыртымнан сыныңды да босатпа, бірақ көз қырыңды да тайдырма. Құмда жүрсем, жонда жүрсем, тоңып жүрсем, қамығып, қынжылып жүрсем, елім-жұртым, басшы қамқорым бар деп біліп жүрсем болғаны. Мен кітап тілімен сөйлеп төселмеген кісімін. Бірақ өзімнің тура кеудемнен тоқығанымша айтамын. Жаңсақ басқаным болса, түзерсіңдер. Алтын – алтын емес, адам алтын депті ғой жолдас Сталин, сол сөзін сендер балам туралы да, мына Балашов бастаған баршамыз туралы да ескерерсің деп сеніп қалдым. Қалғанын Балашов екеумізге бере бер деп бір қояйын. Отан қарызы, азамат қарызы мойнымызда. Қарағым Иса, қарағым Сәлім, қамқорлық та, достық та сендерден. Біз сендерге ерген, серігіңе жарасақ деген еліңбіз, намыс, республиканың, халықтың намысы дедіңіз, көкейіме сол әбден қонды. Ендігі бет түзеп басатын сөре сол болсын.

Дәуренов. Жарайды, қария, сөзің алтын еңбегіңнің жолы болсын. Партия, үкімет сіз бен бізге бірдей сын артып, ардақты міндет жүктейді. Қырда сіз, қалада біз бәріміз бір кемедеміз деп біліңіз. Қай таудың жонында, қай қырдың астында, қай құмның шұқырында отырсаң да, оқшау кетіп елсіз, күнсізде, қу дала, қу түзде бір шоғыр адам ғана, бір үйіңнің іші ғана болып жүрсең де, өзіңнің қасыңда бірге ойлап, бірге толғанушылар бар деп біліңдер. Профессор

Балашов, Есеке! Әсия! Осыны сіздерге арнап айтқан, әдейілеп айтқан, соңғы сөзім, сертім болсын!

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

Екінші сурет

Жаз. Алатау жоны, тәжірибе базасының жайлауы – Үшқоңыр. Алыста қарлы асқарлар. Сахна жартасты, тасқын сулы, көк орай биіктері көп Шыңбұлақ бойын көрсетеді. Балашов пен Сейітова Сара шабандардың, әр отардың “отбивка” күнгі үлкен шаруасын жаңа бітіріп болған. Екеуі оңашаланып, сахна шетіндегі биікше көк дөнеске шығады.

Б а л а ш о в. Міні, бірнеше күнге созылған бір еңбекті, отбивканы аяқтап келдік. Қорытынды қолымызда. Ырза болатын қорытынды ма, Сара, қалай аңғардыңыз?

С а р а. Василий Иванович! Ақ қой туралы мен ғана емес, өзіңіз де ризасыз ғой деймін.

Б а л а ш о в. Семіруі жақсы. Жүні жақсы. Қозылары ерте піскен. Салмағы қазақ қойынан ауыр шығып отыр. Жазғы сында мойымас беріктігін, артықтығын анықтады.

С а р а. Шабандар қуанышты, ақ қойы артық болғанға бүгінгі алған бәйгесіне Есекеңнің үй іші тек бәйге үшін риза емес, қойларының барлық басқа қойлардан озғанына әсіресе қуанышты.

Б а л а ш о в. Бекболдың қазақ қойлары да, еділбай, шу қойлары аса жақсы сапа берген. Оның да табысы аз емес. Мен Молтай үшін және қатты ризамын. Прекос тау тәрбиесін бойларына аса жақсы сіңіріп келеді. Оның да табысы аса жақсы болар еді.

С а р а. Молтай апатқа ұшырап қалды. Бұршақтан он қозысы өлмесе, прекосы оның үлкен бәйгелі болуына, мақтанып шығуына бар белгіні берген еді.

Б а л а ш о в. Мені әсіресе ақ қой, жаңа тұқым болады деген жаңа қойларымыз, Есіркеп табысы қуантады. Әсия қандай, қызы Қанипа, кемпірі Балжанға шейін бұл отар адамдары өзгеше ғой. Тек үлкен сын, анық сын алда, алыс құмда, ауыр қыста.

С а р а. Ол сыннан ақ қойды алып өткізсе, өтетін кісі тек қана Есекең емес пе?

Б а л а ш о в. Әрине, соның отары, соның үй іші. Тек бір үлкен қиыншылығымыз бар, Сара, үлкен олқылығымыз бар. Орны толмайтын олқылық. Сайлыбек жоқ. Есіркеп болса кәрі, әрі баласын ойлап көңілі жарым. Үй іші, көмекшілері әйелдер. Тек үш-ақ әйел. Рас, Әсия, Қанипа қай азаматтан болса да кем қимыл етейік деп ойламайды. Бірақ құм деген ат үсті көп жүрісті, еркек қайратын керек етеді. Бүгінгі бөлген қозыларымен санағанда, ақ қой өзі мол отар, мың қой болды. Бұдан бұрын Қаройда, изенді, жусанды өлкеде өсіріп, тәрбиелеген сынымыз жеткілікті болмай, алыс құмға, Мойынқұм, Сартауқұмға сол мың қойлық отарын тұтас жіберіп, сынаймыз.

С а р а. Василий Иванович! Он үш жылдан бергі тәжірибе арқылы дүниеге жаңа келген тұқымның барлығы мың-ақ қой. Бүкіл дүние жүзінде бір-ақ мың қой екен. Бұлар жұтта қырылып қалса, нәсілге кім қалады? Шынымен бар санын түгелімен қыс пенен құмның қолына, қойнына бір-ақ бере салмақсыз ба? Биылғы метеорология жағдайлары алдағы қысты қатты болады деп баға айтып отыр. Жарым тұқымын тым құрыса жақын жерде, қатты қысылып кетсе сүйенерлік азық, пішен қоры бар жерде ұстамаймыз ба осы?

Б а л а ш о в. Жоқ, Сара, бұл жөнде ұғысып, келісіп алайық. Біз әуелі қыс жайылысына бұл тұқым қойларын ондап салдық, соңғы жылдар жүзге жеткіздік. Екі-үш жүздеп те жіберіп сынап шықтық. Жылдан жыл өткен сайын Алатау өлкесінің жайылысына, ауа райына бейімдеп, шынықтырып өсірдік, тектік сипаттарын, нәсіл өзгерістерін, тәрбиемен шынығып өзгеру жақтарын көп әзірлеп әкелдік. Осыдан он жыл бұрын, ол шақта жасырақ едім, рас, бәлкі, қиялшыл болған болармын, бірақ сондағы арманым – осы тұқым санының мыңға жеткенін тосқам. Енді біздің лабораториямыз қыста – құм, жазда – жайлау, күзде бөктер болды. Сол арманды жылым, барлық көп жылдардың қорытындысын жасайтын жылым – осы алдағы жыл.

С а р а. Тек бар жақсы ниет, тамаша еңбектер бір-ақ қыста төгілсе қайттік? Сараң дүлей, өлі құмдар арасында аппақ сүйек боп, шашылып біте ме деп қорқамын. Олай болса, еңбек еш, талап-тәжірибе тұл болған емес пе, Василий Иваныч.

Б а л а ш о в. Олай болса, тұл болғаны. Бар тәжірибем,

бар талабым тас-талқан боп желге ұшқаны. Жастық кезім болса бір сәрі. Өмірімнің ең өнімді, жемісті шағын Сартау-құм, Мойынқұм жеп, жұтқаны, желге шашқаны. Бірақ басқа жол жоқ, осыған бекінеміз де, соған басамыз. Мың қойсыз көп сансыз тәжірибеде тиянақ жоқ. Оған сыншы жұрт, құр ғана бір лаборатория табысы есебінде қарады да тұрды. Қазақ “шешінген судан тайынбайды” дейді ғой. Біз бұл жолы, Сара, мынау Шыңбұлақтың қарлы, суық суына, ызғарлы тасқынына іркілмей түсетін боп отырмыз. Еш еңбек болса, амал не, дәрмен қайсы! *(Ойланып қалады. Екеуі де тас басында біраз үнсіз отырысады.)*

Б а л а ш о в *(аздан соң)*. Аз бенен көп адам айланып, күтімді асырып, өзгеше жағдайда амандап шыға алар. Менің ойым қазақ қойының мың қойына төрт кісі қыс, қиын құмда ие болып шыға алатын болса, сол ауыр жағдайдан мың қойлы осы қой отары да өзіне ешбір кешірім көмек сұрамай, сол құмның киігі көп қарақұйрығындай боп, мықтылықпен күн кешіп, сын кешіп өтсін дегемін. Біз қазір үш мың метрдей биіктеміз. Биікте әуе қандай таза. Дүние нет-кен жым-жырт.

С а р а. Биіктеген сайын үнсіздік мол, үлкен биіктің бәрінің басы ұзақ тиыштыққа шөмып тұрады.

Б а л а ш о в. Жақсы айтасыз. Дәл айтасыз. Биіктеген сайын үнсіз, мол сабырлы, кең тыныштық бар. Табиғат даналық танытады. Дүниеде, өмірде биіктің, үлкеннің бәрі айғайсыз, дырдусыз келеді. Өз күшін танығанға да, танымағанға да, қысылғанда да, қуанған шағында да бір қалыпты сабыр тыныштықпен, салмақпен, баяу ғана елеусіз қарайтын сияқты.

С а р а. Василий Иванович! Сіз табиғаттан сабақ алғандай, терең ой қорыттыңыз-ау деймін. Бірақ бір шындықты ескермей, елемей отырғаныңыз бар сияқты. Анау сарқырап жатқан Шыңбұлақ ше? Маған онда, жым-жырт таудың жанды өмірінің үзілмес бір суылы бар сияқты. Ол мәңгілік құздар, тектұрлардың, терең шаттардың үздіксіз демалысы сияқты, сарындаған тынысы сияқты көрінеді.

Б а л а ш о в. Сара, сіз мені ойшыл десеңіз, мен сізді ақын сезімін көрсеттіңіз деймін.

С а р а. Мынау өңір, сонау Үшқоңырлармен, анау барлық аршалы, бетегелі нарларымен, киіздей қалың,

биік көк майсаға оранған көк төбелерімен, түгелімен сан мыңдаған біздің ақ қойлар мекеніне айналғанын күтемін. Жайлау солар үшін ғана болса деп қиялдаймын. Анау отырған “Ленин” колхозы, “Киров” колхозы, “Луч Востока”, “Амангелді” сияқты бар колхоз шаруасы болып әрқайсысы 15 мың, 20 мыңнан біздер өсіріп берген ақ қойларды төлдетсе деймін.

Балашов. Енді сіз тағы жаңа сипат көрсеттіңіз, қиялшыл суретші қалпына ауыстыңыз.

С а р а. Василий Иванович! Біз бір-бірімізді жақсы мақтастық қой деймін. Бірақ сіздің терең ойыңыз да, менің қиялым да, бір тәуірі, ақ қойлардан алыстамайтыны бар еді. Әне, анау беттен бері қарай асып жайылған сол Есекең отары, ақ қойлар жайылып шықты. Көп қасиетін жайылысынан да аңғаруға болады. Бүйір сүйесіп, тығыз жүріп, жабыса жейді. Тұмсығы тиген жерде тұрып қалады. Жайылып аққан қалың жауынның ақ селі сияқты. Ендеп, көбіктеніп, алды іркіліп, қалындап, иіріле толқып алға басады. Жайылған түрінің өзінде де өмір үшін, тірліктегі орны үшін, жабыса тырмысып, талаптанған асыл нәсіл.

Б а л а ш о в. Байқауыңыздың бәрі дұрыс. Қамқорлық та, істеп жүрген ісіңізді соншалық ынтамен сүйетініңіз де байқалады. Осыныңызға көп ризамын. Есіркептің үй ішіне сіңірген, үйреткен мол тәжірибесінің бірі де осындай байқағыштық сипаты. Көнде қой, қай жерде қалай жайылады, жусағанда қалай жүреді, тынысы қалай, суға келуі қалайша, әсіресе қыстыгүні таңертең, түс, кеш кезіндегі қой мінездерін көз алмай, күн-күн сайын өзінше байқап отырады. Ғасырлар бойындағы тәжірибенің әрбір асыл жағын мен осы күнге шейін Есіркептен, бұл жағын Әсия, Қанипамен қатар үнемі оқып жүргендей болам.

С а р а. Дұрыс айтасыз. Менің де байқаған-тоқығаным болса, солардан. Міне, қалың жайлау, шөп те мол, су да тегін, бірақ Есіркептің қойы ғана, ақ қойлар отары ғана қалың елдің, қыруар малдың ортасында отырса да, күнде қойын жаятын сона жерді тауып отырады.

Б а л а ш о в. Сондықтан да бүгін оның ақ қойының отары өзгенің бөрінен озып отырған болар. Жоқ, Есіркеп, Әсияларға сеніп, сүйеніп құмға жіберем. Өзге шабандардың ешқайсысына да он жылдар табысын, бар жиған-тергенімізді

күмға апаруға сеніп бере алмаймын. (*Шабандар әңгімелесіп келе жатады: Есіркеп, Бекбол, Молтай, Қарсыбай, Ұлбала, Дәмелілер бар.*)

М о л т а й. Сүйтіп, бұл шабанның қайсысы озған болды бәйгеден?

Б е к б о л. Бәйге алғанның бәрі озған, өзі емес пе, көп алған.

М о л т а й. Қарт бізді шылтың етеді-ау. Озған өзім болсам, өзімді өзім танымас па ем?

Ұ л б а л а. Бұршақтан өлген он қозың сіледі-ау сені. Жас қозылардың обалы жіберсін бе? Енді, міні, байы әскерге кеткен менің отарымнан да жігіт басыңмен артта отырсың.

М о л т а й. Сенің байың жоқ болса, менің әйелім жоқ, бойдақпын. Өзі жас қозы, өзі преқос қозыны оған еркектен әйел өздерің мығым емеспісіңдер? Менің қайта осыныма да шүкірлік десеңші.

Ұ л б а л а. Түк шүкірлік етсемші. Әйтеуір күйеуі жоқ көп әйелдің арасында бір солқылдақ жалғыз жүрсін деп өзінді бұлдай бересің-ау. Түшкіргеніңе де жәрекімалла дей берсін дейсің ғой. Болмаса сені әскерге жібермегенде КИЖ жақсы шабан деп алып қалды, сен босаң шығыныңды да ақтап, мақтанып басқаға міндет қылғың келеді. Бүйте берсең, әскердің өзіне жіберу керек қой.

Б е к б о л. Бәсе, бұның аз болса да, бұның алғанының бәрі басынан садақа. Балашов бастаған осы топты бүгін қонақ ету – Молтайға жол.

Е с і р к е п. Е, қырқылжың қарт, сөйтіп бүгін бір шығын шығып кете ме деп, озғаныңды өзгеге шығын еткің келеді-ау. Онымен құтылмайсың. Сенің үйінде боламыз.

Б е к б о л. Сен де аз жерден адасып-ақ болмайсың-ау, әйтеуір. Он қойды мен алам, он бес қойды сен аласың, соның қайсысы көп екенін айыра алмай-ақ қойдың-ау.

Е с і р к е п. Менікінің жарымы Әсиянікі, одан қалғаны Қанипанікі, үйсе көп, үлессе аз емес пе? Бір басыңа аңду алған өзінді бәйгелі демейміз бе? Сөзді қойып, мына Балашов бар, Сара бар – бүгін үйінде сый етіп тынықтырып шығар. Бұлар еңбек еткелі қашан.

Б е к б о л. Еңбегі де жақсы, еңбектерінің сенің қойың тұрасында жеңбегі де жақсы, бүгін болмаса ертең бәйгелі

қойдың балуаны болғалы тұрсындар, бүгін бәйгені көп алып отырсың, түйенің үлкені өткелде таяқ жейді, қарт, өзіннің құтылар қисының жоқ па деп тұрмын.

Е с і р к е п. Біздің қойдың жүні жақсы, одан басқа несі жақсы дейсің? Құтты қойым, сүтті қойым, үйреншікті атам баққан, етінің дәмін қойдың құты Шопан ата татқан, әрі сүтті, әрі құтты қой сенің қойың, еділбай дейсің, шу қойы дейсің, дес беремісің, қойдың тойы келгенде ауыртпалықты көтерерсің де, алдымен сенің қойың болмай – болмайды, жарқыным.

С а р а. Япырай, Есекең алды-артын бірдей орады-ау Бекеннің.

Б е к б о л. Орағанымен бір орайсызы боп тұр. Қарағым Сара, Балашов екеуіңмен мынау бәйгелі шабанның бәрін үйге апарайын десем, кішкене күркем әлі күйсіз болғандықтан, сыйғыза алмай, қысылып та тұрмын, Балашов екеуіңнің әсіресе биыл дәм тататын жөнің бар еді, қысылсам да қисынын таппай тұрмын.

Е с і р к е п. Жә, болды ендеше, қара құрттың мұртындай екі мұртың тікірейіп ап, қиялап салып ақталуға кеткен екенсің, жолың болсын, жолың болғыр. Ендеше, бәрің тобыңмен біздің үйге жүріңдер. Әсия екеуміздің қонағымыз болыңдар.

С а р а. Рақмет, Есеке, біз онсыз да сіздің күндегі қонағыңызбыз ғой.

Е с і р к е п. Мейлі болсын, күнде болсаң, күнде көңілім өседі Балашов екеуіңе. Үйің тар, ыдыс-аяғың жаман, тазалығың жоқ деп, сынап жатқан Балашов бар ма еді? Айранын ұрттап, қойын құрттап өскен киіз туырлықты қазақтың қайсысынан бетер еді Балашов. Бекболдікі сыныққа сылтау ғой.

Б а л а ш о в. Жақсы айтасың, Есеке, мен осында айға жуық күн кештім, бүгін еңбек аяқталып отыр. Қалада, өздерің білесің, жайлы, жақсы пәтерім бар, институтта кабинетім, лабораториям, көп көмекшілерім бар. Бірақ, шынымды айтайын ба, бүгін орталарыңнан жұмысты бітіріп, қалаға қайтуға тіпті асыққым келмейді. Мынау жайлау, Үшқоңыр, Шыңбұлақта қайта мынау тірлігі мен еңбегі, әзілі мен жарысы, өруі мен жусауы, бәрі араласып кеткен. Өздеріңнің әрі момын, әрі дос-жар ортаңызда өмір

сүру маған екінші бір үйім, шын Отаным ортасы боп кеткен. Бекең өзі де оны біледі.

Е с і р к е п. Міні, міні, тауып айттың, оны білдіретін ақылды құдай бергенмен, тартпақтық, сараңдықты қоса берген емес пе. Осыған бәйге беріп жүрген Сара мен екеуіңді айтамын-ау, қой, үйге жүрейік, Балжан бағанадан Балашовтар бүгін қонақпен келеді деп күтіп жүрген. Бекболды сараңдығына тағы бек бола түссін деп, жәй қағытып тұрмын. Кемпірім бүгін түсінде жалғызын, ана Сайлыбегін көріпті. Қай бейнетте жүргенін кім біледі. Қарағымның, әке-шешесін, жар-жаранын еске алып жүр ме деп, соның амандық, тіршілігіне ағайын-туған, дос-жаран үйге кеп дәм татсын деп еді. Жүріңдер! *(Сара мен Молтай қалады, басқаларының барлығын Есіркеп ертіп кетеді.)*

С а р а. Қайран Есекең баласын күнде айтады. Соның қамырығы қартайтып та барады-ау!

М о л т а й. Несін айтасың, Сара. Үй іші боп Сайлыбекті өзді-өзі отырып айтқанда қара өзектері қарс айрылады. Сайлыбек қандай еді, өзімнің де қимас досым еді. Қамырықтарын көргенде, мен де қабырғам қатты қайысады. Сен айтқанын, сыртқа шығарғанын білесің ғой. Іштегі тұнып жатқан уайымдары онан да көп. Кемпір мен шал түн ұйқысын төрт бөледі. Сендер әлі қысқа, құмға ақ қойды осылармен жіберем дейсің, қысқа шейін Сайлыбектен аман деген жақсы хабар келсе, онда мың қойына тағы мың қой қос. Жалғыз үй жіберсең де, жардай ауыр салмақ салсаң да, нардай көтереді. Ал бірақ Сайлыбек хабарсыз қала берсе, қыс салмағын көтере ала ма, жоқ па, білмеймін.

С а р а. Менің де ойымдағы уайым осы. Бірақ Василий Иванович бар ісінің тетігін биыл қорытам, биыл сарапқа салам дегенде бұларсыз, Есекеңнің үйінсіз, басқа ешкімге сене алмайды. Тапсыра алмайды. *(Бектенов келеді. Сара орнынан тұрып амандасып.)* Сапар! Қаладан келдіңіз бе? Нағып кешіктіңіз, ерте келмек едіңіз ғой?!

С а п а р. Ерте келмек едім, бірақ бір жаңа хабар жөнінде Сәкенмен нарком екеуі ақылдасып, солардың сөз байлағанын тосып, бөгеліп қалдым.

М о л т а й }
С а р а } Не хабар? Не туралы?

С а п а р. Хабар Сайлыбек туралы.

С а р а. Немене, айтыңызшы тез! Аман ба екен?

С а п а р. Аман емес, жолдастар. Нарком мен Сәлім екеуі қыста Есекеңе берген уәделері бойынша фронттың басынан төменіне шейін сұрау салып отырып, дерек алыпты. Осыдан бір жарым жыл бұрын Смоленск түбіндегі соғыста Сайлыбек қаза тауыпты. Ер қазасына жетіпті. Мәскеу түбінен жауды қуғаннан Смоленскіге жеткенге шейін анық арыстандай қайрат етіп еді, қайран ер еді, Ленин орденіне ұсынылған екен. Бөлімінде ол ең бір қимас, қадірлі жауынгердің бірі еді деп, өзі жаралы боп госпитальда жатқан командирі майор Сафронов фронт командованиесінің сұрауы бойынша мынадай хат жазыпты. Сайлыбек қаза тауыпты, командирі өз қолымен қойғызған жерін, қабіріне жазылған соңғы сөзін де келтіріпті, мінеки.

М о л т а й. Қайран Сайлыбегім, қадірлесім, қимасым-ай! Кеткенбедің сен келмеске. *(Жылайды, бәрі үнсіз.)*

Б е к т е н о в. Ал, достар, нарком мен Сәкең осы жайды естіп, өздері көп ақылдасып, ойласып, Балашов пен сізге, Сара, айрықша сәлем айтты. Есекең естісе, мүлде күрт құлап, қартайып кетеді. Ол кісілер білмей-ақ қойсын, іштей бөрінің “аман емес-ау” деген күдігі бар ғой. Сонымен бара-бара көңігер, мезгіл емдер ердің жарасын. Қазір тек Әсия мен Қанипаға ғана білдірсін де, қарттарға өлі-тірісі мәлім емес, бір соғыста хабарсыз кетті, әлде бір госпитальда жатқаны я басқа бір жермен, басқа бір жаққа ауысып кеткені мәлім емес. Ол күнгі командирлері қаза тауып, жоқ болып кетті. Содан дәл дерегін беретін кісі жоқ. Қаза тапты деп ойламаймыз деген сияқты сөздер айтып, Сара мен Балашов қарттарды жұбатып қойсын деп, әдейі тапсырды.

С а р а. Рас қимағанымен, қинағанымен, содан басқа ақыл да жоқ. Үміт пен уақыт қарттардың емшісі болсын.

М о л т а й. Әй, жауыз дұшпан қанішер немістің пашисі-ай, қанқор жауыз-ай, сан асылды алдың-ау. Айырдың-ау алау атқан арманды ердің талайын. Дүниеде сендей жауыз дұшпан болар мекен? Серігім-ай, бауырым-ай! *(Жылап отырады. Әсия мен Қанипа келеді.)*

Ә с и я. Сара, қонақтар мен көкем сізді күтіп отыр, жүрсеніздерші.

Қ а н и п а. Сапар ағай да кепті ғой, жүріңіздер бөріңіз де. Біздің қонағымыз болыңыздар.

С а р а. Барамыз. Бірақ сәл аял етіндерші екеуің, Әсия, Қанипа...

Қ а н и п а. О не? Немене, Сара? Қаладан қағаз келді ме?

Ә с и я. Қағаз? Әлде бір хабар бар ма!

С а р а. Хабар, рас хабар...

Ә с и я. Әлде Сайлыбектен бе?

Қ а н и п а. Я сәт!.. Әлде ағатайымнан ба?

Ә с и я. Молтай. Молтай, бері қарашы! Құдай-ау көзіңде жас қой. Сорлы боп пем?! *(Қанипа мен Әсия жылап жібереді.)*

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

ЕКІНШІ АКТ

Үшінші сурет

Есенов Сәлімнің кабинеті. Сәлім мен Балашов.

С ә л і м. Ал, Василий Иванович! Қыс тақап келеді, сынның, соңғы рет ең үлкен сынның қысы. Біздің министр Дәуренов жолдас пен бұндағы Министрлер Советіне, Орталық партия комитетіне де біздің он үш жылғы тәжірибеміздің қорытындысы енді жаңа тұқым болып нәтиже береді. Барлық әзірлік осыған дайындалып келді, алдағы бір қыс ең соңғы асу боп, содан ақ қойдың тобы мықты боп, ойдағыдай боп өтсе, жаңа тұқым туды деп, Қазақстан өз мериносын тудырды деп, Одақтық орталық ғылым орындарына, Жер шаруа министрлігіне, Одақтық Министрлер Советіне, Ауыл шаруа академиясына білдіреміз деп, біздің республикалық жоғарғы орындар, Дәуренов пен екеуің сенімді болсаң, орталыққа білдір деп рұқсат етті. Іс сіздердікі. Ісіңізді қостау менен көтеру, бүкіл Одаққа, қала берсе дүниеге мәлім ету, еңбектеріңіздің бағасын ғылым дүниесіне, мемлекеттік жұртшылық әлеміне жеткізе таныту, лайықты бағасын әперу енді біздің міндет боп қалды. Сондықтан мынау қыс алдында соңғы рет өзіңнен ең соңғы байлаулы сөзіңізді естімекпін. Қапыңыз жоқ па? Әлі де

боса бір жыл я екі жыл андай түсіп, соңғы сында, сонан соң салам дейсіз бе? Есіңізде босын, сізді мезгіл жағынан қысып, қуып отырған жағдай жоқ, биыл құмға жібермеймін десеңіз, ол да еркінсіз, ал енді тосарым жоқ, қапысызбын, сынға жібер десеңіз, онда нұр үстіне нұр, мен қуана түсем де, көмегіңізге барды салам. Не айтасыз маған?

Б а л а ш о в. Сәлім Есенович! Бұл сұрақты былайша ашық қойғаныңыз өте дұрыс. Мезгілімен де қойылған сұрақ. Мен өзімді айтайын. Он үш жылымнан, ұзақ тәжірибемнен тек кеткен бір жылым жоқ. Жыл түгіл, айым жоқ, тіпті он үш күнім де жоқ дейін, сонда қателескенім жоқ дегенім емес, көп қателіктер жасадым. Дұрыс методика тауып алғанша талайымен таластым да, кейде мен дұрыс айтып, кейде мен жаңылып, жаңсақ айтып та жүрдім. Менімен таласушылардың бәрінің сөзі теріс, өзімдікі үнемі дұрыс деп жүрген кісі мен емеспін. Бірақ бүгін қорытындыға тақап келгенде бір ғана айтарым – ғылым, тәжірибе жолында тіпті қателескенім де текке кеткен жоқ. Кейінгіге керегіне қатты жарады деймін. Қазір мен элит қойларын бөліп бітірдім. Ақ қойдан бірінші, екінші класты жаңа тұқым, жаңа нәсілдің асыл тегі осы болады деп, Сара мен Есіркеппен, ай бойына мың қойды сан рет сарапқа сап, белгілеп бөліп шығардым. Білесіз, мен бұл жолда ғалым мен сыншылардың көп дауын естіп, көп таласы мен сынынан әр алуан, әр дәреже пайда көріп жүрсем, сонымен қатар ең үлкен сыншым, анық тірек, көмекшім шабандар болған. Ақ қойды баққан Есіркептер осы күнде маған барлық басқа зоотехниктерден, сан селекционерден қымбат екені былай тұрсын, тіпті басқа қойларды бағып жүрген Бекбол, Қарсыбайлар, Ұлбала, Молтайлар да өздерінің әр қойы туралы көктемде, күзде, қыста маған айтатын деректерімен менің көп көмекшім болатын. Жаңағы сұрағыңызға беретін жауабыма келейін. Мен әзірмін, бірақ мың қойды кіммен жіберемін? Кімге сенемін дегенге келгенде, бір Есіркептен басқа сенерім жоқ. Соның үй іші мен өзі өздерінің де, менің де бар еңбек тәжірибеміздің тетігін қолдарында ұстап отыр. Биылғы Есіркеп, әсіресе түнеугі баласы Сайлыбек туралы хабар барғаннан бергі Есіркеп, бұрынғы қарт емес. Шашының, сақалының ағы да көбейіп, әжімі де молайып кетті. Көз алдында қайраты кеміп барады. Бұл күнде маған күдікті көп

айтады. Осы соңғы сапар, соңғы сыныңа ере алмаймын-ау! – деп күдіктеніп отыр. Менің сізге айтатын мезгілімді өзім билемей, осындай өмір жағдайы, адам жайы билеп отырған хал бар, шақыртқаныңыз ақыл болды, өзім де көмек сұрамақ ем, кеңес алмақ ем, шешіп беріңіз. Есіркепсіз құмға бара алмаймын. Ал Есіркепті зорлауға, күйін көріп отырып, тағы да дел-салмын.

С ө л і м. Немене, баласын өлді деп Балжан екеуіне сездірген кісі бар ма? Әлде Әсия, Қанипалар білдіріп алып жүр ме?

Б а л а ш о в. Олар білдірген жоқ. Өзге де шабандар үй іштерімен бұл жағына келгенде үлкен адамшылық, мінезділік көрсетіп, шал мен кемпірден барынша жасырады. Қабақтарына қарап, көп жұбатулар айтады. Өзім Шыңбұлақтан кешегі күнге шейін Есіркептердің қасында болдым. Әлі баласы өлді деген жаман хабар естіген жоқ. Мен жаз бойы жазушыдай боп кеттім. Әр күн сұрай береді. Мен әр күн Сайлыбектің аман болу жолдарын әртүрлі ғып ойдан шығарып, үміт беретін сөздер айтамын. Бірақ есі бар, тәжірибелі қарттар емес пе! Бір жарым жыл хабарсыз болғаннан да қауіптенетін. Қазір хабарсыз кетті деген сөздер айтып бергенімізден бері қарай, әсіресе көңілдерінде күпті болудан босамайды.

С ө л і м. Әсия, Қанипа қалай?

Б а л а ш о в. Олар да көп жылайды, бірақ көз жастарын жасырып, оңашада жылайды.

С ө л і м. Олар жұмысқа, еңбекке бұрынғысындай ма?

Б а л а ш о в. Оларға тағар кінә жоқ. Жылай, жүдей жүрсе де, жастар емес пе және сондай саналы жастар. Тіпті бұрынғысынан бетер бірі түндегі күзетті, біреуі күндізгі бағысты бірде-бір әлсіреткен емес. Қайта бұрынғыдан да ынталы, азаматты жоқтатпаймыз деп жанын салады.

С ө л і м. Олар Сайлыбек жайын осы соңғы хаттан ғана білді ме, жоқ, бұрын да сезіктенгендері бар ма еді?

Б а л а ш о в. Олар оқыған жастар емес пе? Газеттен оқиды, айналадан хабардар боп отырады, сондықтан бір жарым жыл хабарсыз дегенді көптен-ақ Сайлыбек жазым болған ғой деп, оңаша сырласып, жыласып, маған көп айтатын. Сіздер әперген хабардан алты ай бұрын Қанипа

мен Әсия маған Сайлыбек өлген ғой, біз бос үмітпен жүрміз ғой дескен еді.

С ә л і м. Сөйтіп, енді бар тетік, бар байлау Есекеңнің өз басында. Солай ма?

Б а л а ш о в. Өз басында. Бір басында.

С ә л і м. Ол кісі мұнда келді ме?

Б а л а ш о в. Кеше қалаға менімен бірге келген. Бүгін осында сізге келмек еді! *(Сәлімнің хатшы әйелі кіреді.)*

С ә л і м. Есекең келді ме?

Х а т ш ы. Келді. Жаңа келді. Сәлім Есеніч!

С ә л і м. Мұнда шақырыңыз. *(Есіркеп кіреді. Сәлім орнынан тұрып.)* Әссәләумағалейкум, Есеке! *(Қолын алып амандасады.)* Бір жайдан сіздің ақылыңызды сұрайық деп, Есекең екеуміз әдейі сәлем айтып шақырып ек. Келгеніңізге рақмет. Қазір мен министрге келгеніңізді хабарлайын. Сол кісіге барамыз! *(Телефонмен министр Дәуреновпен жалғасады. Телефонда сөйлейді.)* Исеке! Сіздің әнеукүнгі Балашов пен Есіркеп турасындағы маған берген тапсырмаңызды, ол кісілерді осында шақыртып әңгімелесейік, ақылдасайық деген тапсырмаңызды орындап едік, қазір ол кісілер келіп, менде отыр. *(Телефонды тыңдап.)* Я, Есекең де келді. Дені сау, үй іші де амандық дейді. Сізге сәлем айтады. Ал біз сіздің кеңсеге барсақ деп едік, қазір уақытыңыз бола ма? *(Тыңдап.)* Ә, онда тіпті жақсы, мақұл, мақұл тосамыз. *(Балашов пен Есіркепке.)* Министр өзі келмекші. Есекең келген болса, өзім барайын, сәлем берейін, мені сол кеңседе тосындар деді. Қазір келеді.

Е с і р к е п. Рақмет, шырағым. Інілік бейілдеріңе рақмет.

Е с е н о в. Есеке, осы күнгі шабанның көбі құмды қыстаудан тосаңсып кетті-ау, ә?! Құмның өзі де қыспен бірге қабағы салбырап, адамды жүдетіп тұратын ауыр өлке ғой, ә?!

Е с і р к е п. Е, көптен құмға бармаған шабандардың шау боп кеткені бар ғой, Сәке. Бірақ үйренбегенге солай, өзіміз бала күннен-ақ сол құмның құланындай шұқырында туып, шоқысында ойнап өскеннен бе, құм қорқытады екен демейміз. Қайрат барда, көңіл берікте құм уайым, қыс уайым ба, тәйірі. Рас, қайрат керек қылатыны бар, оған көңіл алаңсыз болса, өзгесін қойшы. Кейде бір уайымға құмды

айтсаң, екінші уайым – қайрат қайтқан кәрілікті айтсаңшы. Үшінші, үй-жәйдің, өмір жәйдің үзілмес мұңы тағы жүреді. Бәрінен де сондайды айтсаңшы. Болмаса бір құмның өзі болса, қанша жүдеу, қанша құрдым болғанымен, ол алаңсыз күнде кісіні жеңуші ме еді, жабықтырушы ма еді.

С ә л і м. Рас айтасыз. Құм да, құм емес те, көңілде алаң болса, уайым болса, салбырап жүдеу көрінеді ғой. Адам жұты сыртта болмайды. Іштегі мұң мен уайымда ғой. Сонда дүниенің көгеріп тұрғаны да, қуарып жұтап тұрғаны да бәрі бір бәс болады. Және құм жүдеу көңілге ол әсіресе жадау, жүдеу пердедей болады.

Е с і р к е п. Өзің құмда болғаның бар ма еді?

Е с е н о в. Бар еді, Есеке. Жаңағы өзіңіз нобайын айтқандай, басымнан кешкен бір ауыр шағым бар еді. Ол кезде жасым он бірде болатын. Әзім деген ағам бар еді. Әкеден ерте айрылып, сол ағамның тәрбиесінде өскем. Азамат соғысының уақыты, ол кісі большевик еді. Жұмыскерден шыққан, қазақтың алғашқы большевигінің біреуі болатын. Сібірге Колчак орнап, ағам қашқылықта жүрді. Бір шақ ақтар, алашордалар ұстап алып, қатерге түсті. Колчактың өлім вагоны деген вагонына салып, атуға бұйырылғандардың вагонына салып, Сібірдің алыс бір жағына алып бара жатыпты, сонда ағам жолдан қашып, аман-есен елге келді. Бірақ ауылға жетуі мұң екен, артынан он екі кісі отряд қуа келіп, тағы ұстап алды. Қасымыздағы орыс поселкесінің кедей крестьяндары ағаммен дос болатын. Түнде соларға шауып барып, хабар айттым. Әкем жоқ, өзге аға бауыр жоқ. Шешеміз зарлап жүр. Өлімді отряд әкетіп барады деп жылап айттым. Сонда поселкенің жиырма шақты жігіті шапшаң қаруланып алып, отрядты түнде ұйықтап жатқан жерінде бас салып тегіс байлап алып, ағамды азат етті. Отрядты өзінің қолына берді. Сол күні ел болып, поселке болып жиылып, көп арбалар әкеліп, ағам мен мені жаңа бір жаққа ұзатып салатын болды. Жөнелдік. Бірнеше күн жүрдік. Отряд жендеттерінің қолдары артына байлаулы, ағам Түркістанда большевик үкіметі бар, Бетпақтың құмынан өтеміз де, сонда барып, Отанымызды табамыз, сені сонда оқытамын деп, мені де ала кеткен. Бірнеше күн жүрген соң, енді арба жүретін жол болмады. Бізді ұзата шыққан достар арбаны алып қайтатын күн болды.

Ағам сонда таңертең қолына мылтығын алып, отрядтың ішінен төрт адам бастықтарын, бұзарын іріктеп алып кетіп, өзі бір жаққа айдап әпкетті де, бірталайдан соң жалғыз өзі қайтып келді. Қалған отряд кісілерін айдалаға апартып, жаяу қаңғыртып қоя берді де, өзі мені ертіп, тағы бір ғана жолдас алып, осы Бетпақ құмына қарай тартып берді. Қыс түсті. Қалың құмның ішінде, Шу аяғына тақай бере, елге іліндік. Әлі де алда алыс жол бар. Елге іліндік те, жаңа бір көз ашыла ма дегенде, үлкен сорға түстік. Ағам сүзек болып ауырып қалды. Мен бала, жолдасымыз елді жөнді білмейтін тек бір момын адам еді... Құмды сонда көрдім. Үйге кірсем, ыңқылдап, өне бойы от жалындап, қиналып, азап шегіп жатқан ағам. Жалғыз ағам, елдің көптігі, дүниенің кеңдігі немене. Менің басымдағы бар аспан жылап тұрғандай, бір ағамның тілегіндемін. Тысқа шықсам, сонда құм, айнала құм, құлазыған өзі суық, өзі сараң, сұр дүние. Жасым он бірде-ақ. Қуат-қайратым да жоқ. Әрі жалғызбын. Әрі білген білігім де жоқ. Ағам жайланып жататын жақынымыз да жоқ, танысымыз да жоқ. Сол ыстығы асқындап тұрған қатты аурудың үстінде және бір ауылдан бір ауылға жылжып ауысып жүріп ауырып келеді. Бір күні бір қадам болса да Түркістанға қарай, совет үкіметі бар жерге қарай, жақындай бергіміз келеді. Алдымызда асқардай. Сол асқарға өрлеп шықсақ, ар жағында амандықтың, жақсылықтың, кішкене өмірімнің күні күліп шыққандай болады. Бірақ құм. Құм – тауымен, қу – шұқырымен, сараң шөп ыраңымен, сояу қурай сүткенімен күн сайын бір күйден аумайды. Жүдеу күй. Жүріс баяу, жол өнбейді. Күнде құм, күнде құм. Сол жолда жүре ауыра бейнет шеккен ағам, жер ортасы көктөбеде қаза тапты. Өлерінің алдында бір арманы мен едім. Әкеңнен бір жетім қалып ең, жетім етпеспін деп ем, менен тағы жетім қалдың ғой. Енді кішкене жүрегіңе қайраттан басқа жиярың жоқ. Өлмейсің. Құмнан да қорықпа, басыңдағы ауыр күннен де қорықпа. Тарта бер, алға қарай тарта бер. Алдыңда – Түркістан, большевик Отаны. Мынау менің хатым да арызым. Қай шаһарға ілінсең, сондағы партия, басшылық орнына көрсет деп, қолыма қағаз берді. Мен сонымен бала өмірімнің ең алғашқы ауыр күндерін бастадым. Жаңа айттыңыз ғой, құмда көңіл орнында болса, бәрі оңай деп. Мен сонда ағам кішкентай сәл тәуір болғандай, бері

қарағандай болса, қуанып қарағанымнан ба, білмеймін, құм таулары да, шұқырлары да, жайылған малы, жайғасқан елі де сондай бір жақсы рахат дүние сияқтанып кетеді. Ал ағам қысылса, құм дегеніңіз мойныма түскен қыл тұзақтай, темір құрсаудай көрінеді, құтқармастай. Сонда байқап едім, қайда жүрсе де, кісіге құм қиын емес, көңілдегі күй қиын екен. Үміт пенен қуаныш, қуат серік көрінсе, ақыл, қайрат сүйеніш боп жүрсе, құм да бір, құз да бір екен.

Есіркеп. Ой, Сәке-ай! Сен де жас басыңнан осындай ауыр күй кешіп едім десеңші. Қабырғаны қайыстыратын жәй екен. Ібірәтті әңгіме екен ғой мынауың. *(Дәуренов кіреді, Есіркепке сәлем беріп, қос қолдап амандасады. Бектенов және Бек бірге келген.)*

Дәуренов. Есеке! Мына Сәлім сізге айтқан болар. Сізге ақыл салудан бұрын, әуелі мен, мына басқа жолдастар, сіздерге жәйді мәлім етейін. Біздің ЦК мен Министрлер Советінің рұқсаты бойынша, мен қазір Мәскеудегі одақтық Жер министрлігін, Ауыл шаруа академиясын, Мал шаруа институтын хабарландырып қойдым. Осы қыс бойында, жаңа тұқым қой туралы бар сындарыңызды жасаңыздар. Көктемде, қой қоздар кезде, соңғы сындарыңызды ада қып, қорытындыңызды жасаңыздар дегенім. Соған Одақтан сыншы комиссия белгіленді деген хабар алдым. Ол жақ біздің ісімізді сынменен қорытуға осылайша әзір отыр. Жә, біз қалаймыз?

Есенов. Біз сынға шыдаймыз да, барды саламыз дегем жоқ па?

Дәуренов. Ендеше, неге мына Бек, институттың директоры, жаңа маған келіп, әлі қалай бекінеріміз мәлім емес, қыс құмға барамыз ба, жоқ па, анық байлай алмай отырмыз дегені несі.

Есенов. Рас, дәл сол жердің ақылдасатыны бар, Есеке.

Дәуренов. Сонда биыл қыс тағы созылып, тағы құмға бармай қалу мүмкін бе? Онда сыннан өткеніміз қайсы? Онда қорытынды жасауға бір жыл емес, тағы бірнеше жыл керек болмай ма? Тегі, құмнан өтпей, алты ай қыс сонда қыстатпай, сол құмда қоздатпай қорытынды жасай аламыз ба? Бектенов, сіз не айтасыз?

Бектенов. Құмда қыстатпай, қорыта алмаймыз.

Жаңа тұқым туды деп ауызға да ала алмаймыз. Қасиеті бар қойдан бөлек дегенде, құм мен таудың өзгеше қойы дегенде, нені айтамыз? Ондай халді профессор Балашовтың өзі де жақтамас деймін.

Б а л а ш о в. Құмда қыстатпай, соңғы сыннан, қорытынды сыннан тұқым өтті деп мен айтпақшы емеспін.

Б е к т е н о в. Осы мың қойлық отар, биыл құмға бармаса, жаңа тұқым боп шығуы былай тұрсын, менің білуімше, ол енді жылдан жыл санап аза да береді. Қазіргі күнде қанының сегізден бес бөлімі прекос. Тәрбиемен жаңғыртып, төзімділік қасиетін өсіріп, нығайтып бекіту орнына, ылғи жыл сайын оңай жағдайда өсіре берсек, бұның прекостан жаңа қасиеті, түк артықшылығы болмайды. Онда таза прекостың өзін тәрбиелей берсекші. Жаңа тұқым таптық дегенді жапсақшы.

Б е к. Сөйтіп, құмға бармасаң ісің, тәжірибең бәрі жалған демексің ғой. Құмға құйған судай батқаны да, кеткені дейсің ғой. Әйтеуір осы қойдың тұқым болып шығуынан да күмәнді, сенімсіз болуын көп айтудан, күдік көбейтуден сен де тыйылмай қойдың ғой.

Б е к т е н о в. Күдіксіз ғылым жоқ. Мен сол күдікті болғандықтан, биыл сенің базанда он түрлі тұқымды аналог методпен қатар сынға салып отырмын. Тәжірибе болса – тәжірибе. Сол тұқымның біреуіне, тәжірибеден өтпей, ойдағыдай сынды кешпей, алдын ала құр тілеуестікпен қостаушы, жақтаушы болайын деп отырғам жоқ. Мақтану үшін жалған жақтаушы көмекші емес. Қысқасы, жаңа тұқымға құмға бару керек. Болмаса, Мәскеудің жаңағы жолдас министр айтқан комиссиясы да қабылдамайды. Комиссияның бір мүшесі мен екем. Алдын ала айтып қояйын – көктемде құмда қоздатпайтын болсаңдар, сондағы нәтижелеріңді көзімен көріп, қолымен ұстап шықпай, ең алдымен мен өзім қостамаймын.

Е с е н о в. Жә, жә! Қорытпай тұра тұр, шырағым. Қыс пенен құм қазір біздің де көкейімізді тескен барымыз. Тек қалай ұйыстыру, кімге бастатып, қай отарды жіберу жөнінде әңгіме боп отыр.

Д ә у р е н о в. Ал, енді бәсе соған келейік. Балашов! Сіз отар құмға баруға әзір дейсіз ғой.

Б а л а ш о в. Қой жағынан қарасаң бәрі әзір. Әзір

емес бір қойым жоқ. Мың қойлы отарды жаңа тұқымның бар санын, жұтағаны жұтап қалар, түгелімен құмға, сынға салмақпын.

Д ә у р е н о в (*Бекке*). Бек, енді сені бөгеп отырған тұсау-ды айтшы. Сен неге осы ең соңғы жарым жылда, бір қысқа келгенде жалтақтап, күдіктене бересің?

Б е к. Исеке, күдік иесі тек жалғыз мен болсам, жарам оңай ғой. Сіздер мына Секең екеуіңіз бұйырасыз да, мен құп деймін де тарта берем, орындаймын. Бірақ, осы арада шынды ашып сөйлесейік, менің қолымнан келетін болса, мың қойды құмға өзім-ақ әкетер ем. Бірақ қойға, қойға менің себім аз. Мен керек емеспін, бабын білетін басқа кісілер керек. Ал жіберуге сіз әзірсіз, республикадағы ғылым орталығының бастығы мына Сәкең әзір. Институт директоры дегеніңізден шықпайды, мен әзірмін. Тәжірибеге барын салғалы отырған профессор Балашов әзір. Бірақ бұл кісі бір жағынан әзір де, бір жағынан ауыр салмақ күдік айтады. Мені етегімнен тартып отырған сол. Мың қой барады. Бірақ сенімді иесімен барады. Ол адамдар бармаса, қой өзге шабанға сеніп бара алмайды, текке қырылады. Онда жібермеймін дейді.

Б а л а ш о в. Рас, осылай екені рас. Сенімді қолдап айтсақ, сынға барды салам, сенімсіз болса, бірді де күмәнді жолға жіберуге жайым жоқ.

Е с е н о в. Есеке! Аңғарып отырған боларсыз. Бұлардың бәрі тура айтпаса да, төңіректен отырып, бір кісіге ойысып келеді ғой. Тетігі бәрінің көңіліндегі біреу-ақ. Ол мынау отырған қарт Есекеңнің өзі ғой.

Д ә у р е н о в. Бәсе, шынына келші. Бұлар ғана емес. Анығына келгенде, сен екеуміздің де айнала орағытып кеп, тоқырайтын қазығымыз қарт Есекеңнің өзі десеңші. Сөз жүйесін тапса, мал иесін табады дейсің бе!

Е с е н о в. Үстінен дәл түстіңіз, жалтарғанмен жал таппаспын. Ал, ендеше, бәріміздің бірігіп байлайтын түйін сөзімізге мал иесінің өзі айтсын да, Есекең айтсын да.

Е с і р к е п. Сай сайға құяды, бәрінің сөзің сарқып келіп, бір сағаға құйып жатқанын сезіп отырмын. Бәрінің басында жауаптылық бар. Бәрімізге ортақ қам-қарекет қой. Мен ойымда өзгем бар, бөлек жайым бар деп, ойдағымды айтып қайтейін. Менің де қазір көкейімде

отырған біреу-ақ, тек сол он үш жылдың, мына Балашов бастаған еңбектің бір тетігі, тиянағы болса екен деген арман. Бірақ соның өзін қадағалап, қапысыз ойлаған сайын, түп жауаптылық менде боп, қапы кетірsem, мен кетірем бе деп қорқам. Басқа хас арманым жоқ. Тек қайратыма сене алмаймын. Қартайдым. Қолымнан келмей ме деп, бәріңнің сеніміңді апарып жарға жығам ба деп қорқамын. Жақсы болғанмен, серіктерің әйелдер, мен босам қайраты аз шал боп барам. Балашовты аяймын. Малды аяймын. Ойлаймын да, сенгені де абырой, бірақ сеніміңді ақтай алмаймын деп, әлсіздік етемін ғой деп, алдын ала мені осыдан азат қыл деп, ашып айтуым тағы абырой ғой деп отырмын.

Д ө у р е н о в. Есеке, бұныңыз арзан сөз емес. Бұлдану емес, шыныңызды айтып отырсыз. Жауаптылықтан ұялам деп айтып отырсыз. Оныңызға құлдық дейік. Бірақ бұл қой тұқым болған күнде, шын асыл нәсіл болған күнде де, бақташыны ылғи тепсе темір үзетін жастан, сауыт киіп, сайман асынған батырдан, балғыннан ғана бақташы ғып, жиып береміз деп кім кепіл болады? Сөзді кесіп айтайын, асыл тұқым екені рас болса, со сіздің әлсіз күшіңізбен де асылдығын көрсетіп, ақтап шықсын. Баққаныңызға татымай, еңбектеріңізді ақтамай, Есекеңнен артықты бер, болмаса, қырылып қалам десе, сол қой қырылса қырылсын. Біздің сенгеніміз сіз, сізге сенбейтін қой болса, онда өлмесе ома қапсын.

Б а л а ш о в. Рас айтады. Жаңа тұқым болғанда шыдамдылығы, беріктігімен тұқым болады, онысы болмаса, нәсілдігінің керегі жоқ. Есіркепке серік болуға жарамаса, оны қой қылып ұсынбаймын да. Қарт, өзіңнің аз күшінді ақтап шықпаққа сенің оң көзіңмен қарағаныңның қадірін білмей, қанағат қылмаса, мың қойға жүз қойшы салып, жаңа тұқым таппай-ақ қойдым.

Е с е н о в. Есеке! Бұл да бәріміз үшін керек және сізге де арылып алатын ашық сөз. Бұрынғы құмға барып жүрген кездегі малды әдеттегі бағып-қағу, бас-көз болудан артық өзгеше қайрат салып, өкпеңді аузыңа тістеп жүріп, өлсең де қойдың қасында өл дейтін кісі жоқ сізге. Ерекше қайрат тілемейміз, осы күнгі Есекеңдік қалпыңыздан басқа түк тілеріміз жоқ.

Е с і р к е п. Тәңір-ау! Құмға жалғыз өзім барып, жұтатып, қырып жатсам да, маған сын жоқ дегеніңіз бе?!

Д ә у р е н о в. Сын жоқ дегеніміз. Сіздің қолыңыздан жұтаса, сіз білген, сіз жайған құмды жерсінбесе, сын жоқ. Дегеніміз – деген.

Е с і р к е п. Қой, жігіттер! Бұрынғы жаға жыртқан ақ сүйек жұттарда біреу қатты жұтап, біреу шала жұтап жатса, біреуге біреудің шылбыр созатын, біреу аттай, біреу астай болса, аз күн талшық азықтай болса да, ат сауырын беретін сәл-пәл көмегі болады. Сендер қойға қысас қылғанда тек сыннан басқа қарасар, қайрылысарымыз жоқ дедіндер ме?

Б е к. Жоқ, құмға барған күндегі қыс қатты, жыл жұт болған күнде де қамды қазір айтып қайтейік, қой мүлде құрып бара жатса, барлық шара біздікі, онда қарап тұрып өлтіртпеспіз, құмда жол жоқ болғанмен, сізге көмек бермей, мынау Бектенов комиссия боп келгенде, оны тағы айып қып, айғақ қып, кінәға тіркеп болса да, қойыңа самолетпен концентрат, нәрлі азық жеткізуге міндеттіміз. Он үш жылдық еңбектерінді біржолата құмға апарып, шашып-төгіп кел деп отырмаспыз.

Б а л а ш о в. Ол бір соңғы шара, Есеке! Сенгенде оған сенбе, өзіңе сен, қойыңның қасиеті мен күшіне сен. Құмнан нәр таппай, самолеттен жем жеп шыққан қойдың асылы да, нәсілі де текке керек емес дерміз.

Е с і р к е п. Оған қарап қалған күн өзімді де қарық қылмас, бірақ әйтеуір жапа-жалғыз кете қалсам, тым құрымаса сыртымнан қам ойлаушы бар деген көңілге бір тиянақ, дертке дәрмен ғой. Болмаса самолетіңе сеніп барғаным, қарлығаштың қанатымен берген суға сенген есепті ғой. Бірақ сөз тетігі онда болмады, жаңағы мына жолдас министр мен Сәкеңнің айтқанында бәрі қамтылды ғой. Енді кесесе беріп, саудалай беріп қайтемін. Бұны да Отан тілегі дейін, қартайсам да, бір майданның жекпе-жегіне бір шығып көр деген кезең екен. Майдан жалындаған жастың қыршын өмірін де қиып жатыр ғой. Соларды ойлағанда, менің аянар нем болар дейсіз. Азар болса, тағы да шашымның біраз ағы көбейе түсер, бетімнің біраз әжімі қосыла түсер, әлде дес беріп Балжан бақыр кешегі шалым ғой деп, оны біраз байқамай да жүрер, сөйтіп мен барайын, Балашов жолынан немді аяйын.

Б а л а ш о в (*барлық ырза болған адамдардың ырзалық сөздерімен қатар*). Есеке! Рақмет! Ес білгеннен бергі еңбекті өмірімнің қақ жарымының қорытындысы еді, өмірдегі, еңбектегі талайдан бергі талабым мен тілегімнің тетігі еді. Сондықтан да сенсем саған ғана сенем деп, барымды берсем, сенің ғана қолыңа берем дедім. Менікі ғана емес, көп табысы өзіндікі де. Айтпасам да, барлық жәйді өзін ойлап, өзін таптың. Қадірлі қартым, досым, жолың болсын. (*Екеуі бірінің бірі қолдарын қысып, қатты құшақтасады.*)

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

Төртінші сурет

Сахна тойға арналған қызық сәні бар, өзгеше бір көріністі байқатады. Біріне-бірі есіктерін тақап, жиі қонған бес үй. Солардың ортасындағы дөңгелек алаңның үсті жабық. Ол жер көп бояулы, кең шатыр тәрізді.

Әр үйдің есігі осы алаңға шығады. Алаңда тойға жиылған мәжіліс.

Әр үйде де қонақтар бары байқалады. Ән, айтыс, сауық, домбыра, баян, кейде скрипка лебіздері естіліп жатады. Ортадағы алаңда, төрде Балашов, Есіркеп, Бекбол, Бек, Сапар, Сара, Молтай, Әсиялар.

Б е к (*қасына Молтай, Қанипаларды алып*). Қадірлі қонақтар! Мынау жас жолдастар тапсырып, мен бір өтініш айтқалы тұрмын. Рұқсат па?

С а п а р. Айт, дерек бер, деректір! Өтінішің керек.

Б е к. Қалай ұйқастырады. Сүйтіп, бір ақын дайын тұр деп қойыңдар, балалар.

Д а у ы с т а р (*әр есіктен*). Айтыңыз, Беке! Бек!

Б е к. Айтсам, біздің шаруа адамдарының бүгін бір жақсы бас қосуы екен. Алты ай жазды еңбекпен ада қып, енді қатты сыны бар қысқа тақап кеппіз. Малменен жан-жаққа тарап, айырыла көшеміз. Бұл – сол малды ұзату тойы. Қыс боса қайтейік! Қысқа қарсы еңбек бар, қажырлы еңбек жеңбек бар. (*Молтайға.*) Ұйқасып кеткенін қарай көр! Ия, сүйтіп, біреу қойымен тау жонына, Үшқоңыр, Шыңбұлақ, Түлкілі сайға кетеді. Біреу шырқап құмға кетеді. Тағы біреулер Назарбай асуы, Қарғалы қатарларында қалады. Шабан атаулы тойға кетсе, маман атаулы қойды қайтіп амандайым деген ойға кетеді.

(Молтайға.) Тағы ұйқасып шыққанын көрдің бе? (Жастар күліп қостайды.) Біреу құмға кетеді, құмдағы сынға кетеді. Біреу қойшымен жонда, біреу мұнда, біреу онда болады. (Күлкі.) Бәлки, тегі-тегі, бүгін толайым, бар сөзім өлең боп кетіп жүрмесін. Екейде елу ақын, алпыс бақсы деп бұрын әзіл айтады екен. Өзім Айқым болсам да, ақындық жұқты ма деймін. Тағы ұйқасты ма? Ал, қадірлі қонақтар, осы менің аузыма өлең тегін түсіп тұрмаған білем. Ал осы қауымдағы өлең айтқысы келген көп ақын-әнші көңілден кеп, менің аузыма оралып тұрған болар. Қысқасы, мына жастар ән салайық, өлең айтайық, айтысайық, жарысайық дейді. Мақұл ма? Рұқсат етсеңіздер, енді мәжіліс өнерге, шеберге жол берсін, мақұл ма?

Д а у ы с т а р. Бәрекелде! Сөз-ақ! Ән... өлең, айтыс босын! Дегенің босын, Беке!

Б е к. Дегенім босын ба? Олай болса, тойбастар мына үлкендерден босын да. (Молтайға.) Бұл да ұйқасқа жүре ме, Молтай?

М о л т а й. Е-е, шала-шұрпы бұл да кәдеге жарайды. Айтысты өзіңіз бастасаңыз қайтеді.

Б е к. Жоқ, жол ағадан болғанда, тон – жағадан.

М о л т а й (өлеңдетіп). Арлан бөрі соғады тау сағадан.

Б е к. Бәсе... Бекең бастайды ендеше.

Б е к б о л. Жә! Бір атаның ұлы, өзі ұлы орыс халқының азаматы мына Балашов бастасын.

Б а л а ш о в. Беке, мені қой, қойсаңшы.

Б е к б о л. Е-е, төскейде мал, төсекте бас қосылған Балашовсың. Бір ауыз ән таппайсың ба?

Б а л а ш о в. Жоқ, ауылдың алты ауызы қайда? Әуелгі енді, Бекбол, өзің, Бекбол айтады.

Е с і р к е п. Рас, сөз тапқанға қолқа жоқ. Жығылдың, Бекбол. Өзің баста.

Б е к б о л. Сен менің тек жығылғанымды бағып отырасың-ау! Кәрі басыммен бар жастың алдына түс дегенше, қорғамассың ба?

Е с і р к е п. Қорғап сені жау алып бара ма? Ағаң Жамбыл дүние жасының алдына түсіп, ән салғанда, көрімін деп қашан іркіліп еді? Айт, баста!

Д а у ы с т а р. Бәрекелде! Мақұл айтты. Беке, көні, Беке!

Б е к. Әкпел домбыраны! (*Домбыраны Бекболға берін жатып.*) Бәсе, сөз жүйесін тапса, домбыра иесін табады. Жол ағадан болғанда, тон – жағадан деген. Өз сөздеріңіз тағы бар. Тек бастап беріңіз. Содан соң айтпаған жасты мен көрейін. Жаңа жәй сөйлеген кісіге жағаласып, ұйқас қосып отырған Сара, Сапарлар да отыр. Тіленген оған айтқызбай қоярмыз ба. Тек қана бастап беріңіз.

М о л т а й. Е-е, алтын лебізіңізге құмармыз деңіз.

Б е к б о л (*әндемін*).

Уай, алтын Жәкем, ендеше,

Кешегі асыл ағам бар,

Ақындығы жора боп,

Содан бізге қаған бар.

Уа, мінеки, сөз тыңда,

Жиылған өңкей жарандар.

Азаматым КИЖ-інің

Ұлы, қызы шабандар.

Уай, әуелі сөз тыңдағын,

Әуелгі өлең арнағам.

Асылыңның асылы,

Сталиндей бабаң бар.

Сынға кетіп барасың,

Ісің жаман бомасын.

Күнге қалма көктемде,

Еткеніңді жамандар!

Уай, соңғы сөзім ән босын,

Уа, мінеки сауық сал!..

Әннен қалар болмасын,

Жүзден жүйрік болғанда,

Мыңнан тұлпар толғасын,

Уай, іркіліп, сірә, қамандар!

Ортаға түс әніңмен,

Қайсыңның да кәрідей,

Қандай өнер шамаң бар. (*Жұрт ду қостайды.*)

Бірақ жаңа мынау үлкендер маған айтқын деп зорлап еді. Мен бұларша бомайын, тегі. Мен бар кәрінің атынан айттым. Бұларды енді қостамай, қалғанын жастар өздері айтсын. Мен осы мына Есіркеп, Балжан бәріміздің тобымыздан айттым. Енді өзген, жасың айтқын. (*Есіркептер мақұлдайды.*)

С а п а р. Оныңыз өздеріңізге мақұл босын. Бірақ жаңа Сара Балашов үшін айтуға әзір. Сол сертін орындасын.

С а р а. Мен айтсам, сіз тек қалармын дейсіз бе, Сапар?!

С а п а р. Сізбен кетсем, қайда кетсем арманым жоқ десем, не дейсіз?

С а р а. Бұл сіз айтатын сөзге ұқсамайды ғой? Ісіңіз бен сөзіңіз қайшы болғаны ма?

С а п а р. Ісім сізге қарсылық па еді?

С а р а. Сыншылық еді ғой. Бекер ме еді?

Б е к т е н о в. Сын түбінен шын достық тумаушы ма еді?!

С а р а. Сыншылық – шартты достық қой. Жақсы болсаң жақсы, жақсы болам деген ғой.

Б е к т е н о в. Тұрақты достық сол емес пе екен?

С а р а. Достық қарауылсыз-ақ бірге көшіп, бірге көріп, бірге шыдасатын достық болмаушы ма еді?

С а п а р. Уай, шатақ ақ қой, қырсық ақ қой болдың-ау сен! Сыналайық деп біз, сынаудамыз деп сіз дүрдіараз боп-ақ біттік-ау.

С а р а. Қынжылмаңыз, мұныңыз не? Қай тарапта тұрсаңыз да, өкінішсіз тұрыңыз.

С а п а р. Сол үшін айыпты боп тұрсам да ма?

С а р а. Дегеніңізге шын ойланып, шын берік тұрсаңыз, ол да қасиет.

С а п а р. Ендеше, сынап жүрген мен өзім де сынаулы екем ғой.

С а р а. Енді не деп едіңіз? Кей сыншыны сыналушы дүниеде сынамаушы ма еді?

Б е к т е н о в. Түйдім, Сара...

Б е к. Ән, ән күгеді.

С а р а. Кімді? Нені?

Б е к. Сіздердің дауларыңыздың аяғын.

С а р а. Кім айтсын ендеше.

Б е к. Сіз айтыңыз.

Сапар. Мен қосыла айтайын.

Б е к. Қой. Қысылғанда қосылып, кең-байтақта айырыла кететін саған қосып қайтем?

С а п а р. Әнге жақсы ғой. Қосылғанда ән жақсы шығады ғой.

С а р а. Оның жақсы екенін аңғарғаныңызға да рақмет, Сапар.

Б е к. Қой, сен жеке, жалғыз мына шабандарға өзіңізді, біреудің жетегіне ермей, өздігіңізбен жеке таныстырып, жеке айтасың.

М о л т а й. Жеке босын, бірге босын, әйтеуір тегіс айтсын.

Б е к. Кімдер?

М о л т а й. Сіздер, қам қылыпсыздар ғой бөріңіз де. Бүгін бөріңіз де айтуларыңызды күтеміз. Ол мұндағыларымыздың да тегіс алдымызды ашады. Сөйтіп, Беке өзіңіз де, бөрі-бөріңіз де айтасыз.

С а п а р (*Бекке*). Ал менің қол-аяғымды ғана байлап беретін кісімеді-ау. Кел енді, өзің бірге қосыласың.

Б е к. Ендеше, Сара бастап, біз айтамыз.

С а р а (*бастап кетеді. Сапар қосылып айтады*).

Қарғалы ұзын өлке жерім деймін,

Көп шабан еңбек сүйген елім деймін.

Тәуекел – ер қанаты деген күйде,

Қандай-ақ сөз бен сыннан жеңілгеймін.

Жол болсын жонға, құмға барар, достар,

Артында қайратыңды халқың қостар.

Қандай күн, қай шұқырда кетсең-дағы,

Ойлай жүр, мұнда қалған қалың дос бар.

М о л т а й. Жаса, Сара! Жақсы айтты. Естідің бе, шабандар, Балашовтың, Сараның сөзін аңғар. Жауапсыз қалар кеп емес. Қайда, қайдасың, ақын шабандар! Ұлбала, Дәмелі, қарап қалар сендер мең?

Б е к б о л. Айт, бәсе, шабандардың сендер де сәлем-қошын айтып қал.

Д а у ы с т а р. Ұлбала, Дәмелі!

Ұ л б а л а } (*қосылып айтады*).

Д ә м е л і }

Балашов Сараменен досымыз да,

Жазы, қыс бірге болар қасымызда,

Бейнеті берік болып, бірге көшіп,

Әніме әнін қосад босымызда.

Тағы да Сапар деген досымыз да,

Бірде бар, бірде болмас қасымызда,

Сыры бар бірде бие, бірде түйе,
Жақпадық кәріміз де, жасымыз да.

Б е к. Ал, сыншы Сапар, халық сыны өзіңді қалай қармайды.

С а п а р. Аптықпа! Аңғарсаңшы! Жаққан күні өзімді табатын болмады ма, кәрі-жасы да?!

Ұ л б а л а }
Д ө м е л і }

Ағайын, ырза болғын осымызға,
Кезекті берген мақұл жасымызға.
Талайдан талғап озған Молтай отыр,
Тамағын кенеп отыр қасымызда.

Б е к. Мақұл, ендеше Молтай босын.

Қ а р с ы б а й. Е-е, әріптесі кім болад? Молтаймен айтысатын әйел кәні?

Ұ л б а л а. Әсия ше, айтар ма екен?

Д ө м е л і. Шіркін, қандай айтушеді, тек Сайлыбек кеткелі әнді, өлеңді қойып кетті ғой.

Қ а р с ы б а й. Бәрекелдай, Әсияны естірмеді, Беке.

Б е к. Амал қаны. Осы күні айтпайтын болды ғой. Айтқызудың амалын өздерің таппасаң, ренжіп қалады ғой мен айтсам.

М о л т а й. Ал, Әсияны тыңдағыларың келген екен, мен бір амал етіп көрейін де.

Б е к. Ренжітіп, кейітпейтін амал ма?

М о л т а й. Мен соқтығам...

Ұ л б а л а. Қой, кейітіп аласың.

М о л т а й. Уа, өзіне соқтықпаймын.

Б е к. Енді кімге?

М о л т а й. Қанипаға... Қайын сіңлісі ғой.

Ұ л б а л а (*күліп*). Уа, ку-ай! Айласын қарашы. Қанипа ән білмейді, соны қысам дейді ғой.

Д ө м е л і. Қанипа қысылған соң, Әсия ара түседі дейді. Қарасаңшы.

М о л т а й. Өй, тіл-аузың шоққа болсын. Үш жылдай естімей кеткен Әсия лебізін естіртем десем. О несі, өзімді тақымдап...

Қ а р с ы б а й. Молтай, есебін таптың. Ал енді көзді жұм да, көсе бер. Не қыласың, Әсияны бір тыңдайық. Өзі де сергіп қалсын. Қайтуші еді, өлгеннің артынан өле ме?

Ұ л б а л а. Қаралы қатын да үш жыл тосқан емес.

Д ә м е л і. Асыл ғой... Сайлыбектің артын армансыз-ақ адал күтті.

Б е к (*Молтайға*). Бас әніңе! Қадірлі қонақтар! Енді мынау Молтай шабан емес, ақын шабан шығам дейді. Айтыс бастайым дейді. Кіммен айтысатынын өзі білсін.

М о л т а й. Кіммен айтысам? Әнім – еңбегімнің әні. Әнімнен еңбегім де бөлек емес. Еңбекте кіммен жарыссам, айтысымда да сонымен жарысам.

Қ а н и п а (*Әсияның қасында*). Ой, бар боғыр. Тапқан екесің өзілдесінді.

М о л т а й (*әнмен*).

Қанипа, ашуланба, өзіңді айтам,

Өзіңе көптен іріккен сөзімді айтам.

Барады алты ай қысқа аулың алыс,

Мұнда айтпай, енді қандай кезімде айтам.

Жарыстан социалдық сөзді қозғай,

Айтысып көрші бізбен көпке созбай.

Биыл жаз отарыңмен жарысып ем,

Жеңдім деп тілің айтад, ісің озбай.

Е с і р к е п. Уай, әкем, не деп кеттің, тегі, сен? Өлеңмен өтірік айтушы ме еді кісі деген.

Қ а н и п а. Мені айтыса алмайд деп есіп отыр ғой.

Е с і р к е п. Неге айтыса алмайд? Жіберме есеңді.

Б е к. Айт, есеңді жібересің бе?

Қ а н и п а. Жоқ, айтыса алмаймын, Жәке!

М о л т а й.

Айтысқа шықпағаның – сақтанғаның,

Білместі сылтау қылып ақталғаның.

Жеңдім деп ел аулақта желдей есіп,

Бос болып шықпады ма мақтанғаның.

С а р а. Қанипа-ау, мынау қайтеді? Асып барады ғой Молтай. Өтірік деші тым құрыса.

Қ а н и п а. Әсия айтпайды. Қанипа жауап таппайды деп отыр. Қайтейін, Сара.

Е с і р к е п. Уай, ендеше, Әсия қарағым, өзің айт. Сөз барымтасынан жаман жоқ.

Б а л а ш о в. Әсия... өзің айт! Сорын білсін. Айтып жібер.

Қ а н и п а. Айтшы, Әсия, әдібін қолына берші осының.

Ә с и я (*ортаға шығып*). Әнді ұмытып та кетіп ем. Сөзде қаңқу жаман.

Б е к. Жарайды, рақмет. Ал ана үйдегілерді тоқтат.

Қ а р с ы б а й } (*өзге үйдегілерге айтушыларға*
К ү л ш е } *дауыстан*). Уай, тоқтаңыздар!
Ұ л б а л а } Мұнда келіндер тегіс. Қызық айтыс
мұнда басталады. Әсия, Әсия...
Молтай мен Әсия айтысады...

Ұ л б а л а. Молтай мен Әсия айтысады.

Ж ү р т (*бәрі үйден шығып жиылады*). Бәрекелде, сөз-ақ... Әсияны тыңдаймыз. Сағынып ек. Айтқын. Молтай да тыртысып бағар. Ал, Молтай, өлмесінді, сөзінді бақ, соқ, баста!

М о л т а й (*шырқан*).

Әсия-ау, ісіңе әнің көрік екен,
Қасыңда Қанипаң бар серік екен.
Жарыста біз жеңдік деп лақап шаштың,
Жеңіліп, мен сыбаға беріппекем?
Отарды сен баққанда, мен де бақтым,
Табысты сен тапқанда, мен де таптым.
Сый берген Балашов пен Бектер отыр,
Жаланы сау басыма қалай жаптың.

Қ а р с ы б а й. Сөз, соқ! Соқ тағы!

Ұ л б а л а. Жабысты ма жез қармақ.

Д ә м е л і. Ойбай, бұл да жез таңдай.

Ә с и я.

Ей, Молтай, айтқаның жөн, қойың бақтың,
Мен қашан жақсы жүрсең жала таптым.
Өз атын көкек өзі шақырады,
Қалайша он қозының жайын таптың?!
Мен сенің сол сырынды ашпас едім,
Ес білсең, қақпанды өзің баспас едің,
Жеңіліп, жығылғаның ұмыт болды-ау,
Өйтпесе бүгін бүйтіп аспас едің.

Д а у ы с т а р. Сөз! Жаса! Соқ! Молтайды соқ!

Б е к }
С а р а } Ал, бөлем, Молтай. Ақталып көр.

М о л т а й.

Жасырман он жас қозы бір күнде өлген,
Дауыл мен бұршақ соққан сүргінде өлген.

Мал түгіл, ажал келсе, адам да өлер,
Талай да талай асыл күлгін де өлген.

Ә с и я.

Сол бұршақ келіппекен сені құрсап,
Қой, қозың өлер екен бұршақ ұрса-ақ.
Ол дауыл бізге-дағы баса соққан,
Қозыны қырмаспедік сенше тұрсақ.
Шыныңды айт шарай топқа, Молтай ерім,
Қозысын тастай қашқан асыл шерім.
Жеңіліп жөн сұрайсың бүгін бізден,
Мен айтсам, жеңілгенің – қашқан жерің. *(Жұрт*

қатты қостайды.)

М о л т а й.

Қайраттан мен қаймығып қалғаным жоқ,
Олжаны жатып ішіп алғаным жоқ,
Сәтсіз күн, не сөзі бар шаруамен,
Онда мен мал басында болғаным жоқ.

Ә с и я.

Айтпағын сәт күніңді сәтсіз күн деп,
Қаштың ғой қозымен бір өлермін деп.
Амандап алтын басың алып қаштың,
Ұялма, қызғаншақтар сөйлер күндеп.
Бұл тойды жұрт аңғармас қандай той деп,
Мен тұрмын той қуанышы Молтай ғой деп.
Он қозы садағасы азаматтың,
Ер басы қор боса да алтын ғой деп.
Бұл тойдың мен айтайын тойбастарын,
Қызығын былай жауып қой басқаның.
Тойлайық, қуанайық барлығына,

Молтайдай елден асқан сер қасқаның. *(Жұрт ду*

күліп, Әсияны қошеметтейді. Молтайға айтқызбайды.)

Д а у ы с т а р. Өлдің, Молтай, мұрттай ұштың! Доғар.

Б е к. Төрелігі Бекендікі, Бекен айтсын.

Б е к б о л. Уай, айтып-айтпай несі бар? Алып соқты,

жұлып соқты десең бәрі болды. Атаңа рақмет, Әсия шырақ!

М о л т а й. Жә, халайық, жеңілдім. Міні, жолым, міні,
сыбағам. *(Домбырасын Әсияның аяғына қояды.)* Ал тек бір-ақ
ауыз – басқа бір бөгде сөз айтқызасың ба, жұрт?

Ә с и я. Айтсын, айт!

Б е к. Айт!

М о л т а й.

Ал, Молтай, жұрт алдында шекіскенің,

Жеңіліп осы болды жетіскенің.

Олжам бар, ойласандар, жоқ еді ғой

Көп жылдар Әсияны есіткенің.

Әрине, жеңілген жер естен кетпес,

Сүйекке бұдан артық соққы да өтпес.

Жалғыз-ақ Әсиядан ән есіткен,

Молтайдың іші кепсе, ешнәрсе етпес. *(Жұрт қатты күліп, бұны да жақсы қостайды.)*

Е с і р к е п. Уай, азамат, жеңілсең де жөнді білдің, ер
өзің болдың ғой.

Б е к б о л. Бәсе, жығылса да жағаласа тұрғаннан без.

Е с і р к е п. Соны айтсаңшы. Айтыста алдырғанын
білмегеннен жаман бар ма? Ұялмас бетке жалықпас жақ
бітеді деп. *(Үлкендер тұрып, тарай береді.)*

С а р а *(Сапар мен Молтайға)*. Молтай, мен де сондай
ырзамын.

М о л т а й. Е, Сара, оны айтпасаңыз да білемін ғой.
Сіздер ақ қойды баққан Әсиядан кімнің озғанын сүйермін
дейсіз. Тек мені жеңдірген прекостың жаман жасық төлі
ғой. Мына Сапар ағай да мықты, мықтым тудырып бермей,
менің бағымды байлап тұр.

С а р а. Бәрі рас айтқаныңыз. Соны айт және әсіресе
жеңілгеннің бәрі тоқтар жерін сендей білсін де. Ер сыпаты
ғой.

С а п а р. Е-е, жеңіліп ер атын алғанына тырысып,
алысып көрдім деуші болса, жақпайым деп тұр-ау.

С а р а. Әр жарыстың бір көмбесі бар-ау.

С а п а р. Көмбесінде бәйгесі де бар ма екен?

С а р а. Неге болмасын.

С а п а р. Ендеше, сол бәйгені, көмбені көздедік десек,
жазықты болмаймыз ғой.

С а р а. Тек сол көмбеге жағаласып жетпей, жарысып
жеткенде мына Молтайды көрсеңізші, жарысып жетпесін
білген соң, жағаласпай-ақ қалды ғой.

С а п а р. Бұныңызға дауым бар, Сара! *(Екеуі күліп
кете береді.)*

М о л т а й *(Әсияға оралады. Орталық оңашаланған,
тамақ тартыла бастаған. Қонақтар пар-пары, топ-*

тобымен дабырласып үйді-үйлерге кетісіп жатыр. Кейбір үйлерден ақырын, баяу ән келеді, кейде сызылып тартылған қобыз, скрипка күйлері келеді). Әсия-ау, осы жұрттың бәрі жеңіп шыққан тап мендей, мені мақтағаны несі осы?

Ә с и я. Жұрт былай тұрсын, Молтай, мен де елден ерек сүйсініп отырмын.

М о л т а й. Е, менің тойтыраңдап барып жығылғаным ба тыраң асып, не қылығым асыпты?

Ә с и я. Қасиетің асыпты.

М о л т а й. Әнің шыққанына бір ырза болып ем, әзіліңе тағы ырзамын десем бе екем?

Ә с и я. Қалжыңым топас болып, көңілің қала ма деп ем.

М о л т а й. Көңілі қалғанда, мен нені ойсыратам, Әсия?!

Ә с и я. Жоқ, сені ренжітіп, мен несіне жетісем?

М о л т а й. Көңіл қалыспаған құрбыластығың ғой. Айтыспай біліскен қабақтан асылы бар ма екен?

Ә с и я. Сыйластық сақтамаған оңа ма?

М о л т а й. Айтыс былай тұрсын, көптен іш тартып сөйлескен де жоқ едім, шыныңды айтшы, жалғыз жүріп, барыңды жыр етесің бе, қалай?

Ә с и я. Жыр ететінім рас. Жаңғырығым жартас, тым-тырыс тау тыңдап тұрғандай болған соң әр жайды тере берушем.

М о л т а й. Сондай оңашадағы сырынды да бір тыңдамаппын. Менен де мақрұм кім бар дейсің?

Ә с и я. Сыр деп менде қай жасырын бар деп ең?

М о л т а й. Өзіндікін айтпайсың. Менікін сұрамайсың ғой.

Ә с и я. Сыр өзі ашылады. Қолқаға келуші ме ед.

М о л т а й. Ендеше, Әсия, айыбы болса, бас үстіне, мендегіні бір тыңдасаңшы.

Ә с и я. Өзім айтқызғалы отырмын ба осы?

М о л т а й. Өзің емес, өзегімді жарған өз ішімдегім еді. Күндер кетіп, жылдар жылжып жатыр ғой. Тірлік өз тілегін етпей қоя ма? Арзан тілек айтпаймын, Әсия. Бір жерде сен жалғыз, бір күйде мен жалғыз. Жастай білген қадірлесім ең. Ендігі қадіріңді мен сақтайын, келер өмірді екеуміз бір қосайық десем, мен кімге тентек көрінер екем. Алдымен өзіңе жат көрінер ме осы сөзім?

Ә с и я. Ә-й, Молтай-ай, арада талай қиын асу жатқан жоқ па еді!

М о л т а й. Қай, қай асу, Әсия-ау?!

Ә с и я. Біз заманымыздың ұл-қызымыз, алдымызды аңдамасақ, азаматтығымыз кәні? Соғыс анау, басың жас, денің сау, артыңа алаң қалдырып қайтесің? Бұл бір деңі.

М о л т а й. Отан қорғаудан тартынып іркілген мен жоқ ем, өзің білесің, бірақ мұндағы еңбегі керек деп жібермей жүр ғой.

Ә с и я. Мен де бұған әзір емеспін.

М о л т а й. Неліктен олай дейсің?

Ә с и я. Туған әке-шешем жоқ. Жәкемнің үй іші әкем-шешем боп кетті. Мен оларды соғыс бітпей, күдерін үзбей, өксігін баспай қия алам ба? Қайтіп тастаймын.

М о л т а й. Олар іштей күдер үзді ғой.

Ә с и я. Үзген жоқ кәрілер. Әлі де күн сайын түсінде көріп, күңіреніп күтумен жүр. Мен өзгерсем, Сайлыбек өлгенін естіртпей көмгенім болмақшы.

М о л т а й. Ендеше, келер күнді уақыт шешсін. Бүгін күнде серт етпейін.

Ә с и я. Серт етпе, бәсе. Серт ете де алмайсың. Тағы бір үлкен асу жатыр ғой. Ол да жүктің ауыры.

М о л т а й. Ол тағы қайсысы еді?

Ә с и я. Жәкем ақ қойдың отарын алып, құмға кетуге бекінді. Алматыда бар басшы азаматқа сөз беріп қайтты. Оның сөзі – менің де сөзім. Бұл қыстың сынынан, құмынан кешіп өтпей, мен де сан жылғы еңбегімді садаға етем бе? Құмға жалғыз жіберіп, Жәкемді жер қылам ба? Жоқ, Молтай, тілек бір, ниет берік болсын. Бірақ Жәкем отары биылғы қыстан аман шықпай ... сыр болып іште қалсын. Оның кәрі көңілін әрі баласы алаң етсе, әрі мен жаралы етемін. Жылдар еңбегін желге шашқаным ғой. Әкемдей боп кеткен оған айтар не қалды.

М о л т а й. Әсия-ау, соның бәрін ойлап келгенде де өзіңе не қалды, маған не қалдырдың?

Ә с и я. Саған берік сырым, болар жырым деген шыным қалса болмай ма?

М о л т а й. Болмасына не шара! Жаным Әсия! Арманым ең, асыл жар, әзілмен айтыспас та ем, жеңілгенім бағым екен.

Ә с и я. Менің де мынау жарық айлы кештей өткенім – жанған шағым ба екен.

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

ҮШІНШІ АКТ

Бесінші сурет

Қыс. Құм іші. Құм төбелер арасындағы шұқырда отырған жалғыз үй, Есіркеп үйі. Үйде Әсия, Қанипа.

Қ а н и п а (*тыстан келіп*). Бүгін тағы тұрақтамайды ғой деген. Шұбыра береді. Шұбыра береді.

Ә с и я. Тұмсығы ілінсе тұрып алушы еді, шөбі әбден біткен ғой, бұл қоныстың да.

Қ а н и п а. Қойдың бүйірі солып, ашыға бастағаны да бар.

Ә с и я. Қыс ортасы да болған жоқ. Бұл кезден жүдетсек не болады?

Қ а н и п а. Тағы көшпей, тағы құмға батпай болмас. Елден де шырқап ұзап барамыз жалғыз үй.

Ә с и я. Жәкем құмнан қоныс тауып келсе жарады. Оның да шөбі жаман боп жүрмесе...

Қ а н и п а. Онда жайылыс болмаса, қайда барарды кім білсін. Бұ да бір уайым боп тұр.

Ә с и я. Осындай күнде... Қыс қысылшаңына отар жаңа түскенде, қиын күнде мені айтсаңшы.

Қ а н и п а. Менің де ойым он бөлінеді. Қойды бір ойласам, сені екі ойлайым. Жәкем білсе, ол не дейді.

Ә с и я. Білмеймін, айналаңның бәрі тығырық боп кетті. Тек сол қапалықта жүріп тым құрыса мені неге бір ұрыспайсың?

Қ а н и п а. Сені ұрысқанда не табам? Өзінді өзің ұрыспай, өкінбей жүр дейім бе?

Ә с и я. Аяйсың ғой. Бірақ аяудан шығып кетті ғой менің жазығым.

Қ а н и п а. Тым құрыса қасыңда Молтай болса... Онда бір сәрі. Онда екеуінді қосып отырып шын-ақ қатты ұрсар

ем. Биыл қыс біздің үйге, біздің шаруаға қандай қыс еді. Керегі не, енді мынау күйің де. Молтай да жоқ. Жалғыз басың.

Ә с и я. Ұятымды арқалап Жәкем жүзіне көрінгенше, ол білгенше, басқа бір жаққа безіп кетейін десем, барар жерім де жоқ. Әке-шеше менде жоқ. Молтайдың да жалғыз басы еді. Бір сенен басқа тірегім де жоқ. Ал сенің бір жағыңда мен, бір жағыңда Жәкем.

Қ а н и п а. Мен апамды бірдеме етіп жұбатар ем, тоқтатар ем-ау алдасам да, Жәкемді айтсаңшы енді.

Ә с и я. Апаң не деді? Не деп жылап жүр? Қашан айтып ең?

Қ а н и п а. Бағана таңертең айтып ем. Қой шетінен қайтпай жүргенін көрмеймісің? Көз жасын үйде көрсетпейін деп жүр ғой.

Ә с и я. Қайран апатайым-ай! Шешемнен де жақын едің-ау. Не деді? Айтсаңшы!

Қ а н и п а. Қарғам-ай, Сайлыбекті не деп қиды деп бір жылады.

Ә с и я. Қайдан білсін? Молтайды білді ме?

Қ а н и п а. Айттым ғой. Соған тиетін болған, мен де сырларын білетұғын ем. Әлде кімнен дегізбей, әкесі бары да тәуір екен деп, оған біраз тоқтағандай болды.

Ә с и я. Ренжітсем де, менің қор болғанымды қоса ойлайды...Үйтпесе апам бола ма?

Қ а н и п а. Қыс аяғына жеткенше жасыра тұрсаңдар нетуші еді деп те көрді. Баласы қозғалыпты деп ем, ендеше, шал білмей қоймайды. Ол білсе, отқа түседі. Анық сор мынау ма еді деп, осыдан соң ағыл-тегіл жылап жөнелді. Сайлыбек өлген ғой. Бұл бір сұмдық емес, көп қаза ғой менің басыма келген. Айтпай тығып жүрсіндер ғой, өлген ғой жалғызым деп, Сайлыбекті жоқтап, дауыс айтып қалды. Ана жүрегі жаңыла ма.

Ә с и я. Соңғы тірегі сол үміті еді... Сонысынан да айырап болдым ба сорлы қарттарды.

Қ а н и п а. Әлде бір ойдан екеуіне Сайлыбектің өлгенін естіртсем бе дейім? Сонда сенің бар шыныңды да айтар едік. Қылмысты кісі болмай, жазықсыз болар ең. Молтайға тимек болғаның, оның тек әскерге шұғыл кетіп қалғанынан тойларың болмай қалғанын, бәрін шыннан ашсам жетеді.

Бір қыс болса бұлар көзінде қылмысты, ұятты кісі боп қайтіп жүресің? Шынында да сенің қылмысың бар ма? Тек Сайлыбектің өлімін білсе, басқаны өздері де көтерер еді ғой...

Ә с и я. Жоқ, Қанипа, достығың ғой, менің ұятымнан қысылғаның ғой. Қимайсың, білемін. Бірақ менің жүгімді жеңілдету үшін қарттарды тозаққа салам дегенге көне алмаймын. Бұны айтпа. Баласы өлгенін қазір білсе, мынау елсіз, күнсізде екі кәрі жылаумен көздері көр болады. Түс көрсе, бал ашса, үмітпен жүр ғой. Мынау қинау қыста ендігі жалғыз тіректерін құлатпа. Онымен түзелетін дүние жоқ.

Қ а н и п а. Сенімен араз боп, саған лағынет айтса, әрі Молтай жоқ, әрі мынау шағыңда, сенің өзіңнен не қалады? Кінәсіз күйіп, отсыз өртенумен сен қайтіп жүресің...

Ә с и я. Мен жаспын ғой... Мен көтерем, өлер деймісің. Жаңсақ бастым. Бекер асықтым. Жүгін өзім көтерем. Отарды да өз көзімнен тастамайым. Тек кәрілерді өртеме. Бұнына рұқсатым жоқ. Жалғыз-ақ Жәкем осы үйден кумаса болғаны. Өздерін күтіп, отарды сақтап, бұрынғы қайратымды істеп шығамын.

Қ а н и п а. Барлық қиыншылықты бір басыңа алғаның ба?

Ә с и я. Қысылған шақта сен барсың ғой шынымды білетін. Одан қалғанда, тірі жүрсе, Молтайға, оның хатына сүйсініп жүрермін.

Қ а н и п а. Осы қинау күйіңнің бәрін Молтай біліп жүрсе де бір сәрі еді. Өзі біліп пе екен? Хатың жетіп пе?

Ә с и я. Соңғы хатым әлі жетпепті. Бірақ мынау алдыңғы хатында сондай бір жұбаныштар айтқан. “Асыл жар” деп өлең шығарып жазыпты. Оңашада сол “Асыл жарын” әнге де салып жүремін. Мені сондай тілек, тірек барда қайғы жеңбес. Тек қарттарды қажытып алмайық. Онда отар ойран болады. Осыныма бақ.

Қ а н и п а. Сүйтіп, Жәкеме жәйді айтамыз ғой?

Ә с и я. Жүзім шыдамайды. Бірақ енді жасыратын жәй қалған жоқ. Айт, өзің айт. *(Есіркеп келеді.)*

Е с і р к е п. Балаларым, менің үш күндей құм кезіп, не тауып келгенімді білдіңдер ме?

Қ а н и п а. Не таптың, Жәке?

Ә с и я. Шаршап, қажымадыңыз ба, Жәке? Үш күндей құмда түнедіңіз бе?

Е с і р к е п. Құмда түнемей, кім үйін тігіп тұр еді, балам-ау! Азығым бар, атым мықты. Құмға бір кіріп алған соң армансыз шолып алайын, қыс қыса берсе, ақ қойдың жаны қайда-қайда қалады деп, даланың тағысындай жорта бердім.

Қ а н и п а. Сүйтіп, енді құмға көшеміз ғой!

Ә с и я. Құм өзі жақсы ма екен? Бұнда қой жүдеп барады ғой.

Е с і р к е п. Қой жүдеп қапты. Жаңа жолай қарап кетіп ем. Енді бір күн аял қылмастан құмға тарту керек. Құмның бергі шеті сәл екен. Бірақ арырақ кірсем, қызығы сонда шықты. Биыл изені етектен, еркөк дейтін шөбі де тықыр боп, дөнді боп шығыпты. Құмыңызда боранды қалың қарлы жұт та болады. Сондай бір қырсық шалмаса, мал амандығына сенеді. Жалғыз үйіңізбен құмға бата бергеннен басқа амал жоқ. Балаларым, сендермен ақыл қосқалы отырмын. Жұртымыз сенді, азамат атаулы сендер мен Балжан төртеумізді төрт батырдай көріп отыр. Ақ қойдың отарын амандап шығып, азамат боламыз десек, енді артқа, өзге елге алаңдағанды қоялық. Қыс ортасы осы ғой. Енді құмның от жерлерін қуалап көше берейік. Қай шұқырда он күн, қай шұқырда он бес күн жайылыс бар, қай жерде отын болар сүткен бар, ескі көң бар. Бәрін тегіс болжап келдім. Осыдан көшкенде қонатын шұқырдың басына қарақшы да тігіп келдім. Енді екеуің отарыңды амандай, ілгері тарта беруге шыдаймысыңдар, жоқ па?

Ә с и я. Әттең, Жәке-ай! *(Шұғыл өзгеріп шығып кетеді.)*

Е с і р к е п *(жалт қарап, сескеніп қап)*. Бұ қалай? Кебім жақпады ғой Әсияға. Бұған жақпаса, мен қайда барам. Тас діңгектей сүйенген, сенгендерім сендер емес пе ең? Әсия емес пе еді? Ол ұнатпады ма? *(Балжан кіреді.)* Енді қайтіп қойды амандаймыз? Не болған? Бұнысы қалай, Қанипа-ау. Ақылдасқысы да келмеді. Құмға да бармайық дегені ме? Айтсаңшы жәйін. *(Қанипа үндемейді.)* Сен айтшы тым құрыса. Не болған өздеріңе, түгі? Әсия бұрынғы Әсия емес қой.

Қ а н и п а. Жәке, оның рас, Әсия бұрынғы Әсия емес.

Е с і р к е п. Не деп тұрсың? Маған өкпелі ме?

Қ а н и п а. Саған өкпелі емес, сенен ұялып, жүзіңе қарай алмай кетті.

Б а л ж а н. Ұялғанынан жерге кіргендей болады сорлы, бақыр. Менен де бүгін түскендей именіп жүр.

Е с і р к е п. Е, не ғыпты, не жазыпты ол?

Қ а н и п а. Жазғаны сол, Жәке, Әсия жүкті боп қапты. Ішінде төрт айлық баласы бар.

Е с і р к е п. Не дейді, не дейді, тәңір-ау, мына сорақылар. Аядай үйіме, аялап алақаныма салған күйіме не деген арамдық, қандай азғындық кірді деп тұрсың. Шын ба, сен, сен айтшы, әй, өзің.

Б а л ж а н. Не дейін, мен не дейін, байғұс-ау! Жаманат жалған болушы ма еді? Жерге кіріп отырғам жоқ па, мен де.

Е с і р к е п. Арлы ұяма ұятсыздық кірді десеңші. Бұны естігенше, өл, жоғал десеңші. Сайлыбекті сүйтіп қор етті ме? Енді несіне жүр менің қасымда? Осындай жат па еді маған Әсия? Бұндай деп пе ем? Бұнысын білсем сенер ме ем, биыл берер ме ем елге сертімді. Япырай, тірідей ел бетін көре алмастай, көрге көмді-ау мынау мені. Жоғалмай неге жүр? Қайтермін. Жоқ, өлсем де құтылам мұнан, кетсін, кетсін. Жоғалсын көзі. Қарасы өшсін, қараң өшкірдің. *(Әсия кіреді.)*

Қ а н и п а. Абайлап айтсаңшы, Жәке. Айналанды ойлап айтсаңшы.

Е с і р к е п. Ойлайтын нем қалды. Құрттыңдар ғой мені. Құртты ғой Әсия. Іште бір жара, тыста бір жара боп шықты ғой. Үй ішім мынау, балам анау, жалғыз басым ұят пен жаза алып отырмын ғой... Мал мынау. Қыс. Жұт алқымнан келгені тағы, міні. Күзден неге өшпеді қарасы. Мені ел аулаққа, есізге, құмға әкеліп, көзімді оямын деген қастығы ма еді? Неге қалмай, мұнда келді.

Қ а н и п а. Жәке, қатты айтсаң да, қата айтпасаңшы.

Е с і р к е п. Қай сөзімде қата бар екен?

Қ а н и п а. Әсия саған еріп келген жоқ, Шаруаға сенімен тең қып, өкімет жіберген соң келмеді ме?

Е с і р к е п. Менің үй ішім, менің балам боп келмеп пе еді, не айтып отырсың?

Қ а н и п а. Айтқаным сол, қорлама Әсияны. Өзі де жетісіп жүрген жоқ.

Е с і р к е п. Е, со жаққа шыққансың ғой, тегі.

Қ а н и п а. Айтарыңды айтып болдың, Жәке. Енді ойланып сөйле.

Е с і р к е п. Болыстым де сөйтіп.

Қ а н и п а. Болыстым, рас.

Е с і р к е п. А-а, солай ма? Ендеше, бірігіп ап аластағаның мен екем. Мен кетейін. Жақсы ит өлігін көрсетпейді деп еді. Ит құрым жоқпын ба? Қаңғырып кетіп мен жоқ болайын, бұл қорлықты көтеріп тірі жүргенше.

Ә с и я. Жәке, Жәкетай, сіз неге кетесіз! Сіз жан баласына жазықты емессіз. Әрі кәрі басыңызбен үйіңізден кетіп не көрініпті. Кетуші табылады. Көзіңізге күйік болмай, кетейін, мен кетейін.

Е с і р к е п. Рас, Сайлыбектен жолыңды айырған соң, мені неғыласың. Бетіңнен жарылғасын.

Ә с и я. Жарайды ендеше, сыйыса алмадым ғой, мен кетейін. Қаңғып кетсем де, қазір-ақ кетейін. *(Киімін қамдап, жөнелуге айналады.)*

Қ а н и п а. Тоқта, Әсия.

Е с і р к е п. Тоқтатпа.

Қ а н и п а. Осының шының ба, Жәке?

Е с і р к е п. Жәйіңе отыр, Қанипа, күйдірме!

Қ а н и п а. Олай болса, ал мынау үйінде өзің қал. Жалғыз қал. Мен де саған жоқпын. Мен де кеттім. Әсия, аяғың ауыр күйінде есіз құмның ішінде, қаңғыртпаймын жаңғыз сені, мен бірге кетем. Ала кет мені.

Б а л ж а н *(екеуін ұстан)*. Құдай-ау, не деп тұрсың, түге? Сен екеуің мені көзіңе ілесің бе, жоқ па? Ұрысқан әкең, ал менің не жазығым бар еді? Мен анаң, мені қай жағыңа тастап барасың екеуің, тегі.

Е с і р к е п. Кетсін, түге. Кете берсін. Жоғалсын бар азғын көзімнен.

Қ а н и п а. Кетеміз. Жібер!

Б а л ж а н. Кетпейді, кетпейсің. *(Ат дүбірі естіледі.)* О, тәңір, қарс айрылды ғой сорлы жүрегім. Сорлы басым қаңғыды ғой. *(Балашов, Бек кіреді. Амандық, үй іші жым-жырт.)*

Б а л а ш о в. Немене, аманыңдар ма? Шал, қалың қалай?

Б е к. Әсия, Қанипа, дендердің сау ма? Малдарың аман ба? Шеше, күйің қалай? *(Амандық солғын.)*

Б а л а ш о в. Қойың жүдеп, қинап тұр ма, Есіркеп?

Е с і р к е п. Я, қой қинады. Қинады ғой, Балашов.

Б а л а ш о в. Бәсе, қойынды жаңа көріп келдік. Көп қойдың бүйірі солып қапты. Құмға жете алмай отырмысың?

Е с і р к е п. Менің қанатым қырқылып отыр.

Б е к. Не болған өзі? *(Әсияға қарайды, ол шығып кетеді.)*

Немене, шығындарың асып бара ма?

Е с і р к е п. Шығыным асып тұрғаны рас. Бірақ әзір мал шығыны емес, адам шығыны. Баламдай боп кеткен мынау жаңағы келінім өліп отыр.

Б а л а ш о в. Не дейді. Қандай жұмбақ?

Е с і р к е п. Жұмбақ сол. Жақсы келдің. Келініммен айрылғалы отырмыз. Ол кеткелі жатыр.

Б а л а ш о в. Ол қалай, Әсиясыз бола ма?

Б е к. Онсыз отар не болады?

Е с і р к е п. Отарды ол ойлайтындай боп отырмын. Балам жоқта, бала көтеріпті. Жүкті бопты. Кәрі мені құмға әкеп, жерге тықпақ бопты. Соны жаңа біліп, не ол кетсін бұл үйден, не мен кетейін деп отырмын. Оны кетірсең, мен бірге кетем деп мынау қызым Қанипа жаңа бірге жиналды. Осы тойдың үстіне кеп отырған жоқпысың екеуің.

Б е к. Қанипа-ау, бұ не, жарықтығым-ау?

Қ а н и п а. Онысы рас, Әсияға Жәкем кет деді. Ол кетпек болды. Елсіз, күнсізге екіқабат Әсияны жалғыз жіберіп мен адаммын ба, жоқ қасқырмын ба жаны ашымас? Төрт жыл күйеуін тосқан да сол еді. Бұзық емес еді. Соны ұғынбасақ, адам болғанымыз қані. Өзі де бір жағынан малды ойлап, бір жағынан Жәкемнен қысылып өлердей боп жүр, қайтейін, мен қайтейін.

Е с і р к е п. Балашов-ау! Қазақ пенен орыста, алыс пенен жақында қай күн қысылсаң, сол күн ақыл саларым өзің ең. Айтшы осы. Осындайға қай әке шыдайды? Мен осы бауыздалып өлсем, орынсыз деп айтар жан болар ма?

Қ а н и п а. Сөзі, міні, осы. Не кетем, не өлем дейді. Әкемдей болған едіңіз, Балашов, бабын табыңыз мына дертіміздің. Айтыңызшы ақылыңызды.

Б а л а ш о в. Есіркеп, маған ақыл саласың. Ал мен айтатын ақылым, ойлансаң, ашуланбай ойласаң, өзің білмейсің бе. Сен өзің бар шабанға ақыл айтатын адамсың. Сенің келінің, қызың жаман адамдар ма еді? Бұзық емес

еді ғой. Бірақ жас болған соң, жастық болмай ма? Соны білмесек, сені мен біз неге көп өмір жасадық, ойланбасақ бала болмаймыз ба. Бұл жерде сенен де, менен де Қанипа ақылды болып тұрған жоқ па? Ойлашы, қарт.

Е с і р к е п. Жоқ, жоқ, айтпа, Балашов. Кетір, кетір бірімізді. Айыр. Айырыңдар мені мына келінім, мына пәледен.

Б а л а ш о в. Ойланбадың ба? Сөзің тек осы ма, Есіркеп.

Е с і р к е п. Бұдан айырмасаң, мал да қырылады. Ақылдасым болғанда қанатым еді. Енді үй ішінде оқтай атысып отырып, ол қайтіп малға қарайды. Мен қайтіп алаңсыз қайрат етем. Сөзім біреу-ақ, Айырыңдар. Әкетіңдер ертең. Әкете көріндер.

Б е к. Есеке-ау, үшеуден үшеу қалып сілең қатады ғой.

Е с і р к е п. Сілем қатса қатсын. Соны жоқтатпасты өзіме алам. Күндіз де бағушы, түнде де күзетуші болам. Бердім ғой сертті Исаға. Дегенімнің жолында өлетін жанмын мен. Өлсем де осы отарды амандап өлем. Биылғы қыс мені ажалға бастаған қыс болды ғой. Қаңғып жалғыз кетейін, сол жалғыздығыма өкінбей, тыным алмай, барымды еңбекке берем де бітемін.

Б а л а ш о в. Жоқ, сен өлгенше қой өлсін. Оған рұқсат берер біз емес. Сенің қолыңнан өлмеске жұмсайтын қасың біз емес. Әсиясыз күшің жетпейді. Босқа өлтіре алмаймын сені мен.

Б е к. Тым құрыса біз қайтып кісі жіберейік, соған шейін шыдаңыз, Есеке!

Е с і р к е п. Жоқ! Оған да шыдарым жоқ. Бір күн бірге кешу жүз күн қуатымды алады. Сенемісің осыған, жандарым.

Б е к. Есеке! Біз сізге артқан міндетті Әсияға да артқамыз. Оның мойнында да өкімет алдында жауаптылық бар. Жаңағы сөзіңізді ойланбасаңыз, сіз қателесесіз. Әсия сізге келін болса, өкімет алдында жауапты қызметкер. Мемлекеттік міндет үстінде тұрған қызметкер. Сіз босатсаңыз да, мына күнде біз міндеттен босата алмаймыз. Арттағы отарлардың не боп жатқанын білдіңіз бе өзіңіз?

Қ а н и п а. Не боп жатыр?

Б е к. Көріп келдік. Осы құмға шейін қар қалың түсіп,

сіреу боп қалды. Бар отарда жұт араласып отыр. Құмға ілінген өзің болмасаң, енді артқа, кейіндеп қалған отарлар болса да қалың қардан жүре алмайтын боп отыр, артқа да кете алмайды. Жем, көмек және жете алмайды. Олар жұтайтын боп отыр. Аман қалсаң қалатын тек өзің ғана деп келмедік пе?

Б а л а ш о в. Сонда да құм сақтайды деп, тезінен құмға көшіргелі келдік.

Е с і р к е п. Құмға мен өзім де бүгін кеткелі отырған жоқ па ем?

Б е к. Бәсе, онда біз бірге көшіріп апарып саламыз. Ал сізге құмда бір төрт емес, тағы төрт жерде төрт кісі болса да аздық қылмай ма. Әсия кетсе, бар тынысың біткені емес пе?

Б а л а ш о в. Тым құрыса біз қайта қайтып, орнына кісі жібергенше, шыдам тап. Болмаса... Бітті, бәрі бітті, қырылды деп біл. Бар еңбек... Бар мал. Өзім өртедім, жоқ қылдым де.

Е с і р к е п. Ойпырай, қинады-ау мені мына күн. Отқа салды-ау мына күй. Еркіммен кеп, еріксіз торға түстім-ау. Бүйткенше бейбітшілікте отырып бомбы түскендей, бұлан-талан үйде отырғанша, анау жеміт жауға қарғыс оғымды атып, жастығымды алып өлсем етті...

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

Алтыншы сурет

Құм шұқырдың ішінде Есіркеп үйі. Бұл сахнаның бір шеті. Өзге жердің көбі сырт. Құм таулар. Үй биікше жерде. Арық ойдым-ойдым, онда қой жатқан тәрізді. Түн. Аспанда ауыр кара бұлттар көшеді. Әсия қой күзетіп жүр.

Ә с и я (*жалғыз, ақырын ән салады*).

Асыл жар, сәлем айттым алыс жолдан,

Айнымас сағынышқа көңіл толған.

Асыл жар ойлай мекен әріптесін,

Болғандай егіз қозы серіктесін.

Оны — еңбек, мені майдан сынаса да,

Тірлікте тілек аумас беріктесін.

Асыл жар, қажыр, қайрат серік босын,
Азамат қасиеті көрік босын.

Жалынмен жауды жойып, елге келед,
Деген ой жар көңілінде берік босын.

(Қанипа шығып тыңдайды.)

Сағынғаным,
Асыл жарым,
Өзіңді аман көрмек —
Көңіл зарым.

Асыл жар — берік серік, өмір досым,
Кеткелі бір өзіңмен көңіл қосып,
Қос қанат қуаныштың оты жанад,
Сәт сағат табыспақты жүрмін тосып.

Сағынғаным,
Асыл жарым,
Өзіңді аман көрмек —
Ынтызарым.

Қ а н и п а. Тыңдап қаппын. Әнге түскен бе, Молтай хатындағы “Асыл жар”?

Ә с и я. Дауылды түн болса да адастырмас жұлдызымдай серігім болды.

Қ а н и п а. Аяғында қайырмасы жоқ еді. Өзің қостың ғой. Қалай дедің? *(Әндемеді. Әсия қосылады.)*

Сағынғаным,
Асыл жарым,
Өзіңді аман көрмек —
Ынтызарым.

Ә с и я. Хат та, хабар да жоқ. Молтай жәйі да мұң боп барады. Соны қосқаным ғой.

Қ а н и п а. Бүгін Молтайдан бір дерек болар-ау деп өзім де күтіп ем, болмады ғой.

Ә с и я. Маған батқаны қандай. Бірнеше айдан бері бір тіл әкелуші жеткен екен. Содан Молтай хаты келмеген соң... Не болғанды кім біледі... Бірдеңені бұ да сезе ме... ішімдегі кішкентай құлыншағы да бүгін көп қозғалады.

Қ а н и п а. Қойшы, апамша бал ашпай. Хаттар кешігіп келіп те жүреді ғой. Өзің ойлағаныңмен қоймай, ұлымызды, кішкентайыңды да ойлантпай тек жүрсеңші.

Ә с и я. Қашпай, оны да ойламай тұра алам ба? Аз заманда кішкентай дүниеге келеді екен. Бірақ қандай дүние

қарсы алғалы тұр, бұны бөтен көрер, жат көзбен қарар дүние жоқ па? Молтай тірі деп жүрсем... Әлі де нар жүгі болса да көтере бермес пе ем.

Қ а н и п а. Кішкентай балаға қанша дүние қажет. Өзің жат көрмессің. Мен өзің деймін...

Ә с и я. Жәкем әлі күнге маған бір ауыз тіл қатқан емес.

Қ а н и п а. Бір Жәкем бе?

Ә с и я. Одан басқа кімім бар?

Қ а н и п а. Одан басқа кең дүние, ел-жұртымыз бар.

Ә с и я. Олар менің бұл жайымнан не біледі? Білгенде не деп қарайды?

Қ а н и п а. Олар біледі және сені кінәлап отырған жоқ.

Ә с и я. Өзің де бал ашып тұрмысың, қайдан біледі.

Қ а н и п а. Таң атқан соң жарықта өзіңе көрсетіп, қуантайын деп ем. “Социалистік Қазақстан” бетінде біздің отар туралы, сын еңбегіміз туралы үлкен сөз жазылыпты. Жәкем мен сенің еңбегіңді аса мақтапты. Екеуіңнің суретіңді де басыпты.

Ә с и я. Не дейсің, айналайын-ау! Мені де шын жазып па?

Қ а н и п а. Жазғанда қандай! Суретіңді тіпті үлкен қып Жәкеммен бірдей етіп басыпты, тіпті сондай сұлу етіп басыпты, үріп ауызға салғандайсың.

Ә с и я. Айналайын елім, жұртым-ай! Әнеукүні суретімізді әкетіп еді. Балашов пен Бек қой, жәкетайларым. Көңілің өскірлер. Көңілімізді, күйімізді алты қырдың астында жүрсек те бағып жүрген. Көңілімізде достық барын танытты-ау. Енді бүгін қажыр ма екем.

Қ а н и п а. Әлі ашқам жоқ, оқығам жоқ, оның үстіне министрдің өзі, Исекең өзі Жәкеме және хат жазыпты.

Ә с и я. Оны оқыдың ба, не депті?

Қ а н и п а. Әлі ашқам жоқ, Жәкем даладан жаурап кеп еді. Асын ішіп, жылынып, жайлансын деп қойдым. Қазір оқимын. Бірге жүріп тыңдасаң қайтеді.

Ә с и я. Күн жаман боп тұр. Бұлтты көремісің, құм ұшқындайды. Аспан қап-қара. Дауыл бола ма деп тұрмын. Күзетті тастамаймын. Бірақ жылдам барып оқы да, маған кеп айт. Бар, шапшаң. *(Қанипа кетеді. Әсия “Асыл жар” әнін салып кетеді.)*

Е с і р к е п (*үйде.*) Жаңа Қанипа қайда кетті? Исаның хатын оқып бермей.

Б а л ж а н. Әсияға кеткен ғой. (*Қанипа келеді.*)

Е с і р к е п. Әсияны да жазыпты. Кәзит Әсияның бұнда қандай боп жүргенін қайдан біледі.

Қ а н и п а. Білсе, жазбас деппең, Жәке?

Е с і р к е п. Жазғанда мақтамай, жамандап жазар еді.

Қ а н и п а. Бұнда бәріміздің еңбегімізді жазып отыр. Әсияның еңбегі өз еңбегіңнен кем бе еді?

Е с і р к е п. Жоқ, онысы кем дедім бе?

Қ а н и п а. Ендеше, сенің жаман деген жағыңа қарап отырған жоқ.

Е с і р к е п. Оны білсе, қарар еді.

Қ а н и п а. Білсе де қарамас еді.

Е с і р к е п. Е, адамгершілік қайда? Оған осы болғанды да мақтар деппең кәзитті.

Қ а н и п а. Адамгершілікті жұрт сізше ғана ойлайды деп пе ең?

Е с і р к е п. Е, менің жұрттан өзге не сорақы ойым бар еді.

Қ а н и п а. Жұрт үй іші тұрмысқа сіз сияқты ата-келін деп, баяғы бабамыздың көзімен қарамайды ғой.

Е с і р к е п. Жаманды жаман деп те қарамай ма сонда?

Қ а н и п а. Сіздің жаман дегеніңіздің бәрі шын жаман ба екен? Ол – үй іші, бас мәселесі. Оны жұрт сынайды да, бірақ дұрыс орындасаң кешіре де біледі. Үй іші мәселесі адамның өз басының, өз еркі, өз арымен шешілетін жұмысы деп біледі.

Е с і р к е п. Сонда соғыста жүрген совет азаматы Отанын қорғап жүргенде, бұнда жүріп қиянат істесін деп пе? Қой, ақтамай! Айтпа ол сөзіңді!..

Қ а н и п а. Оның рас қой. Бірақ Сайлыбек келгенде, жауабын Әсияның өзі береді. Өзі де өзіңіздей тең азамат қой.

Е с і р к е п. Қой ақтамай, қой ол сөзіңді.

Қ а н и п а. Жәке, бір-ақ сөз сұрайын. Дәл осы істі Әсия істемей, Сайлыбек істесе қайтер ең?

Е с і р к е п. Қандай істі?

Қ а н и п а. Мысалы, Әсия жолаушы жүргенде Сайлыбек басқа әйелді алатын боп қалса, тіпті Сайлыбек

осы жолдан басқа бір әйел дос тауып, соны үйіңе өзімен бірге ала келсе, қайтер ең? Үйге жолатпай, аулақ кет деп қуар мең? (*Есіркеп үндемейді.*) Қумас ең. Той да жасар ең. Ал біздің жұрт осындайда ер де, әйел де тең дейді. Сіз болсаңыз келінім, жесірім деп отырсыз ғой.

Е с і р к е п. Жә, қой, ақтаушы болмай. Одан да ана Исаның хатын оқып бер маған. Сен ауламайсың менің көңілімді, сол дауалайды. Тек жапанда жалғыз қаңғып, құландай оқшау жүрген менің жәйімді айтты мекен... Бұлай бақ, бұлай қақ деп өзім ойлап жүрген отар жайын айтты ма? Оны да сынайын. Оқышы көні!

Қ а н и п а (*оқиды*). “Қадірлі қартым Есеке! Тамам отардан бөлініп, жаңғыз өзің қалып, құмға жалғыз үй кеттің деп естіп жүрмін. Сый болса, сый болсын деп, шыдай беруге бекінгеніңді білмей жүргеніміз жоқ. Анау майданда жаумен жағаласып жүрген ерлермен өзіңіз де теңсіз. Жұртпен жағаласқан кәрі батырымыз деп отырмыз. Тек жолыңыз болсын! Алыста, жалғыздықта жүріп әртүрлі мұң ойлайтыныңды да білеміз. Профессор Балашов бар жайыңызды айтып келген. Соның хабарларынан соң осы хатты жазып отырмын. Бір мұның – Сайлыбек, бір мұның басындағы – міндет. Үй іші уайымыңыз барын білеміз. Осының бәрінде жалғыздық қапалықта бір өзім-ау, ай далада жалғыздыққа тасталған, ұмытылған бір жанмын ғой деп ойлай көрмеңіз. Сіздің ісіңізді, ішіңізді – ол жағына барған кісі жоқ. Артында қамынды бірге ойлап отырған елің бар. Жалғыздықтағы қиындықты айтарсыз, айып етпеңіз. Өзіңіздей көпті көрген көнеден ұққан бір мысал сөзім бар еді. Соны айтайын. Өмірдің ауыры мен жеңілін, ашуын ең мен түстей бірдей татқан тәжірибелі бір қарт айтып еді. Бүркіт жұмыртқасын жалтыр тастың басына сақылдаған сары аязда, ақпан-қаңтарда салады екен. Салады да, өзі бауырына баспай, қасына барып отырады. Тек күн жылынып, көктем болған соң ғана басады дейді. Жұмыртқасын балдыр күнінен ыстық-суыққа шынықсын деп сүйтеді екен. Жұмыртқасын жауын-шашында бауырына басып отырмайды. Қара өзегін қақ жарып шыққан өз баласын жақсы көргендіктен өмірдің ауыр-жеңіліне шыдатып, солай қиында, қинауда өсіреді екен. Сонда кей жұмыртқасы аязға шыдамай шатынап, жарылып та кетеді. Сынбай шыдағанын кейін бауырына

басып, бүркіт ана бала ғып өсіреді екен. Міні, сіз де барлық үйіңізбен, малыңызбен бұндағы жұртыңызға сол аязда туған бүркіт ұясындайсыз. Сүймегеннен, жәйіңізді ұқпағаннан иесіз-елсізге жалғыз тастап отырғамыз жоқ. Тек осыны ескеріңіз. Не қиыншылық болса да, осыны ойлай шыдаңыз. Содан әрі өлмеген жанға жадырап жаз да шығар. Ұябасар ана қырандай, жылы ұясына Отаның-анаң да ала білер. Осыны ойлаңыз. Айтарым осы-ақ. Қош, Есеке. Інің Иса”.

Е с і р к е п. Япыр-ай, ө! Мынау жанашырдың сөзі-ау! Бірге туған бауырдай не қамқор оған. Әкендей жанқиярдың айтатын сөзі ғой. Аанада бір осы құмға кетуге бекінуіме себеп болған Сәлімнің де сөзі бар еді. Он жасында, бөтен ел ішінде осы құмда жалғыз ағасы өліп, жетім қалып, сонда да күндер кешіп жүріп, адам боп шыққанын айтқан еді. Мынау мынадай жан сөзін айтып отыр. Бұл маған айтқан қамқор сөзі. Азаматтарым, елім-жұртым, көңілді дауаларсың, осылай. Өзен, өзек, жыраға жұртшылықтың қадірлі ұлы, қасиетті азаматтары болғандықтан, дауларсың да. Іштегі жара – анау Сайлыбек, сырттағы жара – мынау Әсия, маған енді не тірлік, не жұбаныш қалды деп жүрсем – жалғанның жарымы жанашыр досың бармын деп отыр ғой мынау сөз.

Ә с и я (*сырттан*). Қанипа, ай, Қанипа!

Қ а н и п а. Немене, Әсия?

Б а л ж а н. Шықшы, бірдемеден қысылып жүр ме немене?!

Е с і р к е п. Білші, дауылдан сескеніп жүр ме? Баршы! (*Қанипа киініп кетеді.*)

Б а л ж а н. Уа, о не, Әсия қарағым? Жаурап жүрсің бе? Үйге кірші.

Ә с и я (*тыстан*). Жаурағам жоқ. Бірақ дауыл қатайып, құм борап тұр. Қойлар ереуілдеп, тегіс тұрып алды, ығып кете ме жаурап. Және қасқыр ұлып тұр.

Е с і р к е п. Мен де киінейін. Шығамын әзір.

Қ а н и п а (*тыста*). Қасқыр қай жақтан ұлиды?

Ә с и я. Білмеймін, тілеуі құрғыр. Тегі-тегі, осы құмның бәрі қасқыр боп кеткен бе деймін. Жан-жақтан ұлып, азан сап тұр, жалмауыздар. Жүрші, қойдың ең шетінде екеу болайық тым құрыса (*Екеуі де кетеді.*)

Б а л ж а н. Айналайын-ай! Түн боса тыным жоқ. Аяғы боса ауырлап жүргені анау.

Е с і р к е п. Әй, сен де бір, қойшы әрі. Аяғы ауырлағанда нең бар.

Б а л ж а н. Е, немене! Сенің өзіңе не боп кеткен осы. Баласын қайтіп ойламайсың.

Е с і р к е п. Иесі жоқ, әкесі жоқ баласын сен ойлауың қалып па?

Б а л ж а н. Әкесі жоқ деп кім айтты?

Е с і р к е п. Е, не деп отыр? Білуші мең әкесін?

Б а л ж а н. Білем.

Е с і р к е п. Не дейді?!

Б а л ж а н. Әкесі – Молтай.

Е с і р к е п. Не дейді мынау... Молтай?!

Б а л ж а н. Бәсе, Молтай. Ол әскерге кетпесе, Әсияны алмақ бопты ғой.

Е с і р к е п. Япыр-ау, әкесі бар, күйеуі бар. Ол Молтай ма еді?

Қ а н и п а (*сырттан асығып үйге тақап кеп*). Жәке, Жәке! Апа!

Е с і р к е п } О не? Қанипа? О немене?
Б а л ж а н }

Қ а н и п а. Қойға ие болу қиын боп тұр. Қасқыр осы шұқырды тек қамап алғандай, айнала ұлып тұр. Тақап қалды тіпті. Шығындаршы.

Б а л ж а н. Жүгірші, ұмтылшы.

Е с і р к е п. Қазір, қазір! Япырай, қыс бойы жұт тұмсығын да, құс тұмсығын да тигізбей, өкпемді аузыма тістегендей аман сақтап кеп ем. Жүрші сен де, шықшы бір шетіне. (*Жөнеледі.*)

Б а л ж а н. Еңбегіміз шашылып, есіл мал кесірге ұшырар ма екен? (*Тысқа шығады. Әр тұстан қой күзеткен айғай, айтақтары естіледі.*)

Қ а н и п а (*айғайлап жүгіреді*). Қасқыр, қасқыр!

Б а л ж а н. Қасқыр! Тілеуің құрғыр жалмауыз, айтақ, ұмтыл! О, сығыр, қырып кетті-ау. Қойды қақ жарды. Босып, шошып жүргенін қарашы жануардың. Әсия! Жаным! Әсия... Қасқыр... Кеп қалды ма?! Әні! Ойбай, міні, тажал, тажалдың иесі... Әсия... Е-е! Айналайын-ай! Сәулем-ай! Әсия-ау... Қалқам-ау! Бәсе, бәсе, ұр, ұр! Серейттің бе? Сәулем-ау?!

Ә с и я *(бәрі шыға береді, қолында шоқпары, үлкен көкжалды сүйреп алып шығады)*. Міні, апа! Мынау арланы. Бәрін бастап жүрген осы сұм.

Б а л ж а н. О, сәулетайым. Азамат, еркек садаға кетсін сенен!

Ә с и я. Алдыма өзі келгені. Қойға аузын салып, көзі тұнып кеткенін көрмеймісің.

Б а л ж а н. Сәулем-ай, қайтіп шошымадың... Тыным алшы, малы құрсын.

Ә с и я. Жоқ, жоқ, атамаңыз, апа. Қойды бөліп әпкетті ме деймін масқара қып. Мынаны тағы ұрып, әбден өлтіріп ал. Мен бөлінген қойдың соңынан кеттім. Жәкеме айт, шапшаң атын тауып, атқа мініп жетсін соңымнан.

Б а л ж а н. Тоқта! Өлесің ғой. Қайтіп жүгіресің, жаным-ау. Болмады, жан ұшырды-ау! Жүгіріп те кетті тіпті. Ә, сұмқадам. Мә! Мә! *(Қасқырды ұрады.)* Осы шұқырдан басқа жер құрып қалды ма саған, жалмауыз!

Е с і р к е п *(жүгіре шығады)*. Немене? Әсия қане? Не боп кетті?

Б а л ж а н. Немене? Әсия, Әсиядан садаға. Көрдің бе?!

Е с і р к е п. Қарағым-ау, не дейсің?

Б а л ж а н. Әсия емес пе ұрып жыққан. Жанын сап жүрген осы емес пе? Жаңа бөлінген қойды тағы қуып кетті. Артымнан атпен жетсін деді.

Е с і р к е п. Бәсе, жаңа қатты үркіп жүрген қой тыныш тауып қап еді. Мынау – күшік бөрілерді бастаған үлкені, арланы ғой.

Б а л ж а н. Уа, айнал, айналсаңшы Әсиядан. Ұмтыл, мін, мінсеңші атқа.

Е с і р к е п. Мінейін. Жөнелейін. Айналайын-ай! Әсия-ай! Азаматым-ай! Серігім-ай! *(Жөнеледі.)*

Б а л ж а н. Айтақ, айтақ-ау! Айтақ!

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

ТӨРТІНШІ АКТ

Жетінші сурет

Есіркеп отары. Үйдің сырты көрінеді. Алысырақта жас қозы қамалатын жер үйшіктер нобайы білінеді. Үй жанында дінгектерге отыртқан шатырша-көлеңке. Онда сырмақ, алаша.

Б а л ж а н (*Қанипаға*). Немене, енді қайтпексің?

Қ а н и п а. Қайтерді білмеймін. Бір жұмадан бері күніне жүз-жүзден туады. Қояр жер жоқ, қырылады-ау енді.

Б а л ж а н. Түні суық, биылғы қыстың бізден аяғаны жоқ қой.

Қ а н и п а. Үйшікке сыймай жатса, күнде жүз қозыдан туады. Енді қатып өлетін болды ғой. Шығын деген енді жетті отарға.

Б а л ж а н. Есіл мал-ай. Құмнан қайтып, тіпті қасқырдан да аман шығып еді. Енді қозысын өлтірсек не болдық. Ұлбала неге келіпті?

Қ а н и п а. Әсияның орнына келіпті. Кісі келген соң Әсия бұл үйден кетсін деген емеспеді Жәкем.

Б а л ж а н. Босанғаны жаңа да. Енді торалып болмай, астынан су шыққандай қуатын болдық па... Не боп кеттік осы біз...

Қ а н и п а. Әсияның өлі айырылу болмаса, бізден тірі айырылайын дегені жоқ еді. Жәкем жылымытып кетті ғой бір бетімен.

Б а л ж а н. Бала туғалы тіпті үйге басын да сұққысы келмейді. Сылтауратып оңашалана береді. Сайлыбек келіп қалса, не бетімді айттым дегенде... Күйіктен көкірегі қарс айрылады.

Қ а н и п а. Ендеше, әне Әсияны кетіретін Ұлбала келді. Тыңайып болмай ол қуылатын болды. Сонда да қой уайымын, отар мұңын да үнемі ойлайды. Әсия мен кетсем де, Жәкем биылғы еңбегінен игілік көрсе екен дегенді өз тірлігінен артық ойлайды... Жақсы еді-ау. Есіл Әсия... болмадың-ау сен де маған.

Б а л ж а н (*Әсия шығады*). Сен неге шықтың? Әлі то-ралып болмай неге шығасың, жатсаңшы.

Ә с и я. Қайдан жатайын? Жандарм қылышын сілтеп тұрса, қайтіп шыдайын.

Қ а н и п а. Жазылып алшы. Үйге бар!

Ә с и я. Жазылдым, қорықпа! Немене қозы көбейіп, қояр жер болмай, жастай суықтан қататын болды ма?

Б а л ж а н. Барар жер жоқ. Күн әлі жылынбай қырсығып тұрғанын қайтерсің.

Ә с и я. Япыр-ай! Бар күнге енді солай шаншылар ма? Өлген қозы көп пе?

Қ а н и п а. Жоқ, әлі өлгені жоқ.

Ә с и я. Қой, менен де жасырасың ғой.

Б а л ж а н. Өлгені жоқ, енді өлетін боп тұр. Бүгін туғандарды үйшікке алып, алдын шығармай болмайды да. Оны шығармайын десең, қатып өледі түнде. Шал да қысылып, безек қағып жүр. Әй, биылғы қыс-ай! Қу немістен кем болмадың-ау, сен де маған.

Ә с и я. Балашовтар не дейді?

Қ а н и п а. Қозылардың салмақтарын өлшеп жатыр, таңертең келгеннен бері әлі түк айтқан жоқ.

Ә с и я. Қозыны үйшіктен шығаруға болмайды, әлсіз, өліп қалады десе, біржола сорладық-ау!

Б а л ж а н. Несін айтасың, бар үйшік лық толып болды.

Қ а н и п а. Сен әлі жата тұршы, үйге баршы. Кішкентайыңды қарашы, Жеңісбекке әуелі.

Ә с и я. Маған не болар дейсің.

Б а л ж а н. Қарағым-ай, тым құрыса босанған күнінде де тыным таппадың-ау, баршы үйге.

Ә с и я. Токтаңыз, Балашовтар келеді. Тым құрыса солар бір тыныс болар жол табатын шығар. *(Балашов, Сара, Есіркеппен бірге.)*

Қ а н и п а. Немене, Сара, қозылар қалай? Қайда қоямыз ендігісін? Біздің тынысымыз мүлде тарылды ғой.

С а р а. Тұра тұр. Қысылған жерлеріңді біліп тұрмыз. Василий Иванович қорытынды айтады.

Б а л а ш о в. Салмақтар тегіс мәлім. Сіз өлшеулеріңізді көрсетіңізші, Сара. *(Сараның қағазын алып қаран.)* Менікі де осындай. Қозылар туралы ғана емес, бұл ақ қойдың қыстан қалай шыққанының да соңғы дерегі.

С а р а. Шешуші дерегі. Василий Иванович, сіздікі мынау. Салмақ қандай жақсы, өлген бір қозы жоқ. Қат-

ты жұттың өзінде де ақ қойдың сүтті шыққанынан күйлі шыққаны осылай ғой.

Б а л а ш о в. Дұрыс... дұрыс айтасыз, Сара. Ендеше, Қанипа, қорқынышың бекер дейік.

Ә с и я. Я, сәт, не дейсіз?

Е с і р к е п. Немене, үйшіктен алғашқы туғандарын шығаруға бола ма?

Қ а н и п а. Қайдан шықсын, қатып өлмей ме?

Б а л а ш о в. Жоқ, Қанипа, бұларды енелері мамық төсекте өсірем деп сертпен тапқан жоқ. Бұ да тәрбие. Үндеме, шыныға берсін қиындыққа. Алдыңғы туғанның бәрін шығарыңдар, босаған орынға жас қозыларды алыңдар. Үш күннен артық үйшікте тұру керек емес. Тәрбие, тәжірибе деген осы. Бұл тұқым он жыл бойында асылданғанда осымен асылданған болар. Шығарыңдар!

Е с і р к е п. Балашов! Асығыс емес пе? Жас қозыға қасастық қой.

С а р а. Былтыр да осылай етпеп пе ек!

Е с і р к е п. Жыл былтырғы емес, күн әлі суық қой.

Қ а н и п а. Былтыр мұндай көп қозы бар ма еді?

Ә с и я. Онда суық түндерде өлген де боп еді ғой.

Б а л а ш о в. Жоқ, саспандар. Былтырдан биылғы төл тағы аса түскен. Былтырғы жылы қыста туған қозыларыңнан биылғы қатты қыста туған қозыларыңның алғашқы күнгі салмағы да артық тұр, міне.

С а р а. Ал үш күн, бес күн тұрғандар салмағы және былтырғыдан әлдеқайда артық.

Б а л а ш о в. Бұ да биылғы құмның қосқан қасиеті. Алысқа, қалың құмға, бар бейнетке сендер қандай шынықтың. Қойларың, қозыларың да сондай болған.

С а р а. Биылғы сапасы бөлек.

Б а л а ш о в. Менің отаршы, зимовщиктерім, төрт геройым, үндемендер, шығара бер қозыны.

С а р а. Әні, сүйтіп қауіпті, күдікті жой, Қанипа.

Б а л ж а н. Уа, дегенің ғана болсын. Аузыңнан айналайын. Жанымыз мұрнымыздың ұшына келмеді ме, тіпті мына Әсиям да тыңайып болмастан төсектен ыршып тұрмады ма жаңа.

Б а л а ш о в. Әсия, бекер тұрғансың.

С а р а. Сен орныңа барып жат. Ал қозылар шықсын...

Б а л а ш о в. Енді келсін комиссия, сыншы комиссия көріп шықсын даулы отар күйін.

Е с і р к е п. Бектенов те бар ма? Даулысы сол еді ғой.

Б а л а ш о в. Бар, одан басқа сынайтындар да бар. Әдейі қоздап жатқан күндерден қой, қозы жәйін көріп қорытпақ. Сенің де, менің де біріміздің он төрт жылғы еңбегіміз өкімін онсыз да олар бүгін айтпақ.

Е с і р к е п. Өздері өзге отарларды біле ме? Олардың шығынын, төлін түгел біліп келе ме?

Ә с и я. Болмаса тек бізді ғана қаралап, жаманшылығымызды айтар ма екен?

Б а л а ш о в. Біліп келеді. Кейінгі бар отарды аралап, бар деректеріңді жинап келіндер. Салыстырып сынаңдар деп, өзге отарларға жібергем.

Қ а н и п а. Е, бәсе, көресің ендеше, прекос қалай шықты деп.

Е с і р к е п. Прекості қоспақ боп біздің қойдың төліне келе ме?

Ә с и я. Өзі және шөпке сүйеніп шықты ғой. Біздің талас қазақ қойы ғой.

Е с і р к е п. Бектенов тарлан ғой – менің таласым. Мұрты қара құрттың мұртындай тікірейіп ап, сол шығар бүгін менімен мақтанып сайысатын. Бірақ тәуекел. Сонда да көріп алдым.

Қ а н и п а. Комиссия ол отардың шығынын, төл санын, бәрін біліп жайлап келе ме?

С а р а. Оны біліп келмесе, біз өзіміз туралы қорытынды жасағанға қанағаттанамыз ба? Бүгін келеді... Бүгін аса бір қызық күн.

Б а л а ш о в. Сол үшін де.

Ә с и я. Тек әділ босын комиссия.

Б а л а ш о в. Әділ болмаса, әніне салатын кісілер де бар.

Е с і р к е п. Кімдер бар?

Б а л а ш о в. Министр өзі бастап, Сәлім де келе жатқан жоқ па?

Е с і р к е п. О, не дейсің? Жаным-ау, бүгінгі күн бар күннің бәйгелісі, таразысы десеңші!

Қ а н и п а. Келді, келе жатыр. Әні, бері келеді. *(Министр, Сәлім, Бек, Бектенов, Першин түгел шығады.)*

Дәуренов (*Есіркептермен тегіс амандасады*). Есеке, қыста, құмда келе алмасақ та, енді тым құрыса мына қайтқан сапарыңызда, құмнан шығарыңызда жетпесек, айып болар деп келдік.

Есіркеп. Рақмет, Исеке, бұларыңа да рақмет, қарақтарым.

Есенов. Есеке, алты ай қыс құм мен жұты, қысы мен қасқыры бір сынап еді. Енді елге қарай басқанда алдымнан тобыңмен тағы тосып тұрмедің, тағы сынағалы жеттің бе? – деп, оныңызды да ашып айтып қойыңыз. Біз сынап шыққан топшыз ғой.

Есіркеп. Сөзіңді біреу сөйлесе, аузың қышып бара ма, Сәке? Өзің айттың, енді ар жағын мен несіне айтайын.

Есенов. Ендеше, бұнысы рұқсаты ғой Есекеңнің. Ал, сыншы комиссия, сіздер кірісе беріңіздер. (*Балашов, Бектенов, Першин, Сара, Бек, Қанипа, Әсиялар екішеліп бөлек кетеді. Қолдарында қағаздары.*)

Есіркеп. Сынасын, әбден армандарынан шықсын.

Есенов. Мені мен қойларым айтарын айтып болған деңіз. Солай емес пе?

Есіркеп. Дейтінім рас.

Дәуренов. Бәсе, биылғы қыстан қиын болар дейсіз бе комиссия.

Есіркеп. Қыс қиын болды ғой, бірақ екеуіңізді тірі көрсем, бір алғысымды алдымен айтармын деп ем. (*Балжан ас әкеледі.*)

Дәуренов. Есеке-ау, біз сізден өзімізге ұрысқан, наразы сөз естіміз десек, әлі алғысыңыз да бар ма еді?

Есіркеп. Осы отырған екеуіңнен алтын – алтын емес, адам – алтын деп айтқан Сталин сөзін ақтағандарыңды көрдім. Соны басымнан атқарып ырза болдым.

Есіркеп. Адамға тірлікте не жақын? Жан жақын да! Сол жаным қысылып жүрген шақта, қазіргі күні, Исеке, сіздің жазған хатың қандай болды десеңші. Одан бұрын, Сәлім інім, күзде бір айтқан місәлің, жетімдік шағың о да үлкен тірегім боп еді. Екеуіңнің екі сөзің қыстайғы қорегім болды. Несін айтасың.

Есенов. Есеке-ау, жақсы сөз, тілек айтылар онда. Ол көмегіңізге жарайды деген кімнің ойында бар.

Есіркеп. Ойбай, о не дегенің, Сәке... жақсы сөз –

жан азығы. Басшысы надан болса, елі кеше болады депті бұрынғы нақыл. Баяғыдан патша билегенде, не өнер тапты біздің ел. Өнер атаулы еңбекпен, бейнетпен табылады. Маған соны тап дедің де, сынға салдың. Бірақ сала отыра, елім-жұртым боп, басшы азаматым боп сүйеп отырмадың ба. Мен хатыңды дәл қойға қасқыр шабатын күні түнде жаңа оқып отыр ем. Құм, бар жауы бір-ақ ақтарылар отарыма. Қасқыр да, бәрі де түйілер. Оның арты тағы не болды. Он күндей мына үйдегі әйелдерге білдірмей, іштей тынбадым ба? Қасқырдан соң қой аман қалса, ол іш тастамай ма деп, он күн әрі күндіз, әрі түн осы үй ішіменнен ұрланып үнемі қой шығарып бағумен болдым.

Б а л ж а н. Бізге сездірсеңші ол қорқынышты.

Е с і р к е п. Сездіріп қайтем. Онсыз да бұлар құрақ ұшып, өкпесін аузына тістеп, жанталасып жүргенде, арық атқа қамшы ауыр деп, бұл уайымды білдірмей-ақ қояйын дедім.

С ә л і м. Есеке-ай, ішіңізде қанша қалтаңыз бар екен осы сіздің. Біз болсақ, ал енді сол қатер бар дегендей дабыл ұрамыз. Түк пайдасы болмаса да, еңбек сертімізді шашырата береміз.

Е с і р к е п. Әйтеуір сол қалтамның бәрінде жатқан екеуіңнің хаттағы айтқан өсиет сөздерің болады да, өзіммен өзі сырласып, мұндасқанымда сол бір сөздерден ұдайы жұбаныш тауып ап, сонымен әл жиып жүрдім.

М и н и с т р. Жақсы көп, Есеке. Үлкен қажырлы еңбек өзі адамға тәрбиеші, тез де болады ғой. Сіздің еңбегіңіз, еңбек үстінде тапқан мінезіңіз өзі көпке жақсы үлгі. Сіз бізден нәр алдым дейсіз. Мен сіздің сырыңызды тыңдап отырып, сізден сабақ алып отырғандаймын десем, не дейсіз.

Е с і р к е п. Тек сабақ жақсылыққа себеп болсын. Кімнен сабақ болсын. Ісімді мыналарың не деп шығар. Бектенов, комиссия не дер. Мен осы отырғанда, тілім анау-мынау деп отыр ғой, ал көңілім алпыс жасты ұмытып, тап бір атқа шапқан баладай боп отыр. Сүйрендеген сөзуар шалдың малы мақтандырмаса, сүрен аттағаны сол да. Осы ой бар үй ішімнің көкейін тескен ой десеңші.

С ә л і м. Есеке, осыншалық жанын берген еңбектің жанбағаны болар дейсіз бе?

Е с і р к е п. Кім білсін, менің кәрілігім емес, еңбегімнің дәрілігі болса, соны таныса болат та Бектеновтер.

М и н и с т р. Сынасын, армансыз сынасын... Өзімізге өзіміз кешірімпаз болсақ, қарық болмаймыз. “Жеңсікшіл ел жетпей мақтайды, желөкпелер шын деп ойлайдының” керегі жоқ емес пе!

Е с і р к е п. Асыл сөз... Мен бұл Сапар деген баланың омырауын өз басым қатты қостайым. Құр көкірек емес, дауым да, таласым да, санасатыным да жатады. Мен әлі оны құт қой деп сынға, құмға салып көремін. Бұл бала іс шығаратын бала болды.

Е с е н о в. Сонысы ма, жоқ, тек күдігі, дауы көп қатты екпінді омырауына әйтеуір Мәскеу комиссиясы сынның үлкенін осыған табыс етіп отыр. Онда да үлгі емес қой. Келе жатыр, не дер екен өздері. *(Балашов та бар. Комиссия қайта келеді. Бәрінің қолында қағаздары.)*

Д ә у р е н о в. Жә, комиссия деректері жетерлік пе?

П е р ш и н. Бізде өзге отардың бәрін қарап келген дерек бар еді. Мұндағыны және тегіс алып шолып, бұрынғы бірнеше жылғы белгілерімен салыстырып тұрмыз.

Е с е н о в. Деректер болса, жолдас министр, осыдан бір жыл бұрын қаладағы кабинетіңізде басталған мәжілістің аяғы сол мәжіліс ретімен бүгін мына Қаншеңгелде, Есекең үйінің отарында, тағы да мәжіліс ақ қойлар жанында созылды деп жариялайсыз да.

Д ә у р е н о в. Сондағы жиын түгел екен-ау. Ал мәжіліс құмар болсаңдар, созылды дейік. Көні, салыстырған деректеріңді айтыңдаршы.

Б а л а ш о в. Ақ қойдың Сара мен Есіркеп уәде берген әуелгі бір қасиеті — жүні жібек болмақ еді ғой. Әуелгі сынды содан бастайық. Саулық қойлар жүнінің әр талының жіңішкелігі, бредфорд классификациясы бойынша, 64 сапалы 21,9 микрон, еркек қойдікі — 60 сапалы 24,4 микрон. Дұрыс па осы айтқаным, жолдас комиссия мүшелері?

П е р ш и н. Дұрыс.

Е с і р к е п. Құм, бұл қойдың жүні әсіресе құмда құлпырады, жәйлі болды ғой. Шудалана түседі екен құмда.

Қ а н и п а. Жәке, комиссия мақтасын да.

Е с і р к е п. Жаздым, бақтым аузымды. Сонысы бар ма еді.

Е с е н о в. Иә. Сонан соң?

Б а л а ш о в. Бозой мен Мойынқұмда, қалың құмда тек қана жайылыспен қыстап шыққанда, 44–45-жылдың 150 күндей қар жатқан ұзақ қысында ақ қой қандай сан көрсетті.

Б а л а ш о в. Бір бұл қыс емес, соңғы үш қыстың нәтижесін алсақ деп ем.

М и н и с т р. Бәсе, соны қоса айтыңыз...

Б а л а ш о в. Үш қыстың екі қысы жұты қалың қыс еді... Сонда прекостан дөңгелек есеппен 10,1% шығын, қазақ қойынан 3% шығын, ал ақ қойдан 2,5% шығын шықты.

Е с і р к е п. Онда да бес қойды қасқыр өлтірді ғой.

Қ а н и п а. Жәке!..

Е с і р к е п. Болдым, қойдым.

М и н и с т р. Бұл сан дәл ғой.

П е р ш и н. Дәл, дұрыс.

Б а л а ш о в. Өсіміне келсек. Соңғы үш қыстың салыстыру есебі бойынша, қазақ қойы 100 саулыққа 105 қозы болса, ақ қойдың өсімі прекоспен тең: 100 саулыққа – биыл 135 қозы, тұсақ қоздағаны – 122 қозы, прекос – 115 еді.

П е р ш и н. Бұл есеп те дәл.

Б а л а ш о в. 1943–44-жылдың жайлы қысында, мартта ақ қой құмда қысқы жайылыста 6 кг салмақ қосқан. Қазақ қойы күзгі салмағын ғана сақтаған. Қоспаған еді.

П е р ш и н. Бұл да дәл. Және ақ қой қозысының таралуы тез табылып, өсуі жағынан да артық сапа танытып отыр.

М и н и с т р. Ал осы сапалар, осы деректер жаңа тұқым, асыл тұқым туды деуге жетерлік пе, жоқ па?

Б е к т е н о в. Бұл айтылғандардың бәрі рас. Фенотиптік ерекшелік жағынан бұның бәрі нәтиже есебінде мәлім. Бірақ осыған биологиялық, жүйелік дәлелдер қажет. Оған химиялық анализ қажет. Сол жаңа тұқымның анатомиялық, физиологиялық қандай өзгерістері бар екен! Соның дерегі бар ма?

Б а л а ш о в. Жоқ. Ол біздің алдымыздағы міндетіміз.

С ә л і м. Фенотиптік ерекшеліктер тектік сипатты, тұқым өзгеру сипатын, танытпай ма? Он жылдық тәжірибемен осыншалық өзгеріске жетсе, ол кездейсоқ па?

Б е к т е н о в. Ғылымдық дәл дерек тілесек, біздікі теріс пе?

Б е к. Тұқым өзгергеніне сенбей тұрмыз ғой, тегі. Генді іздеп тұрған шығармыз. Менделизм, морганизм, Бенсон, Чермак салған формальная генетика жолы әлі біздің мойнымыздан арылып болмағаны да бар ғой.

С а р а. Ол қатал сын, өрескел дау болар, Бек... Солар оны айтып тұрмаған болар.

Б е к т е н о в. Мен айтатынымды әлі қорытқам жоқ.

С ә л і м. Неге қорытпайсыз?

Б е к т е н о в. Екі ойлымын...

Б е к. Үлкен комиссияның өкілісің. Үлкен жауаптылықтан сүйтсең жарайды.

Б е к т е н о в. Есеке, менің бір сұрағым сізде. Дәл осы қойыңмен сол Бозой, Мойынқұмда Шу қойы, не еділбай қатар жетіліп, қайсысы озар еді?.. Соны айтыңызшы.

Е с і р к е п. Е, бәсе, маған да бір сөз келсін де. Мен айттым, Сапар шырақ... Айтсам, мен өзім қазақ қойын, соның ішінде Шу қойын, тағы әлдеқандай бу қойын түгел көрген кәрі қазақтың. Анау Арыстан баб, Әзіреті сұлтаннан, мына шеті Алакөл, Ақсуға шейін осы бір жағы құм, бір жағы жаз жайлау Алатау ғой. Соның бәрін білген едім. Осы өңірге, құмға бұл ақ қойдан өтетін қой жоқ. Атам қазақ, киіз туырлықты қазақ боп қой баққалы, осы өлкеге бұндай қой салып көрген жоқ. Түкті қошқарым, құтты қошқарым, батпан құйрық келенайым деген баяғы Қарынбай, Қарабай, Шығайбайдан бергі бар қойлы байды тірілтіп әпкелші. Мына қойды көрсе, соларың да бұрынғысын садаға қып, осыны әке деп құшақтай түсетініне қолыңды бері әпкел. Исеке, бар Қазақстанға тарат осы қойды.

С а р а. Бар Қазақстан емес, Есеке, Қазақстан қойының 50 процентін беретін түстік, шығыс облыстарға деп ұсынамыз біз.

Б е к. Ал осы деректермен де комиссия қорытынды айта ма?

Д ә у р е н о в. Жә, Бектенов, сіз қалай ойлайсыз?

Б е к т е н о в. Жаналқымнан алмасаңшы сен.

Б е к. Қинамай тұрмысың, айтсаңшы шыныңды.

Б е к т е н о в. Мен бұл жерде айтқанымды қайтесің, тіпті.

Б е к. Тартынып тұрсың... Бұрынғы таласуыңды салайын деп тұрсың ғой.

Бектенов. Шолтаңдама... Таласпай ғылым, табыс жоқ.

Першин. Жолдас Бектенов асықпай қорыту жағында ғой.

Министр. Асықпай-ақ қойындар. Ол сендердің ықтиярың, ғылымға зорлық жоқ... Бірақ шындықтан, нақтылы қолда тұрған дәл шындықтан жалтаруға да жол жоқ. Мен, мына Сәлім екеуміз ұйымдастырушымыз... Біз өз қорытындымызды өзімізше жасасақ, оған ерікті шығармыз.

Есенов. Біз осыны анық табысымыз деп бекінген жұртпыз... Енді осы Балашов пен Сара, Есіркеп тәжірибесін, бар түлік малын тарату біздің мал шаруа институтының міндеті болады, бұл – бір. Екінші, Исеке, Министрлер Советімен қаулы ұсынып, осы тұқымды келер жылдар 10 мың... 30 мың, содан ары 1948 жылы 70 мыңға жеткізуді колхоз-совхоздарға шарт етіп қоюыңызды өтінемін. Анық есептерім бар, зерттелген есептер. Қазір төрт облысқа, кейінірек Қазақстанның оңтүстік, шығыс – алты облысқа осы тұқым таралатын босын деймін. Ал өзім сізді ғылым ордасы атынан-ақ тұқымды тудырған табысты Отанымыздың ең үлкен сыйы Сталин атындағы бәйгеге ұсынамын.

Дәуренов. Сәлім бір қорытындыны айтты, сол бағыт қой. Соғыс аяқталып келеді. Соғыс бітісімен алда Сталиндік бесжылдық қайта туын көтереді. Тағы бастайды Отан шаруасын. Сол алғашқы бесжылдық міндетінің бірнеше облысқа белгіленетін бағыты шаруаның бір саласында, қазір осы Есекең үйінің жанында шешіліп отыр... Екінші міндет тағы тұр, ол – құмға келетін осы малды өсіретін, қысы, жазы көшуден толасы жоқ мал иесі шаруалар қамы, адам қамы. Мал жағдайын асырумен шұғылданып жүріп, әлі сол мал соңындағы адам жөйін аз ойлаппыз. Құм мал құты болса, адам жұты болмасын. Осы Есекең өз үйі, мынау жаңа босанған Әсия жағдайы қандай, жүрейік, шолайықшы біраз.

Балашов. Бұл сөзді аса жақсы бастадыңыз, жолдас министр. Неге... Неге құмда мектеп, клуб, радио болмаса... неге жайлауда. Ол жайлауда малды жайып өсіргеннен басқа шаруа түрі болмайды. Онда өзінің шалғынынан басқа өсімдік, тіпті жоңышқа да өсе алмайды. Бірақ ол мал мен адам курорты... Неге сонда мектеп, клуб, радио, бар

көркемөнер, білімді, мықты, тұрақты мәдениет орнамайды. Болмаса, міні, көріңізші. *(Дәуренов, Есенов, Балашовтар жүріп кетеді. Сара, Бектенов бөлек.)*

С а р а. Сапар, мен сізді жете түсінбей тұрмын ба? Осы сіз шын тартынып тұрған жоқсыз ба?

Б е к т е н о в. Тартынуым жәйсіз жұмбақ боп тұр ма, Сара?

С а р а. Білмедім... Шындықты ауырсынып тұрсыз ба?

Б е к т е н о в. Ауырлықты жеңсем, кім болар ем?

С а р а. Жақсы болмап па едіңіз? Әділет ер сынайды ғой...

Б е к т е н о в. Оны өзім тапсам, қасиет тағы да.

С а р а. Әрине, бәрі де өз бабыңызда ғой.

Б е к т е н о в. Мен айтқалы тұр ем. Сіз жетекшім-ақ болыңыз. Мені сіздердің еңбегіңіз жеңді.

С а р а. Рақмет, Сапар. Тек осыны Василий Ивановичке айтыңызшы.

Б е к т е н о в. Сол маған сын ба еді?

С а р а. Біз сыналып болған күні сын сізге ауысады десеп пе ек?

Б е к т е н о в. Ендеше, мен Василий Ивановичті құттықтаймын, табысына қуанамын... Тәжірибесінен, еңбегінен оқимын.

С а р а. Бәсе, ендеше, сіздің азаматтық қасиетіңізді мен де қадірледім, Сапар.

Б е к т е н о в. Бірақ мен әлі дәмем үлкен болғанмен, дерегіме жеткем жоқ қой. Менің ісім алда тұр. Қиялым әлі үлкен. Келер сын жылдарда сол өсе берсе деген ғылым қиялым барын білсін. Бір тұқым емес, сан тұқым. Бірінен-бірі асқан тұқымды Арқаға, Ертіс, Жайық, Сырға да бере берсем деймін.

С а р а. Соныңыз үшін мен сізді іштен көптен құрметтеуші ем.

Б е к т е н о в. Бірақ әлі біріне тәжірибем жеткен жоқ.

С а р а. Жетпеген арман емес. Талап жолындасыз. Жол алыс болса да жақсы, жарқын ғой.

Б е к т е н о в. Ендеше, сол алыс жолыма осы тәжірибеңізбен ерер ме едіңіз...

С а р а. Сізбен жер түбіне болса да бірге еруге бармын.

Б е к т е н о в. Сүйсіндім, Сара. *(Министрлер келеді.)*

Василий Иванович! Биологияның жүйелік талаптары алдағы ғылымдық міндетім дедіңіз ғой. Соныңызда анық оқымыстының жауабы айтылды. Мен ойланып болдым, болдым да сізді құттықтаймын. Үлкен шын достықпен, сіз тапқан тәжірибеден өзім де оқып, үлгі алам деген сертпен құттықтаймын. *(Екеуі сүйіседі.)*

Б а л а ш о в. Менімен қатар, мынау қартты қоса құттықтаңыз. Әсияны да бірге құттықтаңыз.

Б е к т е н о в. О қадірлі қарт, сенен де оқимын.

Е с і р к е п. Оқығаның сол босын, Сапар, тағы да осындай, мен құмға алып кететін жаңа тұқым бер. Және сен соны бересің.

Б е к т е н о в. Беремін, Есеке... Айтқаның өмірлік міндетің деп тұрмын. Сол тұқымды тағы осы жақсы үйіммен, мынау шешем, мынау Қанипа, анау батыр серігің Әсиямен бірге құмға алып көшетін күнді тосамын.

Е с і р к е п. Дегенің босын.

Ә с и я. Жолыңыз болсын. Бірақ мен ол жолда болмаспын.

Е с е н о в. Неге?! Әсия, не деп тұрсың?

С а р а. Бәсе, мына кішкенеңді неге алып тұрсың? Жүргелі тұрған кісіше!

Ә с и я. Жүрмей қайтем.

Қ а н и п а. Кеткелі тұрған жоқ па Әсия.

Б е к. Неге? Қайда кетеді?

Б а л ж а н. Менен кетем деп тұрған жоқ па бұным. Ішімнен тумаса да, туғаннан артық жұбанышым болған жаным еді. Кетем, Ұлбала менің орныма келді. Жәкемнің айтқан сөзі орындалсын. Мен мына жаңа туған кішкентайыммен кеттім деп тұрған жоқ па.

Е с е н о в. Бұл қалай? Осылай ма еді, Есеке-ау?

Е с і р к е п. Ендігі сөз менде қапты, Сәке... Исеке! Менде екені рас... Мынау кішкентайға ат та қойылған жоқ еді... Жүзіне де қарағам жоқ ем. Әлі жүрегім жылынып болған жоқ-ты бұған. Бірақ, Әсия, сен сөзімді тыңдашы. Жадырап жаз да шықты. Қара тастан басқаның бәрі жібіп, исініп, қуанышпен гүл атып тұрғанда, жібімес, иілмес мен бе едім. Молтай менің еңбек досым болатын. Бөтенім емес-ті. Өзім етіп өсірмесем, маған серт... Бөтен едің десе, бұған серт. Жеңдім кәріліктің кәрі күйін. Жауды құртатын

жеңіс тақап келгенде туған қошақан еді бұл. Мені де жеңіп туды. Бұның аты Жеңісбек босын. *(Баланы қолына алады.)* Қошақаным, балбөпем, Жеңісбегім босын бұл менің... Сен ешқайда бармайсың. Бұл менің бауырымда өседі. Молтайын, әкесін тоссын! Кел, кеш, балам, кәрі Жәкеңді... *(Әсияны сүйеді.)*

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

ДЕРЕКТЕР, ЖОБАЛАР

ДЕРЕКТЕР

Жерлер: Үшқоңыр, Шыңбұлақтар (үшеу), Екінар, Түлкілі сай. Сәт жайлау, Қасқасу пішендіктері, Үлкен Дегерес, Кіші Дегерес.

Асулар: Жанама, Қарлытау, Ақшоқы, Жасылкөл. Онда қымыз айрандай. Оның дәмі қыста да мықты болады.

Алғашқы күн таңертең. Бұлттан аспан айыққан. Таудағы жалтыр, ашық күн қуанта шығады. Биікше төбенің басынан ой жақта көкжиек шексіз бар екенін танытады. Үшқан құс, жүретін аң (аспанда шаңқылдаған қыран) дегендей, биікте ауа таза. Дүниеге мейірін, табиғат даналық танытады, биіктеген сайын үнсіз сол сабырлы, кең тыныштық бар. Үлкен биіктің бәрінің басы ұзақ тыныштыққа шомып тұрады. Үлкеннің бәрі айғайсыз, дырдусыз өз күшін танығанға да, танымағанға да бір жақты, елеусіз қарайтын тәрізді. Мол, кең дүние көрінеді. Сол да бір шетте Суықтөбе, онда, жырақ шетте Талғар биігі.

Ауыл қасында тай шаптырымда қарлы биік. Одан бері басына түндегі жауыннан қар боп түскен боз көрпе жатыр. Мұсылман шалдарының тығыз өскен шашындай қалың ақ сияқты. Дүние мол, бірақ сол мол дүние ортасында жан-жануар тегіс дыбыссыз болса, арадан тек бірнеше және кішкентай жандар тек дүниенің кеңдігімен ойнағандай жиі-жиі өздерінше үн салады. Оның бірі, әсіресе тынымсызы аспанда шырылдайтын бозторғай. Қалқып, қалықтап жүз бұралтып, таңертеңгі таза аспанды сүйісіп мауықтағандай, үнсіз дүниені, жақсы таң мен таза әуені шаншылған нәзік былдыр үнімен оятады. Бұған қосыла оқта-текте таулар да, биязы көкек тастан сұлқ-сұлқ үн қатады. Анда-санда сықыр-сықыр, қырқ-қырқ етіп маған белгісіз бір құс үн береді. Тыр-тыр деп қатар айтады.

Жым-жырт таудың жанды өмірінің өз үні, бір суылы бар. Ол – қалың, мәңгілік тек таулардың, терең құз

шаттардың үздіксіз дем алысы, сырылдаған тынысы сияқты тасқын бұлақтар сарыны. Күн әлі биіктеп көтерілген жоқ. Сондықтан тек көк қойнаулардан түскен алаңқайларда орналасқан мал атаулы да зор тыныштыққа бой ұрған, айналада үн шығатын жерде отар көрінеді.

Ақ көбіктей, үйірімге тыққан тұтас көбіктей қоралы қойлар тып-тыныш, қыбырсыз жатыр. Бір қозы, бірде-бір саулықтар да үн қатпайды. Мал өрген жоқ. Жылқылар кең көгал беткейде шашыраған қалпында, таудың кесек-кесек тасындай сілейіп, мызғымай тұрып қалған, түнгі жайылысынан тойған мал таңертеңгі шағырмақ күнге бой қыздырып, тапжылмастан сүйсіне жылынып, қалғып тұр. Жатқандары жатқан күйде, тұрғаны тұрған күйде таңертеңгі қатты бір соңғы ұйқыда.

Кей төбешіктің, кейбір бұжырқай тастардың ығынан бозғыл үйлердің төбелері көрінеді. Шанжау-шанжау оқшау, сирек үйлер, қостар, солардан жіңішкелеп көк түгіндер көріне бастады. Үйлер жанында қоралы қойлар тығыз, тұтас жайғасқан. Бір қора қойлар төменірек, біреулері жоғарырақ төскейде, кейбірі тіпті тасқа жабыса өрлеп қонған.

Оянған тау, жайлау үні әуелі сирек-сирек, шанжау-шанжау шығады. Бірер рет үлкен қой маңырады. Жіңішке үнмен ұйықтап тұрған енесін қасынан таппаған құлын кісінейді. Ерте өрген сиырға, теріс жайылып бара жатқан қой алдына бұйрықты үн берген шабандар да үні келеді. Алғаш оянып, адам үніне елігіп, қостап үрген кейбір иттер даусы келеді.

Бұл өңір – Үшқоңырлар мен барлық Аршалы, Тасты, Нарларымен және киіздей қалың биік көкмайса шалғындарға оралған көк төбелерімен түгелімен-ақ қойлар мекені, жайлау солар үшін КИЖ жайлауы. “Ленин” колхозы мен “Киров”, “Луч Востока”, “Работник” сияқты талай бай колхоздар бар. Бәрінде ақ қойлар шаруа құты болған. 14 мың, 20 мың қойлары бар колхоздардың көбінде ақ қой мындап төлдейді. КИЖ қой емес, жылқы да асылдандырады. Тәжірибе үшін түйелер де жияды. Коллекциялы шаруа бір саладағы табыс тәжірибесін ақ қойлармен тындырмақ емес. Жылқы, түйе, түрлі түліктің бәріне алыс мүддені асырмақ осында, үлкен өріс бар. Қой да бір-ақ тұқым емес, талай жаңа туысын, жаңғызын бермек. Ол да емес, жақында, қасында тұрған жаңалықтар.

Көріністер.

1. Әсия, Қанипа әзілі, мал жәйі. Қысылу. Екінші, Әсия жәйі, Есіркеп құмға кеткен, тыным жоқ. Бұларға сенген. Ол не дейді. Сайлыбектің өлгенін айту ма деп Қанипа ойлайды. Әсия салмақты өзі көтермек. Айтпа дейді. Молтай әскерде, керек жер де жоқ, жөн де жоқ. Молтайды кінәлайын десе, ол үзіліп сүйіп, хат жазады асыл жары.

2. Шешеге білдірген. Ол уайымда. Шалға не деп айтармыз.

3. Есіркеп келеді. Құм жақсы, кету керек. Елге қарау керек емес. Азамат қарызы, қыздарына шыдаңдар... Әсия жыламсырап шығып кетеді. Есіркеп түршігеді. Әсияға жақпады ма, не болған.

4. Қанипа, Балжан жәйді айтады. Шал алай-былай тулап: елге не бетімді, балама не бетімді айтам. Жыланды асырап отырсың демей ме? Әсия кетеді. Ұрыс. Шал кетем дегенде, Қанипа Әсиямен кетпек.

5. Балашовтар, Бектер келеді. Мал халі жаман. Бар жерде жұт тақау. Құмға кетпек, бірақ шал үнсіз, не болған?

6. Балашов – Қанипа.

7. Балашов – Әсия.

8. Балашов – Бек – шалға тым құрыса кісі жібергенше... Шал сергелденде. Балашовтар өздері құмға бірге көшіріп салмақшы.

Хасен.

Коллекционное стадо...

Фенотипич. особенности – ясны как результат. Нужны биологич. теоретич. обоснования путем химич. анализа..., анатомич., физиолог. изменения надо изучать...

Ермеков – отстаивал курдючных овец... его.

Даже в суров. северных условиях наши овцы могут себя вести лучше, чем прекосы. Наши условия юга – даже суровее чем условия в Англии.

Мы с 40 года – все громче говорим о воспроизвод. скрещиваний. Но в колхозе пока мы не можем полностью этот лозунг осуществлять... Там больше идет поглотит. метизация.

Две новые породы: 1. Дегересская – на основе шропшира. 2. На основе метиз. с гемширом.

Герфорды путем метизации должны дать не только мясную, но и молочную породу... Это особенно важно для колхозов. Дегересская заманчива признаками: 1. Полугрубая шерсть – удобная для англ. прядильной. Вообще, в Англии больше полугрубой шерсти. 2. Курдюк – “келте құйрык”. Основа с одной стороны чуйская порода. Недостатки – рано линяет, встречаются редкошерстные.

По выносливости – уступает казахским тонкорунным. Скороспелость – общий рост организма, живой вес. Костный при осенней отбивке...

Элит. выше I, II, III классов... Отбирается из I класса – требования бонитировки к каждому классу особые – форм. генетика. Хромосомы – гены в них – как полагают — хромосом в половой клетке человеке.

Все свойства живых орг. – в хромосомах. Гены носят признаки засухоустойчивости, морозостойкости.

Ген – никем не наблюдается ... генетики выводят из наблюден. – о них.

Мичурин разбил эту теорию на голову. Ветка... дает новое растение. А в ветке нет ген. Метод ментора, метод вегетатив – он опроверг... что все наследованное в хромосомах. Лысенко – можно достигнуть всего одним воспитанием – без гибридизации, без скрещивания.

Карим. Формальная генетика туралы. Негізі – монах Мендельдің 1870-ші жылдардағы тәжірибесінен шығады. 1903 ж. Англ. – Бетсон. Австрия – Чермак. Бәрінен кейін Морган. Россияда Н.И. Вавилов ұстанған институт генетиканы сол ашқан. Лысенко 32–34-жылдарда қарсы алысып, генетиктерді жеңе беріп, 36-жылы мүлде басымдайды. Генетикпіз дегендерді ол менделизм-морганизм – дейді. Анық генетик бізбіз дейді. Лысенко хромосома туралы жаңалық айтады. Наследственность, изменчивость, конкретное условие керек. Лысенко – табиғатта болатын, мың жыл бойына созылатын отборды біз он жылда тәжірибемен, тәрбиемен табамыз, сиырға, қойға қолданамыз, түйеге не істейтінді әлі білмейміз.

Хасен. В вариации...

В Наркомземе – 43 г. на перепутии. Есть вырождение чистопородной и все слабее.

1. Спор относительно поглотит. скрещивания – не везде оправдан. Где нет учета, там хуже, в 41 г.

Новая тенденция – возврат к курдючной и третье предложение с воспроизвод. скрещиванием.

Еще новая тенденция – обратное скрещивание курд. баранов (едильбая) с метисами. Гетерозис – промышленное скрещивание – явление первой генерации.

2. Бонитировка через много лет. Редкошерстный с утонченной тонинной. Сухость шерсти – недостатки... Бальмонт, Естемес – спорят.

3. При первой сцене – защитники поглотит. скрещ. – требуют продолжения. Заставить людей создавать условия, косить сено, ставить кошары.

Слово науке. Бальмонт, Иванов ищут его в Аскания-Нова... в кошарных условиях – воспроизводит. скрещивание его идея. Надо создать свое – на этом заканчивают.

Мы начали работать в таком направлении – повернуть все в связи с отгонным животноводством... Освоение паст-бищ... Глава министерства поддерживает эту идею. ВАСХНИЛ – расширенное совещание.

Бүркіт алу жөнінде. Аю үңгірі. Асыл бүркіт тау басына суырды бауырдан алып, биіктегі балапанына көтеріп, кезектеп апараты. Шын жақсы бүркіт қаңтарда жұмыртқалап, үш айға баспай, суыққа тастайды. Тек қасына қонып, қарап отырады. Тек мартта ғана баса бастайды. Жаман бүркіт төменге ұялайды. Суырды төмен тарту оңай. Қырғыздар үш жылдан бері 12 арқанмен бүркіт балапанын алып жүр дейді. Тек теке, елік жеп жүрген осы бүркіт.

Қасқыр ұясы... суырға қақпан.

Сөздер: қызық қалжындар айтады. Қасқыр да қас қылмайды жолдасына... қызың ... Мыңбаев қалжындайды: Мұрты қарақұрттың мұртындай боп тікірейіп, – дейді.

Прекос қойды жамандайды. Егіздер бар, ауызданбайды. Көп өледі. Саны жетпейді. Қыс екінші, тоғызыншыда қыстаймын. Жем берем. Адамым жетпейді.

Бекен шал өзінің ұялғанын айтады. Астымда өгізім, ат болмай, көште бүркітті қолыма ұстап келе жатсам, суретші кез келіп, бөгет жасай береді. Ұят қой, түге, болмайды, қой десем, тегі болмайды. Біреу көрсе, қандай ел бұ дейт қой... дейді.

Тағы да таңертең... Көп отардың қойы биік тастың түбінде, алыста бір отар бар. Қойы ерте иіріліп, кеш өреді. Шабан шын шабан болса керек. Өзге отарлардың бәрінің қойлары өрген. Анда-санда саулықтар момын үнімен маңырайды. Жас қозылар жауап қатып қалады. Алыс төстен. Терең тұман шаттан, Шыңбұлақтан, биік жер тасасынан, қалың арша арасынан, кең көк төбеден, ұзақ мол көгал жазықтан – үнемі, үнемі таңғы, ертеңгі үндер келеді. Қойлар үні, мыңғырған мал... қалың мал. Маңырасып, маңғыстап, әсем өсіп-өнеді.

Қашаған қорыған жылқышылар ағызып, тасырлатып, шауып шықты. Өзі де шапқан жүйрік ат, бедеу биелердің деміккен ауыр тыныстары естілді. Ұзын қамшы, құрықпен қашалаған боз биені шықпыртып ұрып қайырып жүр. Кішкентай аппақ, құты қашқан биелер мен құлындар арасына түсіп қашып, аяқ астына оралып, бөгет жасайды. Жылқышы бөлейін деп шаптаса беріп, келе жатып, қалың шөпке жата қалып жалт беріп, тағы бұрыла қашады. Даланың жайын аңдары, ешкілерінің мінез-айласын да істейді. Естеместің қоралы қойы бел астынан бері жайылып шықты. Ендеп жайылған қойдың алды жайылып аққан жауындағы сел алды сияқты. Ендеп, көбіктеніп, алды іркіліп, қалыңдап иіріле толқып, алға басады. Бұл қалың қатар оншалық енді болмайды. Бүрсүйісіп, тығыз жүріп отырған қойлар бір-ақ қатар сияқты. Ал артқы қойлар шет-шетке бірінің артынан бірі сиырша шұбырады. Тамаша реттілікпен сиырдың шұбырғанына ұқсайды. Қайыруға тез көнеді.

Алысқа ғана естілетін әмір дыбысымен елу-алпыс қойлық бір ағымды бірі бір-ақ қайырады. Соның көмейінен шыққан үн жанды селді жалт бұрғызды. Бір қой бұның бетіне көнбей, қиыс жайылып, төмен кетіп барады. Соған ызаланып, “Мына кәрі жалмауыз, мына жалмауыз қақпас” – дейді. Мыңдаған қой ішінен ол қойдың кәрі саулық екенін танып айырады.

Қазіргі тау тамаша. Тағы да өзінше әр таң жаңалығымен жаңаша, тамаша. Алыстағы Талғар биігі көкпеңбек көк көлеңкелі, зеңгір тасты, күміс мұзды бойлары, жоталары ертеңгілік ғажайып көріністей. Жақын биік ақ шоқылардың қарлы қыраттарының қатпарларында қара көк көлеңке тау тыныштығының ұзын қарағай пердесіндей.

Аспанда торғай шырылдайды. Оқта-текте көкек сұңқылдайды. Кей-кейде бытпылдақтап бөдене қызық үн қатады. Ешбір басқа жан естімей, өздерін шатастыртпастай, өзінің айқын, шолақ, бірақ естен кетпес үні бар. Бұ да бір дүниеде мықты, өшпес орны бар кішкентай да қайратты, тұрақты зат, кейбір тағдырлардан бұл әлдеқайда сенімді, ұзақша өмір тұлғасындай.

Түйе мінген әйелдер келеді. Бозінген бақылдап ренішпен келеді.

Төрекең.

Бас тентек баласын мақтайды, аяқ тентек атын мақтайды, орта тентек қатынын мақтайды.

Басшысы пашша болса, елі кеңе болады.

Сталин сөзін мадақтайды: алтын – алтын емес, адам – алтын.

Банкетті суреттегені тамаша... Арақтар бөтелкелері қызық. Ақ киім киген әйелдер сумаңдап жүр.

Жаңғыз жүріп жол тапқанша, көппен жүріп адас.

Қатын сымпылдатып коньяк құйып жүр.

Өтеген, жылқы іздесең, тегіске бар. Жылқының құлағы көрініп тұр.

Өзіңді жаттай құт, жат жанынан түңілсін.

Бұрын басшысы пашша болса, елі кеңе болар дегенді бұрынғылар қата айтылған дейтін. Жау жоқ деме, жар астында.

Жорға, торқа мініп көргенбіз дейтін.

Дүйсенбай әжі айтқан: базарға бара жатып жолдан қайтқан.

Арман өмірі толып жетпейді дегенді айтады.

Құм жақсылығы – қойдың жүні ұзарады. Ауру мал семіреді, жақсысы – оты күшті. Құм шөбі жасықтау болғанмен, шудасы жақсы, шашақталып жақсы боп кетеді. Жайлау – салқын, құрттауы кем. Қозы келше болмаса, кеселден, жарадан қақас болады.

Тышқақ болған қаракөл қозылар бар еді. Сол күз қиын, көп өлді.

Ақ қойдың жақсылығы – еті, сүті, жүні, терісі. Ақ мал жайылыста жосымайды, тұмсығы ілінсе, тұрып

алады. Кемшілігі: аршаның ішіне кірмейді. Басын жерден көтермейді. Қасқыр келіп, бір жағын жеп жатса, қарамайды. Қазақ қойы елендеп жүреді. Әйт десең де, ысқырсаң да, жапырылып береді.

Ескі бір асты айтады. Бес-алты самауыр бажылдап қайнап тұр. Жайшыбексіз оның алтын жүзігін де көрем деп келеді. Бала Шапырашты деп, Алпысбай, Айекең жас ақын туралы айтады.

Ақынның бір жаманы бар. Әркімге кеп атаңды дуа шалған, қуа шалған деп сөйлейді. Керек емес дуадан болып тұрғанды айт. Жайшыбек жиырма түн соны көтерген атын сыйлады ақынға. Сол сөзді ғибрат қылдым дейді, ақын болып тұрғанды айту керек екен дейді.

Абылғазы бай болған, кіре тартады. Кіресінің алды Алматыда тұрғанда, арты Ұзынағашта болады екен.

Үлкен Сара ақын болды. Қыран болыс Шапырашты түгел жиылды. Патшаға әскер бермейміз дейді. Бекболат атасы Әшкені хан туымен көтерем дейді. Бала үшін, халық үшін баталасады. Жеті болыс Шапырашты Бекболатты хан сайлайды. Тау-таудың асуын алады. Шықпаған кісіні өлтіреді. Ел ту байлап, ат шапқылап жүреді. Мылтық даусы шықты. Көп-көп жасты қырып жібереді дейді. Өңкей күрең атпен әскер шыға келеді. Әскер арасында Иса Тергеусіз.

Үлкен Сарқұнан сөресі деген жерде жиылып, баталасыпты. Соның ісін айт дейді. Асау Төлебай: біздің ел асау болады. Сәт пен жауласа түсіппіз, жерге таласыппыз.

Бегімбетов Ұзынағашта орыстың малын бағады. Бекболаттар баталасты деп донос жасаған. Сол екен, біздің ауылда Тастановтан көзбе-көз сұрағанда танады.

Бекболат жандаралға: “Қызталақ, басың патша боп аздың ба? Қылатыныңды қыла бер”. Бәрін қылған мен қызталақ депті. 30, 40 кісі абақтыда жатқан. Мұсақан 26 жаста. Үйге тамақ келгенде құран оқып, тіріге оқып отырмын... өлеміз... же дейді екен. Кейін атылған.

Шапырашты, Дулаттың қырық, елу кісісін аман сақтап кетіпті. Жандаралға біздің қатын-баламыз, со Дулаттың, сенің де қатын-балаң туар деймін. Дарға

асқанда бір шабарман қазақ араласыпты. Бекболаттың қызына қырындаған, соны Бекболат боқтап қуған. Сол да құн берген. Бірақ қазақ көрсетіп, о да асылды. Бір айша Елеп бастаған қол кетер, тез ер дегенде, Сәт орнынан бір шайқалған, осыны қостама, жанталаспасын, сабетті қостама деген.

Жұрт Сәт адасты деді. Айтқаны рас келді. Орнынан бір шайқалып түңілді. Енді қостаса деді.

Алты құн аш жүргеннен ақыл сұрама.

Кейін керек. Болыстың сайлауы алдында Үсенбай туралы Қадыралы деген ақсақал айтқан: Мынау алдағы шардың тамыры бүлкілдеп тұр ғой. Осыны соған старшын сайла дейді. Кейін болыс болады. Үсенбай құла жорға атын Шабденге сыйлайды. Ол кедейлік жаман атқа келтіреді. Ол байдан алмай, сөзін орындайды деп, маған “атыңды шығарады” дейді, орындайды.

Тағы таңертең ашық, күндегіден жылырақ, ыстық болуға да мүмкін. Аспанда қалың көк мұнар бар. Сол көк мұнардан Талғар биігі көрінбейді, бұлт жоқ. Бірақ әуе өзі сондай құр буланып, кілегей көк, сұрғылтым көкжиек түсіндей...

Дөң астынан үнемі үзілмей қойлар, қозылар маңырағаны естіледі, үзілмей тұрған жайлау әні. Бұлтты, тұманды аспанда өзге үн де оншалық күндегідей ұлғайып, даурығып шықпайды. Сондықтан болу керек Шыңбұлақта (сулы). Қазір зорға ғана баяу желдің иен басынан үзіп өткен сулығындай ғана жетеді.

Көмейде, ауылда, аршалы қабақтан әйелдер даурығып келеді. Арша, қу арша сексеуілге ұқсас. Оны сүйреп, тартып, тамырынан опырып үзіп алады. Кесіп шабуға келмейді. Сол аршаны ұсатқан әйелдер жер ошақ басында тақылдатып ұрса – қозғалысынан тарсылы кейін естіледі. Қолы көтерілгенде аспанда үн атылғандай.

Кеше дауылдатып, жауындатып тау күні бұзылды, табаннан өту керек. Боз қыраудай деген өлең ойға түседі. Тау күні қызық мінезді, ол қартаң байдың ерке, сұлу әйеліндей. Қазір күліп ашылып, қазір қабақ түйіп бұлттанып, қазір құйындатып, желдетіп кінәні артып, қазір шарт-шұрт айғай ашу айтып, сол көзі жасқа толып,

күнәні теріп (күркіреп), қазір бірер сағат аспай лақтырып сындырып, табанда теуіп, бұршақтай жауып, құбылып кеп, бұдан сәл уақытта да дауылынан да, жауынынан да тыйылып үндемей қап, биік бастарынан бұлт көшпей бүркініп, таулар аздап аршылып, жайлаулар жайнап құбылғандай күзем боп қалады. Енді ашу не үшін еді дегендей өкініш ой қосып, өзі қайта күліп, жадырап, жасаулы, сәнді дүниесін бәрін де сүйіп, сүйсініп, еркелеп, кешкі күнді жаңағы дауылдатқан жел ұйытқып, төгіп, шелектеп құйып төккен сел бәрі ұмыт. Күн жайнап, қуанта күліп ашылғанда, жаңағы ашулы құбылыс жаңа болды ма, жоқ па деп ұмытуға асығасың. Ендігі көркімен тал бойынды алып, асылып назданып тұрған сұлу, кешпесі жоқ қартаң ғашық еріндей құбыл дүниені қайта сүйесің. Бұрынғыдан да ынтығып сүйесің.

Қой. Қойлар бел астынан ұзақ-ұзақ маңырайды.

Жайлаудың тынысы суылдап аққан сулар болса, үндері мың күйдей. Аршалы биіктен күзша тас, төскей тұсынан, жақын жасыл белдерден сан үнмен маңырап жатқан қойлар даусы екен. Тау – қойдың бесігі.

Кәрім 178 мың га мал жаятын жер бар, бізде карта бар. Бар Қазақстанда қанша жайылыс жер, енді қанша құдық болмақ, өзен, қаншалық пішендік бар. Бәрін біледі. Соны 30-жылдан 40-жылға шейін екі институт: экономический институт, институт животноводство зерттеп, қанша мал өсіруге болатынын, қай тұқымды қандайлық физиологиялық состояниеді жіберуді бәрін білді.

Тек зерттелмеген Бетпақдала. Онда 200 миллион га. Бұл жаңағы есепке кірмейді. Бетпақ Балқаштың оңтүстік-батысынан басталады. Шуға жетпейді. Бұл көлдердегі Сарысудан жүз шақырым төмен Қызылорда, Созаққа тақап келеді. Осыны жүріп қазақ пайдаланған. Біз енді зерттеп, біліп алғалы жүрміз.

Бальмонт. К вопросу методики выведения новых пород овец.

Николаев А.И. — о поглотительной метизации и о различных формах воспроизводительного скрещивания.

Для наиболее полного сохранения генетического сходства у животных новой породы с улучшаемой мест-

ной породой первоначальный отбор животных нужно производить из числа метисов низкой кровности (I-II генерации). Опыт Мичурина, акад. Лысенко – о воспитании организма в определенных условиях, о возможности изменения наследственных свойств в нужном направлении, о необходимости практиковать выращивание молодняка и содержание взрослых животных в условиях, типичных для районов и хозяйств будущего распространения породы.

Необходимо выращивать молодняк и содержать взрослых овец в течение всего года именно в условиях отгонно-пастбищного содержания.

Для быстрейшего консолидирования новой породы овец, по мере выявления ценных по продуктивности и качеству потомства баранов-производителей, необходимо широко применять линейное разведение, для чего в первый период практикуется тесный инбридинг (прежде всего на овцах) с переходом в последующем к умеренному инбридингу.

В период с 1931 по 45 было обеспечено выведение новой породы – “каз. тонкор. овец” на основе скрещивания каз. курд. маток с баранами прекос и последующего разведения “в себе” метисов низких генераций с осторожным принятием крови рамбулье (начиная с 1939 г.)

Консолидирование новой породы на основе этого скрещивания еще не вполне закончено, но созданное в результате этой работы стадо полугрубошерстных, мясошерстных овец в колич. 750 голов представлено в массе животными с хорошими мясными формами. Здесь речь идет о метисах гемпшир х казахских курд. I, II генерации и от разведения “в себе”.

Они, несмотря на очень суровые условия содержания, чувствуют себя вполне удовлетворительно и развиваются лучше чистопородных гемпширов.

Основные положения этой методики, кроме овцеводства, могут быть использованы также и в коневодстве при выведении, на основе скрещивания, новых пород лошадей в условиях табунно-пастбищного содержания. Возможно использование этой методики и в мясном скотоводстве (местной породы х герефордский скот) для выведения пород мясного скота, приспособленных к местным условиям.

Постановление Совета Министров КССР от 26 августа 46 г.

В 47 г. организовать 6 племенных ферм.

В 47 г. — 11 племенных ферм.

В 46 г. — 500 баранов-производителей.

В 47 г. — 1000 “————”.

Осеменение: в 46 г. — 20 тысяч, в 47 г. — 60 тыс. овцематок.

Довести к концу 48 г. в колхозах общее поголовье каз. тонкорунной породы до 70 тыс. голов.

Приказ по Министерству животноводства от 13 сентября 46 г.

Бальмонт.

Пути и методы улучшения животноводства КазССР 1947 г., 3 февраля (*не прочитано что нового?*)

Ермеков М.

Развитие меринского и метисного овцеводства в КазССР и основные принципы организации метизации овец.

17 февраля 1945 г.

Девиз науки — единство теории и практики.

Велика заслуга Лысенко в разработке теоретич. вопросов наследственности и изменчивости. Раньше была на ходу концепция представителей формальной генетики — о неизменности наследственных веществ, т.е. генов, и их независимости от внешней среды.

Три правила Менделя — “закон кратных отношений” по генетикам.

Закон кратных отношений заимствован из химии из закона кратных отношений Дальтона.

Глубоко укоренившееся среди большого колич. специалистов-зоотехников формальное генетич. понятие о наследственности не могло не сказаться на практике организации племенного дела (селекции и межпородной гибридизации с/х животных. Оно же явилось причиной неправильного направления в зоотехнич. науке и послужило в известной мере тормозом для развития соц. животноводства.

В Казахстане имеется полувековой опыт разведения меринского овц-ва. Первое стадо завезено в Акм. обл. в 1897 г.

Дальше Семип., Семиречье, Тург. обл.

Мериносы мазаевского типа с низкой продуктивностью. Влияния на овец-во не имели.

Даже в 28 г. овец-во Каз-на представлено грубошерстными овцами.

Метизация в массовом масштабе — лет 12–15 тому назад (с 1928 в совхозах, с 1932 в колхозах).

В метизации есть этапы.

Первый этап с 1930 г. по 34 — не вполне удовлет. — в качестве улучшения использ. мериносов. бараны новокавказского типа.

Завезено более 17 тысяч голов новокавк. мериносов в колхозы Казахстана.

Второй этап с 35 по 40 г. тонкорунное, метисное овец-во.

Третий этап 40–44 гг. — резкое снижение тонкорунного и метисного овцеводства. Почему так?

Правильно ли то, что в Казах-не мы стали на путь метизации значит. части курдючн. овец тонкорунными породами? Правильно. Весь вопрос в правильном понимании метизации как процесса и, следовательно, в правильном ее применении в производственных условиях.

Мынбаев — в ин-те голая, сухая метизация, ограничивающаяся только фиксацией фактов.

Необходимо изменить направление метизации и методы ее организации, исходя из задачи создания в Казахстане новых высокопродуктивных пород овец, действительно отвечающих требованиям экономики.

Организовать работу на местах т.о., чтобы путем селекции метисов на принципе отбора и подбора создать нужные типы и породы овец для различных природных зон и районов Казахстана.

В Англии несколько десятков пород выведено, а там меньше территории, чем в Казахстане, в несколько раз.

Даже казахские курд. имели 22 географических варианта.

Дегерез койы Мухамеджан Карабозов Уйсун.

Нужно — курд. мясосальное овец-во, тонкорунное и полутрубошерстное. В Институте коневодства заслушаны сообщения о двух новых породах лошадей. Путем воспроизводительного скрещивания получена порода англодонской — прозвана “задонская”.

От стрелецких жеребцов уцелевшие только два “Цилиндр” и “Ценитель” и от терской кобылы через использование чистокровных и высококровных арабских жеребцов и кобыл получена целая группа лошадей.

Выдрина. “Новаторы” “Каз. правда”, 14/XI 45 г.

Естемес – в зиму 43 года отход у тонкорун. был в 2,5 раза меньше, чем в отарах курдючных. В начале зимы нужно пасти, разделив на два стада. Слабые ярки должны пастись отдельно и на лучших участках. Снег в последнюю зиму лежал 155 дней и с уплотнением. Отход 2,2 процента против 3 в курд. отарах.

Көктеу жерін қозыларға сақтау керек. Жаз ерте жайып, күндіз жақсы ықтыру керек. Сөткесіне екі суару керек.

Нелидько – Начальник животноводческого управления Наркомзема “Каз. правда”, 24.09.45 г.

Было много споров о путях селекционно-племенной работы. Одни предлагали на основе метизации курд. овец тонкорунными баранами создавать курдючного мериноса “курдюкос”. Эту работу вел не только Казахский научно-исследовательский институт, но также Всесоюзный институт животноводства. Получалось малое количество, такое направление селекции племенной работы не имеет перспективы.

Бальмонт. Овцы проходят 500 километров. Получаем не только хорошую породу пастбищного мериноса, но и опыт 15-летней работы по ее выведению, который будет использован специалистами земельных органов и совхозов.

К концу 1950 года – в республике до 5,5 млн, продано 900 баранов, нынче 400.

Первая очередь внедрения – Ал.-Ата, Талды-Кур., Джамб. Вторая – Южно-Казах., Семип. Вост.-Каз.

К концу 46 года в трех областях должно быть до 3,2 млн голов, или 55 проц. всего поголовья овец колхозов республики.

Бальмонт. Плоды напряженного труда. “Каз. правда”, 24 октября 1945 г.

Новую породу тонкорун. овец было решено консолидировать путем соответствующего отбора и подбора из числа метисов низкой кровности, возможно полнее

сохранивших ценные качества курдючных овец и хорошо приспособленных к круглогодичному содержанию на пастбищах в условиях отгонного животноводства.

Основным типом скрещивания было – спаривание маток метисов первой генерации с однородной полугрубой шерстью с тонкорунными баранами, отобранными из числа метисов второй генерации по поглощению прекоса. В результате – животные, включающие 5/8 крови прекоса.

Наряду с этим спаривали маток метисов второй генерации по поглощению на прекоса (3/4 кровных), обладающих однородной полугрубой и тонкой шерстью с тонкорунными баранами, метисами второй генерации. Кроме того, в первый период практиковалось спаривание маток метисов первой генерации, имеющих однородную полугрубую шерсть с аналогичными баранами.

Это – давало меньший результат, чем первые два случая.

Мичурин, Лысенко – за счет воспитания организма в определенных условиях, направляя соответствующим образом его развитие, можно изменить наследственные свойства в нужном направлении.

Чтобы быстрее консолидировать новую породу овец за счет разведения “в себе” метисов первой-второй генерации, отбор животных внутри получаемого стада мы проводили трехступенным.

Отбирались матки первого, второго классов. Матки с неоднородной шерстью третьего и четвертого классов использовались лишь в первый период работы для получения метисов второй генерации по поглощению (3/4 кровных) путем покрытия их баранами прекоса.

В дальнейшем, по мере накопления в стаде метисов с однородной шерстью, они выбраковывались из стада.

Элита новой породы имела минимум, установленный методикой, следующий – живой вес бар. – 90 кг, маток – 60, настриг шерсти не ниже 7 см и тонина – не грубее 60 качества по Прадфордской классификации.

При отборе баранов-производителей большое внимание обращалось на оценку их по качеству потомства.

В стаде несколько линий, ведущих начало от неродств.

между собой баранов-производ. К сожалению, мы не имели для скрещивания лучших представит. походных пород.

Курд. овца А-Ат. обл. осенью 57,1 кг, средний настриг 2,3 кг, баран прекос 90,1 кг и настриг 6,1 кг.

В 45 году овец новой породы было 2,300, из них 1,200 маток случного возраста и 390 ярок рожд. 45 г.

Взрослые бараны новой породы 95 кг, настриг 7,6 у взрослых. Длина шерсти у взрослых 9,8 см. Взр. матка 64 кг, настриг 4,27, длина 8,7. Юго-восток Каз-на имеет около половины общ. поголовья овец республики.

Племенное дело в овцеводстве

Сельхозгиз 1946 год

Созданы высокопродуктивные стада мериносов, выдающиеся советские породы и типы асканийского, кавказского и сибирского рамбулье. Профессора Кулешов и Иванов М.Ф., выдающиеся бонитеры-овцеводы Слодкевич, Друлев, Синецкий и др. последователи Кулешова и Иванова разработали новую, передовую советскую методику селекц. работы среди тонкорунных овец.

В большинстве районов СССР поглотительная метизация. Однако Иванов, а еще ранее Кулешов указывали, что этот метод улучшения овец не может подходить для всех районов и хозяйств.

Иванов — создат. новой породы, более продуктивной, чем местные, и более устойчивой и приспособленной к окружающим условиям, чем завозные породы. Они и сами создали новые породы и типы.

За 17 лет в Союзе заново было создано тонкорунное овц-во.

В результате в 40 г. возникла возможность нашей промышленности отказаться от импорта тонкой и полутонкой шерсти. Значит, увеличилась доходность колхозов от разведения тонкорун.овец на фермах.

В результате десятилетней работы акад. Иванов создал стадо высокопродуктивных асканийских рамбулье, по своей продуктивности не имеющее себе равного в СССР.

Кавказский рамбулье – Фимянский в 1935 г.

Сибирский рамбулье – в Рубцовском совхозе, в колхозе “Сибмеринос” Рубц. р-на Алтайского края, апробирован в 1942 г.

Азербайджанский горный меринос.

Кедабакский племенной рассадник Азерб. ССР.

С 1932 по 40 гг. было завезено 1532 головы асканийских рамбулье и рамбулизированных северокавказских мериносов.

Соврем. мериносы Кедабакского и Шалихорского районов получены в результате сложного воспроизводит. скрещивания мериносовых овец различных направлений, с одной стороны, и местных грубошерстных овец “бозах” с мериносами – с другой.

Летом кедаб. овцы идут на высокогорные пастбища к озеру Севан в Армении, высота 2000–3200 м, к сентябрю они возвращаются на надежные земли колхозов, а затем уходят на зимние пастбища в долину реки Кура, покрывая расстояния в 500–600 км.

Старый зоотехник Смарагдов, селекционеры рассадника Темиразов, Чандирли; зам.директор. опытной станции Садыков, Гусейнов – директор, Ахвердиев, Кара Мамед Оглы – старший чабан.

В 1945 г. комиссия Нар.з. СССР присвоила наименование “азер.горный меринос”.

На базе массовой поглотит. метизации грубошерстных маток мериносами, в настоящее время созданы крупнейшие стада тонкорунных овец. Эти овцы по своей продуктивности во многих случаях не уступают чистокровным мериносам. В Левокумском, Арзгирском и др. р-нах Ставропольского края, в колхозах Пролет., Орловского, Зимовниковского и др. районов Ростовской области выведены мериносы, имеющие средний настриг 4–5 кг и более однородной шерсти.

Селекция прекосов

Методы селекции прекосов были менее известны советским овцеводам, чем методы селекции др. тонкорунных

пород, поскольку прекосы являлись для нас совершенно новой породой.

Конечно, основные положения методики селекции асканийского рамбулье, разработ. акад. Ивановым, применимы ко всем породам тонкорунных овец, в том числе и к прекосам. Но специфические особенности прекосов были еще мало изучены нашими специалистами.

Всесоюз. ин-т живот-ва начал работу в 1933 г. в овцеводч. племенном совхозе “Котовский” и работой руководил бонитер Глембоцкий. Длинная — иначе камвольная — шерсть особенно хороша, если длина сочетается с толщиной — так требует шерстеобработка. промышленность. Такая шерсть идет на самые дорогие ткани, но получить такую шерсть в большом количестве весьма затруднительно. Среди овцеводов распространено мнение, что эти два признака — длина и толщина — несовместимы, как несовместимо якобы высокое развитие мясности с высоким развитием шерстной продуктивности.

Работа ВИЖа доказала ошибочность этих предвзятых мнений, тормозивших работу селекционера-овцевода. Важно вести индивидуальный племенной учет продуктивности и происхождения. Это позволило построить и использовать стройную систему отбора и подбора.

Отбор производителей базируется на испытании по качеству потомства. Раньше отбор производителей базировался только на их собственной конституции и продуктивности — это впервые подчеркнул академик Иванов; — он это же использовал при создании асканийского рамбулье. Положено начало цельным линиям. Использование линейной селекции дало результаты — быстрейшую консолидацию селекционированных признаков, увеличение числа рекордистов и выявление ряда производителей, обладающих исключительной константностью в передаче потомству своих ценных особенностей.

Кормление решает качество продуктивности.

Первоочередная задача научно-исслед. учреждений — детальное выяснение вопроса о типе кормления тонкорунных овец.

Создание новых пород на базе воспроизводит. метизации

Литература

1. Бальмонт – Овцевод.-о Каз-на и пути его улучшения. 1939 г.
2. Лысенко – О наследственности и ее значимости. 1944 г.
3. Мичурин – Сочинения, том 1 . Принципы и методы работы. 1939 г.
4. Мичурин – Полувековые итоги и перспективы моих работ. 1934 г.
5. Темиразов К.А. – Дарвинизм и селекция. 1937 г.
6. Иванов – Создание новых пород овец в СССР .
7. Ермеков – Тургенский овцеводч. совхоз. 1939 г.

Бальмонт – выведение новой породы казахских тонкорунных овец. 1946 г.

Каз. курд. овцы обладали хорошей мясосальной продуктивностью, скороспелостью, нетребовательностью к условиям содержания, высокими нагульными способностями и приспособленностью к использованию бедных изреженных пастбищ – давали незначит. количество крайне грубой, неоднородной шерсти.

Метизация грубошерстн. маток баранами прекос, рамбулье, начиная с 1930–32 гг.

Постановление СНК, ЦК ВКП(б) от 7.03.36 г.

В 1942 г. полугрубой шерсти заготовили в четыре раза больше, чем в 1936 г., удельный вес полугрубой довели до 54 % в заготовках по республике.

Постан. СНК СССР от 12 мая 1944 г. “О мероприятиях по дальнейшему развитию животноводства в колхозах КазССР”.

Тонкой шерсти в 1942 г. в заготовке оказалось лишь 3,8 %.

Для быстрейшего качественного преобразования грубошерстного овц-ва в Каз-не наибольшее значение имеет поглодительная метизация. Но также большую роль должно сыграть воспроизводительное скрещивание. Ценность его – способствует созданию новых пород и типов овец.

Задачи, план и методика работы

В Каз-не естественные пастбища составляют свыше 175 млн. га — на них можно при пастбищном содержании обеспечить 120 млн. голов в переводе их на овец. При стойловом с сенокосением на этой территории можно обеспечить лишь 50–55 млн. голов.

Нужны новые породы для них. Об этом говорил и академик Иванов М.Ф.

1931 год. Каргалинский племхоз. Задача. Новая порода должна иметь вес 95–100 кг у баранов, 60–65 — у маток, настриг 6–8 у баранов и 4 — у маток при плодовитости овец новой породы как минимум 120–130 ягнят на 100 маток.

Дарвин — скрещивание первоначально различных видов, по-видимому, играло важную роль в образовании наших домашних пород — все заводские породы произошли в результате скрещивания. В XVIII столетии Англия на базе малопродуктивного грубошерстного овцеводства создала имеющих мировую известность английских мясных овец: линкольны, котсвольды, ромни-марши, шропширы, гемпширы, шевиоты и др. заводские породы. В недалеком прошлом этим же методом созданы вюртембергские овцы. Проф. Николаев — “вюртембергское овцеводство является типичным кочевым тонкорунным овцеводством”.

Скрещивая различные тонкорунные породы и англ. мясных овец между собой, созданы в мировом культурном овцеводстве — дишлей-мериносы во Франции; нем. камвольные овцы (прекос и мелешаф), нем. черноголовые и белоголовые мясные овцы; кордильерские овцы в Австралии и Новой Зеландии; Колумбия; Панама и ромельдейли — в Ам. и оксфордширы — в Англии.

У нас асканийские рамбулье выведены акад. Ивановым; кавказские рамбулье и сибирские мериносы — интересные новые типы мериносов.

Все это продукт чело­веч. труда, который оказывал решающее значение на эволюцию пород. Здесь нельзя отрицать и определенной роли природных условий, естеств. отбора.

Дарвин – “усовершенствование ни в каком случае не достигается скрещиванием различных пород.... А в тех случаях, когда было применено скрещивание, самый строгий отбор оказывается еще более необходимым, чем в обыкновенных случаях”.

(Экологические признаки?) Результат взаимодействия наследственных свойств с факторами окружающей среды – продуктивность и устойчивость животных.

Почему избран прекос? Животных желательного типа в первой генерации нельзя иметь вообще.

Матки F_1, F_2, F_6 ?

Бараны F_2, F_1 ? 4 группы?

$1/2, 3/8$ крови каз. курд. овцы?

Метисов первой генерации перестали разводить “в себе”.

Опыт Мичурина и Лысенко показал, что за счет воспитания организма в определенных условиях, направляя соответст. образом его развитие, можно изменить наследственные свойства в нужном направлении – мы практиковали очень суровые условия выращивания молодняка и содержания взрослых животных опытного стада. Подкормка только в суровую зиму... Ашық қора, шұқыр.

Мы использовали для скрещивания лишь 1200 голов каз. курд. маток с средним жив. весом в 57,1 кг и настригом 2,31 кг. И прекос был средней породы 90 кг, настриг 6,11 кг. Только с 1937–38 гг. использовали группу высокопродуктивных баранов прекос.

Дарвин – “так как изменения, явно полезные или приятные для человека, могут возникать только случайно, то понятно, что вероятность их появления будет возрастать с числом содержаемых особей. Отсюда численность в высшей степени влияет на успех” – выбраковка не должна позволять уничтожение животных-маток. В отношении баранов-производителей необходимо проводить очень жесткую браковку.

Комбинированные гомогенно-гетерогенные скрещивания

Элит? Линейное разведение? Межлинейное скрещивание в целях создания в стаде новых высокопродук. линий животных.

Характеристика исходных пород овец.

Семиреч. курд. и небольшой процент чуйских и джаркент. курд. овец. Шерсть — пух 82 %. Промежуточный волос — 9,96 %, ость и мертвый волос — 7,75 %.

Средняя толщина пуха 23,0 микрона, промежут. 46,4 микрона и ости 82,6 микрона.

Продуктивность метисов прекос х казахская курдючная первой генерации

Матки — метисы первой генерации, полученные в хоз-ве в 1932–34 гг. и дополнительно выделенные в 1934 г. из Кастекского овцесовхоза, по мясной продуктивности и настригу шерсти уже довольно значительно превосходили каз. курд. маток из сходного стада. Ошибка первого периода — не использовали маток первой генерации с неоднородной шерстью (3–4 классов), которых в массе получается 70 — 80 %.

Качеств. характеристика приплода при разведении прекос х каз. курд. “в себе” и при поглотительн. скрещивании

Исходным матер. для консолидирования новой породы тонкорунных овец, которая, возможно, полнее сохраняла бы цельные качества курд. овец, служили метисы, полученные в основном за счет скрещивания маток I генерации с однородной шерстью 1 и 2 классов с тонкорунными баранами II генерации по поглощению, в результате которого получились животные, имеющие, грубо говоря, 5/8 крови прекоса и в небольшом объеме за счет скрещивания маток II генер. по поглощению с однородной полугрубой и тонкой шерстью с тонкорунными баранами II генерации.

Можно обеспечить быстрое размножение тонкорунных овец новой породы, отвечающих поставленным требованиям, как за счет разведения “в себе” уже созданного стада тонкорунных овец новой породы, так и за счет использования тонкорунных баранов новой породы для улучшения маток метисов прекос, полученных в результате различных типов скрещивания.

Испытание тонкорунных овец новой породы в условиях круглогодичного пастбищного содержания

Полупустыня Бозой или пески Приилийские Муюн-Кумы, горные жайлау в Заилийском Ала-Тау – условия суровые, исключительно пастбищное содержание без подкормки даже грубыми кормами. Только бараны-производители в зимний период, в большинстве случаев, получают подкормку грубыми кормами.

В 1940–42 гг. были проведены спец. опыты по изучению этого вопроса. Осенью 1940 г. в целях изучения влияния различных условий зимнего содержания и кормления на развитие молодняка, рост и качество шерсти, были выделены 94 головы лучших тонкорунных ярок из приплода рожд. 1940 г., отбор которых был произведен с особенной тщательностью в отношении живого веса, длины шерсти и характеристики животных по основным элементам крови, и из числа этих ярок, по методу аналогов, были созданы три опытные группы, находившиеся с начала и до конца опыта в различных условиях содержания и кормления.

Одна – без всякой подкормки на уроч. Бозой. Вторая опытная группа содержалась в обычных хозяйств. условиях до 25 дек., выпасалась на тех же пастбищах, а с 25 дек. – была переведена на стойловое содержание, с кормлением исключит. сеном из расчета по 2,5 кг на голову в сутки, и третья опытная группа с начала стойлового содержания (декабрь месяц) получала сено и, кроме того, с 1 ноября 1940 г. дополнит. подкармливалась концентратами по 250 г в день.

Первая вышла лучше.

№	Количество ярок	Живой вес	Выход чистой шерсти	Длина шерсти
1	33	39,6	51,6	8,85
2	31	37,9	48,9	8,71
3	30	37,7	48,8	8,90

Первая группа не была на джайляу, а находилась круглогодично в условиях полынно-изеновых полупустынных пастбищ в летне-осенний период.

Характеристика тонкорунных овец новой породы

Сейчас новой породы овец свыше 2000, в том числе 1200 голов маток случного возраста и 390 голов ярок рожд. 1945 г. Племяхозы “Пролетарский”, “Котовский” и “Иличевка”, “Сергиевский” и эксперим. база.

Пегость на голове и ногах — не является существенным недостатком, она встречается и у ряда существующих заводских тонкорунных и полугрубошерстных пород овец.

Новая порода зимой в отд. годы по 3—4 м. не поится, поедает снег.

В период зимовки 1942—43 (очень суровой) отход тонкорунных новой породы за зимние и последующие весенние месяцы (декабрь — апрель) в среднем по стаду состав. всего 0,9% и был даже меньше, чем у каз. курд. овец, в то время как у чистопородных прекосов, содержащихся в виде опыта на зимних пастбищах, отход был в 8 раз больше и составил 7,1 %.

В зимовку 1943—44 гг. отход новой породы и каз. курд. составил около 3%, а у мериносов типа прекос 10,4 %.

В зимовку 1943—44 гг. овцы новой породы дали привес около 6 кг и в начале марта 1944 г. имели сред. живой вес 75 кг, в то время как казахские курдючные матки, так же как и матки прекос, несмотря на благоприятные условия выпаса в песках Приилийского Муюн-Кума, за период зимовки лишь сохранили живой вес, который они имели осенью, при довольно значительном снижении упитанности.

В зимовку 1944–45 г., когда снежный покров лежал более 150 д., мы имели такое же положение. А поголовье мериносов типа прекос (в основном за счет молодняка) уже значительно увеличилось – повысился общий отход по стаду мериносов типа прекос до 13,7 %.

В среднем за три последние года, из которых 2 зимы были весьма неблагоприятными в отношении использования зимних пастбищ, отход по стаду тонкорунных овец составил 2,5 %; по каз. курд. 3,0%, а по мериносам типа прекос 10,4 %.

Плодовитость тонкорун. новой породы приближается к плодовитости мериносов (прекос), и в этом отношении они существенно превосходят каз. курд. овец.

Ягнят 135 % у взрослых маток, 122 % у маток первого окота, а у прекосов от первого окота 115 %. Деловой выход тоже лучше. Скороспелость тоже хорошая.

Показатели при забое также лучше. Мясо сочнее, есть межмышечные жиры.

Баран-основатель линии 8549. Настриг шерсти он повышает почти на 20 %, живой вес на 3 % и длину шерсти на 6 %. Имеются 4 линии.

Требования элиты.

Прадфордская классификация шерсти.

Рассуждения о том, что сочетание длинной камвольной шерсти с высокой толщиной весьма затруднительно, являются, на наш взгляд, не вполне обоснованными.

Выводы

Комиссия Наркомзема Союза ССР 28 сентября 1945 г. присвоила наименование “казахская тонкорунная”.

Предложила размножить ее в колхозах А-Ат., Джамбулской и Талды-Кург. обл. Они будут размножены в условиях отгонного живот-ва в районах Юго-Восточ. Казахстана, где сосредоточено более 50% общего поголовья тонкорунных и полугрубошерстных овец республики.

1. На экспер. базе на основе скрещивания каз. курд. маток с баранами прекос и последующего разведения “в себе” метисов прекос х казахская курдючная выведена новая порода тонкорунных овец, обладающая хорошей мясошерстной продуктивностью.

2. Выведение новой породы тонкорун. овец осуществлено на основе воспроизводительного скрещивания при разведении метисов низких генераций и выращивания животных новой породы в суровых условиях круглогодичного пастбищного содержания, за счет чего обеспечено сочетание ценных особенностей местных курдючных овец с тонкой шерстью мериносов типа прекос.

3. Шерсть очень хорошего качества. Средняя толщина шерсти у маток 21,9 микрона (64 качества по Прадфордской классификации) и у баранов 24,4 микрона (60 качества по Пр. клас-ции).

4. Овцы новой породы обладают крепкой сильной конституцией, хорошей подвижностью, существенно отличаясь по этим признакам от чистопородных прекосов. В отношении роста и развития костяка по основным примерам они превосходят обе исходные породы, участвующие в скрещивании. Немногим уступают каз.курд. крупных отродий при наличии у них лучшей ширины и глубины туловища и достаточно хорошо выраженных мясных формах.

5. По воспроизводит. способности значит. превосходят каз. курд., почти не уступая последним в отношении скороспелости.

Длина шерсти лучше, чем у прекосов.

Устойчивость и приспособленность к круглогодичному пастб. содержанию в условиях отгонного животноводства с длительными переходами с одних пастбищ на другие — тонкорунные овцы новой породы не уступают курд. и значит. превосходят мериносов типа прекос.

ЖОБАЛАР

Асыл нәсілдер

Адамдары

Дәуренов Иса – нарком, министр, 42 жаста.

Есенов Сәлім – ғылым орталығының басшысы, 40 жаста.

Назарбеков Бек – мал шаруашылық институтының
директоры, 35 жаста.

Балашов Василий Иванович – профессор, 50 жаста.

Бектенов Сапар – ғылым кандидаты, жас ғалым.

Есіркеп – үлкен шабан, 60-та.

Әсия – келіні.

Қанипа – қызы.

Балжан – әйелі.

Сейітова Сара – жас маман, Балашовтың аспиранты.

Садыров Нартай – тәжірибе базасының директоры.

Першин – Наркоматтың мал маманы.

Молтай – шабан, 28-де.

Бекбол – қарт шабан, Есіркеп тұрғылас.

Қарсыбай

Ұлбала

Дәмелі

Күлше

} шабандар.

Дәуренов. Тәжірибе базасы сіздің институтта 10 мыңнан аса қой бар. Он жылдан аса тәжірибе жасалып келеді аяғы жерге тимей. Қашан оның жемісін шашасындар. Жасыру жоқ. Мал өнімі нашар. Қыс сайын жұт бар. Жыл айнала өлім көп, дамып ұзаған өнім жоқ. Көп жылдан бері тұқым араластырдыңдар, не шығарғандарың мәлім емес. Кавказ рамбульесі, меринос, Аскания-Нова қойы биология генетикасының, Мичурин, Тимирязев, жаңа Мичуриндер тәжірибесінің Қазақстанда мал жөнінде жемісін берері бар ма? Жоқ па? Сіздерді кім күтеді? Қазақстан колхоз-совхоздарын бүкіл Одақ халық шаруасы күтеді. Жасыратыны жоқ, қазақтың бұрынғы надан кезінде мәдениетсіз, еңбексіз өскен шаруасы пайдаланбаған, Алатау, Алтай, Сарыарқа, Жайық, Есіл, Ертіс кең-байтақ өлкелердің ішінде малға толмаған жері бар ма еді? Ол түгіл, мына Бетпак, Қызылқұм, Мырзашөл, Сартауқұм, Мойынқұм, Нарынқұмдардың жылына бір мезгіл болса да мал тұяғы баспаған, малдың аузы шалмаған қылтанағы бар меді.

Біз сол қыстау, жайлау жерлерді неге баурамай отырмыз. Талай мемлекет сыятын шүйгін, салқын жон, самал тауларды картаның жүзінде адам баспас мұз мұхиттай шөл дала етіп қойып отырмыз. Ғылымдағы мешеулік, сіздерден қалған шаруасын басқарудағы мешеулік арқасында біз сол картадағы ақ алаңнан, Қазақстан халық өлкесінен ұялатын күйдеміз. Дала мен құмдарға, таулар мен қорымдарға мал бармады. Малға көмек бармады. Соны жолдас Сталин бастаған біздің өкімет көріп отыр. Малды біз қасынан жайып, көшіп едік. Жол боп кеткен, түсіп кеткен өлкені пайдалан, малды көшіріп өсір, мәдениеттендіріп өсір, бірақ тек өсір деп отыр.

Бұл жолда халықтың жүз жылдаған тәжірибесіне ғылым қосылып ұрық берсін. Жүйе мен тәжірибе табыссын. Бар ой мен өнер осы мал шаруа институты өзінде табыссын дейміз. Ойларыңда не жүр, қолдарыңда не табыс бар? Қандай таласың, қандай күдігің, қандай сының бар? Барын ортаға салыңдар.

Есенов. Ауыл шаруа ғылымынан екі институт ісін бөліп айтам. Олар – жер пайдалану институты, экономика институты. Міне, картасы Қазақстанның. *(Карта жанында сөйлейді.)* 175 миллион гектар жайылыспен пайдаланатын

жерлер. Осы жерде малды қысы-жазы жайып бақсақ, 120 миллион қой өсіруге болады. Бізде қазір 20 миллионға мал басы жетпейді. Егер осы жердің пішендігін шауып, малды қолдан асырайым десек, 50-55 миллион ғана бас мал өсіреміз. Әлі міндет бар. Бетпақтың шөлі, онда 200 миллион гектар жер бар. Оның не мүмкіндігі бар, біз зерттегіміз жоқ. Өзге 175 миллион гектар жерде қандай пішендік, қай жерде бұлақ, бастау, қай жерде құдық, бос су бар, қайсысы қыстау, қай тұсы жайлау, қаншалық мал сыйғыза алады – бәрін білдік.

Ендігі сөз мал мамандарында. Біз ғылым жөнімен, жүйемен, қай жерге қай түсті мал өсіру керек, кейін білеміз. Тек мал беріндер, тұқым беріндер. Наркомға айтар бір дауым бар. Бізде іс көбінше бір бөлек (*өзінің аз табысымен*), тәжірибе бір бөлек келеді. Қой тұқымын асылдандырудағы жол жоқ. Қай өлкеге нені өсіруді зерттеместен, бар жерде тұқым араластырам деп, қойды қозыға қоспай ектік. Бұның салдарынан бір жерге шала-шарпы тараған тұқым екінші жерде көп өледі. Шығын ғылымнан емес, басқарма білмегендіктен екенін ескертем. Сол айып алдымен сіздің аппаратта.

П е р ш и н. Айып жалқаулық, керенаулықта. Малды өзі туып, өзі өссін дейді, шөп қоры жасалмайды. Асыл тұқым өлсіз келеді, күткісі келмейді, мешеулікте.

Е с е н о в. Сол мешеуліктің сыры, пішіні, жиын пішіні мынау отырған сізсіз. Соғыс, адам жоқ, қойлар күтімі ауыр ғой. Сыналмаған тұқымдар, азамат аз, бар жерге талғаусыз жаңа тұқымдарды араластыруға салғансыз да, былықтырып отырсыз. Сырдағы қой Ертісте өсе алмайды. Алатау өлкесіндегі қой Қостанай, Көкшетауда өсе алмайды. Сіздің өзіңізге бақтырып өсірту керек еді. Шабанды кінәламай, өз басыңды өзің ұрар ма едің? Шашыңды жұлар ең. Сол көктемгі қой қоздар кезіне жіберіп, 500 қойға бір-екі кісі ғана бөліп, ондағы қозыларың екі күндей ауыздана алмай тұрса, жамыраған қозыларың өліп жатса, жақсы кеңседе жайлы отырып алып, мешеулік анасы өзің боп отырып, мешеуді алыстан іздейсің. Жолдас нарком, айып етпеңіз, әуелі өз кеңсеңізден көруге рұқсат етіңіз. Бір жылдық халық шаруашылық шын күдігіңізді, дауыңызды, сындарыңызды, қиын түйіндеріңізді әкелдің. Шын

сөйлесеміз, солай болсын деп нарком айтты. Сол болсын деп біз қостаймыз. Ендеше, бұрын ақтап, өзгені сынап, төмендегінің бәріне кінә мен қылмысты ойластырып беріп, өзі тоғышарлықпен отыратын мынандай жаны ашымастың қасында басым ауырмастың мінезіне ең алдымен тыйым болсын. Кінәні өзгеге тастап, басты амандап шығуы үшін ойлап жиналып отырған мамандар мен шабандар емес бұндағы жұрт. Көріңіз, тыңдаңыз. Намыстанбаңыз да ұялмаңыз, сабақ та алыңыз тіпті. Қазір бар күдігі мен дауларын ортаға салғандарын көріңіз мына жұрттың. Сөйлеңіздер, ғапу өтінем ерке ашуға. Сөйтіп, өнімді сөзге кірісіңіздер, жолдастар...

Б е к т е н о в. База тәжірибесі... Не көп, малшы қойы көп, сұрандаршы шабандардан, колхоздан. Содан біз ығыр дейді. Издегенін тапқан жоқ. Ойланып, тартынып, міне, деп араласқан да жоқ. Енді мал шаруасы дағдарыста. Біз сол күйдеміз. Соколовтың сұрауы бойынша “Сізше не керек” дегенде, қазақ қошқарымен қайта қашыру керек, көп жерде солай ету керек. Қазақ малы – ғасырлық тәжірибе малы. Оның жүнінен басқа сипатының бәрі дүниеде жоқ. Жаңағы құм, жонға қатты қыста ізбасшы сиыр шығатын. Сол соның өз ішінде асылдануын арттыру керек.

Н а р к о м. Сіз тұқым араластырма дейсіз бе?

Б е к т е н о в. Араластырсын. Бірақ ол асықпай істелсін. Ол сыналып шықсын, тапсын, ғылым – менің қиялым. Қазақ қойы құйрығымен сақталсын, тек жөн тапсын.

Б е к. Ол жолда істедіңіз бе?

– Істедім.

– Оныңыз қандай халде? Тәжірибе бөгет жасап, ғылымда дегеніме жеткізбеді. Араластыру дұрыс, бірақ ғылымдық методика табысы. Сол методика ешкімнің тәжірибесінде жоқ. Ендеше, тәрбиенің өзімен арттыру нормальный генетика емес. Біздің анық табиғатты қайталауымыз – ғылым орындар тәжірибесі, табысы, биологияның жаңа табысы. Сол жолға түсу керек. Құмына қазақ қойының өзін қайырып, асылдандыру керек.

С о к о л о в. Менің он жылдан аса тәжірибем бар. Текке кетер демеймін, бүгін де текке кеткен жоқ. Алдыма сенімім бар менің, тәжірибемнің ертеңгі күні бар. Оған менімен бірге алысып келе жатқан Есіркептей тәжірибелі

қарттар, Әсиядай жастар, шабандар, сендер деп білемін. Жаңа тұқым табу керек. Бірақ Дарвин, Мичурин айтқан, Лысенко айтқан жолдар керек. *(Қойлар тарихына кетеді.)* Мәдениетті қой шаруасы керек. Оған бар әдісті қолдану керек. Поглотить етер ең, мүмкіндік бар жерде ол да қажет. Қазақ қойын да пайдалану керек.

С ұ р а қ. Өз тәжірибең не берді?

– 94 қой жайы. Тұқым, жайлау, Мойынқұм, прекос пен қазақ қойы. Бектенов айтқандай, олар үркісіп туған жоқ, воспроизвод. скрещивание бар. Осыны аяқтатпай, қорытынды айтпаймын. Бірақ қол үзбеу керек. Тәжірибе, тәжірибе керек. Өз қолыңмен істеу керек.

Б е к. Қойды Алматыда, жиылыстарда жүріп сүю аз. Әрі шабан боп сүю керек. Әкең қазақ болғанмен, салдықпен жүріп жақсы шабан шыққанын көргем жоқ. Құйрыққа ынтықтар сол құйрық пен жақсы жүнді жасап, туғызып көрсін дер ем. Соколов тәжірибесі дұрыс. Игнатов өріс асыл тұқымдарға тисін дейді. Содан талғау жаса дейді. Арқар мен қазақ қойының тәжірибесі, асыл тұқым мәселесін, жаңа тұқым мәселесін осы шешеді. Бар қойдың түп тегі жабайы, тұрпайы түрі қойды наследств. измелчивает. Тәжірибені мен осыған пайдаланам.

Ж а н т а с о в. Ең артық тәжірибе осы. Мән, жөнін, бетін, қазақ қойынан артық қасиетін айтамын. Тасқа жүргіш, сақ, тебіншіл, иісшіл. Игнатов тәжірибесі дұрыс.

С а д ы р о в. Өзі семіз, тығыз, өзі сүтті қойдан бәйге шығарайын деппең? Сақ қойға қора күзеттірмек пе ең? Соколов тәжірибесі дұрыс.

Б е к т е н о в. Соколов тәжірибесі ғылымның дегенінен алыс. Ол әлі жемісін бермеген тәжірибе, методика дұрыс емес.

С о к о л о в. Қазақ қойына қайта қайыру сіздің приказ болса, ол тоғышарлық. Сізде қиял бар, қарекет жоқ. Қазақ қойын мен де бағалаймын. Бірақ оның қасиетін алып, жүндес қоймен араластырам. Мәдениетті қой шаруасын өсіру осы жолда. Біздікі кер тарту.

Б е к т е н о в. Сіздің тәжірибеңіз жеміс берген жоқ. Осы күнге шейінгі ретсіз шаруа бір база емес, ғылым әнімен барлық Қазақстанда сыналмаған жолды ұсынып, қойды өсіре алмай, өшіріп отырған сіз. Құмдар, нарком айтқан

өлкелер неге көбінше иесіз, мал өспегеннен. Өсірер малды ұсынбай, шала-шарпыны ұсынып, бөксе басты етіп отырған сізсіз.

С о к о л о в. Сіздікі зиянкестік, кертартпалық жол.

Б е к т е н о в. Сіздің ғылым атынан шарлатандық ғылымды ақтағандық. Иванов, Николаев, Мичурин...

С о к о л о в. Сіз ғылымды атамаңыз. Ғылым атынан істегендер сіздей емес, 10-15-20 жыл өмірін тәжірибеге беріп, неше алуан тұқымдарды шағылыстырып барып тапқан. Сіз оңай жол деп, көшін пайдалануды қазақтың бұрынғы көшпелілік күйіне салмақсыз.

Б е к т е н о в. Сіздің жол шапшандату атымен барлық шаруаны қиын тығырыққа қамау. Шабандардан сұраңыз. Сіз халық тәжірибесінде үйренбеспіз, шабандар пікірін тындап, ұғынып та көрген емессіз. Бар Қазақстандағы мал баққан шабандардан сұраңызшы. Мың жылдар тәжірибесі не тыңда дейді. Оны түзеу ұзақ жылдар керек етеді.

Б е к. Шешендік, даукестік те кәсіп болған. Шабандардың үлгісін шабанмен алады. Мың жылдар тәжірибесіне сүйеніп, өнеге, жаңалық, кем қойса, жүз жылсыз келмейді демексіз ғой.

Н а р к о м. Шабандар сөйлесінші, Есіркеп, Бекбол, не айтасыздар.

Б е к б о л. Кәрі түйенің жасы үлкен, ісек қойдың басы үлкен дейді, шырақтарым. Ғалым адаспайды деп иланамыз. Бірақ қайта-қайта қойыртпақтап асыл тұқым шығарам деп жүрміз. Жүнінде аз тәуірлік бар. Бірақ оның шығыны көп, қыстай, жаздай шығыны көп. Күтімі ауыр қой осы қой болды. Әлі бұл береке таптырмай тұр. Алдымен уайым тыныш деп жаңаны, жақсыны табам дегенді бар шабанның іші сүйеді. Бірақ таппаған соң не шара. Мен мына Сапар жолын қуаттаймын. Бар шабан солай ойлайды деп білем. Көшетін болсақ, әзірге осы жол. Әлі шөбі сай, күтімі сай болса, онда бір сәрі.

Е с і р к е п. Барар жерің Балқан тау, о да біздің көрген тау. Қазақ қойы тұр ғой, онымен кешкен күн де мәлім. Әзір саны аз, бірақ осы Соколов оннан аса жыл тәжірибе жасап келген. Соның бір жылы тек кетті деп жүргем жоқ. Бұрын құдай жаратты деуші едік әр мақұлықты. Он жыл ішінде неше құбылып, өзгеріп келе жатқан малдың да шетін, бетін

көріп келеміз. Мен осы Соколов ісінің түбінен бірдеме шығады деп сенемін. Әзір саны аз, әзір көп сынға түскен жоқ, неге айтпайтынын білмеймін. Бір тәжірибе малымыз. Мына Әсия да біледі. Біреу жүйрік қойын бәйгеге қосып жатыр. Әскерге кеткен балам Сайлыбек Соколовтың оң көзі боп алып еді. Мынау келінім екеумізге кетерінде де осы Соколовтың ісінен бірдеме шығады, мен көрем бе, жоқ па, осының жолын қостағайсың деп еді. Одан хабар жоқ, көңілім де содан кірбің еді, бірақ менің бір сенгенім бар. Соколов әрі маман, әрі шабан, көнбіс болса, құмда жаз болса айранымды бірге ішіп, қасымда екеуміздің бір сүйсінген қойымыз бар. Тұмсығы ілінген жерінде тұрып алады. Жайылысқа мығым бір қой бар. Мен осы Соколов ісін қостаймын.

Ә с и я. Қозысы ерте тоғаяды. Ертесіне ол жайылысқа жақсы бірінші генерациясын сынағанда, кейінгі тұқымның өзі де, әрі өсімтал, әрі берік, әрі жүндес ақ қойымыз бар. Мен Соколов айтқанынан шын шығады дейім. Алдағыны кім біледі. Сыннан өтпеді деп тең басып ұстап жүрміз. Болмаса, бар қойдан озатын бір қой енді шықты ма деп жүрміз, жолдас нарком. Мен Соколов қойын қостаймын.

М о л т а й. Мен прекостың әлекшісімін, бірақ тәрбие мен тәжірибе депсіздер ғой. Жылдан жыл асқан сайын прекостың өзін тәрбиелеп, Алатаудың мүддесі етіп алса, осыдан не озсын деймін.

П е р ш и н. Осы дұрыс сөз. Бұрынғы тәжірибе, міні, осындай талапты, еңбекші шабан қолында осылайша ақталады.

Е с е н о в. Бектенов жолы — оңай жол, ғасырлық тәжірибенің далаға тасталатын күні жоқ. Бірақ онымен озар біз жоқпыз. Биология табиғатты өзгерту құралын береді. Жай табысқанның мың жылдық талдау-талғау арқылы кіргізген өзгерісін Лысенко аз жылда біз басып жетіп, енгізуіміз керек дейді. Сізге құйрықты жүндес қой тап дейміз. Тәжірибеңмен жең. Өнер тауып жең дейміз, зиянкесшіл емес. Бірақ өнер көрсет, дамыт, тұқым араластырып тап. Методикаңды алып, армансыз өзін айтқан ғылыммен қолдан. Бірақ ескі күйде қалар күн жоқ. Ол ертеңгі ойлау болмас еді, сізге бір міндет осы. Игнатов сізге арқар қойдың тәжірибесін де тапсырар,

бірақ методиканды сен дұрыста, мүдіріс болмасын. Өнім табыс, ғылымдық табыс болсын. Әйтпесе соғысқа мықты мүйізі бар, шабысқа жүйрік... бар. Бірақ мүйізін көтере алмайтын, мойыны әлсіз қой еті аз, шабысы мықты қой өзірше көп жағынан күлкі халінде шығар, тұқым шығар. Ол тәжірибені де аламыз.

С о к о л о в. Сіздің тәжірибеден ең алдымен нәтиже күтеміз. Сізде құзда ақ отта, тауда еркінзде, он мың қой сіздің қолыңызда. Сіз халық тәжірибесін де білесіз. Сенімді институтқа барады. Филиал, Наркомат та, сізге артамыз, 12-13 тұқым қолыңызда бар, жолдас нарком. Дүние жүзінде 26 тұқым қой бар, осының бәрін де базаға жиып, коллекция стадо жасамақ, филиал арманы соны бізге жасап бермек. Дүниедегі бар қойдың тегінен алғызып, осы ғылымдар, осы шабандар қолына тигізуге көмек етіңіз. Біз тәжірибені солай қояйық. Соколов, Игнатов, Бектенов, Назарбеков, мына Сара жас маман, әрі тәжірибелі топ маман бәрі өз білгенін, өз талабын істесін. Жарыс ғылыммен қосылып, тұқым мен тұқым қосылып жарыс ашсын. Енді жыл сайын қорытынды жасайық.

Н а р к о м. Жаңа тұқым табу, соны тудыру – ең үлкен міндет. Сын соған сарқады, рас емес пе? (*Бар маман, әсіресе Соколов қостайды.*) Жүні асыл, еті мол, өсуі шапшаң, өсімі көп және әсіресе бағып жаюға мығым, қыс жұттан, жаз індеттен арық. Әрі сүтті, әрі құтты қой. Ең болмаса бір жағы Алатау, бір жағы құм болған төрт облыс қойы, Талдықорған, Алматы, Жамбыл, Оңтүстік – осы өлкенің мойымас бір қойын, Соколов, сізге артамыз, сізден күтеміз, сізден соны күтеміз. Тек шығарыңыз сондай тұрақты жаңа тұқымды. Қалған міндет біздікі, өкіметтікі. Бұл – мемлекеттік сын. Қазақстан халық шаруасының, республикасының сыны деп отыр.

Б е к т е н о в. Сіздің тәжірибеңіз, Игнатов, сіздің тәрбиеңіз. Бәрінен де өз алдына айқын етіп мықтап өрісті күтеміз. Першин, сіз аппараттың мешеулігін жоясыз. Осы ғалымдар, мынау Есенов керегін, көмегін іздену жолындағы сәтсіздігіне айып тағуды іздемей, өзімізді ақтауды ізде. Осылар тәжірибесінен мін шығару міндетіңіз болсын.

Е с е н о в. Шабандар мен мамандардың екеуміз үнемі білісіп тұрар досы болайық. Сенің филиалың бар құтымды

жисын. Қой тұқымы ғана емес. Жолдас мамандар, қойдан қалған биология брагы қой үшін емес қой, қазақтың сыры да. Жылқысы да, тіпті түйесі де сіздердің ғылым санаңызда, өзінің сапаласып өсу жолында, сіздердің басшылығыңызды күтеді. Оны қоса ойлаңыздар. *(Шай үсті қалжың кеңес. Молтай Әсияға, Бектенов Сараға қалжыңдар айтады).*

Нарком, Есенов Сарадан жөн сұрайды. Ол – Соколовтың көмекшісі, бірақ Бектеновтың да жолы болуын қатты сеніммен күтеді. Жас көңіл аласұрғыш, бәрін алғысы келеді деп Бектенов қалжың етеді. Қарық қылған, жарытқан, жетістірген біреу болса көрерміз. Бізге де тоқтарсыз, бірақ тапсаңыз екен. Жайлау күніндей Молтай Әсияға қалжың айтады. Күтуден, уәдеден айықпайды дейді. Әсия оның қалжыңына суықтау, бірақ ұтқыр жауап береді.

Есіркепке нарком, Есенов достық сенім артады. Есіркеп баласының уайымын, хабарсызын білдіреді. Хабар әперсендер екен, нарком Есенов, Садыров серт береді. Баласынан дерек әпермек. Молтай, Әсия осы жайын үнсіз тыңдайды. Соколов Есіркеппен сырлас. Сайлыбек мұның Соколов бірге ойлайды. Сара, Соколов, Есіркеп, Бек, Әсия, Садыров бір ниетте. Он жыл текке кетпек емес. Қай тәжірибе болса да әзірмін. Тек балам көңілімді тыныш етсе, мен Соколов жолынан жарық күтем. ... Қазақстан, одан ары бар Отан соғыс күні бізден шын өнер күтеді дедім ғой. Көкейіме қонды. Басшың сізден қайрат, бізден ұрық пен нар ғылым, үш тоғыз осы екен, үш тараудың сайға сарыққан жері база екен, онда біз екеміз. Сыртымнан қатал сыныңды да босатпа, бірақ көз қырыңды да алма. Құмда жүрсем, жонда жүрсем, бүгіп жүрсем, қынжылып жүрсем, елім, жұртым, басты қамқорым бар деп біліп жүрсем болғаны. Алтын – алтын емес, адам – алтын депті ғой Сталин. Соны өздерің істе ақтарсың деп сеніп қалдым. Қалғанын Соколов екеуімізге бер. Азамат қарызы, Отан қарызы мұным да. Қарағым Иса, қарағым Сәлім, қамқорлықта, достықта сендерге біз ерген серігіңе жарасақ деген еліңбіз...

Н а р к о м. Бәсе, ғылым тәжірибемен қабысқандай. Тұқым мен тұқым жақсы қабысып табыссын. Бізбен сіздің қабысып табысқан жеріміз де сол болады. Жолдарың болсын, бәріміз бір кемедеміз. Өйткені партия, үкімет сіз бен бізге бірдей сын артып, ардақты міндет жүктеді. Өзіңнің

қасында, қай таудың қойнында, қай қардың астында, қай жонның шұқырында отырса да, бірге ойлап, бірге толғанушылар бар деп біліңдер.

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

Екінші сурет

Жайлауда, Шыңбұлақта көрікті дүние. Балашов, Сара жайлауды рахат санайды. Тау басын Балашов та сүйеді. Атқа мінген Балашов пен Сарада қуанышты сенім бар. Тынығу ерекше, сезу ерекше, ойы жақсы, қозылары ерте піскен, жүні жақсы, салмағы ауыр, тауға да берік. Енді үлкен сын қыс, қыс. Еңбек үлкені Есіркеп пен Әсия, Қанипаларда. Екеуі де олардың адамшылығын сүйеді... Саржазда болған Балашов жаңа келген. Осында тынығам. Лаборатория, кабинет, бәрінен менің кабинетім осы жер. 13 жыл осында осылай кештім, сүю, сену керек бұларға. Бекбол да жақсы. Молтай да жарығым. Тек он қозысын бұршақ соққаны болмаса, бәрің де жақсы алар едің. Бекбол, Ұлбала, Молтай, Қарсыбай, Есіркеп қалжың айтады Бекболға. Сыйыңнан сол, мұртың қара құрттың мұртындай салбырап кетіпті. Қояқ қой, мен өзім соям, түсіме Сайлыбегім кіріп еді. Аға-йын, Балашовтар, сол баланың саулығына дәм татайық. Үйіне шақырады. Молтай, Әсиямен қалжындасады. Сайлыбекті де сағынған құрбы. Бектенов келеді, Сайлыбектің саулығына ас ішпек. Ол өлген. Молтай жылайды. Әсия жүрегі сезеді, Қанипа сезеді. Сара, Балашов екеуін жұбатады. Көрілерден жасырыңдар дейді, олар жасырмақ. Баласын білсе, қыс сынына бара алмайды. Балашов Есіркепке өзі естіртпек. Бала өлген емес, хабарсыз кеткен дейді. Әсияларға анық халді, өлгенін, қандай ерлікпен өлгенін айтып береді. Командир хаты екен. Сара Балашовқа ақыл айтады. Есіркептен қыс сынын атқаруды Сәлім өзі және нарком сұрасын дейді. Мың қой. Келешекте бар еңбек те осында.

Сара, Бектенов, ...Сара романның... Бектенов, Бекбол жақсы. Өзімнің тәжірибем жақсы дейді. Аналог әдісін қолданып, бар қой түрінен өзімдікін асырам дейді. Сара сеніміңе ырзамын, бірақ жассың дейді. Бектенов сендердің

хатың тұқым емес, қалыптанбағы қиын, әлі сын көп. Әсіресе қыста қирайды. Көптеп құмға апарып көр, сонда айнисың, жүнінен де береке кетеді. Әсіресе көктемде қозыдай таусылады. Өсімсіз өзі келсе сол дейді. Сара сенің ісің сын болуына тілеулеспін, қыңыр болма, үстірт болма дейді.

Үшінші сурет

Сәлімнің кабинетінде. Сәлім мен Балашов тұқым шығармақпын. Бірақ алдағы қыс үлкен сыным. Есіркеп болса өзі бағып, өзі өсірген, соның ойы, шыны болмаса, іс нашар. Есіркеп келеді. Сәлім, нарком телефон соғады. Балашов, Есекең келеді. Көрсем деп едіңіз. Сізге барайық па... Есекеңдер келсе, өзім барайын, сәлем берейін деп нарком өзі келмек. Ол келгенше Сәлім Есіркепке әңгіме айтады. Құм. Бала кезі, 10 жаста. Ағасы Колчактан қашқан. Орыс поселкелері Колчак арбасынан құтқарып алады, қашырады. Құмда, қалың құм ішінде ағасы сүзек боп ауырады, өледі. Бұған хат береді. Жетім бала. Түркістан барып, сонда тәрбие алады, адам болады. Соқыр не, құмдағы өмір не – сонда көрген еді... Ауру ағам, өзім бала, бір жағы қуғынында қайғы зарын сонда танып ем... Есіркеп түсінеді, Сәлімді ұнатады, “Қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол” – деп ағай айтқан екен... Нарком келеді. Баласы жөнінде жұбаныш айтады. Үлкен сын алда тұр, осы қыста бақ тәуекел деп іске бастандар... Бек, Сара, қойға бар көмегін, көлігін әзір етіңдер дейді.

Есіркеп құмда ер-азамат қайраты керек. Мен кәрі, келінім, қызым, әйелімді... Молтай: әйел де болса ерден артық дейді. Балашов олардың ырзалығын және оларға ерден артық сенетінін айтады. Әсіресе сын қой қоздарда. Онда әйел артық. Қыс және өзім барам дейді. Есіркеп, сен болсаң арқамда Алатауымдай тірегім бар көрушем. Әрі маман, әрі шабан саған сендім... Көндім дейді. Сәлім өзі ұзатып салмақ, нарком бәріне тапсырды. Қыс хабарласып тұрам... Үлкен үй аз тобымен сені әр күн есінен шығармайды дейді.

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

Төртінші сурет

Күз. Қарғалы бойында. Ел айырыла көшкелі жатыр. Біреу құмға, біреу тауға, біреу бөктерге кетеді. Жастар жиыны. Айтыс. Малды ұзату, түйін, еңбек жыры. Әсияны айтысқа шақырады жұрт. Ол айтыспайды. Шаруаларын мінейді. Әсия болса ызаланады. Айтысқа түседі. Молтайды күлкі етеді. Молтай қозы өлтірген бұршақтан. Бұл той Молтайдың қозы өлсе де, өзі аман қалған тойы деп, тойбастар айтады. Молтай жеңілсем де, талай жыл үндемеген Әсияны жырлаттым дейді. Әсия жарқын. Осы кеште Әсияны Молтай сүйеді, екеуі арзан ойын емес, алыспақ, тиіспек, бірақ биыл қиын, сыннан өтеміз, көктемде болсын тойымыз дейді. Қанипа қостайды.

Бесінші сурет

Құм іші. Қыс ортасы. Елден бөлініп кеткен Есіркеп отары қалың құмның шетінде отыр. Қыс ауыр, шөп нашар. Енді құмға кірмей болмайды. Мал тұрақтамай жылжи береді. Кей қойлар жүдей бастады деп осындай қиын жайды Қанипа айтады. Әсия түсінеді. *(Ол түн күзетінде.)* Бірақ өз уайымын қоса білдіреді. Екеуі жылайды. Шал Есіркеп құмға қоныс қарай кеткен, ол не дейді. Қанипа жасыра алмай, шешесіне айтады. Қатты реніш, уайым. Сайлыбек өлді дегенді айта алмайды. Молтай әскерге кеткен. Әсия өзге жаққа кете де алмайды. Кемпір қызына кейіс айтады. Шалға не деп білдіреміз деп дел-сал болысады.

Шал құмнан келген. Құм жақсы. Тек мал сонда қалады. Қалған елге қарау керек емес. Көшу керек. Азамат қарызы бізден соны талап етеді. Елсіз болсын, қыс қатты болсын, барды саламыз. Балаларым, шыдаңдар. Әсия жыламсырап шығып кетеді. Үй үнсіз, Есіркеп: Әсияға ұнамады ғой. Бұл қалай? Не болған? Ол болмаса, мен мың қойды міндетіме алармем. Бұл тұста асырай алмаймыз. Елге, жұртқа қай бетімді айтам? Қанипа, Балжан жайды ұғындырды. Шал бүгілді. Қатты ашулы. Түйіліп қалды. Кетем, өлем дейді. Әсия, ол кетем дейді. Балашов, Нартай жетеді, екі жақпен сөйлеседі. Мал халі қысталаң. Бар жерде де ауыртпалық.

Құмға кетпей күн жоқ. Бірақ күй мынау. Айыр мені мына келіннен. Балашов Әсиямен сөйлеседі, қостайды. Бірақ екеуі де жараса алмайды. Балашов, Нартай тым құрыса кісі жібергенше бір тұрындар... Өздері құмға бірге көшіріп салатын болады. *(Бұлар бұрынырақ жеткен, қой аралап жүрген болу керек.)*

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

Алтыншы сурет

Құмда. Үй іші араз. Әсия кетер еді. Барары жоқ. Әсия, Қанипа бірге оқыған. Екі жас әйел. Совет жасы. Олар шынымен шал ашуын жеңер еді. Мал үшін барды көтерер еді, бірақ шал жылынар емес. Үнемі көрісу мен ашуда, шал мен кемпір уайымы. Қанипа қимайды. Молтайдан да хабар жоқ. Кемпір бұл күнде Қанипа айтуымен Әсияны жақсы көреді, жаны ашиды. Далада бір қойшы әкеп беріпті, хат кепті. Газет кепті. Қалың қыс ортасы, мал жұтап жатыр. Бұлар аман. Министр хат жазыпты. Сәлім: мына хат халықтың хаты, ақсақал, қосарым жоқ. Бірақ ойланарсың дейім. Еңбегің елдің көңілінде. Ұмытылған бір жан екем деме. Мінеки, газет бар қазаққа, Қазақстанға ер еңбегіңді танытып отыр, суреттері басылған. Балашов басып әкеткенде... шұқырда отырған жайлары басылыпты, газетке жазылыпты. Есіркеп: япыр-ай, азаматтарым-ай... бұнысы азаматтық екен-ау! – депті. Талайдан міні түзеліп, сөйлегені осы түн. Дауыл, қасқыр шабады. Әсия жалғыз малда болатын. Қанипа жүгіріп кетеді. Шал: Әсияға жаның неге аши береді дейді. Кемпір Әсияның баласы шата емес екенін айтады. Айқай, қалың қасқыр шапты, бәрі ұмтылады... Әбігер... Жалғыз Әсия үлкен ерлік еткен, қасқырды өлтірген, қой бөлініп кеткен. Соған жүгіреді. Шал атқа жөнеле бере: “Айналайын Әсия-ай... Қадіріңді білмеппін ғой” дейді.

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

Жетінші сурет

Көктем. Қой қорада жатыр. 45-жыл көктемі. Мал хабарын Әсия мен Қанипа талай жазып жеткізген. Қанипа, Балжан, Әсиялар құрақ ұшады. Қозы көп туып жатыр. Үйшік алғашқы күн жетпейді. Қозылар өледі-ау, бұл уайым Есіркепке де, Әсия жаңа ғана босанған. Көмек жоқ, жетпей жатыр. Әсияны кемпір тұрғызбайды, өзі күзетеді. Қозы бағысады. Қозы көбейіп кетті, түн суық... Қайтпек... Балашов, Сара жетіспеді... Сара мен Балашов кеткен. Қозылар өлшенеді. Списогын шығартады. Көңілді. Дүние кең. Балаға ат та қойылған.

С ә л і м. Нартай, Бек, республика комиссиясы жетеді. Першин, Бектенов – бәрі өлшеуге алады. Өзге қазақ қойымен салыстырып келген. Бұл отар бәйгелі. Бар дерек түйіні – қозы салмағы. Соны... Осының бәрі қазақ қойынан артық. Бектенов Балашовтың қойын аралайды. Сара бұнысын жақсы көреді. Дүние жайнаған... дүние көктеген, неміс жеңілуге айналған. Сәлім енеді. Бәйгеге саламын, қайда болса жарысқа, жарыққа саламын. Министр, ЦК бәрі деректі күтіп отыр. Дүниеге жаңа тұқым туғанын паш етем дейді. Есіркепті, Әсияны Балашов көтереді. Жау жеңілгелі жатқанда сендер ерлік еттің. Бектенов: қой жақсы, бірақ мынау одан артық... Қыс ең қатты қыс еді. Шал бала туралы жібімеді. Қойдың енді танылуы бар, ол алда.

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

Сегізінші сурет

Қарғалы бойында күзде Есіркеп тойы. Министр, Сәлім, бар маман, бар шабан жиыны. Еңбек етуші Балашов, Сара, Әсия еңбегі жанды, қой тұқымы танылды. Есіркеп деп Сәлім жариялайды. Қанипа, Балжандарға ақша сыйы берілген. Ғылым мен тәжірибе табысса, осылай нәтиже шығады. Бектенов: мен құттықтаймын, бірақ бәйге әлі алда, ертеңіне қарау керек, әлі де осы шаруадан тұқым шығарамыз, бұдан да жақсысын шығарамыз. Министр: Сталиннің бесжылдық, партияның жаңа ұраны. Құм мен

таулар мал, жаңа малдар күтеді, жаңа тұқымдар күтеді. Ғалымның осы табысын енді сиырға, жылқыға, түйеге де қолдану шарт. Бүгін алдың мәлім. Есіркеп тәжірибесі Сараларды өсірсін. Бірақ Совнарком осы қой тұқымы туралы қаулы етті. Бектенов, сендерден де осындай жеміс күтіледі. Істе жас болмай, бас болу міндетің. Ол талапты қуанып құттықтайды. Сара сүйсінеді. Бек жетеді, жаңа, ең жаңа хабар. Қазақ қойы – қаз.тонкорунный Сталин бөйгесін алған. Балашов бар тобымен бөріңе алғыс. Барша жас қуанады. Сара – халық еркесі. Бектенов сүйсініп мақтағанда, Сара оны сүйгенсіп айтады. Молтай аман, қайтпақ хабары келген, Әсия соны сағынған қиялын жырлайды... Есіркеп өзінің алдына Жеңісбекті алып, бұрынғы санадан кешкенін айтады. Министр мен Сәлімге айтады. Мен сан тұқымды араластырып, содан асыл тұқым алам деп жүргеннің бірімін. Сол кәдімді Отаным, елім бағалапты... Сол үшін Есіркеп сүйініп, кәсібім, еңбегімді неше нәсілден жиренбей, үрікпей, барымен құшақтасып, ішек-қарын араласып жүріп, бір шөкімдей ет басына келгенде тарынғаным не?

Баланың бәрі бала. Өз балам қып өсіре алмасам, өзіме сын. Бұрынғыны жеңіп өсіргенімде, сен жат едің десе, бұған сын. Молтай да жатым емес, еңбек досым, балам... Аман келсін, өз балам болады. Сәке, бір есімнен кетпес сөз айттың-ау. Қыс бойы құмда сол азық, жол азық болады екен. Уайымдаған адам өседі, өзгереді екен. Бері ап келші, анау атсызды, аты Жеңісбек болсын, өмірі алдыма алғаным осы еді. Жеңісте тудың және мені жеңіп тудың, ұзақ өмір жаса дейді. Келе, Балашов, мені сен оқыттың, осынша ағарып отырғаным сенің ісінді қостағаннан екен. Кел, тағы тұқым тудырайық.

Балашов: министр айтты, әр қаулың жаңа тұқым күтеді дейді. Сталиндік жаңа бесжылдықта екі тұқым, жаңа тұқым бермесек, бар Қазақстан шабанына айыпты болайық дейді. Енді жаңа бесжылдық жаңа тұқымдармен шығарлық жаңа бел болсын десіп екеуі құшақтасады.

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР

“Маяк коммунизма на Востоке”

Мақала “Казахстанская правда” газетінің 1951 жылғы 18 ақпандағы санында шыққан. Жазушының кейінгі шығармалар жинақтарына кірмеген. Сталиннің жеке басына табыну кезеңінде жазылған бұл мақаланың қолжазбасы сақталмаған. Бұл кезде баспа бетіне шыққан әртүрлі жобадағы мақалалардың бәрінде дерлік Сталинді дәріптеп, солақай идеялық ойлар айтылған. Мақала мазмұнында “көсемдер” дәріптелмесе, сол кездегі идеологиялық талаптарға сай келмесе, баспа бетін көре алмайтын. Қаламгерлерді, ғалымдарды идеологиялық тұрғыда қудалау етек алып, бас бостандығынан айырып, сотты қылған кезең келген. М. Әуезовтің бұл мақаласы осындай уақытта жазылып, амалсыздан сол кездің солақай идеологиялық талаптарына жауап беруге тура келген. Мақала КСРО Жоғарғы Кеңесіне депутаттар сайлау науқаны кезінде жазылғандықтан, сол кезде қалыптасқан әдетке сәйкес Сталин туралы мадақтау тезистерінен көп алыстамаған.

М. Әуезовтің академиялық толық басылымына бұл мақала газеттегі нұсқа бойынша берілді.

Д. Қонаев

“Под знаменем мира и дружбы”

М. Әуезовтің бұл мақаласы “Правда” газетінің 1951 жылғы 5 қыркүйектегі санында жарияланған. Бұрын-соңды жазушының көп томдықтарына енбеген. Газеттегі нұсқасы бойынша тұңғыш рет жарияланып отыр.

М. Әуезов Советтік бейбітшілік қорғау комитетінің мүшесі ретінде сол кезеңдегі көптеген саяси шараларға қатысып отырған. Бұл мақаланы жазуға Дүниежүзілік бейбітшілік қорғау кеңесінің Үндеуіне орай Советтік бейбітшілік қорғау комитетінің КСРО азаматтарынан бейбітшілікті қолдауға қол жию сынды саяси науқандық шарасы себеп болған.

М. Ахетов

“Бейбітшілік – әлем тілегі”

Мақала тұңғыш рет “Әдебиет және искусство” журналының 1951 жылғы № 10 санында (27–29-бб.) жарық көрді. Бұдан кейін еш жерде жарияланбаған және осы шағын үндеу мақаланың қолжазба нұсқасы сақталмаған. Аталмыш мақаланың басына жазушының аты-жөнімен бірге “Сталиндік сыйлықтың лауреаты” деген лауазымы берілген.

М. Әуезов Советтік бейбітшілік қорғау комитетінің мүшесі ретінде осы комитеттің соғысқа қарсы үндеуіне орайластырып жазған бұл мақаласында бейбітшілік талабы “бар дүние жүзіндегі халықтардың, барлық анасының талабы екені даусыз” деп мәлімдейді. “Бейбітшілік үшін күрес”, “бейбітшілік жолындағы ұлы қозғалыс” КСРО-ның сыртқы саясаттағы ең негізгі ұстанымы екенін айта отырып, жазушы осы мақаласын “бес Ұлы мемлекет арасындағы бейбітшілік шартын жасауға арналған науқан уағында” жазғанын ескертеді (АҚШ, Франция, Ұлыбритания, КСРО, т.б.).

Міне, Бейбітшілік қорғау кеңесінің пленумы қарсаңында жазылған мақаланың мазмұны бай, тілі көтеріңкі леппен келеді. Жазушы шығармаларының елу томдық толық жинағына “Әдебиет және искусство” журналындағы жарияланымы ешбір өзгертулерсіз ұсынылды.

Е. Қаныкейұлы

“Канал народной славы”

Мақала “Литературная газетаның” 1952 жылғы 26 тамыз күнгі санында жарық көрген. Онда Одақ бойынша белгілі болған елдегі көлік қатынасы мен жүк тасымалын жетілдіруге арналған Волга – Дон каналының құрылысы аяқталып, оны салуға қатысқан мыңдаған құрылысшылардың еңбектегі табысы мен жаңа су жолының ашылуына орай құттықтау лебіздері, қуанышты сәттегі адамдардың толқыған көңіл-күйі суреттеледі. Табиғатқа өзгеріс әкеліп, экономиканы мол табысқа кенелткен оқиғаға қаламгер шабытпен үн қосады. “Величественная поэма о преобразовании природы, изгнании засухи, рождении водной артерии пяти морей!” – деген жолдармен бірге, мақаладағы сөйлемдер ішінде сол дәуірдің саясатына байланысты сөз тіркестері мен кейбір сөйлемдер де кездеседі. Сол уақыттың лебін сездіретін “великая стройка коммунизма”, “созданный гением вождя”, “Сталинская эпоха” сияқты сөздер мақаланы басылымға әзірлеу барысында өзгеріссіз алынды.

1. 19-б. **“Четко и ясно представляем мы себе величественные очертания содеянного в той родной, счастливой Волго-Донской близи”** – Волга мен Дон өзендерін бір-біріне жақын тұсынан жалғастыратын канал 1952 жылы салынып біткен. Оның ұзындығы 101 шақырым, 45 шақырымы өзендер мен бөгендер үстімен өтеді. Осы канал арқылы Доннан Волгаға Донецкінің көмірі, құрылыс материалдары, астық; ал Волгадан Донға Сібірдің ағашы, мұнай, шикізат өнімдері тасылады. Канал суы жер суаруға да жіберіледі.

К. Рахымжанов

“Өнер өрінде”

Мақала тұңғыш рет “Әдебиет және искусство” журналының 1952 жылғы № 12 санында (95–103-бб.) жарияланған. Бұдан соң “Уақыт және әдебиет” (Алматы: ҚМКӘБ, 1962. 337–349-бб.) жинағына; он екі томдықтың 12-томына (Алматы: Жазушы, 1969. 85–97-бб.); жиырма томдықтың 18-томына (Алматы: Жазушы, 1985. 365–378-бб.) енген.

Аталған мақаланың әр жылдардағы (1952, 1962, 1985) басылымдарына текстологиялық салыстыру жүргізілді. Салыстырулар барысында ешбір айырмашылықтар кездеспеді және бұл мақаланың қолжазба нұсқасы сақталмаған.

М. Әуезов Ғ. Мұстафиннің елу жылдық мерейтойына арнап жазған осы мақаласында оның шығармашылығының соңғы 13-14 жылына айрықша тоқталған. Жазушының өнер өріне өрлеп шығуына негізгі баға ретінде “Шығанақ Берсиев”, “Миллионер”, “Қарағанды” романдары аталып, олар жан-жақты талданады. Ғ. Мұстафиннің өмірі мен шығармашылық жолындағы әдеби ұқсастықтар, әсіресе тіл ерекшелігі, сюжет құруы, кейіпкерлердің өзара диалогіндегі шеберліктеріне М. Әуезов ғылыми нақты талдау тұрғысынан әділ бағасын айтады. Өз заманын, өз дәуірін жете біліп, шегіне жеткізе жазып келе жатқан жазушы және үнемі өсу үстіндегі қаламгер деп атап көрсетеді. Алайда кейбір кемшіліктеріне де тоқталған. Жанашыр, жәрдемші сынын білдірген. Және бұл ойларының алғашқы көріністері “Кейбір ұлт жазушыларының романдары туралы” деген бұдан бұрын жазған мақаласында да (1950) кездеседі. Тағы бір ескеретін жайт, “Өнер өрінде” қысқартылып, “Литературная газетада” “Творческий рост” (1952. 16 желтоқсан); “Советтік Қарағанды” газетінде “Творчестволық өсу” (1952. 24 желтоқсан) деген аттармен жарық көрген.

Жазушының “Өнер өрінде” мақаласы елу томдық толық жинаққа “Әдебиет және искусство” журналындағы жарияланымы бойынша (1952. № 12) ешбір өзгертулерсіз енгізілді.

Е. Қаныкейұлы

“Творчестволық өсу”

Қазақ совет әдебиетінің классигі Фабиден Мұстафин шығармашылығының елу жылдық мерекесін атап өткеннен кейін “Советтік Қарағанды” газетінің 1952 жылғы № 52 санында (24 желтоқсан, сәрсенбі, 2-б.) бұл мақала тұңғыш рет “Өнер өрінде” деген атпен толық күйінде жарық көргенін осы мақаланың түсініктемесінде айтып өттік. Және алғаш рет “Литературная газетада” “Творческий рост” (1952. 16 желтоқсан) атты тақырыппен орысша аударылып жарияланды. Міне, осы нұсқа қайтадан қазақшаға аударылып, “Литературная газетадан” деген сілтемемен “Советтік Қарағандыда” шықты. Бұл екі жарияланым бұдан кейін еш жерде жарық көрмеген, қолжазбасы да сақталмаған. Және елу томдыққа қатар ұсынылып, өзара текстологиялық салыстырулардан да өтті. Орысшасындағы: “Дорога была заполнена караванами. Ехали не одиночные подводы и всадники, а катился сплошной поток... Одежда людей, повозки, тавро на животных пестрели своим разнообразием...”; “Удивительно показывает писатель рост новой казахской интеллигенции в лице молодого партийного работника Мейрама, юной учительницы Ардак, горного инженера Аширбека” деген сөйлемдер қазақшасына енбей қалған. Ал басқа ешбір айырмашылықтар кездеспегендіктен, екі мақалаға жеке-жеке тоқталып жатпай, бір ғана ғылыми түсініктеме жазылды.

Ал жазушы шығармаларының толық жинағына қос мақаланың “Литературная газета” мен “Советтік Қарағанды” газеттеріндегі жарияланымдары ешбір өзгеріссіз ұсынылды.

Е. Қаныкейұлы

“Реальности советской жизни”

Мақала 1952 жылы “Новое время” журналының № 45 санында жарияланған. Мақала жазылған кезде солақай идеологиялық саясат ушығып, өршіп тұрды. Баспасөз беттерінде жазушыларды, ғалымдарды орынсыз сынаған, жосықсыз солақай сынға алған мақалалар шығып жатты. Осы науқанның әсерінен бір топ ғалымдар мен жазушылардың істі болып, сотталғаны белгілі. Осындай науқанның салқыны Әуезовті де шарпып, 1953 жылы Қазақстаннан кетуге мәжбүр еткен. “Реальности советской жизни” атты мақаласын М. Әуезов осындай жағдайда амалсыздан жазған. Автор бұл мақаланы кейін еш жерде қайта жариялаған жоқ. Мақаланың қолжазбасы да сақталмаған. М. Әуезовтің академиялық толық басылымының бұл томына газеттегі нұсқа бойынша беріліп отыр.

1. 44-б. **Л.П. Берия (1899–1953)** – ВКП(б) мен Кеңестер Одағының көрнекті қайраткері. 1953 жылы Сталин қайтыс болғаннан кейін орасан зор шеңбердегі қылмыстық істері бойынша тұтқындалып, сот шешімімен ату жазасына кесілді.

2. 45-б. **Панисламизм** – негізінде бүкіл әлем мұсылмандарының бірлігін, бір мұсылмандық мемлекет аясына ұйысуын көздеген діни-саяси идеология.

3. 45-б. **Пантюркизм** – ХХ ғасырдың басында пайда болған, барлық түркі халықтарының бірігуін уағыздаған доктрина.

Д. Қонаев

“Непреходящее в минувшем”

Мақала 1952 жылы “Известия” газетінің 3 қаңтардағы санында шыққан. Кейін жазушының шығармалар жинақтарына кірмеген. Мақалада Орта Азия республикаларының экономикадағы, тұрмыстағы, мәдениеттегі, білім беру саласындағы, ғылым мен әдебиеттегі табыстары елуінші жылдардың саяси-идеологиялық талаптары тұрғысында сипатталған. Мақаланың кіріспе бөліміндегі орыс ұлтын ерекшелеп мадақтау сарыны да заман талабынан туған. Ол кезде кеңестік ұлт ретінде орыс ұлтын үлгі етіп алып, ұлттық республикалардың шығармашылық өкілдерінің әртүрлі сипаттағы көркем туындыларында көрсету үрдісі етек алған, талап етілген. М. Әуезов мақаласында да осы талаптарға жауап беру сипаты байқалғанмен, мақала ғылыми очерктік сипатқа жақын, статистикалық мәліметтер кеңінен пайдаланылған, сол кездегі Орта Азия республикаларына қатысты мол деректер береді. Мақаланың тақырыбы мен өршіп тұрған солақай идеологиялық талаптарға қарамастан, автор көбіне нақты баяндау мен салыстыру әдісіне көбірек орын берген.

“Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорында мақаланың екі нұсқасы сақталған. 214-бумадағы нұсқа машинкада теріліп (автордың беттеуінде 1–6, архивтік беттеуде 117–122 беттер), тақырыптың алдында “Ауэзов” деп жазылған. Мақала үстінен жасалған түзетулер жоқ. 236-бумадағы 2-нұсқаның 142–147-беттері машинкада басылып, 148–154-беттері жазушының өз қолымен күлгін сиямен жазылған. Нұсқаның машинкада басылған бөлігінде автордың қолымен жасалған түзетулер бар. Беттің шетіндегі ашық жерлеріне қосқан сөздерін, сөз тіркестерін жазған. Мақала тақырыбының алдына “Мұхтар Әуезов” деп басылған. 154-парақтың екінші бетінде қарындашпен “Мухтар Омарханович Ауэзов” деп жазылған. Мақаланың газеттегі

нұсқасы мен қолжазба нұсқаларында елеулі айырмашылық жоқ. Тек газеттегі мақалада Ленин атымен қатар келетін Сталин атауы қолжазба нұсқаларда жоқ.

М. Әуезовтің толық шығармалар жинағының бұл томына мақаланың газеттегі нұсқасы сол қалпында алынды.

Р. Әбдіғұлов

“Алтай жүрегі” туралы

Мақала 1953 жылы жазылып, алғаш рет “Уақыт және әдебиет” жинағында (Алматы: Қазмемкөркемәдеббас., 1962. 364–365-бб.) басылған. Кейін осы нұсқасы бойынша М. Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағында (Алматы: Жазушы. 19-т. 289-б.) жарық көрді. Мұнда жазушы белгілі ақын Дихан Әбіловтің өлеңмен жазылған “Алтай жүрегі” романының қолжазбасын оқығаннан кейін, оған арналған өзінің бірқатар пікірлері мен баспаға ұсыну барысында, алдағы уақытта ескерілуге тиіс сын ескертпелерін білдіреді.

Азамат соғысының дүрбелең жылдарындағы қазақ аулының тыныс-тіршілігі, қысталаңы мол қиын-қыстау өмірі ақын Д. Әбіловтің “Алтай жүрегі” романында тартымды суреттеледі. Қаламгер өзі көтерген тақырыбын көркемдік талаптарға сай жеткізе білуде шынайы табыстарға жеткен, ондағы кейіпкерлердің бір-біріне ұқсамайтын қилы тағдырлары тартымды етіп беріледі. Оны суреттеудегі ақынның өзіндік мәнері мен кейбір ерекшеліктері атап көрсетілген. Сонымен қатар романдағы кейбір эпизодтардың шұбалаңқылығы, кей уақиғаның нанымсыздау шығып жатуы сияқты кемшіліктер айтылып, жазушы осы сын ескертпелердің қолжазба кітап болып шығар кезде ескерілуі тиіс екенін айтады.

Мақала М. Әуезовтің 50 томдық академиялық шығармалар жинағына бұрынғы басылымдар бойынша дайындалып, енгізілді.

1. 55-б. “Әбілов жолдастың жаңа бір еңбегі – өлең романымен түпнұсқасынан танысып едім” – Әбілов Дихан (1907–2003) – көрнекті қазақ ақыны. Павлодар облысы, Баянауыл ауданында туған. Әскери тілші ретінде Ұлы Отан соғысына қатысқан. 1938–1939 жылдары Қазақстан Жазушылар одағының хатшысы қызметін атқарған. Алғашқы өлеңдер жинағы “Қуат” деген атпен 1937 жылы шыққан.

Одан кейінгі жылдарда өнімді еңбек етіп, отызға тарта өлеңдер жинағын шығарған. “Алтай жүрегі” романы кейін “Алтай асулары” деген атпен қайта басылып шыққан. Д. Әбілов тек кең құлашты лирик ақын ғана емес, ол проза саласына да қалам тартып, С. Торайғыровтың өмірі туралы жазылған “Ақын арманы”, “Баянауыл баурайында” романдарымен көркем әдебиетіміздің кемелденуіне мол үлес қосты.

К. Рахымжанов

“Тағы да көркем әдебиет тілі туралы”

“Социалистік Қазақстан” газетінің 1953 жылғы қараша айындағы № 273 санында жарық көрген “Көркем әдебиеттің тілі жайында” атты сын мақаласында профессор М. Балақаев әдеби тіл ерекшеліктеріне тоқталып, грамматикалық заңдылықтар тұрғысынан “Абай жолы” роман-эпопеясының жекелеген сөздер, сөз тіркестері мен сөйлемдеріне талдау жасайды, “асау” деген сөзді Абай “жүрек”, “терек” сөздерімен тіркестіріп “асау жүрек”, “асау терек” деп қолданғанын айтады.

“Осындай ерекше тіркес жасауға әуес жазушының бірі – М. Әуезов”, – дей отырып, “ажарын көрді”, “иін сүйесіп тұрған”, т.б. сөз тіркестерін сынап, “жазушы шеберлігі соңғы кездерде еркіндікке айналып, оның тілі халық тілінен қашықтап барады. Кей жерде сөздерді орынсыз, ретсіз тіркестіре салу, сөйлемдерді ұзақ етіп құрау салдарынан тілінің әсерлі болуы былай тұрсын, тіпті автордың не айтқысы келгенін түсіну қиын” деген сияқты пікірлер білдіреді. Осыған жауап ретінде М. Әуезов “Тағы да көркем әдебиет тілі туралы” атты мақаласын жазды. Оның толық нұсқасы мұражай қорындағы 244-буманың 1–36 беттерінде сақтаулы. Мақаланың алғаш рет қысқарып, ықшамдалған нұсқасы “Социалистік Қазақстан” газетінің 1954 жылғы ақпан айындағы № 24 санында “Көркем әдебиеттің тілі туралы” деген атпен жарық көрді.

Әдеби тіл туралы өрелі ойларға толы бұл мақалада көркем әдебиет тілін терең танып, зерттеудің басты бағыт-бағдарын береді. “Бірақ сондай жапа-жалғыз классигіміздің поэтикалық лексикасындағы табыстарды, қасиеттерді тану үшін, жоғарыда айтқанымыздай, тіл маманы ғана болу жетпейді. Әдебиетші-тілші болу шарт”; “Абайды... Балақайдың шалақай іс (ия, “шалағай” емес, тап осы жерде “шалақай” деуге тап келеді), шалақай тіл шөлдірігімен сөйлетуге болмайды” деп қадап айтады. Сыншы мақаласының арнайы тоқтаған жерлеріне белгілер қойып, әрбір сөзін жеке-жеке талдайды. Өзінің

ой-толғаныстарын білдіретін сөздер мен сөз тіркестерінің астын қызыл қарындашпен бір, кейде қосарлата екі, кей жерлерінде үш рет үш түрлі бояу қарындашпен сызып көрсетеді. “Халық тілі емес бір сөз бар ма?”, – дей келе, Балақаев сынаған сөз тіркестерінің қолданылу жайын ұтымды пікірлерімен дәлелдейді. “Ажарын көрді” деген сөз тіркесінің қазақтар арасында мейлінше мол қолданылатынына мысалдар келтіреді. Сондай-ақ Балақаевтың бір-ақ мағынада ұққысы келетін “оқыс” сөзін өзінің ойда жоқ, шұғыл өзгеріс мағынасында қолданатынын айтады. Газеттің үшінші бетінде Абай шығармашылығын айта келіп, “шындықты дәріптеу социалистік реализм әдісі емес” деген сыншы сөйлемінің астын қызыл қарындашпен сызып, тұсына “онда не ақын бар?” деп жазған.

Жазушы мақаласында айтар ойларын (224-бума, 1–10-бб.) тезис ретінде былай түсірген:

“1. Қарсы-қалыс ниетпен келген.

2. Бұрыс-теріс өлшеуі, өзіне бұлдыр мөлшері бар. Шартты теория... Асқақ тілші әдебиеттің даушысы емес екенін ұғыну топастық емес, ұғына бойлап, ұсына икем орамды боп келу шарт. Сталин Пушкин тілі дегені нені аңғартып отыр?

3. Апыл-тапыл басқан бала тіліндей тақ-тақ қана емес... кенеулі ойды көрікті, әсерлі етіп және әсіресе соны сөз, тың тілмен шеберлікпен айтатын кез болады. Шешендік сонда... шеберлік қана емес, онда поэзиялық қасиет те болады. Ол үшін тек жабайы оқушының ұғым тілімен ғана емес, ой, сезімге бірдей әсер етерлік поэзиялық тілмен сөйлеу шарт болды.

4. Ылғал жоқ, дәм жоқ, тек грамматикашылдық сәл ғана шама-шарқына өлшенген әдебиет тілі көркем әдебиет, поэзиялық тіл тудыратын әдебиет бола алмайды.

5. Бастауыш, баяндауыш, септеуіш, пысықтауыштар бәрі бірдей грамматикашылдық үйреншікті өлшеуіндей тек тізіле тұрып-ақ, жазушы сөзі су татып, шығарма сорға батып тұруға болады. Әбден болады.

6. Мен “Абай” романы үшін күйінбеймін тілшіге... Ол кітаптың тегі мен тілі үшін мен қысылатын ешнәрсе жоқ. Үйткені тілші оқымыстылар әлі келіп те, кетіп те жүреді. Бірі үлгі етіп, бірі тартып өтіп жүрсе де, ол жұрттың алды көпті. Қазақ романына сын орала жүретініне күмәнім жоқ” деп, тоғыз беттік мақалада айтылар ойдың тізбесін жасап, “Тағы да

көркем әдебиет тілі туралы” атты жиырма бір беттік мақаласын жазды (14–36-бб.).

Мақаланың толық нұсқасы алғаш рет жиырма томдық шығармалар жинағына (14-т. 272–294-бб.) енді. Мұндағы: “саяды” (270-б.) – “болады”; “жайларды қопсытқанмен” (272-б.) – “жауапты жайларды қопсытқанмен”; “Біз, қазақ жазушылары” (274-б.) – “тегінде қазақ жазушылары”; “...біз ұғындыруымыз керек пе? Талай тілші мен әртүрлі “заңшының”... (275-б.) – “...біз ұғындыруымыз керек пе? Өзге болмаса да, сол Балақаев И.В. Сталиннің атақты еңбегінде Пушкинді еске алғанын ойласа қайтеді. Өзге емес, тіпті екі ғасырдың тілін Пушкиннің тілі деп атады ғой. Талай тілші мен әртүрлі “заңшының”..; “...Пушкиннің шығармалары мен оның сол шығармаларында қалыптап берген көркем шебер тілі қалды” (275-б.) – “Пушкин шығармалары мен оның сол шығармаларында қалыптап берген көркем шебер тілі қалды. Соны біздің заманымыздағы тарихтық баға, байлауы есебіне И.В. Сталин айтпады ма?”; “Өзім жазушы, әдебиетші бола тұрып өмірде бір ғана рет тіл мәселесіне атсалысқаным бар еді” (288-б.) – “И.В. Сталиннің тіл жөніндегі даналық еңбегіне байланысты мен де қазақ әдебиет тілінің жайын сөз еткенмін” деген сияқты жолдар алғашқы нұсқасымен салыстырып барып жіберілді.

С. Майлыбай

“Вся наша культура за мир”

Мақала 1953 жылы “Октябрь” журналының № 11 санында жарияланды. Жазушының жиырма томдық шығармалар жинағының 19-томына (205–210-бб.) енген.

Мақаланың машинкаға басылған қолжазбасы “Әуезов үйі” ҒМО архивінде (218, 253-бумаларында) сақталған. 218-бумадағы қолжазбада жазушы біраз түзетулер мен қысқартулар жасаған. Журналдағы және жиырма томдық басылымында ішінара редакциялық түзетулер жасалған. Жазушының елу томдық шығармалар жинағының осы томына мақаланың қолжазба нұсқасы газеттегі және жиырма томдықтағы басылымдарымен салыстырылып, толықтырылып беріліп отыр.

М. Әуезов мақалада нәсілге бөлінбей, бірлікте болу арқылы кез келген қиыншылықтарға қарсы тұруға болатындығы, барлық туыстас республика халықтары өз тарихын, өткенін тани отырып, орыс мәдениетін танығаны, орыс мәдениеті арқылы батыс мәдениетінің жетістіктерін тануға қол жеткізгендігі жайында айтқан. Сонымен қатар дүние жүзінде бейбітшілік пен достықтың күшін нығайтудың бірден-бір жолы мәдениет екенін ерекше атап өткен.

А. Болсынбаева

“Заметки о теории советской драмы”

М. Әуезовтің теориялық сипаттағы мақаласы 1953 жылы “Литературная газетаның” 1 желтоқсандағы санында шыққан. Бұл мақаланың қазақ тіліндегі нұсқасы осы жылы “Әдебиет және искусство” журналының № 12 санында басылған. Қазақ театры мен драматургиясының әртүрлі мәселелеріне қатысты мақалаларды жиырмасыншы жылдардан (“Жалпы театр өнері мен қазақ театры”. Еңбекші қазақ. 1926. 8, 9, 15, 17 ақпан) бері қарай жазып келе жатқан М. Әуезов – қазақ театртану ғылымының негізін салған авторлардың бірі. “Заметки о теории советской драмы” мақаласында автор драмалық шығармаларды теориялық тұрғыдан зерттеудің бүкілодақтық әдебиеттану ғылымында да, орыс әдебиеттану ғылымында да басқа жанрларға қарағанда кенжелеп қалғанын айтады. Мақала мазмұнына қарағанда, автордың бұл мәселелерге қатысты өз ойларын айтпастан бұрын, орта мектептің “Орыс совет әдебиеті” курсына арналған оқулықтарынан бастап, драма жанрына қатысты еңбектер жазған негізгі авторлардың жұмыстарымен танысқаны көрінеді. Осы мақала шыққан уақыттарда Кеңес Одағы әдеби басылымдарында драматургия жанрына қатысты дискуссия өтіп, көптеген мақалалар жарияланып жатқан. Осы кезде М. Әуезовтің де “Реалистік драма жолында” (Әдебиет және искусство. 1954. № 11), “На пути к реалистической драме” (Советский Казахстан. 1954. № 11) атты қазақ драматургиясының негізгі мәселелерін көтерген көлемді мақалалары жарияланды. “Заметки о теории советской драмы” мақаласында орыс драматургтерінің жеке шығармаларының зерттелу деңгейіне тоқтала келіп, бұл саладағы еңбектердің теориялық деңгейінің төмен екендігін көрсетеді. Драма поэтикасының маңызды көркемдік қырларын, спецификалық ерекшеліктерін ашудың кенжелеп келе жатқанын, конфликт (тартыс) табиғаты мен дамуын, шығарма архитектуронасынын, образдың “жылжуын” теориялық тұрғыдан ашып берудің кемшін болып келе жатқанын нақты мысалдармен көрсеткен. М. Әуезовтің бұл мәселелерді терең меңгергендігінің мысалын

Ленинград мемлекеттік университетінің соңғы курстарында жүріп жазған “Драмы Чехова”, “Экспозиция и завязка символической драмы (пьесы Метерлинка, Ибсена, Гауптмана и Л. Андреева)” және “Особенности драматургических приемов Пушкина (по трагедиям “Борис Годунов” и “Пир во время чумы)”” атты мақалаларының мазмұнынан көреміз. Бұл жұмыстарында әлемдік драматургияның үздік өкілдерінің біраз пьесаларын өте терең теориялық талдаудан өткізген. М. Әуезов жаңа қалыптасып, дамып келе жатқан қазақ драматургиясының тарихына қатысты ондаған маңызды мақалалар жазды. Осы мақалалардың қатарында “Заметки о теории советской драмы” мақаласы өзінің алған объектісімен, таза теориялық сипатымен ерекшеленеді. Тақырыбы, мазмұндық сипаты жағынан жоғарыда аталған Ленинград кезеңіне жататын үш мақалаға ұқсас.

Бұл мақала кейін “Мысли разных лет” (1961. 175–179-бб.), “Уақыт және әдебиет” (1962. 355–362-бб.) жинақтарына, жазушының 12 томдық (12-т. 1969. 97–106-бб.), 20 томдық (19-т. 1985. 190–194-бб.) шығармалар жинақтарына кірді. М. Әуезовтің 100 жылдық мерейтойына орай “Қазақ энциклопедиясының” Бас редакциясы дайындаған “Таңдамалы” кітабында (1997. 392–394-бб.) берілді.

“Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығындағы жазушының қолжазба қорында “Заметки о теории драмы” атты машинкада басылған қолжазба (229-бума, 42–56-бб.) сақталған. Бұл қолжазбадағы мақаланың жалпы мазмұны, ойлары газеттегі мақалаға ұқсас болғанмен, екеуін дәл бір мақала деуге келмейді. Және көлемдері де бірдей емес. Қолжазбада мақала тақырыбының алдында “Трибуна писателя. Мухтар Ауэзов” деп басылған. Соңғы парақтың сырт жағына автор қолымен қызыл қарындашпен “Соц. Қазақстан”, 41-к.т. Сатыбалдиеву” деп жазған.

М. Әуезовтің шығармалар жинағының бұл томына мақаланың газеттегі нұсқасын шығармалар жинақтарындағы нұсқаларымен салыстырып бердік.

Р. Әбдіғұлов

“Драматургия заңы туралы кейбір ойлар”

Бұл мақала М. Әуезовтің КСРО Жазушылар одағы басқармасының он төртінші пленумында сөйлеген сөзі негізінде жазылған. Оның орыс тіліндегі нұсқасы “Заметки о теории советской драмы” деген атпен “Литературная газетаның” 1953 жылғы 1 желтоқсандағы санында жарияланған. Ал қазақшасы бірталай толықтырылып, көлемі мен мазмұнына кеңестік драматургияның өзекті мәселелерін кеңінен ашып қозғаған бірталай тың пікірлер қосылып, “Әдебиет және искусство” журналының 1953 жылғы № 12 санында (102–113-бб.) жарық көрген. Ол кейін “Уақыт және әдебиет” (Алматы: Қазмемкөр-кемәдеббас., 1962. 355–363-бб.) жинағында, М. Әуезовтің он екі томдық шығармалар жинағында (Алматы: Жазушы, 1969. 12-т. 97–106-бб.) басылған.

Мақалада кеңестік драматургияның алда тұрған көптеген проблемалары, оның теориялық мәселелері мен даму жолдары, барлық туысқан әдебиеттерге ортақ сипаттары кеңінен талданып, бірқатар сын пікірлер мен тың ұсыныстар айтылған. Кеңестік драматургия заңдарын теориялық тұрғыдан талдау барысында сол дәуір әдебиетімен шектелмей, орыс және шетел классиктерінің өткендегі бай мұрасының қыр-сырын үйреніп, творчестволық игеру мәселелері де сөз болады.

Мақала М. Әуезовтің 50 томдық академиялық толық басылымына бұрынғы басылымдардағы нұсқасы бойынша кейбір қателері түзетіліп, өзгеріссіз беріліп отыр.

К. Рахымжанов

“Жүрекпен туысқандар”

Мақала 1954 жылы “Социалистік Қазақстан” газетінің 17 қаңтардағы санында шыққан. Осы мақаланың орыс тіліндегі нұсқасы “Родной брат” деген атпен “Дружба народов” журналында (1954. № 2) басылды. Екі мақаланың жалпы мазмұны, келтірген деректері бірдей болғанмен, дәл, сөзбе-сөз аудармаға келмейді. Мақаланың орысша нұсқасында елуінші жылдарға тән саяси-идеологиялық сипат басым болса, қазақша нұсқада идеологиялық көтеріңкі баяндаулардан гөрі халықтар достығын кісілікті, адами қалыппен, жылы сезіммен сөйлеу басым. Бүкілодақтық басылымға (“Дружба народов” журналы) арнап орыс тілінде жазған мақала сол уақыттың қатал талаптарына ыңғайланса, қазақ тіліндегі мақалада көркемдік сипат басым түскен.

Мақала шыққан “Социалистік Қазақстан” газетінің бұл саны түгелімен Украинаның Ресейге қосылуының үш жүз жылдығына арналған. Қазақ ақын, жазушыларының, жұмысшы, шаруалардың, студенттердің, т.б. осы датаға арналған материалдары, С. Мәуленовтің аударуындағы Максим Рыльскийдің “Үш жүз жыл” өлеңі берілген. Бүкіл Кеңес Одағы бойынша өте кең ауқымда тойланған мерейтой Қазақстанда да жоғары деңгейде атап өтілген. Мақаланың орыс тіліндегі нұсқасының (2 нұсқа) жазушы архивінде сақталып, қазақша нұсқасының сақталмауына қарағанда, бүкілодақтық орыс тілді басылымға дайындауға баса көңіл бөлінген сияқты.

Мақала кейін жазушының 20 томдық шығармалар жинағының 19-томында (1985. 290–294-бб.) жарияланды. М. Әуезовтің толық шығармалар жинағының бұл томына “Социалистік Қазақстан” газетіндегі нұсқа бойынша берілді. Қажетті түсініктерді “Родной брат” мақаласының түсінік-темесінен қараңыз.

Р. Әбдіғұлов

“Редакцияның сұрауларына орай”

Бұл – Мұхтар Әуезовке Семей облыстық “Екпінді” газетінің редакциясы тарапынан қойылған Абай мұрасына қатысты төрт сауалға жауап қайтарған сұхбаты. Сұхбат “Мұхаңа қойылған төрт сұрақ” деген атпен 1954 жылы облыстық “Екпінді” газетінде Абай Құнанбаевтың қайтыс болғанына елу жыл толуына орай жарық көрген. Жазушының жиырма томдық шығармалар жинағының 19-томына (294–296-бб.) “Редакцияның сұрауларына орай” деген атпен енген.

М. Әуезов өзіне қойылған төрт сауалда негізінен Абайдың ерекше қасиеттері, орыс мәдениетінің Абайға тигізген әсері, “Абай жолы” романының соңғы кітабының қалай аяқталатыны, алдағы жоспарындағы Қазақстан тарихына қатысты кітаптың жазылу жайы, Абай мұрасының ғылыми-зерттеушілік жұмыстарының негізіне тоқталған.

М. Әуезовтің елу томдық академиялық басылымының осы томына газеттегі нұсқасы мен жиырма томдықтағы басылымы салыстырылып беріліп отыр.

А. Болсынбаева

“Абай Құнанбаев творчествосын зерттеудің маңызды мәселелері”

Мақала ұлы ақынның қайтыс болуына елу жыл толуы қарсаңында жазылып, “Қазақстан мұғалімі” газетінің 1954 жылғы 1 шілдедегі санында жарық көрген. Бұдан кейін М. Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағында (Алматы: Жазушы, 1985. 19-т. 27–39-бб.) басылған.

Қаламгер өз мақаласында Абай шығармашылығын зерттеп танудағы маңызды мәселелерге тоқталып, алдағы уақытқа жаңаша тың ойлар ұсынған. Бұл саладағы жеткен жетістіктерге де кеңінен тоқталады. Сондай-ақ мақала желісінде Абайдың ақындық мектебіне қатысты кеңестік кездің ықпалымен айтылған пікірлер де кезігеді. Онда: “Біздің зерттеушілерімізде Абайды төңіректеген ақындар творчествосының әлеуметтік сипаты ұзақ уақыт бойы даралап ашылмай келді. Бұл сияқты қатені осы мақаланың авторы да жіберді. “Абай мектебі” болды деп қате енгізілген ұғымның нәтижесінде бұған Абайдың замандастары, бірақ ақынға идеялық жағынан жат, жеке басының таныстығы болғанымен, оның әдеби ортасы бола алмаған кертартпа, реакцияшыл ақындар да кіргізіліп келді”, – деп, сол уақыттың қайшылықтарын да білдіріп өтеді.

Мақала М. Әуезовтің 50 томдық академиялық толық жинағына газеттегі нұсқасы бойынша, кітаптағы нұсқамен салыстыра отырып әзірленді.

К. Рахымжанов

“О народности и реализме Абая”

Мақала Абайдың қайтыс болуының 50 жылдығына арналған және дәл осы қалпында баспасөз беттерінде жарық көрмеген.

Жазушы мұрағатының 200-бумасындағы машинкада басылған нұсқасының тақырыбы “Абай – великий классик казахского народа” делінген, бірақ оны қайта сызып, “О народности и реализме Абая” деп қолмен түзету жасалған. Осы секілді көптеген қысқарту, өзгерту енгізіп, мақаланың жаңа бір нұсқасын туғызған. Кей тұстарына қосымшалар қосса, кей тұстарын сызған, қысқартқан. Соңына “Алма-Ата, Абая, 157” деп жазып, қолын қойған. Бірінші беттің жоғарғы жағында “4 экз.”, ал соңғы парақтың екінші бетінде “Союз, Валентине Ивановне” дегенді қызыл қарындашпен жазған.

Мұрағаттың 198-бумасындағы машинкада басылған бір данасы мен 253-бумадағы нұсқасы бірдей, қосып, алған тұстары жоқтың қасы. Алғашқысын жазушының өзі қарап шығып, қатесін түзеген. Соңына көк сиямен қолын қойған.

Мақаланы “Литературная газетаның” 1954 жылғы 7 қыркүйектегі санына қайта өңдеп, жаңа пікірлер қосып, Абай өлеңдерінен үзінділер келтіріп, “Народность и реализм Абая” деген атпен жіберген. Сол нұсқа басқаларымен салыстыру арқылы осы томға енгізілді.

1. 124-б. “...как писали об этом недавно дорогие наши читатели косогорцы...” – Кеңес Одағы жазушыларының бүкілодақтық II съезі қарсаңында косогорлық жұмысшы-оқырмандардың жазушыларға арнайы жазған хаты “Литературная газетаның” 1954 жылғы 10 тамыздағы санында шыққан. Сол хаттағы оқырмандардың жазушыға арнайы айтылған лебіздері келтіріліп отыр.

А. Пірімбетова

“Абайдың халықтығы мен реализмі туралы”

Жазушының бұл мақаласы А. Құнанбаевтың қайтыс болуының 50 жылдығына орай Алматы облыстық “Коммунизм таңы” газетінің 1954 жылғы 5 қыркүйектегі санында жарық көрді. Мақаланың орысша нұсқасы “Народность и реализм Абая” деген атпен “Литературная газетаның” сол жылғы 7 қыркүйектегі санында жарияланды.

Мақала жазушының жиырма томдық шығармалар жинағына енген, қолжазбасы сақталмаған. Мақаланың қазақша, орысша нұсқаларын салыстырған кезде, тақырыбы бір, бірақ дәл аударма еместігі көрінеді. Қазақ тіліндегі нұсқасының соңынан келтірілген бүтін бір абзац орысшасында берілмеген. Бүкілодақтық газетке, орыс тілді оқырмандарға арналып жазылғандықтан болар, ақынның бірнеше өлеңдерінен үзінділер келтірілген. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, екі мақаланы қатар беруді жөн көрдік.

Мақаланың орысша нұсқасы жазушының жиырма томдық шығармалар жинағының 19-томында (1985. 53–60-бб.), “Мысли разных лет” (Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. С. 205–211), “Абай Кунанбаев. Статьи и исследования” (Алма-Ата: Наука, 1967. С. 340–346) жинақтарында жарық көрді.

Енді, елу томдық академиялық толық басылымының осы томына сол жарияланымдар салыстырылып барып ұсынылып отыр.

А. Пірімбетова

“Родной брат”

Украина мен Ресейдің бірігуінің үш жүз жылдығына орай жазылған бұл мақала 1954 жылы “Дружба народов” журналының № 2 санында басылған. Мақала кейін “Мысли разных лет” (Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. С. 180–182) жинағында және жазушының Мәскеуде “Художественная литература” баспасынан шыққан шығармаларының 5-томына (1973. 282–285-бб.) енген. Мақаланың қолжазбасы сақталынбаған. М. Әуезовтің академиялық толық шығармалар жинағының бұл томына журналдағы нұсқа бойынша беріліп отыр.

1. 143-б. **Тарас Григорьевич Шевченко** – украин халқының ұлы ақыны, суретші, ойшыл-революцияшыл демократ, әлемдік әдебиеттің ірі өкілі. Мақала авторы 1850–1957 жылдары қазақтар арасында, Маңғыстау өлкесінде айдауда болып, қазақ хал-қының өмірін, қазақ жерінің табиғатын бейнелеген үш жүзден астам суреттер салып, көркем шығармаларында да қызықты деректер, суреттемелер, портреттер қалдырған Шевченко тұлғасына ерекше тоқталған.

2. 144-б. **Александр Корнейчук (1905–1972)** – украин драматургі, қоғам қайраткері. КСРО Жоғарғы Кеңесі 1–6-шақырылымдарының депутаты. Украин өкіметінің жоғарғы басқару орындарында ірі қызметтер атқарған. КСРО ҒА академигі (1943). Украин әдебиетінің классикасына айналған “Платон Кречет” (1934), “Богдан Хмельницкий” (1941), “В степях Украины” (1942), “Фронт” (1943), т.б. пьесалардың авторы.

3. 144-б. **Павло Тычина (1891–1967)** – украин ақыны, мемлекет, қоғам қайраткері. КСРО Жоғарғы Кеңесі 2–5-шақырылымдарының депутаты. Украин КСР-ның Білім министрі (1943–1948), Украин КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы (1953–1959), Украин КСР ҒА академигі (1929), Социалистік Еңбек Ері (1967).

“Чувство семьи единой” өлеңдер жинағы үшін 1941 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығын алған. Шығармашылығында

украинның халықтық тілі мен поэзиясының байлығын мол қолданып, публицистикалық лексикамен байланыстырған.

4. 144-б. **Микола Бажан** – украин ақыны, қоғам қайраткері. КСРО Жоғарғы Кеңесі 2–5-шақырылымдарының депутаты. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы поэзиялық жинақтары үшін 1946 жылы, бейбітшілік тақырыбын көтерген өлеңдер циклдары үшін 1949 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығына ие болды.

5. 144-б. **Олесь Гончар** – украин жазушысы, Украин КСР ҒА академигі (1978), Социалистік Еңбек Ері (1978). Көптеген әңгімелер мен Ұлы Отан соғысы тақырыбына жазылған “Ту ұстаушылар” трилогиясының авторы, “Тронка” романы үшін 1964 жылы Лениндік сыйлық берілді. О. Гончар М. Әуезовпен достық қарым-қатынаста болған, хат жазысып тұрған. 1960 жылы Кеңес Одағы жазушылары делегациясының құрамында Америкаға бірге барған.

6. 144-б. **Натан Рыбак** – украин жазушысы, тарихи проза жанрының шебері. Оның “Ошибка Оноре де Бальзака” (1940) романы – украин тарихи прозасының үздік үлгісі. “Переяславская Рада” романына 1950 жылы Мемлекеттік сыйлық берілді. М. Әуезовпен хат жазысып тұрған.

7. 144-б. **Наталья Забила** – украин жазушысы. Балаларға арналған көптеген өлеңдердің, ертегі, әңгімелердің авторы. Аудармамен айналысқан.

Д. Қонаев

“Жизнь и творчество Абая”

М. Әуезовтің Абай Құнанбайұлының қайтыс болғанына 50 жыл толуына орай жазылған көлемді мақаласы. Мақала 1954 жылы аталған датаға арнап шығарылған “Жизнь и творчество Абая” кітабында (Алматы, 1954. 5–29-бб.) және “Новый мир” журналының № 7 санында шықты. Кейін “Мысли разных лет” кітабына (1961. 129–153-бб.), жазушының жүз жылдық мерейтойына орай “Қазақ энциклопедиясы” баспасы шығарған “Таңдамалы” жинағына (1997. 146–158-бб.) енді. “Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорында “Доклад на тему “Жизнь и творчество Абая” (Для юбилейного пленума ССП Казахстана)” атымен берілген қолжазба (199-бума) сақталған. Қызғылт түсті қағазға машинкамен басылған мәтінде түзету, өзгертулер жоқ. Бұл баяндама мәтінінің көлемі кітапта, журналда шыққан нұсқадан біраз кішілеу. Бірақ 199-бумадағы мәтін мазмұны, негізінде, жарияланған нұсқа мәтінінде бар. Пленумда оқуға әзірлеген баяндаманы баспаға беруге дайындағанда қайта өңдеп, жаңа мәтін бөліктерін қосқан болу керек. Баяндама қолжазбасы басталатын “Великий поэт казахского народа Абай родился в 1845 году в Чингисских горах Семипалатинской области, в кочевьях племени Тобыкты” сөйлеміне дейін жарияланған нұсқада бір бет көлемінде кіріспе бөлім бар. Бұл бөлікте автор Абайдың адамдық, азаматтық тұлғасына жалпы тоқталып, қазақ халқының тарихынан алатын орны жайында лирикалық леппен баға беріп кеткен.

Абайдың қайтыс болғанына елу жыл толуын өткізуге орай құрылған Мемлекеттік комиссия құрамында М. Әуезов те болған. Мұны “М.О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресінде” берілген (486-б.) Мемлекеттік комиссия отырысы хаттамасының көшірмесінен көруге болады. Осы мәселе бойынша отырыста сөйлегендердің ішінде де Әуезов бар. Шежіредегі әрі қарайғы құжаттар мазмұны аталған шаралардың өтуіне М. Әуезовтің етене араласқанын көрсетеді. 5 қыркүйекте өткен Алматыдағы Қазақстан Жазушылар одағының аталған датаға қатысты арнайы пленумында да,

24 қыркүйекте Мәскеуде өткен жиында да Әуезов баяндама жасаған. “Жизнь и творчество Абая” мақаласы осы баяндамалар материалдарының негізінде жазылған болу керек. Осы мақала сипатындағы әртүрлі көлемді мақалалар Абайдың 100 жылдық мерейтойы қарсаңымен қатар, басқа уақытта да жазылған. Бұл мақаланың материалы, мазмұны бұрынғы мақалаларында да болғанмен, мұнда анағұрлым ілгерілегендік байқалады. Абайдың адами, азаматтық, ақындық тұлғасын тарихи кезеңмен, әлеуметтік ортамен, ұлттық ерекшелікпен байланыстыра, салыстыра отыра, шығармашылық өмірбаяннан гөрі шығармашылық тұлғаны тереңдете ашуға бет алып, ойшыл, философ, психолог дәрежесінде талдаулар жасаған. Мақаладағы аздаған идеологиялық сипаттағы баяндау сол кездің саяси талаптарынан туған.

М. Әуезовтің толық шығармалар жинағының бұл томына кітапта, журналда шыққан нұсқаны негізге алып беріп отырмыз.

Р. Әбдіғұлов

“Общее дело советских литераторов”

Бұл мақала алғаш рет “Правда” газетінің 1954 жылғы 2 тамыздағы санында жарияланған. Сол жылы “Советский писатель” баспасынан “В братском единстве” деген атпен шыққан мақалалар жинағына енген. Бұдан кейін ешбір өзгеріссіз, газеттегі нұсқасы бойынша М. Әуезовтің орыс тілінде жарық көрген 5 томдық шығармалар жинағында (Ауэзов М. Собр. соч.: В 5 т. М., 1973. Т. 5. С. 285–291) басылған.

Мақала М. Әуезовтің 50 томдық академиялық толық жинағына ең алғашқы, газеттегі нұсқасы бойынша берілді. Кейінгі басылымдармен салыстырып қарағанда, жіберілген қателер, қалып қойған сөздер, немесе өзгерген сөйлемдер кездеспеді. Мұнда негізгі тақырып өзегіне Кеңестер Одағында тұратын түрлі халықтар арасындағы әдебиеттер туыстастығы, одақтас республикалардағы танымал жазушылардың әдеби шығармаларын орыс тіліне аудару және озық әдеби үлгілерді зерттеп, насихаттап отыру мәселелері алынған. Сондай-ақ көп ұлтты кеңес әдебиетін дамытудың жолдары мен алда тұрған маңызды міндеттері сөз болады.

К. Рахымжанов

“Больше бумаги для книг!”

Бұл – “Литературная газетаның” 1954 жылғы 28 қыркүйектегі санында жарияланған, қағаз өндірісінің қызметкерлеріне жолданған хат. Хаттың соңында Василий Ажаев, Мұхтар Әуезов, Александр Безыменский, Вениамин Каверин, Анна Караваева, Валентин Катаев, Борис Лавренев, Леонид Леонов, Борис Полевой, Константин Симонов, Константин Федин, Александр Штейн сынды бір топ жазушылардың есімдері берілген. Хаттың жалпы мазмұны кітап шығарудағы қағаз тапшылығы, кітаптардың аз таралыммен шығуы, өндірісте жатып қалуы, кешіктіріліп шығу себептеріне арналған. Сондай-ақ жазушылар өндіріс қызметкерлерінен қағаздардың сапасының төмендігі, кітаптардың оқырманның қолына уақытылы жетпеуі сияқты мәселелер бойынша совет жазушыларының II съезінде халық алдында есеп беруді талап еткен.

Жазушының елу томдық академиялық басылымының осы томына хаттың газеттегі жарияланымы өзгеріссіз беріліп отыр.

А. Болсынбаева

“Великий сын народа”

Абай Құнанбайұлының қайтыс болғанына 50 жыл толуына орай өткізілген шаралар барысында жазылған мақала. Алғаш “Советский Казахстан” журналының 1954 жылғы № 10 санында жарық көрген. Кейін “Мысли разных лет” жинағына (1959. 457–466-бб.; 1961. 261–271-бб.), 1967 жылы “Ғылым” баспасынан шыққан “Абай Құнанбаев” атты жинағына (346–357-бб.) енді. Жазушының 20 томдық шығармалар жинағының 20-томында (1985. 246–257-бб.), жүз жылдық мерейтойы кезінде “Қазақ энциклопедиясы” баспасы шығарған “Таңдамалы” жинағында берілді. “Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығында мақаланың қолжазбалары сақталған. 198-бумада “Абай – великий классик казахского народа” деген атаумен машинкада басылған мәтіннің екі данасы бар. Редакциялау, түзету жұмыстары жасалмаған. Екі мәтін бірдей және газеттегі нұсқаға толық сәйкес келеді. 199-бумада айтылған бумадағы мәтін атауымен берілген, машинкада басылған нұсқа бар. Мақала мәтіні редакцияланған. Көк, күлгін сиямен түзетулер жасалынған, мәтін бөліктері қосылған. Редакцияланған мәтін 198-бумадағы 2 нұсқа мен баспа бетінде жарияланған мәтінге дәл келеді. Тек 199-бумадағы нұсқада жарияланған “Какие же эти обстоятельства и факты...” деп басталатын абзацтан кейінгі бір беттен астам мәтін бөлігі жоқ. Осы жерге дейінгі мақала мәтіні толыққанды, заңды аяқталып тұр. Мақала алдымен осы көлемде жазылған болу керек. Қосылған мәтін бөлігі негізінде Абай ақындығының поэтикасын сөз етсе, соңғы мәтін бөлігінде діни идеологияға қатысты мәселелерді көтерген. Абайдың дінге қатысын талдауда сол кездегі кеңестік идеологияның ықпалы байқалады.

“Великий сын народа” мақаласы бір кезде, бір себептен туған “Жизнь и творчество Абая” мақаласынан мағыналық, көркемдік талдау ұстанымдары жағынан алғанда басқаша жобада жазылған. “Жизнь и творчество Абая” мақаласында ақынның адамдық, ақындық тұлғасы шығармашылық өмір-

баян барысында жүйелі түрде талданса, “Великий сын народа” мақаласында өмірбаян, шығармашылық тарих, кезеңдік, тақырыптық жүйелі талдау жоқ. Мақала авторы ақынның халықтық, реалистік қасиеттерін негізге алу арқылы Абай поэзиясының ерекшеліктерін талдап, әлемдік әдебиет пен орыс әдебиеті өкілдерімен параллельдер жасай отырып, ақынның шығармашылық табиғатының басты белгілерін көрсеткен.

М. Әуезовтің академиялық басылымының бұл томына мақала мәтіні 20 томдық шығармалар жинағындағы нұсқа бойынша берілді.

Р. Әбдіғұлов

“Путь Абая”

Кеңес Одағы жазушыларының бүкілодақтық II съезі қарсаңында косогорлық жұмысшы-оқырмандардың жазушыларға арнайы жазған хаты “Литературная газетаның” 1954 жылғы 10 тамыздағы санында жарияланды. Заводтың оқырман қауымы жазушылардан қарапайым жұмысшы табының өмірін, тұрмыс-тіршілігін суреттейтін, жарқын болашаққа талпындыратын, еңбекке баулитын, еңбек озаттары жайында, тәрбиелік мәні бар құнды шығармалар күтетіндіктерін баяндаған. Бірнеше көрнекті жазушыларға арнайы жолдаулары да бар.

М. Шолоховтан “Поднятая целинаның” толық нұсқасын қашан оқи алатындықтарын сұрап, Б. Полевойға “Современники” атты әңгімесін жандарына жақын қабылдағандықтарын, бұдан әрі де еңбек ерлері бейнелерін, образдары толық ашылған геройларды көргілері келетіндіктерін білдірген. Ал М. Әуезовке: “Құрметті М. Әуезов! Абай біз үшін де жақын, туыс болып кетті. Біз ақынның арғы тағдыры жайында білгіміз келеді” деген ұсыныс айтқан.

Бұл хатқа жауап ретінде “Литературная газетаның” 1954 жылғы 13 қарашадағы санында М. Әуезовтің “Путь Абая” атты мақаласы жарияланды. Мақалада жазушы косогорлық оқырмандарға ризашылығын білдіре отырып, романның IV кітабын жазып бітіргендігін айтады, кітаптың қысқаша мазмұнын баяндап өтеді. Бұл еңбектегі өзінің авторлық ұстанымы жайында айта келе, келешектегі жоспарымен оқырмандарды таныстыра кетеді. Жауап хат сипатындағы бұл мақала “Литературная газетадан” кейін мерзімді баспасөз бен шығармалар жинақтарына енбеген. Мақаланың қолжазбасы сақталмаған.

Жазушының академиялық толық басылымының осы томына газеттегі нұсқасы беріліп отыр.

1. 198-б. “Дорогие товарищи с Косой Горы...” – Тула облысы, Косая гора поселкесі, Дзержинский атындағы металлургия заводының жұмысшылары.

А. Пірімбетова

“Наше общее дело”

Мақала “Литературная газетаның” 1954 жылғы 14 желтоқсандағы санында жарияланған. Машинкаға басылған қолжазбасы “Әуезов үйі” ҒМО архивінде сақталған (253-бума, 99–106-бб.). Жазушының бұған дейінгі шығармалар жинағына енбеген. Қолжазбасы мен газеттегі нұсқасы салыстырылып, жазушының елу томдық академиялық басылымының осы томына газеттегі нұсқасы еш өзгеріссіз беріліп отыр.

Мақала Бүкілодақтық совет жазушыларының II съезі қарсаңында жазылған. М. Әуезов жазушылардың I съезінде А. Горькийдің туыстас халықтардың әдебиетінен үлкен жаңалық күтетініне, сондай-ақ бұл одақтың маңыздылығы әр ұлтты, әр тілдегі әдебиеттің бір бүтін болуында деген сөздеріне тоқталып, оның маңыздылығын айқындай түскен.

Сонымен қатар орыстың реалистік әдебиетінің басқа туыстас республика халықтарының мәдениетіне, әдебиетіне тигізген әсері, мәселен, А. Пушкиннің Абай, Ахундов, Чавчавадзе, Абовян, Тоқай шығармашылығындағы іздері, Қазан төңкерісінен кейін туыстас республикалардың өнері мен мәдениетінің өркендей түскендігі, М. Горький әсері одақтас республикалардағы жазушылардың еңбектерінен танылып жатқандығы жөнінде айтып өткен.

А. Болсынбаева

“В великой семье народов”

Жазушының шағын көлемді бұл шолу мақаласы 1954 жылы “Пионерская правда” газетінің 21 мамырдағы санында жарияланған. Жазушының басқа шығармалар жинағына енбеген. 1954 жылы Украина мен Ресейдің бірігуінің үш жүз жылдығына орай газеттің аталмыш санында бірқатар мақалалар берілген. Жазушы осы шағын мақаласында халықтар арасындағы татулықты, достықты ерекше атап өткен.

Осы тақырыпта, Украина мен Ресейдің бірігуінің үш жүз жылдығына орай М. Әуезов 1954 жылы “Дружба народов” журналының № 2 санында “Родной брат” деген көлемді мақаласын жариялаған болатын.

М. Әуезовтің 50 томдық шығармалар жинағының осы томына газеттегі нұсқасы беріліп отыр.

А. Болсынбаева

“Труд во имя счастья людей”

Мақала 1954 жылы 1 мамыр қарсаңында жазылып, “Литературная газетаның” мерекелік санында жарық көрген. Бұдан кейін баспа бетінде қайта жарияланбаған, қолжазба қорында сақталмаған. М. Әуезов шығармаларының академиялық толық басылымына осы газеттегі нұсқасы бойынша алынып, дайындалды. Мақала мазмұны өзгеріссіз сол қалпында сақталып, онда кезігетін кеңестік уақыттың тыныс-тіршілігін білдіретін кейбір сөздер мен сөз тіркестері сол күйінде өзгертілмей берілді.

Газеттің мерекелік санында еңбек ұйымдарының көктем айындағы еңбекшілер қуанышын көтеріңкі күймен қарсы алуға жасаған дайындықтары жөнінде бірқатар мақалалар берілген, соның ішінде М. Әуезов мақаласында Солтүстік Қазақстандағы астықты аймақтың көктемгі егіске дайындығы, молшылық жолына арналған табысты, ұйымшыл еңбегі бейнеленеді. Бұрын түрен тимеген тың даланы жасантып, дөнге толтырған жаңаша еңбек — техникасы дамыған кейінгі жаңа заман жемісі. Осындай мамыр күндеріндегі табиғатты ұйқыдан оятқан еңбек дүбірі көтеріңкі көңіл-күйге, елдегі молшылық пен берекеге, халықтар арасындағы татулық пен бірлікке бастайды.

Мақала “Слава самоотверженным труженикам новых степей — сынам и дочерям советского народа!” — деген көтеріңкі сөздермен аяқталып, сол уақыттың өзіндік белгілерін де танытып өтеді.

К. Рахымжанов

“В нашем совхозе”

Сценарий либреттосы М. Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағының 12-томында (Алматы: Жазушы, 1983. 245–266-бб.) жарияланды.

Өндірістік тақырыптағы бұл либреттоны М. Әуезов 1954 жылы Алматы көркем фильмдер студиясының тапсырысы бойынша, Қазақстанның астанасы Алматыға жақын жердегі ірі кеңшар мысалында жазды.

Сценарий либреттосының қолжазбасы “Әуезов үйі” ФМО архивінде (503-бума, 1–50-бб.) сақталған.

Сценарийдің соңғы бөлімі жазылмаған. М. Әуезов соңғы бөлімнің жұмысына кеңес өкіметі өмірінің жаңа фактілерін пайдаланбақ болған. Сол кезде партиялық органдар (КОКП ОК) ауыл шаруашылығын, оның ішінде мал шаруашылығын әрі қарай дамыту туралы қаулылар қабылдаған.

Сценарийдің толық нұсқасы жазылмаған, фильм қойылмаған.

М. Әуезовтің академиялық шығармалар жинағының бұл томына 20 томдық шығармалар жинағының 12-томындағы нұсқасы қолжазбамен салыстырылып берілді.

Д. Қонаев

“Асыл нәсілдер”

Соғыстан кейінгі жылдары баспасөз беттерінде малды асылдандыру мәселесінің көбірек сөз болуы, оның үстіне, белгілі ғалым Кәрім Мыңбаевпен әңгімелері, пікір-ой алмасулары әсер етсе керек, бұл проблема көңіл-ойын өзіне тарта бастады. Осы ой алдымен малды жетілдіру ісімен айналысатын ғылыми-зерттеу институты және осымен тікелей байланысы бар шаруашылықтармен жақын танысуды жөн санатты. Оның үстіне, бұл өңірді ертеде, отызыншы жылдардың ортасында аралап көріп, соның әсерінен очерк те, әңгіме, пьеса да жазған. Енді сондағы өмір ағымының жай-күйінен мүлде бөлек тұрмыс, қоғамдық орта, қоғамдық шындықпен кездесті. Ол кезде тап тартысы жағдайындағы өмір ағымын арқау етсе, енді мүлде басқа ағымдағы өмір, тіршілік ортасын, соған сәйкес еңбек адамдарын көрсетуіне тура келді. Оның алғашқы әсер-сезіністері “Үшқоңыр жайлауында” очеркінде өрнегін тапты, аяғы ұлғайып барып, “Асыл нәсілдер” атты әңгіме, пьесаларының және бұлардың нұсқалық дәрежеде жазылуына жалғасты.

Қаскелең, Жамбыл аудандарына қарайтын Үшқоңыр – мыңғырған малға мекен боларлықтай жайлы қоныс, салқын жайлау. Осындағы ауыл шаруашылығы ғылым саласының тәжірибе жасайтын орталығы ғылымдық жолмен талай тектерді араластырып, ауыстырып, нәтижелі табыстарға қол жеткізді. Қой ғана емес, сиыр мен түйенің, жылқының да неше аталарын будандастырып тәжірибелерден өткізсе, жүні жібек, еті асыл, жайылысқа берік, құм мен тауды бірдей мекендейтін, жағдайға бейім, шыдамды қой тұқымының түрлері де осында дүниеге келді. Бұлай ету асылдың асылдарын таңдауына алып барды. Осындағы ғалымдар мен шопандардың сынына дүние жүзінің 26 тұқымы беріліп, ғылымдық тәжірибеде сыналды, бұл сынға, бұл араластыруға бұрыннан-ақ осы таулар құтты қоныс, жайлы мекен болды, сол сынның нәтижесінде қазақ қойлары мен еуропалық прекокс екеуінен пайда болған, жүні жібек, еті мен сүті нәрлі, бұрынғы қазақ қойынан гөрі қыста

құмға, жазда тау жайлауларына шыдамды, өзге қойдан артық болмаса, кем соқпайтын тұқым болып шықты. Осындай сапалы тұқымды дүниеге келтірген бір топ ғалымдар мен еңбек адамдарына Мемлекеттік сыйлықтар берілді. Сыйлыққа дейінгі асуларды бағындырған шаруашылықтардағы еңбек адамдарымен әңгімелесіп, ой-пікір, көзқарастарын тыңдай жүріп, толғандырарлық көп шындықтар түйініне көзін жеткізді. Тіпті сондағы кейбір әңгімелерді сол тұста жазуды ойластырып жүрген “Абай жолы” эпопеясына (үшінші кітап) да пайдаланды, ол – қыранға байланысты әңгіме.

Жайлауда шопандармен сұхбаттасып отырғанда төбелерінен суылдап аққан бөгде бір дыбыс естілген. Бәрі де жалт-жалт көз салғанда, қос бүркіт бір суырды кезектеп іліп алысып, үлкен шыңның биігіне тіке тартып барады екен. Сонда бірі тырнағындағы жемін түсіріп жіберсе, екіншісі суылдап, сорғып барып іліп алады да, әрі қарай биіктей береді. Осы көріністі көрген екі қарт бір-біріне қарасып алып, бұлардың нағыз қыран екенін әңгіме етіседі. Бүркіттің осалдары ұяны төменге салып, жемін ылдига тасиды екен де, нағыз қырандары ылдидан жоғарыға, биік шындарға алып ұшады екен. Сол биікке самғайтындар ақпан-қаңтардың қатты аяздарында жұмыртқасын бауырына алмай, қасында қонақтап отырып, жарылмай аман қалғандарын ғана басып шығаратын көрінеді. Шыңға өрлейтіндер сондай сынға шыдас беріп, жарылмай қалғандар деседі.

Асыл тұқымды мал басын жетілдірумен айналысу ерте замандардың өзінде-ақ қолға алынған. Кейінгі уақыттарда Еуропа мен Американың, Азияның бірқатар елдерінде қой өсірудің теориясы мен практикасы жөніндегі еңбектенулер көптеген жетістіктерге жеткізді. Жазар дүниесі солармен байланысты болған соң оның арғы-бергі тарихынан, жай-жағдайынан хабардар болуға ұмтылдырды. Сондай ой, сондай ұстаным Дарвин мен Тимирязев, Мичурин мен Лысенко сияқты көптеген ғалымдардың ғылымдық болжамдарын, сонымен қатар биязы жүнді қойды жетілдірумен айналысатындардың селекциялық зерттеулерін, В.А. Бальмонт және қазақтың бір топ ғалымдарының қой өсірудің теориясы мен практикасы жөніндегі еңбектерін оқыттырды. Осылардың әртүрлі, әр алуан сырларына үңіле жүріп, жазар дүниесінің әрбір актысы мен кейде мына секілді жекелеген суреттерінің жоба-жоспарларын да қағазға түсіріп отырды:

“Жетінші сурет жоспары.

1. Қанипа, Балжан қысылады. Қыстан аман еді. Қасқыр да шығын емес еді. Көктем... қоздау... түн, суық, сыймай жатыр. Әсия шығады. Балжан неге шығасың, әлден дейді. Есіркеп: тағы қоздап жатыр, қырылады-ау, бұлар.

2. Балашов, Сара... Әсия өлең жазады... Өзге қойшыларды, отарларды салыстырады. Бектенов Першинді салыстыруға жібереді... Комиссия... бұлар нәтижесі жақсы...

3. Министр, Сәлім, Бектенов, Бек, Першин жеткен. Амандық... Есіркеп, Иса, Сәлім: жақсы сөз – жан азығы. Қыстайғы қуатым, тірегім сол болды. Енді мына комиссияға есебімді мамандарың шығарсын. Бұл қой – дүлдүл қой. Қасқыр шапқан. Іш тастай ма деп шошып ем. Он күндей өзім бақтым. Аман. Қанипа бізден жасырыпты.

4. Министр: салыстырыңдар... Бектенов, Першин өзге отарлармен салыстырды... Олар сандарын ортаға салады. Есіркеп: жүні құмға құлпыра түскен. Бұл қойға жүн жағынан құм бөлек. Салмағы қазақ қойынан артық шыққан. Қоздауы – 130. Қозының аяқтануы прекос емес, тез піседі. Қысқа төзімді. Прекол – 10, қазақ – 3. Қозылар салмақты, қой уызды. Сәлім: не айтасыздар, мамандар, комиссия, мен құттықтаймын. Есіркеп: бұл қой құмның қойы. Әзіреті сұлтан, Арыстан баба, Алма-Арасанға, Алакөлге шейін бар өңірді білемін. Бұл өлкеге бұдан асыл қой жоқ. Енді тек мына Балашовқа алғысыңды айт та... өсірте бер осы қойды. Атам қазақ қой баққалы бұл өлкеге бұндай қой салып өлтірген жоқ. Түкті қошқарым мен құтты қошқарым, батпан құйрық келепаным деген Қойлыбайдың бәрін тірілтіп әкелсем де, мынаны көрсе, өзгесін садаға етіп құшақтай түсер еді.

Б а л а ш о в. Бар Қазақстан емес, 50% құмда әзірге біздің ұсынарымыз осы. Осыны мал ғып, көп өсіріп бір алыңызшы. Қалған тұқымды Бектеновпен жарыса тағы туғызамыз.

Б е к. Іс шығады, осы рас болса, комиссия қорытындысын айтсын.

Б е к т е н о в. Жан алқымнан алмасы үшін.

Б е к. Қымай тұрмысың, айтсаңшы шыныңды.

Б е к т е н о в. Мен бұл жерде айтпасам қайтесің.

Б е к. Тартынып, таласыңды сынатып тәуірсің ғой.

Б е к т е н о в. Таласпағаным – табыс жоқ.

П е р ш и н. Біздің пікір ашықтығынан болар, жолдас министр.

И с а. Асықпай-ақ қорытыңдар. Ол сендердің ықтиярың.

Ғылым талассыз болса, бұнда зорлық та жоқ. Мен де Сәлім екеуміз ұйыстырушымыз, біз өз қорытындымызды жасасак еркіміз шығар.

С ә л і м. Шығарамыз. Осы тәжірибені енді бар түлік малға саламыз. Мынаны табыс деп танймыз. Исеке, Министрлер Советіне қаулы шығарып, осы тұқымды келер жыл, 48-жылға шейін 70 мыңға жеткізуге және есебім анық. Қазір төрт облыс, кейін және екі облыс, алты облысқа тараттыруыңызды ұсыныс етем... Өзім Сталин атындағы бәйгеге ұсынам.

Б е к. Оған мына комиссия қорытсын да, бұларыңыз тартымды ғой.

Б е к т е н о в. Қорытындыны тартып алмайсың ғой.

И с а. Сәлім бір қорытынды айтты. Сол бағыт қой. Ғылымның бір үлкен ойы, істемегі сол болары. Алда бесжылдық келеді. Соғыс бітеді, құлшына кірісеміз. Сәлім сөзі қайта болатын бесжылдықтың сөзі... іргесі... Соған қоса адам қамын айтамын. Құм мен мал құты болса, адам жұты болмасын. Адам жағдайы бірге өссін.

Б а л а ш о в. Рас, ол тілек... құмда неге мектеп..." (115-бума, 32–33-бб.)

Әрине, бұл – бір суреттің ғана жоспары. Барлық актыларының кеңейтілген жоспарлары өз алдына талдап-талғауларды керек етеді. Сол алдын ала ойластырылған жобаларындағы кісі аттары, іс-әрекеттері, тіпті ойлары, сөздері де кейін жазылу барысында жаңа бағыт, жаңа шешімдерге ұштасып кетіп отырды; бұның бәрі шығармашылық ізденісте кездесетін жағдайлар – жаңарту, жаңғырту, жаңа түйіндеулер жасау, қаншама түзеп, қаншама қараса да, соншама жаңғырып, жаңаруларға ұштаса береді.

Т. Әкім

“Деректер, жобалар”

Әрбір шығармасының толып жатқан ерекшеліктерін жан-жақты зерттеп ұғынып, сезініп алып барып өзінің сараптауларынан өткізетін М. Әуезов алдын қалай бастап, қалай дамыту керектігін жөн көрді. Мына күнделік, дерек, әсер, жоба, жоспар түріндегі жазбалары да сол ұстаным, сол әрекет-ізденістерінің жемісі саналады. Онда елмен, жермен таныс-қандағы қозғау салып, тебіреніс тудырған көріністер, тау суреттері, елге, жерге қатысты деректер, ондағы ел адамдарының дем-тынысынан бөлек ғылымдық жолмен тұр табу, жаңалықтар ашу жолдары өзін оқып-ізденудің үлкен ағынына салғандағы сезіністер бар. Бұларды білмей, көзін жеткізбей тұрып жазуды бастауды жөн көрмеді. Оқыған кітаптарындағы белгі сызулары және беттердің бос жиектеріне жазған ой-пікірлері бұған аса жауапкершілікпен қарағандықты көрсетеді. Осындай ізденістерінің кәдеге жарарлығына әбден көзі жеткенде ғана барып, сол жазарының жоспарларын жасауды, ойларын қағазға түсіруді қолға алғыздырды. Осы тұста жазуды прозада да, драмада да қатар жүргізеді. Алдын ала жасаған жобасы мен кейінгі жазылуының арасында аздаған өзгерістер болмаса, айтарлықтай алшақтық байқалмайды, осындағы пьеса жоспарын шығарманың кеңейтілген нобайы немесе қысқаша бір нұсқасы десе де болады.

Т. Әкім

МАЗМҰНЫ

I. МАҚАЛАЛАР	3
Маяк коммунизма на Востоке	5
Под знаменем мира и дружбы	11
Бейбітшілік – әлем тілегі.....	14
Канал народной славы.....	19
Өнер өрінде.....	20
Творчестволық өсу	34
Творческий рост	39
Реальности советской жизни.....	44
Непреходящее в минувшем	51
“Алтай жүрегі” туралы	55
Тағы да көркем әдебиет тілі туралы	57
Вся наша культура за мир.....	75
Заметки о теории советской драмы	81
Драматургия заңы туралы кейбір ойлар	86
Жүрекпен туысқандар	96
Редакцияның сұрауларына орай	101
Абай Құнанбаев творчествосын зерттеудің маңызды мәселелері.....	104
О народности и реализме Абая	116
Абайдың халықтығы мен реализмі туралы.....	125
Народность и реализм Абая	135
Родной брат.....	143
Жизнь и творчество Абая	146
Общее дело советских литераторов	173
Больше бумаги для книг!	179
Великий сын народа.....	186
Путь Абая	198
Наше общее дело.....	199
В великой семье народов.....	206
Труд во имя счастья людей.....	207
II. ЛИБРЕТТО	209
В нашем совхозе	211
Дополнения к либретто “В нашем совхозе”	228

III. ПЬЕСА	231
Асыл нәсілдер (бірінші нұсқасы)	233
Деректер, жобалар	315
IV. ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР	357

ӘУЕЗОВ МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ
Шығармаларының елу томдық толық жинағы
31-том

Академиялық ғылыми басылым

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
ғылыми кеңесінде бекітіліп, баспаға ұсынылған*

Баспа жобасының жетекшілері:
С. Назарбаева, Б. Қанапиянов

Редакторлары: *Б. Хабдина, Б. Мұсахан, А. Шаихова*
Көркемдеуші редакторы *С. Оспанова*
Техникалық редакторы *Н. Ромахова*
Компьютерде беттеген *И. Селиванова*

Басуға 10.07.2014 ж. қол қойылды.
Пішімі 84x108 ¹/₃₂. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі “Таймс”.
Шартты баспа табағы 21,1.
Таралымы 4000 дана.
Тапсырыс № 1319.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-daur81@mail.ru

“Жібек жолы” баспа үйі
050000, Алматы қаласы, Қазыбек би көшесі, 50.
Тел.: 272-65-01, 261-11-09.

ISBN 978-601-294-173-9

9

7 8 6 0 1 2 9 4 1 7 3 9